

317.031

25/2001

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

2001

1

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

2001

1. *Introduction*
2. *Methods*
3. *Results*
4. *Discussion*

1998

25
2001

317.031

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
XXV.

Salgótarján

2001

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH MUSEEN DES KOMITATES NÓGRÁD

Szerkesztő – Der Radakteur
SZVIRCSEK FERENC

A borítón látható kép a magyar országcímer szötte sormintája abroszon és vászonkendőn.
Hugyag, XX. század első fele. Palóc Múzeum, Balassagyarmat.

Fotó: Buda László

Készült a Polár Stúdió gondozásában

Fotó – der Fotograf
BUDA LÁSZLÓ
és a szerzők

Az évkönyv megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeum Igazgatósága

Felelős kiadó: dr. Limbacher Gábor

HU ISSN 0133-0802

TARTALOMJEGYZÉK INHALT

TÖRTÉNELEM GESCHICHTE

Történelem – Geschichte

Puntigán József

Dokumentumok az országváltás idejéből 9.

Dr. Suba János

A magyar-csehszlovák határszakasz határköveinek története 1921-1925 31.

Szluha Márton

A Szluha család Salgótarjánban 51.

Szvircsek Ferenc

Balassák nyomában a Felvidéken 63.

Vágvölgyiné Bene Orsolya

Békepártiak önmagukról 97.

Zólyomi József

Nógrád megyei malombérleti szerződések a 19. század közepéről 113.

Néprajz – Ethnographie

K. Csilléry Klára

Felirat a népművészetben 137.

Csiszér Dóra

Az iskolai női kézimunka oktatás története Magyarországon 153.

Ferencziné Sedlmayr Krisztina

Polgári textiliák feliratai a 19-20. században 159.

Kapros Márta

Feliratos paraszti textiliák Nógrád megyében 165.

Verebélyi Kincső

Jegyzetek a hímzésminta-kendők történetéhez 183.

Lengyel Ágnes

A parasztság és az írásbeli kultúra 191.

Limbacher Gábor

Képi - vizuális kultúra, írásbeli műveltség 201.

Régészet – Archeologie

Vaday Andrea

Előzetes jelentés a Salgótarján, Ipari-Park II. régészeti feltárásáról 209.

Természettudomány – Natural History

Dr. Hír János

Új középső miocén rágcsálófaunák Észak-Magyarországról 219.

Történelem - Geschichte

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Page 1 of 1

Dokumentumok az országváltás idejéből

Puntigán József

Nem nehéz elképzelni azt az állapotot, amit az I. világháború befejezése után érezhettek azok a lakosok, közöttük Nógrád-megye északi területein is, akik városait, falvait idegen katonaság szállta meg, s ez egyértelművé tette számukra azt, hogy otthonuk többé nem lesz Magyarország része. Érthető az is, hogy természetes, emberi ösztöneire hallgatva a hatalmi érdekek érvényesülését csoportokba, társaságokba tömörülve próbálták érvényesíteni. Rövid idő alatt szervezetek sokasága alakult meg többé-kevésbé azzal a céllal, hogy visszaállítsa az eredeti állapotokat. Több volt közöttük olyan is, melyről a magyar kormánynak is tudomása volt, sőt tevékenységükhöz anyagi támogatást is nyújtott. A trianoni békeszerződés megkötésével a szervezetek többsége megszűnt létezni.

Tevékenységükről a budapesti Országos Levéltárban gazdag dokumentumgyűjtemény áll az érdeklődők rendelkezésére. Működésüket szlovák szemszögből pl. Juraj Kramer foglalta össze⁽¹⁾, aki a szervezetek kialakulásának okát három tényezőben látta:

1. A szlovák értelmiség még nem volt eléggé öntudatos, s nagyobbik részük „magyarizált” volt. Hozzáteszi azonban azt is, hogy rendkívül gyorsan feléledt.
2. Az országban (Csehszlovákiában) maradt magyar tisztviselők száma, melyek közül sokan voltak elmagyarosított szlovákok, akik az ország megalakulása után elvesztették addig betöltött tisztségeiket.
3. Az új államhatalom hatalmát a szociális helyzet miatt lázongók elnyomásával is biztosítani akarta, ami főleg a vidéki lakosságban okozott csalódást és elégedetlenséget. (A szervezetek pedig itt érték el a legjobb eredményeket)

Az alábbiakban a szervezeteket, az általuk Felvidékről s benne Nógrádról, Losoncról összegyűjtött érdekesebb jelentéseket foglaltam össze.

„Magyarország területi épségének ligája”-nak⁽²⁾ megalakulását. Nógrád vármegye törvényhatósági bizottsága 1919. november 18-án hozott határozatával köszöntötte és csatlakozott hozzá. A határozat első része felrótta azt a passzivitást, mellyel az ország az október 28-a után történeteket szemlélte „... bár a nemzet gyenge perceiben történt cseh betörés megalázásai hozzá szoktatták a legnagyobb igazságtalanságok néma és keserű szemléléséhez - nem hallgathat akkor, mikor nemzetének meggyilkolása van immár írásba fektetve ...”.

A vármegye támogatásáról biztosította a békefeltételek megváltoztatására irányuló törekvéseket. Azért is érdemes részletesen idézni a határozat szövegét, mert abban egy történelmi áttekintést is találunk a régió nemzetiségi viszonyairól és történelméről: „Nógrád vármegye területe heglánczok által földrajzilag van elválasztva Felsőmagyarország tótságától. Világos bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a honfoglalás alkalmával tótok, vagy bármely szlávok itten nem laktak. A cserhát bérceit borító tölgyesek, az Ipoly folyó medrét környező lápok védelmében avar gyűrűk húzódtak meg, s a vármegye északi, ma tótok által lakott részein lassú beszivárgás, betelepülés útján helyezkedett el a tótlakosság. Ennek bizonyítéka a tótfalvakban gyakran található sok magyar családnév s az a tény, hogy Poltár, Szinobánya, Divény,

s oly tótajkú községekben, melyek már évszázadokkal előtt községi életet éltek, az 1715 évi népszámlálás még ugyanannyi magyar, mint tót családot írt össze.

Az 1910 évi népszámlálás Nógrádvármegye lakosságában mindössze 22 és 1/2 % tótót talált, de e tótok sem voltak a nemzeti állameszmének soha ellenségei, hanem jó és hűséges testvérei a vármegye színmagyar lakosságának. A vármegye sem tett különbséget különböző anyanyelvű lakosai között. Munkájának gondosságát a rendelkezésre álló kultúreszközök áldását a magyar s a tót lakosságra egyaránt terjesztette ki. ... A közalkalmazottak között a tót nép gyermekei éppen olyan számban nyertek elhelyezést és biztos kenyeret, mint a vármegyei magyarság fiai.

... a vármegye területén letelepedett pánszláv izgatók akna munkája sem volt képes a tót népet szűkebb hazájától, a vármegyétől elidegeníteni. A vármegye házáat még ma is, a legnagyobb szigorral végrehajtott határázár daczára felkeresi az elszakított tót falvak lakossága és elkecserevede panaszoja az általa soha nem óhajtott, az erőszakosan feléje tolaakodott cseh uralom visszaéléseit, durva és igazságtalan bánásmódját, lelketlen és a tótoakat nemzeti önérzetükben megalázó modorát.

Mikor a cseh megszálló csapatok közeledésének híre jött, a tót falvak egymás után tiltakoztak a megszállás gondolata ellen, Losonc városban pedig a lakosok az akkori forradalom izgalmái közepette sem fedlekazett meg arról, hogy bár teljesen le volt fegyverezve, tiltakozó szavát hallassa. A megszállás mégis megtörtént. Sőt a csehek elbizakodottságukban annyira mentek, hogy színmagyar vidékekre is kiterjeszkedtek, s nyíltan hirdették, hogy az Ipoly folyón átlépve Váczig szállják meg a vármegye területét. Végre is az elkecserevedett Ipolymenti lakosság s ezek között elsősorban Balassagyarmat lakossága fegyverrel verte ki a betolakodott cseheket s visszaszorította azokat az Ipoly folyó túlsó oldalára.

... A csehek ezidőszert a vármegyének egy virágzó városát és 118 községét szállották meg, mely községekből pedig 43 magyar. A vármegyének 96648 lakosa került cseh rabiga alá és ebből 43377 a magyar, vagyis a megszállott részek lakosságának 44%-a.

... A megszálló cseh csapatok nyomában jövő hivatalnokok első ténykedése volt, hogy kiirtassanak minden kultúrát, amely a magyar államra emlékeztetett. Szigorú parancsok tiltották el a magyar nyelvnek tanítását. S e parancsal szembe szállott a tótság sok közönsége és a jelenlevő cseh katonai erő fenyegető magatartása daczára mondta ki a képviselőtestületében azt, hogy a magyar nyelvet gyermekeinek iskolájában továbbra is tanítani akarja.

... A magyar állam nem űzött a gyáripár támogatása terén nemzetiségi politikát. Gyárak létesítését ottan támogatta, ahol a gyáralapításnak feltételei megvoltak. Ennek köszönhető, hogy ma Nógrád vármegye gyárvidékét a csehek szállották meg. ... hogy a magyar kézben maradt vidékek gyapjú termelése kufárok, árucsempések kezére kerül, a tótság cserépipara pedig pangásnak indul azon egyszerű okokból, mert ipártermékét értékesíteni nem tudja.

... Az Ipoly mentén levő magyar falvakban megszokott, mindennapi kép az, midőn testvér, anya, gyermek örsök által elzárt hídnak két végéről tud egymással váltani pár vigasztaló szót. Losonc városában 10000 lelket meghaladó magyarság van teljesen elnyomva. Egyesületeit megszüntették, utcáin a magyar felírásokat eltüntették, emlékeit, szobrai ledöntötték, sőt lapjuk megjelenését is betiltották, pusztán azon indokokból, mert a nyakukra helyezett rendszer egyik nagyszabású visszaélését leleplezte.

Hangsúlyozták, hogy Magyarország megcsonkítása nem csak a magyar nemzetre, hanem az elszakítottásra ítélt területeken élő nem magyar ajkú lakosság részére is káros, mert „iparilag erősen fejlett idegen nemzet kihasználándó gyarmatává süllyeszti földjüket.” A múltban nem a faj magyarság volt az, aki a nem magyar ajkú honfitársaktól a türelmetlenség vádját kiválthatta. Biztak abban, hogy a megye északi felét lakó „tót testvérek” vonzalma függetlenül attól, hogy azt amit a „megszálló impérium bármely mesterkedéssel” igyekszik meghamisítani „ma is a miénk”.⁽³⁾

A Bizottság meggyőződése, hogy csak a „hazug szó, lopva, titokban lappangó besűgások, célzatosan terjesztett rágalmak voltak képesek a békebizottságok elől a valós képet eltakarni...”⁽⁴⁾

A első szerveződések közé tartozott az ún. Bulissa akció, amely dr. Bulissa Károly, eperjesi ügyvéd nevéhez kötődik, aki a Külügyminisztérium által támogatott Szlovák Központi Iroda élén állt. Tisztségét azért kapta meg, mert szlovák származású volt. Az iroda fő célja egy Szlovákiában kitörő

forradalom előkészítése volt, mely kirobbanása után a rendcsinálás végett idevezényelt katonaság Szlovákiát is visszafoglalja. Működtetése jelentős összegeket emészt fel. Ezt mutatja pl. az, hogy 1919. októberében részére 1.000.000 K juttattak a külügyminisztérium rendelkezései alapján.⁽⁵⁾ Bulissa szlovákokat buzdító levelek és felhívások sorát írta meg. Ezekben kiemelte, hogy a szlovákoknak most van meg a lehetőségük arra, hogy önállóak legyenek, felhívta a figyelmüket arra, hogy maguk küzdenek azért, hogy elérjék sorsukról önállóan döntsenek – Egy a „Mit kíván a szlovák nemzet” c. röpiratában a csehektől való elszakadást, a cseh-szlovák megnevezés megszüntetését követelte, azt hogy a csehek hagyják el Szlovákiát, stb. A 7. pontjában pedig azt a kívánságot vetette papírra, hogy az ország, mint önálló állam csatlakozzon Magyarországhoz. Budapesten „Slovenský národ” c. önálló lapot is megjelentetett.⁽⁶⁾ Az iroda később katonai szakosztállyal bővült, mely a magyar katonai szervekkel kezdett együttműködni. Szlovákiát három részre osztották fel, a területre agitátorokat küldtek ki, akik feladata a forradalmi csoportosulások létrehozása volt, melyek az „idő elérkeztevel” bevetethetővé váltak volna. A Nemzeti kisebbségek minisztériuma egyik jelentésében olvashatjuk, hogy Bulissa – „tót vezérnek adja ki magát, noha tótul nem tud” irodája a „Tót központi Iroda” óriási összegek felett rendelkezik fedezettel. Ez egyértelműen utal arra, hogy Bulissa terveit belső körök is elítélték, s ezért törvényszerűen nem is valósulhattak meg.⁽⁷⁾

Kelet-Szlovákiában 1918 novemberében Dvorcsák Viktor, eperjesi ügyvéd indított akciót, aki a keleti szlovákokat hívta fel arra, hogy hasonlóan a nyugati szlovákokhoz igényeljék nemzeti jogait, s legyenek szövetségesek a magyarokkal. Felhívásának ugyan nem volt nagyobb visszhangja, de ennek ellenére 1918. december 11-én kikiáltotta a Kelet Szlovákiai Köztársaságot. Szlovákiai elfoglalása után Budapestre emigrált. Itt Bulissa mellett a dr. Szviezsényi Zoltán vezette Nemzeti kisebbségek Minisztériuma szlovák szakosztályán dolgozott. Tevékenységük célját a „tót főosztály” 1920. évi működési jelentéséből ismerhetjük meg:

„... céljának tekintette, hogy a magyar kormány informatív szerve legyen a tótság ügyével összefüggő kérdésekben, s a magyar kormány politikájának irányát minden lehető módon érvényesítse elsősorban a megszállott területek tót lakossága körében. Működésének vezéreszméje Magyarország területi integritásának minél előbbi helyreállítása, s tót föld visszacsatolásához szükséges morális előfeltételek megteremtése volt....

Működést három főcsoportra lehet felosztani, ú.m.

1. a megszállott területen,
2. a belföldön,
3. a külföldön kifejtett tevékenységre.

I. A megszállott területen mindjárt működésünk kezdetén megbízható szervezetek kiépítésére törekedtünk, hogy ezeket a szervezeteket alkalmas időpontban a hadvezetőség rendelkezésére bocsájthassuk. Megvannak az exponenseink a Felvidék majd minden nevezetesebb városában, sőt községében, akik a közhangulat irányításában tevékeny részt vesznek, s a tót főosztályt a felvidéki mozgalmak minden fázisáról idejében értesítik, viszont a mi utasításainkat, küldeményeinket gyorsan és megbízhatóan eljuttatják rendeltetési helyükre.

Különös gonddal keressük az összeköttetést és a kapcsolatot azokkal a vezérférfiakkal és társadalmi, de főként politikai szervezetekkel, akiknek és amelyeknek a nép szélesebb rétegeire van befolyásuk. Eltekintve a magánérdekből csehofil vezérektől, igen súlyos nevű tót politikusokkal hoztuk létre a közvetlenebb kapcsolatot ... (A beszámoló további része a kérdés érzékenysége utal. Példaként a szlovákság körében elismert Jehlicska Ferenc esetét emeli ki, akit sikerült az „ügynek” megnyerni, de később az illetékesek közönye és meg nem értése miatt Lengyelországba távozott, ahol a tót-lengyel megértést kezdte hirdetni - P. J.) A politikai pártok közül összeköttetést tartunk fenn a felvidéki tótság és általában a keresztény Felvidék legbefolyásosabb két pártjával a Hlinka-féle tót nép párttal és a keresztény szocialista pártokkal ... Vannak őrszemeink a felvidéki mérsékeltbb szocialista pártokban is, sőt a kassai és pozsonyi zsidóság képviselői is folytatnak tárgyalásokat a zsidóság várható kilátásairól a magyar uralom visszatérése esetén ...

A Felvidék felszabadítását három komponens eredőjének tekintjük, u.m. a politikai, a katonai helyzet és az ottani lakosság hangulatának előkészítésében... (a további részben leírt vélemény szerint az év folyamán többször alakult ki olyan helyzet, amely minimális kockázattal hozta volna meg a kívánt eredményt - P. J.)

II. Belső ügyvitel tekintetében ...

1. Politikai tekintetben a beszámoló arra tér ki, hogy rendszeresen tájékoztatták a kormányt az általuk észlelt megfigyelésekről

2. Szervezési tekintetben a Felvidék érdekében működő szervezetek között egységes összműködést törekedtünk létesíteni ... E célból alakítottuk meg és tartottuk fenn a „Magyarbarát tót néppárt” budapesti szervezetét, irányítottuk annak tevékenységét. Meg akartuk védeni a megcsonkított Magyarország területén lakó tót állampolgárokat a haza és a nemzet érdekeivel ellenkező irányok befolyásától. Hogy a magyar nemzetnek a tótság iránti szimpátiáját a csehek és a külföld előtt dokumentáljuk, e párt keretén belül a legmagasabb hely és a kormány támogatásával elősegítettük a párt elnökének Dvortsák Győzőnek nemzetgyűlési képviselővé történő megválasztását ...

... a demarkációs vonal forgalmasabb pontjain is állandóan működő szervezet, u.m. expozitúrákat, kirendeltségeket létesítettünk, melyek a határforgalomban kinálkozó megfigyeléseket és információkat beszerezték ...

3. Sajtóosztályunk nyilvántartotta tót kérdéssel összefüggő sajtóközleményeket. A külföldi, de különösen a cseh és tót lapokban megjelenő cikkekből lapszemlét készít ... Informálja a hazai sajtót s a magyarbarát tót lapokat állandó jóindulatú figyelemmel kíséri. Mint az említett magyarbarát tót néppárt orgánumát adja ki a hetenként megjelenő „Slovák zahraničný” (külföldi szlovák) című tót nyelvű lapot, melynek célja elsősorban a megszállott Felvidék tótságának magyarbarát irányú informálása

III. Külföldön kifejtett tevékenységünk alapelve a külföldi társadalmi és hivatalos köreinek informálása volt a tót kérdés igazságatlan megoldásáról, a magyar érdekek és a területi integritás minden lehető módon való propagálása. Különös súlyt helyeztünk Lengyelország közvéleményének magyarbarát⁽⁸⁾ irányba való befolyására ... A felvidéki exponált tót vezető politikusokkal továbbá a prágai nemzetgyűlés velünk érző tagjaival, kik a cseh kémrendszer ébersége miatt nem mindig jöhetnek magyar területre, a tárgyalásokat többnyire Bécsben bonyolítottuk le.

... működésünk ismertetésének folyamán nyíltan reá kell mutatnunk azokra az óriási nehézségekre és akadályokra, amelyek ezt a tevékenységet nemcsak nehezítették, de sokszor majdnem veszélybe döntötték a nagy fáradtsággal és kitarással elért eredményeket.

Bénítólag hatott elsősorban a bizalmatlanság, melyet a nemzetiségi politika exponenseinek működését oly hálátlan és keserű feladattá teszi. A magyar politikai élet egyes felületesen gondokozó rétegei abban válik hazafias érzésüket dokumentálni, ha ab ovo gyanús és ártalmas akciónak tekintenek minden törekvést, mely a nemzetiségekkel a békés megegyezés útját keresi. Másrészt a nemzetiségek vezérfiai a legnagyobb bizalmatlansággal és fenntartással fogadnak minden hivatalos helyről jövő közeledést, mert nem bíznak a magyarság őszinteségében és a magyar kormányzat ígéreteinek komolyságában. A hivatalos nemzetiségi politikus a bizalmatlanságnak e két malomköve között őrlődik, árulóknak feltüntetve a magyar közvélemény felületes rétegei s renegátnak saját faja szempontjából...

Ez a tájékoztatlanságból eredő bizalmatlansága volt az oka a nemzeti kisebbségek minisztériuma ellen intézett sorozatos támadásoknak is ...

Sajnálattal kell megemlítenünk, hogy a kellő támogatás hiányát, sőt az everzi bizonyos fokát észlelhattük egyes kormányhatóságoknál, sőt ezek alsóbbrendű közegeinél is. ... határszéli megbízottjaink feladatuk teljesítésében nem kapták meg a közigazgatási közegektől a szükséges támogatást, ellenben sokszor érkeztek panaszok, hogy megbízásuk teljesítésében akadályokat támasztottak sokszor egészen alárendelt közegek is ...

A tót főosztály belső személyzete sem érezte existenciális érdekeit oly biztosítottak, mint azt az ügy érdeke megkívánta volna. A főosztálynak egyetlen, a minisztérium kebelébe kinevezett tisztviselője van: a főosztály vezetője.

... méltányoljuk hazánk súlyos helyzetét a szebb jövőt csakis a területi integritás helyreállításában látjuk. Minthogy pedig a Felvidék kérdése érett meg legjobban a megoldásra, politikánk irányát minden tekintetben erre a kérdésre kell koncentrálni. Ennek pedig nélkülözhetetlen előfeltétele az, hogy a tót lakossággal a legteljesebb megértést teremtsük meg, és ebben a felfogásban a tót főosztály hatásköri és erkölcsi megerősítését a nemzet jól felfogott érdekében a közeljövő egyik legfontosabb feladatának tartjuk. (Szkievcsény)⁽⁹⁾

A Felvidéki Liga az 1919 elején kezdte meg működését. Céljaként fogalmazta meg, hogy megemntse a cseh megszállástól sújtott Felvidéket, s a Wilsoni elvek alapján biztosítsa az ott levő lakosság szabad önrendelkezési jogát. A Ligában helyet kapott az „önálló tót köztársaság kormányzó tanácsa”, az autonóm tótok, a szepesi németek, 7 szabad bányaváros, és a felvidéki magyarság legitim képviselője. Határozat született arról is, hogy a Liga „Felvidéki Néptanácsává” alakul át.⁽¹⁰⁾ Állandó kapcsolatot alakított ki Szlovákiával, az ottani politikai tényezőkkel, s beszámolóí szerint sikerült Felső Magyarországi lakosait egy nagy csehellenes táborba tömöríteni.

Mivel a sokféle Liga korántsem működött összhangban, s ezért 1920 áprilisában egy egyesítésre törekvő döntés született:

„Megállapodás az elszakadt részeken folytatandó irredenta szervezésről

Az irredenta legfelsőbb vezetése egy kormány angerenciája alatt álló titkos szerv létesítetik egy polgári és egy katonai egyén vezetése alatt. Végrehajtó orgánumaiként társadalmi szervezetek (ligák) létesítendők külön-külön az egyes nemzetiségi csoportok részére.⁽¹¹⁾

A titkos szervezet neve „Felvidéki Cominité”, végrehajtó bizottságának elnöke dr. Mészáros Gyula lett. Feladatait az alábbi munkatervből ismerhetjük meg:

„A Magyarország területi integritásának helyreállítására alakult különböző társadalmi szervezetek (egyesületek, ligák és politikai pártok) közül az északmagyarországon érdekeltséggel bírók a felvidéknek forradalmi úton való felszabadítása céljából egymással szoros kapcsolatba léptek.” A forradalom katonai és politikai szempontból egységes megszervezésére, az események központi irányítására valamint siker esetén a „consolidáció” biztosítására „Felvidéki Cominité” címen egy közös titkos szervezet létesítettek. Belső irányítása és képviselője egy tagjaiból létrehozott végrehajtó bizottság joga és kötelessége.

A Cominité az irányítás és szervezkedés tekintetében a kormány intézkedéseire kíván alkalmazkodni egy munkaprogramot állított össze, mely a kormánnyal való letárgyalás után fog megállapodásba foglalni.

I. 1. Feladata a forradalmi szervezetek irányítása. A működés leplezése céljából az alapító szervezetek fentartatnak, de azok munkájukban kötelesek a Cominité rendelkezéseire alkalmazkodni. A Cominité törekedni fog arra, hogy az azonos jellegű szervezeteket összeolvassza. További kapcsolatot létesít azon, területi integritásért küzdő alakulatokkal, melyek a Cominité munkájába nem vonhatók be, s tevékenységüket igyekszik céljainak megfelelően irányítani.

2. A Végrehajtó bizottságán keresztül állandó, egy kijelölt közvetítő útján bizalmas kapcsolatot tart fenn a M. kir. kormánnyal

3. A Cominité feladata a szervezési és igazgatási munkálatok költségeinek állandó biztosítása

4. Gondoskodik arról, hogy a magyar közönség érdeklődése, lelkesedése ébren tartódjon

5. A köréje csoportosult szervezetek útján közvetlenül és állandó kapcsolatot tart fenn a felvidékiekkel, s gondoskodik az ehhez szükséges szervezet rendszeres kiépítéséről

II. 1. Irányítja a megszállott területen a propagandát. Törekedni fog arra, hogy a cél érdekében „minden erő” hasznosítva legyen.

2. Törekedni fog a Felvidéken működő politikai pártokkal u.m. a Hlinka-párt, Keresztény-szocialista, Szociál-Demokrata és egyéb még létező magyar, német és ukrán pártokkal való kapcsolat biztosítására.

III. 1. Szoros kapcsolatot tart fenn a Cseh-morva és Lengyelország területén működő forradalmi szervezetekkel

2. A belföldi, megszállott területeken való propagandáról megbízói útján gondoskodik

IV. 1. A Cominité a forradalom vezetésére és a konszolidáció biztosítására forradalmi kormányt alakít. Ennek pontos előkészítése mellett különös gondot fordít a nemzetközi diplomáciai érintkezés azonnali felvételére.

2. A tót és rutén nemzetiségi területek földrajzilag elhatároltatnak, az igazgatási teendőket a két nemzetiségi terület részben önállóan, részben együttesen végzi

3. A forradalmi kormány a népek önrendelkezési jogának elvi alapján áll, s a forradalmat, mit e jog tényleges gyakorlatba vételét a népakarat végleges megnyilvánulásának fogja kijelenteni, a Magyarország-hoz való csatlakozás kérdését tehát többé sem vita, sem népszavazás tárgyává tenni nem engedi.

4. A cominité egységes, részletes politikai programot fog a forradalmi kormány, illetőleg a köré csoportosuló pártok számára kidolgozni, s ezt a magyar kormánynak előzőleg bemutatja, s annak betartását minden eszközzel biztosítani fogja.

V. 1. A Cominité gondoskodni fog arról, hogy a forradalmi kormány működése a lehető leggyorsabban alkotmányos kereteket kapjon. A népakaratnak a Magyarország kötelekébe való újbóli beilleszkedés módozatai tekintetében alkotmányos úton, választás útján megfelelő ideiglenes parlamenti szervet fog létesíteni

2. Előzetesen részletesen megállapítja azokat a gyakorlati intézkedéseket, melyek az alkotmányosság elvének sérelme nélkül alkalmaznak a megállapított egységes politikai program érvényesülésének biztosítására

3. Céljainak és vállalt kötelezettségeinek biztosítása érdekében a felszabaduló területeken az ideiglenes különvállás ideje alatt a fő hatalmat a Felvidéki Cominité végrehajtó bizottsága fogja gyakorolni.

4. A Cominité a felszabadított területeknek a magyar impérium alá leendő visszatérése után feloszlik ⁽¹²⁾

1920 augusztusában a Magyar Külügyminisztérium megbízásából Kürthy Lajos dolgozta ki a felvidéki országrészek ideiglenes közigazgatási tervezetét. A több oldalas tanulmány részletekbe menően írja le, hogy Szlovákia visszafoglalása után hogyan nézzen ki a közigazgatás szerkezete. Ezek szerint az „imperium” átmeneti gyakorlására hivatott ideiglenes szervezésének gócpontja a Felvidéki delegáció lett volna Tagjai: Elnök, két alelnök, a magyar kormány két megbízottja, az elnök által meghívott 10, a felvidéki pártok által kijelölt 33 tag (17 tót, 10 magyar, 4 rutén, 2 német). Az általuk közölt statisztikai adatok szerint a 3 567 126 főből álló lakosság anyanyelv szerinti összetétele: tót – 1 702 922, magyar 1 071 075, rutén 441 799, német 265 209 fő. ⁽¹³⁾

Elkészült egy tervezet is a Felvidék felszabadításáról:

„Felvétel 1920 évi szeptember hó 10-én Budapesten tartott megbeszéléséről a Felvidék felszabadítására irányuló akció tárgyában.

... A megbeszélés indokául a Kormányelnöknek a fővezetőséghez intézett alábbi kérdései szolgálnak.

I. Ha az akció megindítása most még meg nem határozható időre lesz elhalasztva, milyen következményekkel fog ez járni?

II. Ha a kormány teljes akciós szabadságot ad a dolgok irányítására, mit követelünk a kormánytól az akció sikere érdekében?

Egy éve dolgozunk az előkészítésen, elértünk ahhoz a ponthoz, melyben a helyzet már teljesen érett. A felelőség tudatában a Kormányelnökkel folytatott tárgyalásaim eredményeképpen (Dr. Mészáros Gyula, egyetemi tanár bevezető szavai) – mivel a felelőség vállalására személyes álláspontomat és meggyőződésemet egyedül nem tartottam elegendőnek hívtam egybe a mai értekezletet. ..

A résztvevők a beszámoló meghallgatása és a kérdésre adott „vélemények alapján a következő elhatározásra jutottak:

ad I. A június hónapban megállapított és az akció megindítására szeptember végéig kitolt határidő elérkezett, a túlórali szervezés befejezést nyert és az tovább nem bővíthető.

A cseh ellenes hangulat, a szervezés és propaganda helyes együttműködése, valamint a csehek agresszív belpolitikája következtében tetőpontját érte el.

A túloldalon beszervezett köznép, a szervezés élére álló intelligens elemektől az akció megindítását mindenütt legélesebben követeli, sőt a szervezőket fenyegeti.

Az eddig még be nem szervezett munkásság, amely eddig a csehek ígéretei következtében magyar-ellenes álláspontot foglal el, a csehekkel élesen szembefordult és a felszabadító akcióban részt követel.

Napról-napra kisebb kirobbanások és összecsapások történnek, melyek vérbe fojtatnak a csehek által. Tehát az akció megindítására az időpont jelenleg a legalkalmasabb és a legtöbb sikert most ígéri, miért is az akció október legelső napjain túl való halogatása lehetetlen.

Ha azonban a mértékadó körök mégis az akciónak a fenti időpontban túl való eltolása mellett döntenének, úgy a következő helyzet áll elő.

A szervezetek a közel egyéni hitegetés következtében bizalmatlanokká válnak, arra a meggyőződésre jutnak, hogy Magyarországtól nem várhatnak semmit, vagy elfásulva beletörődnek a változhatatlanba és teljesen szétbomlanak, vagy másfelé keresnek csatlakozást /:Lengyelország:/ vagy amivel különösen a munkásság fenyegetőzik, saját erejükből igyekeznek felszabadítást végrehajtani és kirobannak.

Aki a túloldali viszonyokkal csak némileg ismerős könnyen elbírálhatja, milyen céltalan vérfürdő lesz az ilyen, központi vezetést nélkülöző próbálkozások eredménye.

Azon hátrányokat, melyek a másfelé csatlakozással járnak, felesleges fejtegetni.

A szervezetek felbomlása esetén pedig azok újból való összehozása lehetetlenné válik azért mert:

Az elveszett bizalmat visszaszerezni nem tudjuk, a szervezést vezető intelligens magyar elem, amely nagyrészt addig csak az akció kedvéért maradt ott, részint anyagi okok miatt, részint a csehek folytonos üldözése miatt átjön Magyarországra, részint pedig megalkuszik a helyzettel és behődöl. Arra semmi esetre sem lehet számítani, hogy az eddig is súlyosan kompromitált magyar intelligencia hosszabb ideig ott maradjon és a szervezeteket összetartsa;

A jelenlegi innenső vezetőség tagjai akik a túloldali szervezetek szemében súlyosan kompromittáltak az akciónak október elején túl való kitolása esetén ezen munka folytatására többé tekintetbe nem jöhetnek.

A csehek a félautonómia engedélyezése és engedékenyebb belpolitika által, melyet már most kezdenek folytatni a tótokkal szemben, rövid idő alatt a felföldi tótságot maguk részére föltétlenül megnyerik.

Alulírottak a fentieket mérlegelve úgy látják, hogy az akciónak október legelső napján túl való kitolása a Felföld felszabadítására irányuló akció elejtést jelent, mely tény a felföldi szervezetek az ő ügyük elárulásának fogják tekinteni, mert Magyarországról jött, illetékes helyről történt biztatása és szervezés, ígéretes juttatta az ottani magyarok jobbait börtönbe, tett százakat hontalanná, juttatott sok lelkes önzetlen magyar embert nyomorúságba, fosztott meg állásától, vagyonától, jövőjétől.

ad II. Ha a mértékadó körök azonban az akció többször említett időpontban való végrehajtása mellett döntenek, akkor szükséges, hogy ezen illetékes körök a vezetőséget utolsó munkájában teljes erővel támogassák ..

1. A demarkációs vonalon innen lévő szervezet betörő csoportjának sürgős kiegészítésére a toborzás támogatása, illetőleg a nemzeti hadseregben szolgáló felföldi menekültek legalább egy részének rendelkezésre bocsátása. Összükséglet 18 700 fő és 935 tiszt, amiből jelenleg rendelkezésre áll 8300 fő és 301 tiszt ...

2. 18 700 fegyver szuronnyal, 148 géppuska, 37 400 drb házi gránát, ... , 4 aknavető, 4 hegyi ágyú hozzávaló lőszerrel

3. Legalább 4 erős személyautó és 25 teherautó, 24 drb. kerékpár és motorkerékpár

4. A jelenlegi szervezetek fenntartására szeptember hónapban 5 millió, a szervezés teljes kiépítése és fenntartása október közepéig körülbelül 35 millió, azaz összesen 40 millió korona

5. 18 700 + 935 főnek 3 napos tartalék élelemmel való ellátása

6. A kormány és nemzeti hadsereg helyett felelőséget vállaló politikai szerv (Felvidéki Cominité) rögtön elismerése és működésbe helyezése a Kormány ellenőrzése alatt.

Az akció megindításáig szükséges előkészületek végrehajtásához legalább négy hét szükséges. Miután az akció október első napjain túl nem tolható a döntés eredménye a vezetőséggel f. hó 14-ikéig feltétlenül közlendő, hogy az előkészületek f. hó 15-dikétől kezdve azonnal megindulhassanak.

Amennyiben ezen időpontig az eredmény a vezetőséggel nem közöltek alulírottak a felelőséget maguktól elhárítják és miután az akciót elejtettek tekintik megbízatásukat a kormány kezébe visszaadják.

Ezen esetben kérjük a szervezetek liquidálására vonatkozó intézkedések kiadását

aláírások ⁽¹⁴⁾

Hasonlóan a többihez ezek a tervek sem valósultak meg, a tevékenységre vonatkozó, az abból adódó jelentések azonban igen. A válogatás egyfajta tanúbizonysága annak is, hogy hogyan lehet hinni eredménytelen helyzetekben is. A sajtójelentéseket ill. a sajtóból való válogatások java részét a Rákóczi Szövetség gyűjtötte össze, mely csak névleg azonos a jelenleg ismert, ugyancsak a Felvidéki Magyarság megsegítésére és támogatására létrejött Szervezettel.

1. Február 19-én magyar repülők jártak Nyitra és környéke felett, ahol magyar és tót röpcédulákat dobtak le. A magyarok arra hívják fel a figyelmet, hogy viseljenek magyar jelvényeket és kokárdát, a tőton, hogy „fogjon fegyvert és verje ki a cseh-szlovák katonákat és cseh hivatalnokokat”. A kormány lépéseket tett, hogy a magyar propaganda célját „elmulassza”. ⁽¹⁵⁾

A Slovenský Východ c. lapot idézve az írás arról számol be, hogy Tótországban forradalom van, melyet a budapesti központú területvédelmi liga vezet, s melynek minden tót városban vannak ügynökei. Ezek állandó összeköttetésben vannak a központtal, s hozzájuk csatlakoznak a tényleges tisztek, s a magyar szellemben nevelt papok. ⁽¹⁶⁾

A Szlovák képviselők ... nyilatkozatot bocsátottak ki, melyben azt mondják, hogy magyar újságírók, a magyar kormány és röpirat-propagandája elárasztják Tótországot és a külföldet olyan hírekkel melyek fel akarják izgatni a köztársaságot. Az országban olyan mozgalom alakult ki, melynek tót vezetői tényezők, s a nemzetgyűlés tagjai is részesei. ⁽¹⁷⁾

2. Dr. Kiss Lőrincz gazdaszövetségi lapszerkesztő nyilatkozata: Tegnap (március 4.) ismét jártam Losoncon. Engedély nélkül mentem be borraivalért engedtek be az őrtálló katonák kocsival együtt. Láttam három cseh gyalogsági századot felvonulni. Amint a városon végig meneteltek látszólag rend volt közöttük, sok volt azonban az elmaradozó, akik a városon végig a századuk után egyenként mentek. Az a benyomásom volt, hogy rend nincsen náluk. A tót lakosság is igen fel van biztatva a parcellázási ígéretek által. Goldberger losonci polgármesternek Nagylibercsén van családi birtoka. Innét a tótok bent voltak deputációban a polgármesternél, aki azzal vigasztalta őket, ne kívánjátok az én kis birtokom parcellázását, mert ti Érsekújvárott fogtok birtokot kapni, ahol 30000 holdas grófi uradalmat fognak felosztani. A munkásság szakszervezetében Losoncon vagy 6000 tag van, nők és férfiak együtt. Mint a közalkalmazottak fognak szakszervezetekbe alakulni. A munkások szakszervezetének tanácsa a Zöldfa vendéglőben ülésezik, ahol Bazovszky zsupán megjelenik. Azt beszélük Losoncon, hogy a Zöldfa vendéglői munkástanács minden egyes közhivatalba ellenőrző munkásokat fog kiküldeni a legközelebbi napokban. (Balassagyarmaton, 1920. III. 5, Pongrácz György vármegei főjegyző) ⁽¹⁸⁾

3. Dr. H.I. információi, Érkezett április 12-én: Losoncon a 3-as és a 6-os tűzésérg 2-2 ütege van állásban. A katonai parancsnokok itt Docsekál őrnagy, a rendőrség főnöke pedig Benicsek nevezetű hadnagy. ⁽¹⁹⁾

4. Katonaság: „.... Litkéről jelentik, hogy Losoncon ki van plakátosva hat korosztály sorozására” „.... Losoncon és Nógrád megye egyéb megszállott részein észlelhető, hogy a katonai diktatúra és a statárium kihirdetése óta a tisztek keresik az érintkezést az intelligenciával. A cseh tisztek látogató-

sokat is tesznek már a magyar családoknál. Úgy látszik a bolsevizmustól félnek s azzal szemben kívánnak az intelligenciában támaszt keresni.”

Tanügy: „A megszállt Felvidéken csak oly magyar iskoláknak adják meg az államsegélyt, ha a tót nyelvet is felveszik a tantervbe”

Sérelmes intézkedések: „Losoncra trénkocsik mentek ki a tót falvakba gabona összegyűjtésére. A kocsikat már a határátlépési igazolvánnyal se engedik át a csehek, amiért a nép követeli a zsupántól az igazolvány kiállításáért járó 30 K visszafizetését.”

Elégedetlenségek, zendülések, zavargások: „A füleki munkások el vannak keseredve a katonai behívások miatt és kijelentették, hogy ha a csehek folytatják a behívásokat, átszöknek a magyar hadseregbe...”

„Losoncon és vidékén szeptember 10-ére várják a határkiigazító missziót. A lakosság nagyban készül a magyarságuk melletti tüntetésre. A csehek most hűségnyilatkozatokat akarnak a néptől kicsikarni. A sztregovai völgyben és Gyetván alig várják a magyarokat, hogy megszabadulhassanak a gyűlölt csehektől”

„A kalondaiak és rapplakosok kezével könyörögnek, hogy szabadítsuk fel őket” ... „Zelenén a lakosság megverte a cseh katonákat, állítólag három katonát vertek agyon. A lázadás elfojtására Losoncra egy század katona ment ki gépfegyverekkel és nyolc polgárt letartóztattak”

Politikai jellegű események: „Rimaszombatból jelentik, hogy Kupecz a losonci zsupán által visszaélések miatt felfüggesztetett főszolgabíró a következőket mondja, hogy Türoczszenzmártoni 1918 október hó 25-iki deklaráció teljesen privét puccs volt. Mintegy 50-en jöttek akkor össze a manifestációra anélkül, hogy bárkitől erre felhatalmazásuk lett volna. Sőt voltak oly jelentős tót politikusok, akik bár a pánszláv mozgalomban a béke időben élénken részt vettek, a türoczszenzmártoni összejövetelről, s arról, hogy ott mi történt semmit sem tudtak.”⁽²⁰⁾

5. Politikai események: 1920 novemberi jelentés: „Ipolságon tudni vélik, hogy a határmegállapító bizottság a demarkációs vonalnál levő Hont, Baráti, Bernece községeket a cseheknek ítéli, sőt a Balassagyarmatig húzódó vasútvonalat is, hogy utóbbival Losoncz felé közvetlen összeköttetésük legyen a fentnevezett községek pedig Ipolság érdekszférájába esnek ...”

Kommunizmus: „A losonci szocialista párt a katonai parancsnokától engedélyt nyert arra, hogy vasárnap délelőtt a Vigadó Szálló nagytermében gyűlést tarthassanak, azonban azzal a kikötéssel, hogy a gyűlésen a napi politikától tartózkodnak, csupán adminisztratív ügyekkel szabad foglalkozniuk. Tauszig és Surányi nemzetgyűlési képviselők minduntalan elkalandoztak beszédjükben a politika mezőire is. Erre Kompis János rendőrkapitány betiltotta a népgyűlést s a összegyűlteket oszlásra szólította fel. A több száz főnyi munkás azonban nem engedelmeskedett a felszólításnak, sőt olyan fenyegető magatartást tanúsított, hogy a rendőrségnek revolverekkel kellett a tömegeket kényszeríteni a távozásra. A tumultus azonban azután sem szűnt meg, sőt a munkásság tüntető felvonulást szándékozott rendezni. A nemsokára megjelent legionista szakasz azután gyors feloszlásra bírta a zajongó tömeget.”

Hangulat. Nógrád megye: Az értelmiség példaadó buzgalommal dolgozik a társadalom hangulatának megjavítására. A helyzet azonban nagyon nehéz, mert igen sok a bolsevista hajlamú bányamunkás. Folyó év szeptember 22-én kelt I. számú helyzetképünk rövidsége folytán félreértésre adott alkalmat, ezt esetleg úgy magyarázható, mintha Balassagyarmaton a zsidóság a társadalom vezetőinek jóvoltából élvezne különösebb előnyöket. A való tényállás, mely a túl tömör stilizálás révén módosította színezetét a következő nógrádi jelentésből vett idézettel állapítjuk meg. Minden egyesület közügyi közigazgatási faktor révén a vármegye fáradhatatlan, rendkívül lelkes, agilis főispánjának igen elmés és pezsgő nemzetvédelmi munkát fejt ki s e megfeszített munkának előbb-utóbb meglesz a kívánt hatása. A zsidóság ottani előnyös helyzete mint más helyen is főleg annak anyagi erején, szervezetségén, s sajnos még ma is meglévő összeköttetésein alapul.”⁽²¹⁾

Horthy és Társai Gyujtogató és Orgyilkos Vállalata. Merénylettery Srobár és Bazovsky ellen. Gyűj-

tothatási tervek Csehszlovákiában: ... A magyarországi „Területvédő ligá”-nak van egy gyűjtogató és gyilkoló alosztálya. Ennek az osztálynak a feladata a megszállt területen gyűjtogatni és politikailag exponált személyek ellen merényleteket elkövetni. Ezen gyűjtogató és gyilkos szervezetnek elnöke dr. Urmányecz Nándor, volt képviselő. Ügyvezető elnök dr. Ilosvay Dénes. Főtítkár: dr. Szema József és dr. Bereghi Kornél. *** egyetemi hallgató dr. Ilosvay Dénestől átvette a mérgeket és injekciós tűket azzal a megbízással, hogy vagy személyesen vagy felbérelt ember útján tegye el láb alól Srobár Vavró drt és utána Bazovsky Lajos drt volt zsupánt. Kézhez kapott egy Magyarország összes vonalaira érvényes utazási igazolványt, melyben részére a hatóságok támogatását kérik, mint a Területvédő liga megbízottjának. 4500 koronát készpénzben azonnal kifizettek neki és a tett végrehajtása után minden gyilkosságért 30 ezer korona jutalom jár ...⁽²²⁾

6. Zsidók: Nógrádi jelentés március 18-áról. A füleki rabbihoz egy 13 éves fiú ment be. A fiút attól a perctől kezdve nem látták. Azt a hírt terjesztik, hogy a fiút a rabbi rituális célokra legyilkolta volna. A zsidó ellenes magyarokat erősen sújtják odaát.

Egyház: Magyar közlöny, március 9. „A kormány részéről megindult mozgalom t.i. a vallástant az iskolákból ki kell küszöbölni máris mutatja hatását. A losonci reálgimnázium evangélikus vallásánarat Kuszy Emil lelkészt eltiltotta a vallásoktatástól, állítólag illegális magatartása miatt. És így az evangélikus tanulók karácsony óta nem részesülnek Losoncon vallásoktatásban. Az evangélikus egyház vasárnap foglalkozott közgyűlésén a kormány túlkapásával s dr. Bazovszky Lajos egyházmegyei felügyelő éles szavakban ítélte el a kormány jogtalan beavatkozását.”

Kommunizmus: Nógrádi jelentés március 18-ról. „A kommunista puccs előkészítésére a cseh szakszervezetek az összes előkészületeket megtették. Az orosz bolsevik agitátorok munkájának gyümölcse ez. Guruló rubelek és francia frankok is segítették a munkát.”

Katonaság: Nógrádi jelentés március 25-ről. Szlovénzkóba olyan intézkedések sorozatát észlelni, mely félre nem magyarázható az általános mozgósításra enged következtetni még pedig annyira, hogy az 24 órán belül keresztül vihető legyen. Az 1899, 1900, 1901 évfolyamok sorozása erősen folyik és 75 %-a alkalmas. Hirdetmények jelentek meg, melyek az 1878, 79, 80 évfolyamok sorozását készítik elő, valamint az 1892-900 korosztály behívásáról szól. Ez utóbbiak bevonulása 6 hónapra szól és csak azokra kötelező, akik még a republika hadseregében nem szolgáltak.

Közigazgatás: A felvidéket hét körzetre tervezik felosztani a csehek. A Híradó február 26-iki száma „A szlovénzkói nagy megyék terve” címmel a következőket közli: „Bratislava megye, Nyitra megye, Túróc megye, Zólyommegye, Liptó megye, Košice megye ...”. Losonc a Magyar törvényszéki kerület-hez van csatolva.

Nógrádi jelentés március 18-ról: Passuth Kálnogarabi középirtokos pusztáját katonaruhákba öltözött fegyveres banda támadta meg. Passuthot agyonlőtték, feleségének sikerült az ablakon megszökni. A rablók összes értékeit és bútorait elvitték. A túloldalon a közbiztonsági állapotok teljesen lezültek. Húsz, harmincz főből álló fegyveres bandák alakultak s állandó rémületben tartják a polgárságot. Csendőrségeink még a nyomozások teljesítésére is képtelenek annyira félnek.⁽²³⁾

7. Hangulat adminisztrációs vonalon (1921 március): Nógrádi jelentés március 1-ről: „A cseh pénzt a demarkációs vonal mentén a zsidók váltják be, csekély mennyiségben saját spekulációra. Sok hamis 1000 és 5000 koronás van forgalomban. Az Ipoly mentén cseh barát hangulat nincsen. De óriási a nemtörődomség, mert a csehek most nem zaklatják őket. A demarkációs vonal inneni meg nem szállt területén legtöbbnyire zsidó kereskedők és kocsmárosok váltják be a pénzt, de nem kurzus szerint, hanem jóval olcsóbban ... Élelmiszert tengelyen? nem szállítanak, csupán a községükben élelmezési raktár van és a felvidékről gyalog átsiklanak a határon vagy visznek haza élelmet.”

Nógrádi jelentés március 16-ról: Losoncon a katolikus templomban a prédikáció alatt egy elvtárs hangosan szidalmazta a prédikáló papot. Csalónak nevezte s hallgatók felé fordulva kiabált, hogy ne higgyenek a papnak, mert hazudik. Ugyanott piszkos rajzokkal firkálták tele a templomot.

Nógrádi jelentés március 18-ról: „innen és túl a magyarul beszélő népre gazdasági érdekből lehet hatni, hogy hogyan adná elő apró élelmiszereit jobban Losoncon, Budapesten, mennyivel könnyebben szerezhetné be fa, cserép, szövet szükségleteit ha a demarkációs vonal felett is 30-40 km-re magyar terület lenne. Odaát mozgósítanak. Nagyobb helyeken bolsevizmustól fűtött a levegő, mindennapos kitöréstől tartanak, amit nem kis mértékben élesítenek a tőlünk ott meghúzódott zsidó proletár diktatúrabeli alakok. Katonaszág nincs a vonal mentén, hanem csak Losonc és Kassa vidékén, csehek, németek. A köznép beszéli, mint a katonaságtól hallott dolgot, hogy a katonaság 50-60 km-rel feljebb vonul. Tényleg erre csak fináncok és kevés csendőrség van.”⁽²⁴⁾

8. 724. 57. számú őrszem jelentése 1921. szeptember 10-ről (Kelt Ajnácskőn, Gömör)

A környék megszállott területén most semmi különös nincsen. Várják az entente bizottságot a határkiigazításra. A lakosság között nagy a türelmetlenség, remélik, hogy Losoncot mielőbb visszakapják.

A nyugat Magyarországi események az ittenieket is felvillanyozták. Kezdenek bátrabbak lenni és nem hunyászkodnak meg az első cseh fináncok láttán. Sőt alkalomadtán már bátran szembe mernek szállni.

Rimaszombat lakossága egész nyíltan tüntetőleg viselkedik a csehek ellen. Vasárnaponként az egész város magyarruhás lányokkal van tele. Ünnepek és mulatságok alkalmával a Himnuszt éneklük. A csehek meghunyászkodva észre sem merik venni ezen néphangulatot.⁽²⁵⁾

9. Magyar királyi miniszterelnökség, 1921. szeptember 10., 7283 sz.

Szigorúan bizalmas jelentés, Pozsony, szeptember 8.

Minisztertanács Pozsonyban, A csehszlovák referátusnak, f.h. 3-án

Dr. Micsura miniszter elnökletével tanácskozássra jöttek össze, hogy megvitassák a politikai helyzetet ... A legfelsőbb tanács arról értesítette a csehszlovák kormányt, hogy a magyar kormány puccsra készül ... a határkiigazító bizottság működésével kapcsolatban a teljhatalmú minisztérium utasítást adott az illetékes zsupánoknak, nevezetesen a losoncinak és ipolyságinak, hogy a hatáskörükbe tartozó vidéket „dolgozzák meg”. A munka megkezdődött, a fent nevezett zsupánságok megbízottjai magyar küldöttségeket toboroznak, melyek annak idején az entente bizottság elé járulnak, hogy ki-
fejezzék azon óhajukat, miszerint a csehszlovák köztársaság területén akarnak élni.⁽²⁶⁾

10. Slovenská politika, 1921. szeptember 1.,

Irredenta Szlovenszko déli részén: Losonc környékén nagyon erős irredenta mozgalom észlelhető, s tünete az, hogy a lakosság köztük tótok is belépnek a magyar körökbe, melyek oltalmat ígértek nekik Horthy haragja ellen, amikor Szlovenszko vissza lesz csatolva Magyarországhoz. Magyarországról kiküldött? emitáriusok, akiknek az itteni keresztény szocialisták hamis illetőségű bizonyítvány, útlevél megszerzésével segítségre van arra bírják a tótokat, hogy jelentkezzenek a Komáromba alapított magyar népszövetségbe. Ezen népszövetség a szükséges anyagiakat a magyarokról kapta a célja, rendeltetése az, ami a régi Fenkéé volt. Az egész irredenta mozgalmat Rimaszombatból és Losonctól irányítják. Vezetői dr. Seress, Szilassy és Kristóf ... egyik trükjük az, hogy bejárják a vidéket, azt a hírt terjesztve miszerint Csallóközt, Pozsonyt, Komáromot, Ipolyságot, Losoncot, Rimaszombatot, Rozsnyót, Kassát egész környékével a határkiigazító bizottság Magyarországhoz fogja csatolni.⁽²⁷⁾

12. Beszámoló a cseh-szlovák határmegállapító bizottság Brünni üléséről. A magyar (etnikai alapú) határjavaslatot elvetették.⁽²⁸⁾

13. 96.696 számú információ, 53. számú őrszem jelentése VIII. 20-ról, 1921

A csehek Kalonda községben a községi bírót és Gramantik Sándor tanítót (tartományi hadnagy)

letartóztatták és Losoncra kísérték. Folyó hó 18-án Littkével szemben lévő Törincs községen keresztül cseh gyalogság és tűzérő vonult keresztül megfelelő tréncsapatokkal, valószínűleg demonstrálni jöttek.⁽²⁹⁾

15. Nógrádi jelentés. A magyarság különösen a nők örvendetes magatartást tanúsítanak Rimaszombatban. Losoncon a református lelkész a himnuszt énekelteti. Egyébként ez a város teljesen a zsidó befolyás alatt áll, akik mind hű cseh alattvalók és a Phönix-páholly tagjai. A város falai között van több magyar „emigráns kummunista” is tartózkodik. A jóvátételi bizottság megérkezését várják. Meg kell állapítanom, hogy a cseheknek elsőrendű hírszolgálatuk van. Mindenben nyomban értesülnek. Itt-ott elmondott irredenta beszédeinket úgyszólván szórul-szóra tudja. A csehek elleni gyűlölet a tótok között nő. Bazovszky megbízást kapott a legnagyobb fokú kifejezésére. Egyenlőre Nógrád megyére terjed a megbízatása.⁽³⁰⁾

16. Nógrádi jelentés május 8-ról. Hangulat a demarkációs vonalon.

„.... A csempészet nem igen folyik. Leginkább cukrot hozhatnak át. Se a mi pénzügyőreink nem örködnek szigorúan. Nagyon megnehezíti a csempészt az is, hogy minden kiló cukorra 39 K van kivetve.”⁽³¹⁾

17. Nógrádi jelentés május 10-ről.

Tisztviselők. A tisztviselői osztálynak a miénknél is sokkal jobb anyagi helyzetét ismét tetemesen javítani fogják s céljuk, hogy az által még a magyar érzelmeiket is a maguk részére megnyerjék a visszacsatolás lehetőségét megnehezítsék.

Az iskolákban boldog-boldogtalan, hacsak a helyzettel meg tud alkudni átengedni minimális tudás mellett is, ezzel is az a céljuk, hogy egy két éven belül egy úgynevezett tót intelligenciát teremtsenek elő, s a tótok szemében is gyűlölt cseheket kiszorítsák.⁽³²⁾

18. Nógrádi jelentés május 10-ről.

Tanügy és kultúra. A csehek a maguk dolgát nagyon öntudatosan csinálják. Hol pl. 20 % tót van, ott már tót iskolát, tót tanítást és tót közigazgatást akarnak. Szomszédságunkban van Rárósmútyad község, mintegy ötözfél-száz lakossal. E községekhez tartozó Nagypakay? pusztát tótok vették meg és letelepítettek oda annyi tót, hogy most már 20.2 % tót van a lakosság között. Jön tehát a tót iskola és közigazgatás.

4 km-re van ide Alsózellő tót község. De magyarul épp úgy beszélnek, mint tótul. A földesúr dr. Tóth Béla, az első pesti hazai takarékpénztár egyik igazgatója. A birtokából egy részt eladott Magyar Kassának. A vételt a csehek nem hagyták jóvá, mert ezt a részt is a tótoknak akarják juttatni.

Ugyancsak a túlparton fekszik Csalár tiszta magyar község. A legnagyobb birtokos Zimmer nevű zsidó. Ez a birtok is eladó. De oda is tótokat vittek, hogy azok vegyék meg és ha lehet 20 % tót telepítsenek le, s tót iskola megszervezése végett.⁽³³⁾

19. Hangulat. 1921 május Nógrádi jelentés.

Ami a nép hangulatát illeti, teljesen megbízható forrásból értesültem, hogy magyar szempontból határozottan és állandóan javul a helyzet, s a csehek elleni fokozódó gyűlöletének a nép nem egyszer ad félremagyarázhatatlan s hangos kifejezést. olyannyira, hogy a cseh hatóságok ezzel szemben elkerülendő az esetleg nagyobb feltűnést kelthető összekocanásokat tehetetlenek s egyáltalán az tapasztalható, hogy erélyeskedésük a tót néppel szemben kimerülő fölben volt, s azt csupán a magyar intelligens lakossággal éreztetik.⁽³⁴⁾

20. Milyenek a zsidók a Felvidéken. A losonci „Nógrád-Gömöri Hírlap” írja, hogy Losoncon Herzog Ignác 200 000 K adott irredenta és reakciós propagandájára. Továbbá óriási összegekkel és nagy

lelkesezéssel támogatták Horthy prágai kultúrexpozitúráját a PMH-t Tarján Ödön és húsz más zsidó.⁽³⁵⁾

21. Cseh körök rövid időn belül bekövetkező tót-magyar felkeléstől tartanak. A losonci kerületben 28 embert felkelés címén elfogtak. Szükségesnek tartják Hlinkáéknak legionáriusok által való ellensúlyozását.⁽³⁶⁾

22. a. A tót munkások üldözése. Salgótarjánból keltezett tudósítást közöl, mely szerint az ott alkalmazott Liptói és Árvamegyéből a cseh kormány engedélyével áthozott bányászokat arra kényszerítik, hogy egy manifesztumot írjanak alá, melyben követelik Szloveszónak a csehszlovák köztársaságtól való elszakítását. Mivel a munkások erre hajlandóak nem voltak a bizalmi férfiakat elfogták és börtönbe vetették, a munkásoknál házkutatást tartottak, s ez az egész bosszú műve ... a lap végül azt mondja, hogy a kormánynak kötelessége megvédeni a tót munkásokat a magyar bosszúállókkal szemben

b. A Népszövetségi Liga felvidéki magyar osztályának elnöke, Novek Béla losonci gyáros terjedelmes beszélgetésben számol be a felvidéki magyarságnak a liga keretében kifejtendő működéséről és a jövő munkaprogramjáról.⁽³⁷⁾

24. Minden magyar iskolába tanerőt osztottak be, ki lázít és a magyarságot gyalázza. Losoncon egy magyar iskolát bezártak és az eperjesi ág. ev. magyar nyelvű főgimnáziumot bezárni készülnek. Az Ipoly mentére a Propaganda Cancellária egy különítményt rendelték, melynek hivatása minden eszközzel Magyarország ellen dolgozni az esetleges határkiigazítás alkalmával. Két szerkesztőt és egy nőt a fenti Cancellária tagjait külföldi tanulmányútra küldték.⁽³⁸⁾

25. a. Nógrádból a volt galicizai, bukovinai és lengyelországi honosokat, kik 1914 óta vándoroltak be, zsupáni rendeletre kiutasítják

b. A tót földműves szövetség el szeretné konfiskáltatni Szilassy Béla 500 és Wohl Aladár 1000 holdas birtokait oly címen, hogy ezek a magyar irredentizmus fészkei.⁽³⁹⁾

27. Pozsony, 1922 április 22, Minisztériumbeli embertől

A Zspravodajska Kancellaria alosztályának Propaganda Kancelláriának felsőbb utasítására egy különítmény lett kirendelve az Ipoly mentére Kémén székhellyel Honza százados parancsnok az utasítást adta a propaganda csoportnak, hogy az ipolymenti magyar közösségekben szítsák a jóhangulatot a csehszlovák republika mellett és dolgozzanak minden eszközzel Magyarország ellen az esetleges határkiigazítás miatt. Amint a hangulat elég kedvező lesz utasításuk van minden faluból deputációt vinni Pozsonyba memorandum átadása végett, melyben kéri meghagyásukat a Csehszlovák Republikában. A feladata, szigorúan őrködni a demarkációs vonalon, különösen az Ipoly-ság-Párkány között közlekedő vasutat kell a legszigorúbban ellenőrizniük, mert a magyar kémek állítólag ezen a vonalon igyekeznek felfelé hamis határátlépési engedéllyel és személyazonossági igazolványokkal.

A különítmény tagjai leginkább megfizetett magyar csirkefogókból állnak, álneveken szerepelnek, s önálló hatáskörrel vannak felruházva. Számítani lehet, hogy az Ipoly bizonyos szakaszát saját hatáskörükben a határ átlépésére vonatkozólag zárlatot fognak elrendelni ... a demarkációs vonal magyar oldalára kémeket is küld ki. Molnár Medvig Ambrus 33 éve, Fehér Mihály 22 éves megszálított területbeli magyar lakosok kémkedési célból lettek a magyar oldalra kiküldve. Mindketten orosz agitációs iskolát is végeztek.⁽⁴⁰⁾

29. A Magyar Külügyi Társaság küldöttségei januárban Brüsszelben a Népszövetségi Társaságok Uniója kebelében a kisebbségek védelmére alakított nemzeti bizottság ülése alkalmával 4 emlékiratot nyújtottak át. Az egyik a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetét elemzi.⁽⁴¹⁾
30. A tót földműves szövetség meginterpellálja a földhivatalt, hogy azonnal konfiskálja kolonizáció céljából Losoncon Szilassy Béla 500 és Wohl Aladár 1000 holdas birtokát azon az alapon, hogy azok a magyar irredentizmus fészkei. Egyúttal megfenyegeti a földhivatalt, ha ezt nem teszi úgy Nógrád bizalmatlanságot szavaz a földhivatalnak.⁽⁴²⁾
31. Fülek, 1922 március 2. Folyó hó 9-én a cseh vasutasok rangelzés nélkül jöttek be és azóta is úgy vannak. Érdeklődtem a dolog után és azt mondták, a csehek, hogy az náluk rendelet volt.⁽⁴³⁾
32. a. Már megkezdte működését és észrevehető, hogy a magyar politikai munka új formát ölt magára. A magyarok inkább felekezeti agitáció köpönyege alatt dolgoznak. Így legutóbb Losoncon a magyar kálvinisták és luteránusok közös vallásos estét rendeztek.
- b. Losoncon a negyedik gépfegyver osztályban nevükön szólították a katonákat, mikor Seler József tóra került a sor tótul jelentkezett „Itt vagyok”. A jelenlévő kapitány összeszidta, majd újra felhívatta, s mikor ismét tótul jelentkezett 28 napra elzáratta. A lap a képviselők figyelmébe ajánlja ezt az esetet, amilyen még a magyar uralom alatt sem fordult elő.⁽⁴⁴⁾
33. A losonci református iskolát zsupáni rendeletre bezárták és így 90 tanuló iskola nélkül maradt.⁽⁴⁵⁾

34. Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett ellenzéki pártok Központi Irodája

Sürgös

Losonc, 1922. szeptember 23.

Bizalmas

Az itteni magyar lapok tudósításaiból arról értesülünk, hogy a kicserélendő magyar politikai foglyok már huzamosabb idő óta a legszármalmasabb körülmények között várják kicserélésüket. Mi a magyarság legkomolyabb érdekei szempontjából a kicserélés mielőbbi, esetleg még érzékeny áldozatok árán is megtörténő foganasosítását kérjük. Ezt kérnünk kell annál is inkább, miután a szóban lévő kicserélendő magyarok a pozsonyi toloncházban vannak elhelyezve, ott a lehető leggyalázatosabb elbánásban részesülnek és éheznek, amennyiben ezeknek a magyarság ügyéért régóta szenvedő testvéreknek, akik közül többek, mint kiváló és önzetlenül küzdő társunkat ismerünk. A kicserélése túl sokáig húzódna, vagy éppenséggel elmaradna, rendkívül kedvezőtlen visszahatást gyakorolna az egész magyarságra. Éppen ezért sürgős intézkedést kérünk.

Olv. aláírás, Szilassy Béla

igazgató elnök

M.kir. miniszterelnökség⁽⁴⁶⁾

A lap másik oldalán - jegyzet

A benti sorokat az egyik felvidéki vezető emberünk hozta azzal, hogy a legsürgősebb intervetiót kéri. Megbeszélésünk szerint ezt a levelet azzal a kéréssel juttatom el hozzád, hogy legyél szíves azt Kánya Öexcellenciája részére kellő bizalmas módon átszámaztatni

Öszinte tisztelettel

olv. aláírás

Nagyságos dr. Pataky Tibor, oszt. tanácsos úrnak helyben

35. M.kir. Honvédelmi Miniszter úrnak

... amint tudni méltóztatot, Csehszlovákiából október 10-én nagyobb számú politikai cserefogoly érkezett Budapestre. A levél tanúsága szerint ezeknek nagy része már elhelyezést nyert.⁽⁴⁷⁾

Kedves barátom!

„Van szerencsém a csehszlovák hírszerző iroda jelentését a prágai minisztérium politikai osztályának december hó 16-ról megküldeni

„... Alsó-Szlovákiában, speciel Nógrád-megyében és Hontban népünk szintén elégedetlen, szidja az államot, de ennek az elégedetlenségnek nem annyira gazdasági bajok, mint inkább dr. Basovszky és embereinek ezen vidékre kiterjesztett féktelen agitációja az oka. Az autonómia kivívása érdekében folytatott harc jelszava alatt az ottani szlovákok fel vannak uszítva minden ellen, ami cseh. A cseh csendőröknek, fináncoknak általában a hivatalnokoknak nincsen biztonságban az életük olyannyira, hogy sokan el akarják hagyni az állomáshelyeiket. Bazovszkiék munkája sokkal veszedelmesebb, mint az ottani magyar iredenta, s lehet mondani, hogy az ipolymenti magyarok sokkal lojálisabban viselkednek a Respublikával szemben, mint a Nógrádi szlovákok. Az államhatalomnak sürgősen gondoskodni kell, hogy ezek az állapotok megszűnjenek. Bazovszkit mindenekelőtt ártalmatlanná kell tenni. Az elenség ébren van és lázasan készülődik, hogy alkalmas pillanatban visszafoglalhassa a „megszállott területet”. Az államhatalomnak választania kell, hogy ezeket az állapotokat-e akarja fenntartani, vagy az államot. A szlovák fasisztákkal szemben készenlétbe helyeztük a sokalista és legionista szervezeteket és reméljük, hogy ezek elég biztosítékai lesznek az állam rendjének, ha valami felvilágosíthatatlan okok miatt a biztonsági szolgáltatban defektus történne.

Kérem intézkedni, hogy a „Slovák” továbbá a „Slovenská Národná Jednota” és a „Slovenské Národné Noviny” január elsejével szüntessenek be, a levél cenzúra hagyassék meg, a csendőrség sürgősen erősítsék meg és a katonai rendőr és detektív testület Szlovenszkon tovább folytassa áldásos működését.

Husek s.k.⁽⁴⁸⁾

40. A cseh-szlovák kultúrminiszter új állami tanfelügyelőségek szervezését rendelte el október 1-vel Szlovenszko több városában, közöttük Losoncon is.⁽⁴⁹⁾

41. a. Kortés beszéd az oltár előtt. Beszámoló arról, hogy az evangélikus egyházmegye folyó hó 4-én tartotta Losoncon az egyház autonómiájának felfüggesztése óta első ülését Bazovszky Lajos egyházfelügyelő és Lacziak Mihály főesperes társelnöksége mellett. A választásoknál – egyházi tisztségek – a magyargyűlöletéről hírhedt Lacziak jelét adta érzelmeinek és elfogultságának. „Tessék bátran jelölni, most már nem vagyunk Magyarországon”, mondta.

Az azt követő misén a főesperes az oltár előtt így szólt: „Én az oltár előtt hirdetem politikai krédómat. Hirdetem, hogy csehek és szlovákok egy nép, a ketőnek teljesen össze kell olvadni és a mi egyházunknak ezt minden eszközzel elő segítenie kell”

A beszéd kínos volt. „Az ilyen kortésbeszédet a piacon, a hordó tetejéről kell mondani nem a templomban az oltár előtt” – jegyezte meg egy szlovák egyházfelügyelő.

A délutáni közgyűlésen a kiküldötték kérésére és a főesperes ellenzése dacára Bazovszky magyarul is tolmácsolta a fontosabb ügyeket.

b. A Čas c. lap említést tesz Bazovszky Lajos felhívásáról, amelyben a Magyarországon élő tót nemzeti kisebbség védelmét követelte. A lap megjegyzése szerint ez dicséretreméltó volna, ha nem Bazovszky állott volna elő ezzel a követeléssel. Bazovszky idehaza hű szövetségese a magyar ellenzéknek, mely a felvidéken a csehek elleni gyűlöletet szítja. Bazovszky először a hazai tótok iránt mutasson megértést, s csak ezután a Magyarországon élő Szlovákokkal.

c. A Národné listy jelentése arról, hogy sok más város mellett Losoncot is nagyközséggé alakítják át. Szlovenszón összesen 31 várost alakítanak át nagyközséggé kormányrendelet értelmében.⁽⁵⁰⁾

45. Helyzetjelentés Széchenytől - Ipolytarnócig

A felső Ipoly partján a múlt hét folyamán éppúgy, mint általában az egész cseh demarkációs vonal mentén zászlós katonai gyakorlatokat tartottak. Napokon át tűzérési lögyakorlatokkal, repülőgépekkel tüntettek és éjjelenként reflektorokkal bevilágították a magyar partot. A magyar lakosság mindenütt nyugodtan viselkedett.

... a demarkációs vonal igen lazán van őrizve. Az átkelést ezen (Balassagyarmat - Salgótarján) vonalrészén tekintettel arra, hogy 30-40 km-es őrszakaszon 10-15 vámőr tesz falvakban szolgálatot, kellőképpen ellenőrizni lehetetlen. Az Ipoly alacsony vízállása miatt csak az nem csempész, aki nem akar.

Őrhalomtól - Ipolytarnócig. Ezen vidék lakossága ezelőtt is a losonci gyárakban dolgozott, most azonban el van zárva ezen keresetforrástól, a mezőgazdasági munkálatok befejezését nyervén, élet-erős emberek százai tétlenségre vannak utalva.

A híradás szerzője a továbbiakban szükségét látná a lakosság őszi-téli munkával való ellátását, melyet pl. a Rárospusztai-Litkei-Ipolytarnóci kocsúti kiépítésével lehetne elérni. Vagy pl. a kendertermelés fokozásával.

A beszámoló szerint a határ mindkét oldalán kedvező a lakosság hangulata.

„Miután azonban a csehek a megszállott terület vonalmenti lakosságát különösképpen favorizálják az elszakított területek közállapotáról nem hivatalos összehasonlítások elkerülése, a függőben lévő határkiigazítás népszavazás lehetőségére való tekintettel fölötte célszerű volna a földosztás, illetve birtokrendezés sürgős végrehajtása.

... Rapp és Kalonda községek, ahol a Coburg földbirtokot parcelláztak a lakosság nem mer Csonka Magyarország mellett nyilatkozni, mivel attól fél, hogy a kiutalt földet visszaveszik, a lakosság különben magyarérzésű.”

... a vidék látszólagosan közönbös lakosságát kellemetlenül érintette s izgalomban tartja az alábbi eset. Folyó hó 21-én Litke állomáson a Losoncról érkező utasokat a vámőrség szabályszerűen megvizsgálni óhajtván felszólították az ugyanezen vonaton utazó Baross János nemzetgyűlési képviselőt börtöndjének felnyitására - ő „ellenben lármát csapott, szidalmazta a magyar állapotokat, fájó összehasonlításokat téve a cseh állapotokról”

... az eset a lakosságra nagyon erős benyomást tett.⁽⁵¹⁾

46. Magyar Követség Bécsben, 267/p

Tárgy: A német-cseh mozgalom

Nagyméltóságú Somsich József úrnak

magyar külügyminiszter, Budapest

(Részletek:)

Lodgeman német-cseh vezető Horthy fővezér úr nagyméltóságával bizalmasan szeretne érintkezésbe lépni, mely célból jövő hónap elején Pestre jönne ...

... Lodgeman a német-cseh csoportoknak, melyek szoros politikai collaboratiót kívánnak Magyarországgal, s a csehekkel való természetes szövetségeseket látják a magyarokban azt mondotta, hogy meggyőződése szerint Magyarországnak érdeklődése a német-cseh iránt csak addig és annyiban tart, amíg Tótországot vissza nem szerezte. Tudomása szerint Magyarország ajánlatot tett az ententnek, hogy a bolsevikok ellen harcolni fog, ha ennek fejében visszakapja Szlovákiát ... Lodgeman tehát Horthytól a fővezértől szeretne az ügy állására vonatkozólag felvilágosítást kapni, hogy Magyarország továbbra is támogatja a német-cseh mozgalmat.

.... A brünni egyetemen hallgató magyar ifjúsággal szemben azonban a lehető legnagyobb óvatosság ajánlatos, mert azok egy bizonyos „Simai” alias Singer vezetése alatt állnak, kikről valószínű, hogy Károlyi Mihállyal állnak összeköttetésben

... A német-csehek és a Tótország között szoros az érintkezés. Állandó futószolgálat van berendezve Teplitz-Schöman (Lodgeman tartózkodási helye) és Rózsahegy-Losonc között Pozsonyon át. Rózsahegyén dr. Petrogaelli Oszkár, Losoncon Szilassy Béla dolgoznak a magyar cseh ellenes értelemben.

Wien, 1920. február hó 19-én,

aláírás

r.k.követ és meghat. min.⁽⁵²⁾

JEGYZETEK:

1. Kramer, Juraj: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike 1919-1938.
2. A Liga anyagi igényeiről szóló, s egyéb adatok: OL, K27, XL, 2154, 1920 március 12.
3. Nógrád vármegye törvényhatósági bizottsága, 17359/1919 sz, 1919. november 18. (Nógárd Megyei Levéltár, Salgótarján)
4. Nógrád vármegye törvényhatósági bizottságának 1920. január 28-i rendkívüli közgyűlése, Balassagyarmat, (Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján)
5. K64, KÜM, 1 csomó/7 tétel, 4/res, 1920, 64-1918-1920-7-4 (1477)
6. Kramer, az eredeti anyag Štátny Slovenský Ústredný Archiv, Bratislava, Šrobárov fond
7. K64, KÜM, 1 csomó/7 tétel, 9540/1920, 64-1920-7-9840
A felsőmagyarországi akció céljaira további 300 000 K a rendelkezési alapból kiutaltatni.
A Felvidéki Tót Akció számára 8 mill. K volt praeliminálva. Ebből kapott dr. Bulissa Károly és dr. Mészáros Gyula 1919. november 19-1920 április 26. között 7.550.000 K-t
1920 május - júniusa között kifizetett tételek: 250.000, 500.000, 500.000, 250.000, 1.000.000, 1.500.000, 4.127.130
8. A lengyel-magyar kapcsolatra több dokumentum is utal. Egyiket idézem: Titkos katonai egyezmény a Lengyel Köztársaság és a Magyar Királyság között. A közvetítő a varsói magyar nagykövet, aki többször sürgeti a magyar kormányt a konkrét lépéseket megtételét illetően. Figyelmeztetve arra, hogy késlekedés csökkenti az esélyeket. Kísérlet arra, Lengyelország fogjon össze Magyarországgal a béketárgyalásokon. Így bírva rá Romániát a semlegességre a cseh-magyar tárgyalásokon. (OL, K64-1920/7 cs.)
9. OL, K64.1920-7-505/res
10. Felvidéki Néptanács Képviselőháza, jegyzőszoba, a végrehajtóbizottság 1919 március 3. ülése
OL, K26, 1919, XXII, 1816 szám, a Felvidéki Liga jelentéséből (Losonc, Nógrád nincs külön említve) 1922, IV, 8-135
Néhány adat a Liga anyagi támogatásról. A Felvidéki Liga propagandaköltségeinek elosztásából:
Április - 19 826.60 (őrszemek 7710), május - 50 214.20 (20 400), június - 53 177.70 (16 197.40), július - 160 420.40 (34372.40), augusztus - 180 606.40 (12 500), szeptember - 105 907.30 (41496), október - 65 680.80 (14 200), ? november - 211 800 (58 000) a novemberi összefoglalóból
Őrszemek száma: 125, működő őrszemek 250 és a demarkációs vonalon túli összekötők.
Érkezett jelentések száma: 1415, Elküldött levelek száma: 1657 (OL, K27 XL, 2154, 10580 szám, 1920, XII/10)
11. OL, K64, 60/Res, 1920
12. OL, K64-1922, 61/RES/1920, érk. IV.26, 7. tétel 61/4-40
A Tót Cominité megalakulása szükséges tételként 8 000 000 K-t igényel. A tervezetet Dr. Mészáros Gyula, Dr. Subert Zoltán készítették. Tételei: A Központi szerv részére 2 750 000 K, Felvidéki Liga: 1 000 000 K, Magyarbarát tót néppárt 2 000 000, Tót függetlenségi párt: 1 000 000 K, Magyarbarát rutén párt 750 000 K, Szepesi Szövetség a Felvidéki magyarbarát németek szövetsége: 500 000 K.
(OL, K64-1922/7, 90 Res)
A Cominité 1920. augusztus 7-én Budapestről küldött levelet a Miniszterelnöknek azzal a kérdéssel, hogy közölje a kormány álláspontját arról, hogy szükséges-e a cominité működése (OL, K64/7, 258, 1-40)
13. OL, K64-1920/7 tétel, 274. szám, Politika osztály. A dokumentum keltezése: Budapest, 1920. augusztus 19., Aláírás: Kürthy
14. OL, KÜM, K64-1920-7-342/res, a Tót akció c. köteggben

15. Losonci Újság, 1919. február 17. 9. szám, Repülők Nyitra felett
16. Losonci Újság, 1919. március 13. 11. szám, A magyarok általános rámadása
17. Losonci Újság, 1919. március 13. 11. szám, A szlovák képviselők ...
18. OL, Felvidéki Liga jelentései, 1920. március
19. OL, Felvidék Liga jelentéseiből, 1920. IV. 20.
20. OL, A Felvidéki Liga jelentéseiből, 1920 augusztusi jelentés, K27, XL tétel, 1239 csomó
21. OL, A Felvidéki Liga 1920 évi novemberi jelentéséből, helyzetkép, Budapest, 1920. október hó 20-án, A jegyik tovább idézete a Népakarat október 27-i számából idézi a földmunkásokról szóló írást
22. Népakarat, 1920, 40. szám
23. OL, Felvidéki Liga jelentései, 1921 sajtóosztály, K27, XL-72
24. OL, Felvidéki Liga, 1921 sajtóosztály, K27
25. OL, Jelentések a felvidékről, 7214/1921, K27 XL, 72.szám
26. OL, M.E., 1921, K27, XL 72
27. OL, M.E., 1921, K27, XL 72
28. OL, ME, 1921, K27, XL 72, Slovenský denník, VIII/11, 181
29. OL, 1921, ME K27 XL, 72
30. OL, ME, K27 1921 XL 72, Propaganda, 1921. május, 489 o.
31. A jelentésben elsősorban arra voltak kíváncsiak a kérdezők, hogy mire öszpontosul a csempészet, kik, milyen áruval próbál kereskedni. OL, ME, K27 1921 XL 72
32. OL, ME, K27 1921 XL 72,
33. OL, ME, K27 1921 XL 72,
34. OL, 1921, ME K27 XL 72)
35. OL, K26-1268, 1922/IV biz. tétel, 45. I.v., 1857.sz., Slovenský Denník, 1922. július 13
36. OL, K64, A megszállt Felvidékről szóló 1922 június havi jelentésből. C1.C.2. Magyar-Tót iredenta. 824.inf.V.20.
37. OL, K64/1922 IV/45, 190, sajtószemelvények, a. 1438. Národné listy, 1922. május 12., b. 1442. Magyar Újság, 1922. május 17.
38. OL, K64, A megszállt felvidékről szóló összefoglaló jelentés 1922 április haváról., 818 inf. III/22 és 821. inf. IV/24.
39. OL, K64, A megszállt felvidékről szóló összefoglaló jelentés 1922 április haváról., szemelvények, a. Magyar Újság, 1922. IV/2, b. Slovenská Politika, 1922. IV/1.
40. OL, K64 118/1922, IV/45, 821.sz.inf.,
41. OL, K64, 55/1922 IV, 55 biz. 1922. III. 23
42. OL, K64 45/1922, IV,45, 46, 1922. III.17., szemelvények, 1208. Slovenská Politika, 1922. április 1.
43. OL, K64 45/1922, IV,45, 46, 1922. III.17., 814.sz információ,
44. OL, K64, A Rákóczi Szövetség sajtószemelvényei, 1922, a. 1165. Národné listy, 1922. március 23., b. 1067. Slovák, 1922. március 1.
45. OL, K64, A megszállt Felvidékről szóló jelentés 1922 februárjából, Híradó, II/6/A
46. OL, K26, 1922 II/29, 505
47. OL, K26, 589. 1922, X/24
48. OL, K26, ME, 1269, 1922, IV biz. 861/1922, IV/45, 861 sz. (1202-1922, IV/45, 879 sz., 1922. XII. 29)
49. OL, K26, 725 biz., 1922. november 22, IV/45, 3113. PMH, 1922. október 3.
50. OL, K26, 558/1922, IV/45, 1922. október 17., a. 3249. PMH, 1922. október 8., b. 3253. Čas, 1922. október 4., c. 3194. Národné listy, 1922. október 2.
51. OL, K26, 836. sz. információ, 1922. augusztus 25.
52. OL, K64-1920-7-267

FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM:

1. A losonci 23. gyalogezred a Don menti harcokban 1942-43, Salgótarján, 1993, Nógrádi Történeti Múzeum és a Magyar Történelmi Társulat Nógrádi Csoportja
2. A visszatért Felvidék 1918-1938, Budapest, 1939 (Losonc, 344-46 oldalak)
3. A felvidéki magyarság húsz éve, 1918-1938, Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete, 1938, Budapest
4. Az 1930. évi cseh népszámlálás erőszakos hamisításai, Félmillió magyar elsikkasztása, Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1933
5. A magyar korona országainak helységnévtára, Budapest, 1863-1918-as kimutatások
6. Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), Budapest, 1960, Központi Statisztikai Hivatal
7. Az 1941-es népszámlálás, demográfiai adatok községek szerint, Központi Statisztikai Hivatal, 1947
8. Administratívne rozdelenie a menoslov obci Slovenska, Zostavil: Dr. Eugen Josper, Karol Hanouch, Bratislava, 1929
9. Alberty, Július, Sloboda, Ján: Novohrad 2/1 - dejiny, Regionálna vlastivedná monografia (Nógrád 2/1 - történelem, Regionális honismereti monográfia), (Osveta, Martin, 1938)
10. Dányi Dezső-Dávid Zoltán, Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787, Budapest, 1960
11. Éger György, Régió, etnikum, vallás. Demográfiai és településtörténeti tanulmányok, 79-98 o., Anonymus, Budapest, 1994
12. Farkas Gyula, Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete, Irodalomtörténeti füzetek 23., Pallas, Budapest, 1927
13. Féja Géza, A Visszatért Felvidék és Nógrád megye adattára, Budapest, 1939 (Losonc: 344-46 o.)
14. Felvidékünk-honvédségünk, Budapest, A Vitéz rend Zrínyi csoportjának kiadása, 1939 (Losonca vonatkozik: 151-54 oldalak)
15. Houdek, Fedor: Vznik hranic Slovenska, Prúdiv, Bratislava, 1931
16. Gerencsér Miklós: Az északi arcvonal, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989
17. Gerő András összev., Sorsdöntések, Göncöl, Budapest, 1989
18. Gyönyör József: Terhes örökség, Madách-Posonium, 1994, Pozsony
19. Historická Štatistická Ročenka ČSSR (A CSSZSZK történelmi statisztikai évkönyve), SNTL-ALFA, Praha, 1985
20. Hronský, Marián: Szlovákia elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918 novemberétől 1919 januárjáig, Honvéd Hagyományörző Egyesület, Budapest, 1993
21. Jánoška, Jur, Dr.: Z histórie prevratu, Trnava, 1927
22. Král, Václav: A Csehszlovák burzsoázia intervenció háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen, Szlovák Szépirodalmi Könyvkiadó, Bratislava, 1956
23. Kovács A., A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban, Századok, Budapest, 1938
24. Kóvágó József, A szlovákiai magyar nyelvterület városai, Budapest székesfőváros irodalmi és művészeti intézete, 1946, Budapest
25. Kramer, Juraj: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike 1919-1938 (Iredenta és separatizmus a szlovák politikában 1919-1938), Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava, 1957
26. Madarász Elemér szerk., Magyar politikai és közigazgatási compass (1919-1939), hasonló nevű kiadóvállalat, 1939
27. Medvecký, Karol A.: Slovenský prevrat, „Komenský” Vydavateľská a literárna spol. s r.o. Sv., Bratislava, 1930
28. Medvecký, Karol A.: Slovenský prevrat, (A Szlovák államfordulat), svázok II., Spolok Sv. Vojtecha v Trnave, 1930

29. Medvecký, Karol A.: Slovenský prevrat, sväzok III., Spolok Sv. Vojtecha v Trnave, 1930
30. Medvecký, Karol A.: Slovenský prevrat, sväzok IV., Spolok Sv. Vojtecha v Trnave, 1931
31. Poníčan, Pavel: Úvaha o novom administratívnom sriadení na Slovensku, Knihtlačiareň obecných a obvodných notárov v Trenčíne, 1923
32. Plukovník GSTB. v.v. Zdeněk Ježek: Boj o Slovensko v letech 1918-1919 (Harc Szlovákiáért az 1918-1919-es években), v Praze, 1928, Nákladem vlastným
33. Popély Gyula, A csehszlovákiai magyarok a népszámlálások tükrében 1918-1945, Írók Szakszervezete Széphalom Műhely, Regio, 1990
34. Purgat, Juraj: Od Trianonu po Košice. K maďarskej otázke v Československu (Trianontól Kassáig. A magyar kérdéshez Csehszlovákiában), Epocha, Bratislava, 1970
35. Surányi Géza, Dr. Váradi Aladár, Maďarská minulosť a prítomnosť (A magyar múlt és jelen), szlovák fordítás: Ján Pecháček, Knihtlačiareň Ján Pocisk a spol., Bratislava, 1928
36. Slovenský biografický slovník, I. zväzok, A-D (od roku 833-1990) (Szlovák biografikus szótár, I. kötet), Matica Slovenská, Martin, éva 1986
37. Stredné Slovensko, Hospodárska monografia, Národnohospodárska župa stredoslovenská a Spolok čs. inžinierov, Zvolen, 1934
38. Štatistika obcí na Slovensku, Pavel Poníčan, František Michalka, Josef Moulis, 1928, Bratislava
39. Tamás Mihály szerk., Tatra-Almanach Szlovenszkói városképek, Tatra, Bratislava-Pozsony, 1938, 189-218 o. (Darkó István írása Losoncról)
40. Vietor, Martin: Dejiny okupácie južného Slovenska 1938-1945, SAV, Bratislava, 1968

A FELHASZNÁLT DOKUMENTUMOK ÉS LEVÉLTÁRI ANYAGOK FORRÁSAI:

1. Losonci Járasi Levéltár (ŠOKA)
2. Losonci Járasi Könyvtár
3. Országos Levéltár, Budapest
4. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
5. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján
6. Balassi Bálint Megyei Könyvtár, Salgótarján
7. Teleki László Intézet kéziratára, Budapest
8. Szlovák Nemzeti Könyvtár, Márton

ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK:

OL - Országos Levéltár, Budapest
 ŠOKA - Járasi Levéltár, Losonc

The first of these is the fact that the system is not a simple one. It is a complex system, and the complexity is not only in the number of components, but also in the way they are connected. The second is the fact that the system is not a static one. It is a dynamic system, and the dynamics are not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The third is the fact that the system is not a linear one. It is a non-linear system, and the non-linearity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The fourth is the fact that the system is not a deterministic one. It is a stochastic system, and the stochasticity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The fifth is the fact that the system is not a simple one. It is a complex system, and the complexity is not only in the number of components, but also in the way they are connected. The sixth is the fact that the system is not a static one. It is a dynamic system, and the dynamics are not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The seventh is the fact that the system is not a linear one. It is a non-linear system, and the non-linearity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The eighth is the fact that the system is not a deterministic one. It is a stochastic system, and the stochasticity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The ninth is the fact that the system is not a simple one. It is a complex system, and the complexity is not only in the number of components, but also in the way they are connected. The tenth is the fact that the system is not a static one. It is a dynamic system, and the dynamics are not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The eleventh is the fact that the system is not a linear one. It is a non-linear system, and the non-linearity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The twelfth is the fact that the system is not a deterministic one. It is a stochastic system, and the stochasticity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The thirteenth is the fact that the system is not a simple one. It is a complex system, and the complexity is not only in the number of components, but also in the way they are connected. The fourteenth is the fact that the system is not a static one. It is a dynamic system, and the dynamics are not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The fifteenth is the fact that the system is not a linear one. It is a non-linear system, and the non-linearity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The sixteenth is the fact that the system is not a deterministic one. It is a stochastic system, and the stochasticity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The seventeenth is the fact that the system is not a simple one. It is a complex system, and the complexity is not only in the number of components, but also in the way they are connected. The eighteenth is the fact that the system is not a static one. It is a dynamic system, and the dynamics are not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The nineteenth is the fact that the system is not a linear one. It is a non-linear system, and the non-linearity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time. The twentieth is the fact that the system is not a deterministic one. It is a stochastic system, and the stochasticity is not only in the way the components interact, but also in the way the system evolves over time.

A magyar–csehszlovák határszakasz határköveinek története 1921–1925

Suba János

Az államhatár egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja. A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani. A föld belsejére és a légíterre is tekintettel államhatárnak azt a képzeletbeli sítot kell tekinteni, amely a képzeletbeli vonalra felfelé és lefelé merőleges.⁽¹⁾ Az államhatárok mindig a szárazföldi terület kiterjedését állapítják meg. Az államhatár az állam területi felségjoga gyakorlásának határa. Az államhatárok ugyanakkor azt a területet is körülhatárolják, amelyen az államnak bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségei vannak. A határok pontos megvonása ezért mind az állam belső élete, mind az államközi kapcsolatok szempontjából elengedhetetlen. A nemzetközi jognak nincsenek anyagi jogi szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék. Nem jogi, hanem *politikai kérdés, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a határt.* Az államhatárok részben természetes, részben mesterséges határok. E megkülönböztetésnek jogi szempontból nincs jelentősége.

Az országok határainál a legfontosabb és egyben a legrégebbi szempont a könnyű felismerhetőség. A természetes határok esetében is szükségképpen létezik egy képzeletbeli vonal: a hegynél ez a vonal a hegygerinc, illetve a vízválasztó; a folyónál a meder középső vonala, illetve, ha a folyó hajózható, a hajózható mederrész középvonala (az ún. sodorvonal). Emiatt volt a folyamhatároknak nagy szerepük és jelentőségük a történelemben, olyan kis folyónak is mint például a Lajtának a „magyar Rubiconnak”. Ahol a természet nem gondoskodott a határ felismerhetőségéről, ott megtette azt az állam. Ez elsősorban az erdőségeknél volt fontos, ott meghatározott sávban kiirtották az erdőt, például a magyar–román határvonalon a Kárpátokban 8 méter szélességben. A mesterséges határokat az országok egymás közötti megállapodásai, békeszerződések jelölik ki.

Határjelek

Az államhatárok megjelölése határjelzők, határjelek révén történik. Más jeleknek az állami határok (állami címert viselő tábla elhelyezése, oszlopok, gyakran nemzeti színekkel kifestve, különböző táblák elhelyezése stb.) nincs határtjelző jellege, csupán kifejezi az államhatárok irányát vagy figyelmezteti az embereket az államhatárok közelségére és helyére. A határjelek megjelölik az államhatárok vonulatának minden változását, azok áthaladását a vízfolyásokon és kommunikációkon és minden, topográfiaiilag jelentős helyen. A határjelek alakját, méreteit és idomformáját a szerződésekben határozzák meg, esetleg az érdekelt államok vagy azok szervezetei által megkötött más közös dokumentumokban.

A szomszédos államok közötti viszony rendezettségének lényeges kérdése az államhatalom gyakorlása térbeli kiterjedésének egységes értelmezése, ismerete. E lényeges kérdés jegyében történik meg többek között a határvonal rögzítése. A határvonal rögzítése különböző módon és formában történik.

Az egyik módja a határokmányokban a másik a határjelekkel történő rögzítés. Az egyes módokon belül különböző formákat alkalmaznak a felek, melyeket szerződésekben rögzítenek. A határjelekkel történő rögzítésnek az a rendeltetése, hogy az államhatárt „láthatóvá” tegye. Ez azért fontos, hogy a határőrizeti szervek, és a határon túli lakosság is ismerje a határjeleket, mert az ismeret birtokában nagymértékben csökkenthető a határrend megsértésének esetei. A határjelek azonban gyakran ki vannak téve természeti és más hatásoknak. Megsemmisülhetnek, eltűnhetnek. Tekintve, hogy az államhatár határjelek nélkül nem érzékelhető, szükséges az államhatár és a felmérési rendszer okmányokban történő rögzítése. A határjelek alakját, műszaki leírását, és a feliratok tartalmát, a határvonal megjelenése céljából elhelyezett határjelek számát és elhelyezésük módját a határokmányokban rögzítik.

Az államhatárok közvetett megjelölésére szolgáló határjelek nem mutatják az államhatárok vonalát, azért, mert a határvonal mellett vannak lerakva, Csupán annak az államnak a kezdetét jelzik, amelyeknek a területére vannak elhelyezve. Az államhatárok megjelölését meglehet valósítani párosával, vagy hármassával elhelyezett jelekkel is, főleg azokon a helyeken, ahol az államhatár a határmenti vízbe belép, vagy onnan kijön, illetve a közös határvonalat a kezdetén eléri, vagy a végén azt elhagyja.

A határjelek elhelyezését a terepen egy sor tényező befolyásolja. Ezek lehetnek a vonalvezetés iránya, a határvonal helye, a terep jellegétől függően, közös folyók léte, a folyó vonalával megegyező vízi határszakai. Ezen tényezőktől függően megkülönböztetnek közvetlen és közvetett jelölési módokat.

A közvetlen jelölési módot ott alkalmazzák, ahol a határjelek a határvonalon helyezhetők el. Alkalmazása rendszerint szárazföldi határszakaszon történik. Ebben a módban az egysoros elhelyezési formát alkalmazzák, és így elhelyezett határjeleket kétoldali határjeleknek nevezzük.

A közvetett jelölési módot rendszerint a vonalával megegyező vízi határszakaszon és közös utak mentén alkalmazzák. Ezen esetekben a határjelek nem helyezhetők el a határvonalon, hanem a folyók partjain vagy az utak két oldalán. Az így elhelyezett határjeleket egyoldali határjeleknek nevezzük. Formáját tekintve ez a jelölés kétsoros. A határjelek távolsága a határvonaltól, de még a viszonylatokon belül is változik.

Az egyoldali határjelek páros, vagy váltakozó határjelölésű rendszerben kerülnek alkalmazásra. A páros elhelyezésnek az a lényege, hogy a két szembenlévő határjel összekötő vonala a határvonalon merőleges legyen. Váltakozó elhelyezés, amikor a két határjel nincs szemben egymással és az összekötő vonalak nem merőlegesek a határvonalra.

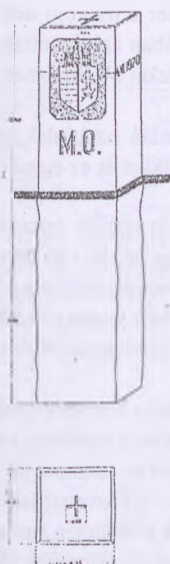
A határjelek földmérési úton meghatározott pontokon általában az államhatár töréspontjain állnak. A határjelek pontos helye a határokmányokban van rögzítve. A határjeleket úgy állítják fel a terepen, hogy a földmérési úton bemért pont a határjel csúcsával vagy a fedőlapon lévő bevéssett kereszt metszéspontjával essék egybe. A kereszt középpontjából két irányban bevéssett vonala határvonal menetét mutatják. Ezekben az esetekben a határkö alatt geodéziailag biztosított jel hely helyezkedik el, amely mutatja a az államhatár pontos helyét, ez az ún. *földalatti stabilizáció*, amelyet a határkö felületén lévő kereszt alak jelenít meg, a kereszt mellett fel lehet tüntetve az államhatár vonalának irányára utaló jelzés is. Annak érdekében, hogy a terepen kitűzött és határjellel állandósított pontok marandósága biztosítva legyen, a jelzések alatt a földben meghatározott mélységben úgynevezett föld alatti jel helyezhető el. A föld alatti jel téglá, vagy keramit lap, amelynek közepén bevéssett kereszt jelöli a földmérési pont helyét. A föld felszínén álló határjel megsemmisülés esetén a föld alatti jel segítségével újból meg lehet állapítani a pont helyét. Föld alatti jel nem minden határjelnél kerül alkalmazásra, hanem csak azoknál amelyeknél ezt a határokmány előírja.

A határjelek azon szerepükön túl, hogy általuk válik láthatóvá az államhatár menete a jelölési rendszerben egyenként, vagy csoportonként még külön szerepet be is tölthetnek.

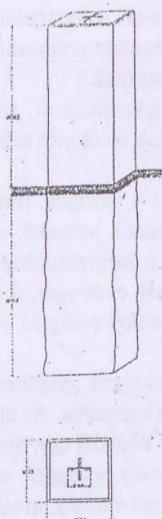
A határjelek feloszthatók: helyük és szerepük szerint; az anyaguk szerint; alakjuk szerint. Helyük és szerepük szerint: hármashatárjelek, szakaszhatárjelek, főhatárjelek, és egyéb határjelek.

A hármashatárjelek három állam határának találkozási pontján, azaz hármashatárpontra helyezkednek el. Szerepük az, hogy a három állam határának találkozási pontját jelöljék meg. A szakaszhatárjelek az egyes fő szakaszok kezdőpontjain helyezkednek el. Helyük a jelölési rendszerben mutatja a kü-

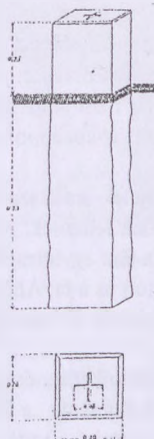
Borne origine
Szakaszhatárkö

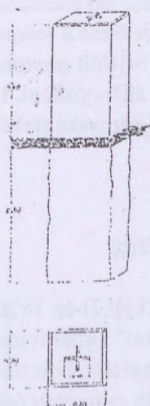
Borne principale
Főhatárkö

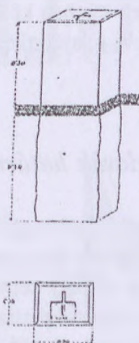
Borne trigonometrique
ou polygonale
Háromszögezési
és sokszögezési kő

Borne intermédiaire
Mellékhatárkö

Borne complémentaire
Közös séges határkö

A magyar-csehszlovák határ határjelei

lön szerepüket, a szakaszok jelzését. Ettől az általános rendszertől eltérően a trianoni román viszonylatban a szakaszokat nem a szakasz kezdetén, hanem a végén jelölik és szakaszvégeknek nevezik.

A határvonal fő töréspontjain főhatárjeleket alkalmaznak. Egyes esetekben – különösen ismétlődő származási rendszernél – az alszakaszok jelei is lehetnek. Az általánostól eltér a trianoni déli viszonylat, ahol a fő töréspontokon számozott határjelek állnak. A határjelek általában számozottak. A számozott megjelölés azért fontos, mert a melléktörési pontokon számozatlan jeleket alkalmaznak. A határvonal melléktöréspontjain „egyéb” határjeleket alkalmaznak.

Az egyéb határjelek lehetnek: mellék, közönséges, közbeiktatott, számozatlan határjelek, sokszögjelek, határjel-középpontok, határjel csoport, határdomb facölöpökkel, facövekkel és az egyoldalú határjelek.

A határjelek- határszakaszonként (viszonylatonként) – anyaguk, méretük és alakjuk felosztása szerinti eltérőek lehetnek. Anyaguk szerint: lehetnek terméskő, betonkő, vasbeton, fa, föld és fém. A fa-föld, és a fa-fém együttesen egy jelként is alkalmazható. A leggyakrabban alkalmazott anyagok a betonkő, vasbeton és a fa. Alakjuk szerint: lehetnek gúla, hasáb és henger. A gúla alakú jeleket általában hármas, szakasz és fő határjelként, a hasáb és henger alakúakat pedig fő, illetve egyéb határjelként alkalmazták.

A határjelzőket rendszerint megjelölik a szomszéd országok megnevezésének a kezdőbetűivel, I, Ö-Ausztria, R Románia, a CS kezdőbetűket Csehszlovákia használja. Az államhatárok közvetlen megjelölésénél a határjelen rajta vannak a szomszédos államok iniciáléi úgy, hogy abból az államból jól láthatók legyenek, amely országnév iniciáléit viseli, illetve amely országról. szó van. A közvetett jelölésnél, amikor a határjelei csak annak az államnak a kezdőbetűi vannak, amelyeknek a területén van maga a határjel, az iniciálékat ezen úgy helyezik el, hogy azok láthatók legyenek befelé tekintenek abba az államba, amelyiknek az iniciáléiról szó van.

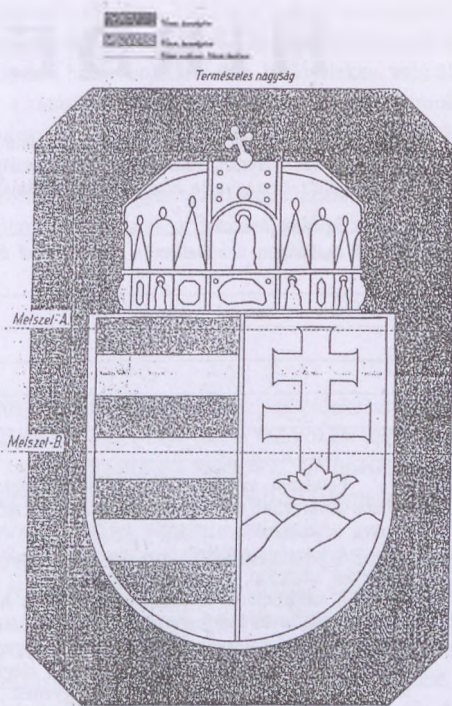
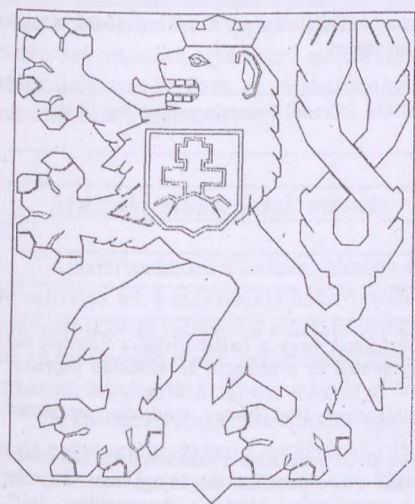
A trianoni határ kijelölése

A trianoni határvonal konkrét, részleges megjelölését, kitűzését, térképezését, a határokmanyok elkészítését a Szövetséges és Társult Hatalmak által létrehozott nemzetközi határmegállapító bizottságok végezték, 1921 – 1925 között.⁽²⁾ A bizottságok munkája két szakaszra osztható. Az egyik a békeszerződésben leírt politikai határvonal megállapítása és kijelölése a terepen. A másik pedig a határkitűzés, amely tisztán technikai művelet, amikor a térképen bejelölt pontokat a terepen igazi pontokkal kellett megjelölni, s jelen esetben különböző határjelekkel állandósítani. Ezt követően került sor a határvonal felmérésére, ami tulajdonképpen a határvonal és környéke térképezését jelenti a meghatározott sávban.

Magyar-csehszlovák határmegállapító bizottság

Magyar-csehszlovák Határmegállapító Bizottság 1921.júl.21-én Brünben tartotta alakuló ülését. Elnöke Carey brit alezredes volt, a „nem érdekelt hatalmakat” Uffler francia alezredes, Pellicelli olasz. alezredes és Ando japán őrnagy képviselte. A magyar delegációt Tanczos Gábor altábornagy vezette, tagjai gróf Csáky István követségi attasé, dr. Gerevits Zoltán miniszteri osztálytanácsos, Pentsy Zoltán tüzér százados, Sipos József mérnök tanácsos és Szilágyi Béla műszaki főtanácsos voltak. Csehszlovákia delegációját Roubik miniszteri osztályfőnök vezette, tagjai Durych miniszteri tanácsos, Hajny műszaki főtanácsos és Houdek exminiszter voltak.

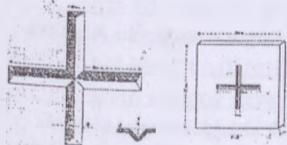
A bizottság 1921. november 30-án, december 19-én, és 1922. január 13-án tartott ülésein a határ legtöbb szakaszán – a magyar biztos tiltakozása ellenére – általánosságban a trianoni vonalat állapította meg határvonalul. Az 1922-ben elért területnyereség 8 354 kat.hold visszacsatolása volt. A ha-

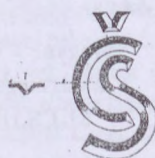
A magyar-csehszlovák határvonal határköveinek jelképei

XVI

4.VI.1920.

MO

A magyar-csehszlovák határvonal határköveinek feliratai

H I R D E T M É N Y.

A magyar-csehszlovák határmegállapító bizottság magyar és csehszlovák delegációinak közös megállapodása szerint, valamint a két érdekelt kormány hozzájárulásával a békeszerződés alapján megállapított országhatár közigazgatási bejárást kell megcseleltetni.

Ez a bejárást a-tól-ig terjedő szakaszon a következők részvételével és az alábbi időrendi beosztás szerint fog történni:

Felkérem az összes érdekelt közigazgatási hatóságokat, hogy a határbejárására készítsék elő a határvonal által érintett vízhasználatok vízikönyvi kivonatait és a halászati és vadászati jogviszonyokra vonatkozó adatokat.

A községi előjáróságok hozzák magukkal a határvonal által érintett területekre vonatkozó birtoklási adatokat, térképeket.

A határbejárás célja, egyrészt, hogy a hatóságok és az érdekelt a határvonalal a helyszínen megismerjék, másrészt megismerése és gyűjtése azoknak a nyilvános és magánjogoknak, melyeket az új (kitűzött) határvonal érint, továbbá a gazdasági vonatkozású kérelmek összegyűjtése azért, hogy az így összegyűjtött adatok alapján megfelelő időpontban a határmenti jogviszonyok a szomszéd államok között szabályozhatók legyenek.

A szóbanfoglalt kérdések terjedelmét általában a következő példák mutatják:

Vízgazdasági ügyek (határmenti vízjogok, talajjavítási berendezések, víztársulati ügyek, melyek a határmentet által érdekükben érintve vannak, vízvezetékek és villanytelepek, melyek használatára valamelyike a két államnak utalva van, stb., stb.), tagosítási, halászati és vadászati jogok, közös közlekedési berendezkedések; (műutak, utak, hidak, stb. használatukra és fenntartásukra vonatkozólag), lakosság kívánságai, amennyiben gazdaság-termesztések és kereskedelmi vagy más nemzetközi szerződéssel megoldást még nem nyertek.

Esetleges későbbi félreértések elkerülésére ajánlatos, minden felhozott és számitásba jöhető kiválsalmat és követelményt írásban előkészíteni, hogy ezeket eredetiben a felveendő jegyzőkönyvekhez csatolni lehessen.

A határmentet megváltoztatását, kérni ebben nem lehet. Amennyiben azonban ily megokolt kérés felmerül, ezek felülvizsgálata és esetleges figyelembevétele kizárólag a két határmegállapító delegáció hatáskörébe tartozik. Ily tárgyú kérelmek nem terjedhetnek ki a határmentet nagyobb mérvű megváltoztatására és csupán egyes parcellákra, stb. vonatkozhatnak.

A magyar és csehszlovák delegáció megállapodásai alapján ezen bizottság vezetésével mint a magyar állam képviselője,

..... a magyar delegáció tagja van megbízva.

A csehszlovák államot

..... a csehszlovák delegáció tagja, képviseli.

A csehszlovák hatóságokat és érdekelteket egyidejűleg a határbizottság csehszlovák delegációja értesíti.

Magyar - Csehszlovák határvonal
határmegállapító munkálatok

Magyar-Csehszlovák Határmegállapító Bizottság.
Magyar Delegáció.

M-CS.HMB. által kiadott hirdetmény

tármegállapító bizottságok gyakorlati tevékenységének eredménye 1925-ig a magyar-csehszlovák határon 10 014 kataszteri hold volt. A határmegállapító bizottságoknak, illetve az érdekelt államok delegációinak legfontosabb feladata az újonnan megállapított határvonal kitűzése, határjelekkel való állandó megjelölése, számszerű felmérése, térképezése és a határleírási jegyzőkönyvek és dokumentumok elkészítése volt. Erre a célra az érdekelt államok mindegyike a bizottság rendelkezésére bocsátotta a szükséges mérnököket. A Nagykövetek Tanácsának utasítása nem volt alkalmas a munkálatok műszaki vonatkozású részeinek egyértelmű szabályozására, ezért minden egyes bizottság műszaki végrehajtási utasítást dolgozott ki. Ezek az 1904-es magyar felmérési utasításnak a határ megállapítására vonatkozó rendelkezésein alapultak.

Műszaki munkálatok menete

A határvonalakat a kitűzés, felmérés és az anyagi teherviselés megosztása érdekében szakaszokra osztották fel: a csehszlovák határvonalat 27 szakaszra, amelyeket római számokkal jelöltek. A magyar-csehszlovák határvonal műszaki munkálatai során a bizottság a teljes, 805 km hosszú határvonalat 19 úgynevezett munkaszakaszra osztotta fel. Az egyes szakaszok hossza 30-50 kilométer között változott, mindegyiken egy-egy magyar és cseh mérnök közösen végezte a munkáját.

A következő szakaszban történt meg a határvonal kitűzése. A határmegállapító bizottság kijelölte az egyes szakaszokban a határvonalat és arról részletes leírást adott a bizottság műszaki csoportjának. E leírás kézhezvétele után az első feladatuk a már megszavazott határvonalrészeknek fakarókkal való megjelölése volt. A kijelölésnek szigorúan a kiadott utasításoknak megfelelően kellett történnie. A kijelölés után a bizottság tagjai bejárták a határszakaszt és megvizsgálták az ideiglenes kitűzést, hogy az valóban megfelel-e a megállapított határvonalnak, továbbá a kiadott műszaki utasításoknak. A megbízottak a vizsgálat lefolyásáról, a vizsgálat során felmerült észrevételekről, az esetleges javításokról, egyes kérdésekről jegyzőkönyvet vettek fel, és azt beterjesztették a bizottsághoz.

A határvonal kijelölése a legtöbb szakaszon csak lassan és részletekben történt meg, ahogy azt a bizottság megszavazta. Mindemelllett egyes kisebb részek kivételével 1922 végére megtörtént a határvonal kijelölése. Ennek felülvizsgálata után megkezdődhetett a határvonal állandósítása határjelekkel. Ez az egyes határpontok jelentősége szerint különböző határjelekkel történt. A legváltozatosabb határjelekkel a csehszlovák határon találkozhattunk, ezek a következők voltak:

1. **Hármashatároszlopok** (Triplex confinii) a magyar-csehszlovák-osztrák és a magyar-csehszlovák-román határ közös pontján.

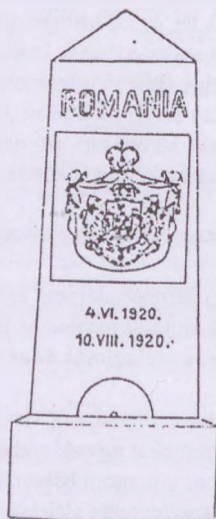
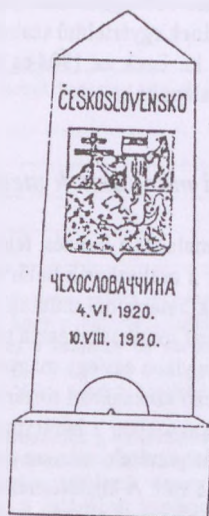
Az Észak-nyugati (MO.CS.Ö.) hármashatárpont egy háromoldalú gránit gúlával van megjelölve. Jelzése: az illető állam felé fordított oldalon az illető ország címere, továbbá a magyar és a csehszlovák oldalon a trianoni, a csehszlovák és az osztrák oldalon a St.-Germani békeszerződés aláírásának a napja.

Az Észak-keleti (MO.CS.R.) hármashatárpont vízmederben fekszik. Pontos fekvését a gránitból készült határoszlop által megjelölt egyenlő oldalú háromszög központja adja. Rajta van az illető államok neve és címere és a trianoni békeszerződés aláírásának a napja. A csehszlovák oldalon ezenkívül a sevres-i békeszerződés aláírásának a napja is be van vésvé.

2. A **szakasz határkövek** az egyes szakaszok kezdőpontjain vannak elhelyezve. Megfelelő oldalon az illető állam címere és a kezdőbetűi (MO.CS.) valamint a trianoni békeszerződés aláírásának napja. Számozásuk folytatódólagosan római számok. A határkövek anyaga gránit. Mérete 185x35x35 cm. A határkövön a vésések következőképpen vannak elhelyezve: egyik oldalon a magyar korona s alatta a M.O. vésés, ellenkező oldalon a Csehszlovák címer, alatta C.S. A koronát viselő oldala előtt állva jobb kéz felőli oldalon a békeszerződés aláírásának napja

Hármashatár reper kövei

Hátul nézet

Pierres Repère Triplex Confinium

Északkeleti (MO.-CS.-RO.) hármashatárpont határjelei

(4.VI.1920), a bal kéz felőli oldalon a határkő száma római betűvel. A címereknél a címerkere-
tet 4 mm. mélyen vésték ki. simára csiszolták, a kivétet részt finomam szemcsésen dolgozták ki.
A vonalrészeket 2 mm-nyi szélességben vésték ki. Súly 800 kg. Számozásuk II-XXVIII-ig.

3. A **főhatárkövek** a határvonal főbb törési pontjain és fontosabb terepváltozásoknál vannak elhe-
lyezve.⁽³⁾ Egymástól való átlagos távolságuk 500-1000 méter. Anyaguk gránit, méreteik: 140 X
25 X 25 .Jelzésük az államok kezdőbetűi az illető állam felé fordított oldalon. Számozásuk: az
előző szakaszhatárkő római száma után folytatódó arab számok: II 1. V 3.... XV 1. Anya-
guk gránit, súlyuk kb. 240 kg.

4. A **mellékhatárkövek** a határvonal törési pontjain és a kisebb fontosságú tereppontokon vannak
elhelyezve. Egymástól való átlagos távolságuk 100 – 150 méter. Az illető állam felé fordított ol-
dalukon az államok kezdőbetűivel. Számozásuk: az előző magasabb rendű határkő száma és
alatt a nevezőben folytatódó arab számok, például:

I. II 1, ...V 6, ...stb.

1 2 3

Anyaguk gránit vagy vörösmárvány. Méretük 90x20x20 cm. súlyuk kb. 120 kg.

5. **Közbeiktatott határkövek** a határvonal kisebb törési pontjain vannak elhelyezve és a kötől kő-
ig való összelátást biztosítják. Az államok kezdőbetűi az illető állam felőli oldalon vannak. Szá-
mozásuk: az előző magasabb rendű határkő száma és a nevezőben folytatódó latin kisbetűk.
Például: I...V 6, V 6, V ,...stb.

a 1b 1a a

Gránitból vagy vörös márványból készültek. Méretük 70x20x15 cm.

6. **Faoszlopok** a IV. és a X. szakasz mocsaras részein vannak elhelyezve. Jelzésük és számozásuk
olyan mint a mellék és a közbeiktatott határköveké.

7. **Sziklatömbök** jelzése és a számozása olyan mint a határköveké.

8. Az **élőfák** vastáblákkal vannak felszerelve amelyeken a jelzés és a számozás olyan mint a mel-
lék és a közbeiktatott határköveken.

9. A **poligonkövek** P. betűvel vannak megjelölve. A kővel nem állandósított poligonpontok magyar
oldalon fakaróval, a csehszlovák oldalon alagcsóval vannak megjelölve. A háromszögelési pont
megjelölésére szolgáló határkövek mérete: 100x20x20 cm, anyaguk vörös márvány, egy P. vagy
T betű bevéséssel. Minden poligonpont, azok a határkövek is amelyek poligonpontul szolgál-
nak a föld alatt keramitlappal vannak állandósítva. A keramitlapok mérete 15x15x2 cm.

A határvonalak irányát a fontosabb törési pontokon a határkövek felső lapjára bevésett és a két
szomszédos határkő felé mutató irányvonalak jelzik.

A határon lévő községi határdomboknak és a magánhatárköveknek nincs különösebb jelzésük.

A határszakasz határköveinek története

A magyar-csehszlovák államhatáron rendszeresített – az egyes határjelek fontosságát is jelölő –
határkövek történetét a HMB különböző jegyzőkönyveiből, a műszaki delegáció irataiból az elkészült
határkövek számláiból, az átvételi jegyzőkönyvekből tudjuk rekonstruálni. Az első adat az 1921. decem-

ber 9-i jegyzőkönyvből van, amelyből megtudjuk, hogy előreláthatólag a csehszlovák javaslatot fogják elfogadni amely a kövek nagyságára, minőségére és beszerzésére vonatkozik. Azonban bevárják a felettes hatóságnak e kérdésben feletti döntését, melynek vétele után a magyar bizottság azonnal előterjeszti javaslatát.⁽⁴⁾

A vita azonban még tovább tartott, a magyar álláspont az volt, hogy a leggazdaságosabb megoldást kell választani. A magyar fél álláspontja az volt, hogy a kijelölt határpontok biztonságát és elpusztulásuk esetén a legegyszerűbb geometriai műveletekkel való rekonstruálását egyedül a megbízható felmérési adatok biztosítják, s ez teljesen független a határpontok jelzésére szolgáló anyag minőségétől és mennyiségétől. Először a magyar biztos műkövet javasolt, de a HMB ezt nem fogadta el, hivatkozva azokra a rossz tapasztalatokra amelyeket a csehszlovák-osztrák, csehszlovák-lengyel és a felső-sziléziai határszakaszon tettek szert.

Az 1922 január 18-i magyar átirat javasolja a csehszlovák félnek, hogy csak három fajtájú kőtípust használjanak, és pedig: szakaszhatárkő, főhatárkő, közönséges határkőt. A magyar felfogás szerint:..." az ilyen fajtájú kövek esetében a terepen dolgozó embereknek nem lesz kétségük az iránt, hogy hol és milyen követ alkalmazzanak, mert a kövek mérete logikusan kifejezi a geodéziában egyébként is szokásos műveleti sorrendet. Ugyanis a szakaszok határára kerülnek a bevéselt címerekkel ellátott szakaszhatárkövek, egy szakasz kb. 5-6 részre osztva főhatárkövekkel jelöltetik meg ezen belül helyeztetének el közönséges határkövek..." Ezt alkalmazták a magyar-román, és a magyar-osztrák határon is."⁽⁵⁾

A magyar fél érvként hozta fel azt is, hogy "...a laikusok szempontjából az a fontos, hogy a határpontok láthatók s elég sűrűk legyenek s így a költségek szempontjából igen fontos, hogy a legnagyobb számban az olcsóbb kövek helyeztessenek el..."⁽⁶⁾ A csehszlovák delegáció nem fogadta el a magyar javaslatot, de ahhoz hozzájárult, hogy a legkisebb típusú köveket hagyják el, és helyettük a legközelebbi nagyobb (és drágább) típusú követ használják.

Az 1922. február 22-én a kövek ügyében Pozsonyban tartott értekezleten négyféle típusú követ és azok méreteit fogadták el:

szakaszhatárkő	30 x 30 x 150 cm.
főhatárkő	25 x 25 x 140 cm.
közbeeső határkő	20 x 20 x 90 cm.
mellékhatárkő	15 x 20 x 70 cm.

Az itt felsorolt méretek később megváltoztak. Az 1922. március 9-11-i közötti határbejárásnál a határkövek anyaga is szóba került. Pellicelli olasz alezredes hangsúlyozta, hogy a kőanyag végleges magválasztása az antant biztosok hatáskörébe tartozik. Március 14-én az antant biztosok a M-CS HMB angol elnökénél tárgyalásokat folytattak, és ennek eredményét még aznap odarendelt magyar - Szilágyi Béla⁽⁷⁾ műszaki főtanácsossal - és a csehszlovák - Vladimír Hajny felmérési főtanácsossal - műszaki delegáció elnökével és közölték, hogy a szakaszkövek (bornes origines) és a főkövek (bornes principales) gránitból készüljenek. Az alsóbb rendű - mellék és közönséges - köveknél a magyar delegáció javaslatát figyelembe véve, hajlandók voltak elfogadni a szemcsés mészkőből készült köveket. A magyar delegáció azon törekvése, hogy vasbetonból készített köveket használjanak elutasították.⁽⁸⁾

A magyar félnek március 22-ig különböző mészkő mintákat kellett vinnie a HMB Brünni ülésre bemutatni. A kért kőmintákat Sipos József műszaki tanácsos vitte magával Süttöi és Piszkei édesvízi fehér mészköveket és gerescei (márványosodott) vörös mészkövet. Az antant biztosok és a csehszlovák delegáció - a cseh szakértők meghallgatása után - a gerescei vörös mészkő mellett döntöttek. Mulaságos epizód volt, amikor a francia küldött hosszasan feszegette a kérdést: vörös színű mészkőről, vagy vörös márványról van-e szó. Kérdezősködését azzal indokolta, nem szeretné, ha a bizottságot az a vád érné, hogy márvánnyal rakatta ki a határt.⁽⁹⁾

Ezek után a Budapesti plenáris ülésen megtárgyalták a két érdekelt állam műszaki megbízottai által közösen szerkesztett „Cahier des charges” (műszaki utasítás) szabványfüzetet. A március 28-i ülés

sen a HMB elnöke kijelentette, hogy a munkálatok akadálytalan biztosítása véget azt kívánja, hogy bizonyos mennyiségű követ azonnal rendeljenek meg.

A magyar biztos kifejtette, hogy a határkövek versenytárgyalás után lesznek beszerezve, ennek lefolyása pár hetet vesz igénybe, de tekintettel a HMB kérésére a legszükségesebb mennyiséget azonnal megrendelte.

Egyes határszakaszokban a határkijelölési munkálatok már annyira előrehaladtak voltak, hogy már június 15-ére szükség volt a kövekre. Ezért Tánczos altábornagy⁽¹⁰⁾ kérte a határmegállapító Központi Irodát⁽¹¹⁾, hogy a Pénzügyminisztériumtól egymillió koronát azonnal utaljanak ki a határkövekre. A magyar biztos 3-4 millió koronára becsülte a megrendelendő kövek értékét.⁽¹²⁾

A határszakasz határköveinek elkészítése

A határkövek szállítására kiírt pályázat tartalmazta a részletes feltételeket, a határkövek részletes leírását, költségvetést és a szerződési feltételeket.⁽¹³⁾

A feltételek nagyon részletesek és aprólékosak voltak, hiszen az állam pénzéről volt szó, amiért a lehető legjobbat akarták lehető legolcsóbban, ezért például külön is lehetett pályázni a különböző határkövek fajtáira. A minőséget a mintapéldányok biztosították, amelyeket be kellett mutatni a HMB műszaki szakembereinek jóváhagyás végett.

A részletes feltételek közül a legfontosabb a határidő volt, 1922. június 15-ére szállításra készen kellett lennie 4 db. szakaszhatárkönek, 200 db. főhatárkönek, 700 db. mellékhátárkönek, 900 db. közönséges határkönek, valamint 1700 db háromszögelési pont megjelölésére szolgáló könek, és ezek állandósítására 1700 db. keramitlapnak. A többi kő szállítási határidejét, és az egyes kőtípusokból szállítandó mennyiséget a HMB fenntartotta magának, azzal a kikötéssel, hogy a vállalkozót 20 nappal korábban értesíti.

A határkövek átvétele – elvileg – a termelési helyhez eső legközelebbi vasút állomáson történt, de gyakorlatban sokszor előfordult, hogy a határvonal menti vasútállomásokon vizsgálták meg és vették át a határköveket. A vasúti szállítási költségek ilyenkor a HMB-ot terhelték. A kövek késedelmes szállításaért a vállalkozónak a kövek értékének 2%-át kellett büntetésül fizetni. Egyébként a szállításhoz a m. kir. kereskedelemügyi minisztérium által kiadott és a vállalati úton végrehajtandó középítkezési munkákra és az azokkal kapcsolatos szállításra vonatkozó általános, valamint a kőfaragó munkákra vonatkozó részletes feltételek voltak az irányadók.

Az átvett kövek értékét az átvételtől számított két héten belül a M-CS HMB magyar delegációja a vállalkozó által megjelölt helyre készpénzben befizette. A határkövekre két év jótállási időt kötöttek ki, ezután utólag megvizsgálták a köveket, és ha rendbe találták akkor fizették vissza a vállalkozóknak a letétbe helyezett bántópénzt.

A határkövek első részének elkészítésére a pályázatot a Dunamenti Kőbányák és Márványművek Részvénytársaság nyerte el. Akik vállalták a többek között felsorolt feltételeket. A szerződés a vállalkozó részéről azonnal, a HMB magyar delegáció részéről a pénzügyminiszter jóváhagyása után lépett életbe.⁽¹⁴⁾

A határkövek kezdeti értéke a következő volt:

gránit szakaszhatárkő	11 000 Korona
gránit főhatárkő	3 600 Korona
vörösmárvány főhatárkő	720 Korona
vörösmárvány közbeeső határkő	530 Korona
vörösmárvány poligonkő P. betűvel	1 800 Korona
keramitlap	18 Korona darabja.

Természetesen a később a szerződésben lefektetett feltételek már sok helyen módosultak, például nem vállalták a késedelmes szállításért a büntetést, és később a munkabérek emelkedése, az infláció növekedése során a határkövek árai is emelkedtek.⁽¹⁵⁾ 1922. június 1-től 22,8%-kal emelkedtek a munkadíjak. Később a határkövek előállításának az önköltsége is emelkedett 30 %-kal. Ennek az volt a magyarázata, hogy a mellék- és a közönséges határkövek nem olyan arányban kerültek elszállításra, mint amilyen arányba meglettek rendelve.

Ezt a tényt akkor még senki sem tudta pontosan, hogy a mellékhatárkőből kell több. Ez a tény befolyásolta a termelés tempóját, másrészt az előállítási költséget. Ugyanis a Gerecsei kőbányákban a márványosodott vörös mészkő vastagságának nagy része a közönséges határkövek vastagságának felelt meg, ezért tudta mindenkinél olcsóbb ajánlatával megnyerni a pályázatot a Dunamenti Kőbányák, mivel a határkövek kétharmada részben 15 cm vastagságban és csak egyharmada volt 20 cm vastagságba kitűzve. A kőbányában a rétegzés olyan, hogy 5-6 réteget követ egy vastagabb, és így több réteget kell főlésgeszen lefejtetni, hogy elérjék a kívánt vastagságot. Így emelkedtek meg a határkövek arányainak megváltozásából 30 %-kal az előállítási költségek.⁽¹⁶⁾

A határszakasz határköveinek átvétele

Az elkészült határkövek átvételéről az első jegyzőkönyv dátuma 1922. június 17. Akkor átvettek 2 db. főhatárkővet gránitból (6 800 Korona), 235 db. mellékhatárkővet (148 050 Korona), 586 közönséges határkővet (246 120 Korona) és 85 poligonkővet vörsmárványból (ebből 50 db. 36 500 Korona, 35 db a magasabb pályázati ár szerint 28 000 Koronába került). Összesen 908 db.-t követ vettek át amelyeket lebélyegeztek, hogy a határon való alkalmazásukat semmi se akadályozza.

A határkövek előállítására nézve a két delegáció megbízottai a következő irányelveket adták, amelyet minden körülmények között be kell tartani: Olyan kőanyagot amelynek rétegeiben a levegő hatása alatt szétmállott részek vannak, határkő felkészítésére felhasználni nem szabad. Mindenkor szigorúan ügyelni kell arra, hogy a kövek alsólapja azok főtengelyére merőlegesen tisztán le legyen dolgozva. A föld alá kerülő függőleges felületek megmunkálása elmaradhat, azonban ügyelni kell arra, hogy a megmunkált kövek keresztmetszete az előírt mértékű legyen, és a hossztengelytől való eltérés nem engedhető meg.⁽¹⁷⁾

A fent említett határkövek ára összesen 465 470 Korona, ehhez jön még 3 192 Korona (a határkövek munkájának emelése következtében az említett 22,8 %) plusz még 3 % forgalmi adó 14 0596,86 Kor. Így összesen ez a tétel 482 721,86 Koronába került, amit előlegként a HMK kiegyenlített, míg a számlák ellenőrzése megtörténik.⁽¹⁸⁾

A határkövek minőségére állandóan figyelmeztetni kellett a gyártókat. A következő szállítmányt 1922. július 13-án (vasárnap) vették át. Az előállított kövek közül átvettek 65 db. főkővet, 327 db. mellékkővet és 147 db. közönséges követ, és még 4800 db. keramitlapot. Sürgősség miatt 591 keramitlapot, 84 db. mellék-, 16 db. fő-, és 36 db poligonkővet küldtek el helyszíni átvétel nélkül. Az átvételt a megfelelő szakaszban működő mérnökök teljesítették.⁽¹⁹⁾

A magyar-csehszlovák határszakaszon nyolc ütemben vették át a határ köveket 1922. július 5-től 1923 július 9-ig.⁽²⁰⁾

A fent említett példák szemléletesen mutatják azt a lelkiismeretes és precíz munkát amelyet a műszaki szakemberek folytattak a határkövek méretének és minőségének betartásáért. A pénzügyi szakemberek is lelkiismeretes megvizsgálták minden szerződést és számlát, és ha kellett akkor szerződést módosítottak vagy bontottak.

A határszakasz határköveinek szállítása

A határkövek szállítását a két delegáció műszaki csoportja közösen képzelte el a közös határkő lerakóállomásoktól a határvonalra, hiszen a felmerülő költségeket is közösen viselték. A gyakorlati kivitelezésnél azonban a nehézségek egész sora merült fel. Ezért úgy döntöttek, hogy csak azokon a szakaszokon alkalmazzák ahol a kőszállítást már elkezdték, ez a VII. és a IX. szakaszok voltak. E két szakaszban a kőszállítás végrehajtását, a helyi szállító eszközök kihasználásával a lehető leggyorsabban és legolcsóbban a műszaki csoportvezetőkre bízta.

1922. július 31-én a megegyeztek abban, hogy a két állam a saját költségén fuvaroztatja ki a részükre rászó határköveket. Minden kőtípusnál a páros számú köveket a csehszlovák fél, a páratlan számúakat a magyar fél szállítja ki a határvonalra. A delegációknak úgy kellett megválasztani a kőlerakó állomásokat, hogy a kövek szállítása a határvonalra a lehető legkevesebb nehézséggel és költséggel járjon.

Körrendeletben szabályozták a szakaszmérnökök ilyen irányú feladatait. A szakaszmérnököknek a saját hatáskörükben – az állam érdekeit figyelembe véve – kellett napszámokat és fuvarozókat fel fogadniuk, hogy a kövek szállítása gyorsan, simán, és az adott körülmények között a legelőnyösebb feltételek mellett történjen.

A kövek szállítását, mozgatását a magyar állam által viselendő dologi kiadásoknál kellett elszámolni a mérnökök útszámláiban. A határkövek felállításának és beállításának költségeit azt továbbra is közös kiadásként könyvelték el. A szakaszmérnökök feladatává tették, hogy időben érdeklődjenek a szállításoknál előrelátható költségekről és azt jóváhagyás végett terjesszék fel.

A határkövek rakodóvépontonjai a határmenti vasútállomások voltak, mind a magyar, mind a csehszlovák oldalon, így a határkövek szállítását csak a határvonal többszöri átlépésével tudták megoldani. Ezért Pénzügyminisztériumtól a HMK vámmentességet kért a szállítandó határkövekre Magyarországból Csehszlovákiába, és fordítva, ugyanezt kérte a csehszlovák delegáció a saját kormányától is. A vasút volt a leggyorsabb és a legolcsóbb szállítási eszköz.⁽²¹⁾ 1922. július 19-től -1923. június 7-ig. 110 magyar és csehszlovák vasútállomásra (természetesen némelyikre többször) 4003 db. különböző határkővet, 148 db. háromszögelési követ és 4205 db. keramitlapot szállítottak ki.⁽²²⁾

A határszakasz határköveinek elhelyezése

Az elhelyezés valójában a határkövek beasását, bemérését, térképen való rögzítését jelenti. jelen dolgozatunkban, most csak a határkövek elhelyezésének elvi elrendezését mutatjuk be.

A határkövek általában a határvonalon állnak. Eltérő esetekben a részletes határleírás „Megjegyzések „rovatába került bele. Azoknál a határrészteleknél például: közös utak, patakok stb. amelyeknél ezek középvonala képezi a határvonalat, a határkövek a határrészt két oldalán váltogatva van elhelyezve. Ezeken a határköveken a számozáson kívül az illető állam felé eső oldalon csak az azon állam kezdőbetűi vannak feltüntetve amelynek területén állnak. A határrésztelek kezdete és vége, valamint hidaak átjárók, kompok stb., ikerhatárkövekkel vannak megjelölve.

A határkövek magassága az adriai tenger szintjére vonatkoznak, a köveknél a kő tetejére, minden más pontnál a föld felszínére vonatkoznak. A határt képező vízfolyások mentén a határköveken kívül a határ felmérése céljából még háromszögelési pontokat is elhelyeztek kisebb vízfolyásoknál az egyik oldalon, nagyobb vízfolyásoknál mindkét parton.

A háromszögelés alkalmával elhelyezett új háromszögelési pontok P., és T jelzésű kövekkel lettek állandósítva. Anyaguk gránit volt.

A határvonal megjelölésére összesen felhasználásra került:

4 db (1+3)	hármasszoros oszlop,
27 db	szakaszhatárvonal,
713 db	főhatárvonal,
3 384 db	mellékvonal,
2 334 db	közbeiktatott oszlop,
49 db	függőleges oszlop,
2 db	elővár,
11 db	sziklába vésett jelzés,

Ezekon kívül:

2 541 db	szövegjel és
185 db	háromszögletes oszlop
tehát összesen:	9 188 darab oszlop.

A határvonalak védelme

Az 1921. XXXIII. törvénycikkkel beiktatott Trianoni békeszerződés 33. cikke értelmében Magyarország is kötelezte magát arra, hogy a határmegállapító bizottságok által elhelyezett háromszögletes és egyéb jelek, határvonalak, vagy határvonalak megőrzéséről gondoskodik. Ez a tény és az, hogy az új állami határ megjelölésével kapcsolatos költségek a magyar államkincstár jelentős mértékben megterheltek, ezért az új államhatár megjelölésére szolgáló határvonalak megrongálásának megakadályozására különös gondot fordítottak.

A Belügyminiszter 162.033/1923. B.M. körrendeletével a határmenti vármegyék alispánjainak felhívta a figyelmét, hogy a határ és a földmérési jelek büntetőjogi védelméről szóló 1891. XLI. tc. rendelkezései az új állami határra vonatkozó megjelölésekre is érvényben vannak.⁽²³⁾

A határmenti lakosságot hirdetmény és egyéb szokásos módon (dobszó útján) figyelmeztették. A törvény értelmében – a hivatalból üldözendő bűncselekményekről – az államkincstárnak okozott kár megjelölésével a kincstár jogügyi igazgatóságát értesítették, hogy a kincstár vagyoni kárát mint magánjogi igényt érvényesítsék.⁽²⁴⁾

A demarkációs vonal eltolása a kikövezett határra

A magyar-csehszlovák határ politikai határvonaljelölő munkálataiban igen nagy szerepet játszott az utolsó politikai aktus, a – határvonalakkal kijelölt és állandósított – határvonal átadása. 1923-ban a határvonal végleges átadása még nem történt meg. Két kis határszakasz a Somosújfalui és a Nagypáládi kivételével a demarkációs vonalat áttették a HMB által kijelölt és kikövezett határvonalra. A demarkációs vonal eltolása lényegében azonos volt a határvonal átadásával. A megkülönböztetés azért volt fontos, mert a HMB véleménye szerint a határvonal átadás csak akkor lehetséges ha az összes határmegállapító és kizáró munkálatok már befejeződtek, tehát a határvonal verifikálása⁽²⁵⁾ után

A demarkációs vonal eltolása a magyar delegáció előterjesztése alapján történt meg. A magyar delegáció legfőbb érve az volt, hogy az előforduló határvonalincidenseknek legfőbb oka a fennálló demarkációs vonal, amit a terepen nem lehet látni, ezért célszerű minél előbb a terepen könnyen felismerhető – határvonalakkal állandósított – vonalat átadni.

A HMB a csehszlovák delegáció tiltakozása ellenére elrendelte, hogy a kikövezést követően nyolc napon belül tegyék át a demarkációs vonalat. A határvonal kikövezését 1923. szeptember 3-án jelentette be a két delegáció. A demarkációs vonal áttétele a kikövezett határvonalra 1923. szeptember 10-én kezdődött meg és szeptember 11-én fejezték be.

A magyar – csehszlovák határszakaszon egy helyen volt az, hogy a demarkációs vonal eltolása

előtt a határt már áttették a kijelölt határszakaszra. Ez pedig Susánál volt. A békeszerződés a határ egy szakaszán vízválasztó vonalat írt elő (Gömör megyében Susa községnél Bánrévétől délnyugatra). A demarkációs vonal ettől eltért és Susa községtől délre haladt, azaz a békeszerződés szerinti Magyarországhoz tartozó községet Csehszlovákiához csatolta.

Amikor a HMB ezen a szakaszon a határt megállapította, a magyar delegáció azonnal kérte ennek a községnek a tényleges és mielőbbi visszacsatolását. A HMB úgy döntött, hogy Susa községnél a demarkációs vonalat a kikövezés befejeztével a megállapított határvonalra tegyék át, és rekompenzációként a csehszlovák delegáció kérésére Antonienhofnál (Pozsonytól délre) is a megszavazott és a kikövezett határvonal képezze az új demarkációs vonalat. A demarkációs vonal áttétele ezen a szakaszon 1922. október 20-án történt meg.

A magyar delegáció több ízben javasolta, hogy egyes helyeken – amelyek fontossága egyik vagy másik állam számára fontos – rekompenzációs alapon a demarkációs vonal eltolása történjen meg. A csehszlovák delegáció vonakodásai miatt ezek a javaslatok csak javaslatok maradtak.

A demarkációs vonal eltolásának végrehajtása

A. Az eltolási művelet irányelvei a következők voltak:

1. legnagyobb gyorsasággal és megszakítás nélkül,
2. minden határszakaszon egyidejűleg és külön történik,
3. ahol a folyó által mozgó határ van kijelölve, ott a jelenlegi demarkációs vonal marad továbbra is érvényben, Tehát a Duna, az Ipoly és a Tisza határszakaszok kiesnek.
4. az érdekelt hatóságokat (politikai, közigazgatási, pénzügyi, katonai, csendőri) a delegációk közvetlenül értesítik.
5. tárgyalási nyelv a német,
6. a jegyzőkönyveket azonban a két ország hivatalos nyelvén kell felvenni, magyar és szlovák azonos szöveggel, és egy példányban a magyar delegációhoz beküldeni, akkor is ha az adott szakasz eltolását a csehszlovák megbízottak végzik.
7. a demarkációs vonal eltolásáról felvett jegyzőkönyveknek a következőket kell hogy tartalmazzák: a résztvevők nevét beosztását, a működés ideje és helye, az új demarkációs vonal menetének elismerése a megjelentek részéről, azon szakaszok felsorolása ahol a határbejárást lefolytatták a jelenlévők nevével, az objektumok átvételének illetve átadásának elismerése, az új demarkációs vonal életbelépésének pontos időpontja (elvileg a jegyzőkönyv lezárásának időpontja), az új demarkációs vonallal összefüggésben lévő különleges javaslatok, vagy szükségszerűen időleges megállapodások.

A delegáció képviselője minden szakaszban (ahol a csehszlovák delegáció van megbízva ott is) ismertette magyar nyelven az összejövetel célját, és felkérte a megjelenteket, hogy egész idő alatt legyenek jelen.

A demarkációs vonal bejárást úgy csinálták, hogy két nap alatt végezzenek, és a második napon a jegyzőkönyveket lezárják. A bejárásnál figyelemmel voltak arra, hogy a kikövezés menetét és módszerét különleges – közös utak, útkereszteződések stb. – esetekben a jelenlévők megismerjék. A delegációk értesítették a helyi közigazgatási-katonai hatóságokat, a találkozás idejéről, helyéről és arról, hogy a bejárásnál a résztvevőket az új demarkációs vonal elérésében ne akadályozzák. Minden szakaszban a jelenlévők tudomására hozták, azt az időpontot, amikor az új demarkációs vonal életbe lép.

A váratlan eseményekkel kapcsolatban azt az utasítást adták, hogy a demarkációs vonal eltolása semmilyen körülmények között haladást nem szenvedhet, és mindig a magyar érdekeket kell szem előtt tartani. A csehszlovák szakaszmérnökök is hasonló tartalmú utasításokat kaptak a delegációjuktól.

A határszakaszokat a csehszlovák delegációval úgy osztották be, hogy megfeleljen az egyes határbizottsági szakaszoknak, és a határmérnökök munkaszakaszai képezték az egységeket. Ezekben pa-

ritás alapján magyar, illetve a csehszlovák delegáció megbízottjának szakaszmérnökének vezetése alatt történt meg az átadással kapcsolatos összes munka, illetve a jegyzőkönyvek felvétele.⁽²⁶⁾

Az eltolás végrehajtása szakaszonként

Az egész határvonalon kivéve a folyókat és a Somosújfalui és a Nagypaládi szakaszokat következőképpen ment végbe az eltolás azonos időben szakaszonként:

- V. szakasznál a csehszlovák delegáció képviselője volt a vezető, a találkozás helye ott volt, ahol a demarkációs vonal metszi az Ipolyság-Honti műutat a vasúti őrháznál. A bejárás kiinduló pontja a kikövezett határ találkozási pontja az Ipollyal Szurdoktól keletre, végpontja a kikövezett határvonal és az Ipoly találkozási Tésánál.
- VII. szakasznál a magyar szakaszmérnök volt a vezető. Találkozási hely a Tarnócz-Kalonda községeket összekötő műt kereszteződése volt a demarkációs vonallal. Kiindulópont a határvonal találkozási pontja az Ipollyal, végpontja a Háromhatár hegy (Somoskőújfalutól ÉK-re eső 446. magassági pont).
- VIII. szakasznál a csehszlovák delegáció megbízottja volt a vezető, a magyar résztvevők 8 órakor találkoztak Felsőutaspusztán. Innen a magyar szakaszmérnök vezetésével átmentek Kisrét pusztához 9 órára, ahol a csehszlovák küldöttekkel találkoztak. A bejárás kiindulópontja a 345. magassági pont (Péterfávtól 2,5 km-e délkeletre), végpontja Tajti pusztával bezárólag volt.
- IX. szakasznál a magyar szakaszmérnök volt a vezető. A magyar résztvevők 8 órakor találkoztak Felsőutaspusztán. Innen a szakaszmérnök vezetésével átmentek Kisrét pusztához 9 órára, ahol a csehszlovák küldöttekkel találkoztak. A bejárás kiindulópontja a 345 -ös magassági pont (Péterfávtól 2,5 km-e délkeletre), végpontja Szőlőtető (278. magassági pont).
- X. szakasznál a magyar szakaszmérnök volt a vezető. A találkozás helye a Bánréve-Lénárdfalui műt és demarkációs vonal keresztezése volt. A bejárás kiindulópontja a Szőlőtető (278 magassági pont), végpontja a 365 magassági pont az Aggtelek-Sztárnya községeket összekötő műt mentén.
- XI. szakasznál a csehszlovák delegáció megbízottja volt a vezető, a találkozás helye a 365. magassági pont (Aggtelek-Sztárnya községeket összekötő műt mentén). A bejárás ettől a ponttól kezdődött, végpontja a 381. magassági pont a Szigliget-Szádalmási műuton.
- XII. szakasznál a magyar szakaszmérnök volt a vezető. A találkozás helye a 381. magassági pont a Szigliget-Szádalmási műuton. A bejárás kiindulópontja ugyan ez volt, végpontja a kikövezett határ keresztezése a Jánok-Perecsei műúttal a 391. magassági pontnál.
- XIII. szakasznál a csehszlovák delegáció megbízottja volt a vezető. A találkozás és a bejárás kiindulópontja a 391. magassági pont (a kikövezett határ keresztezése a Jánok-Perecsei műúttal), végpontja Abaujvárnál a Hernád és a kikövezett határvonal találkozási pontja.
- XIV. szakasznál a csehszlovák delegáció megbízottja volt a vezető. Találkozás helye Abaujvárnál Felsőkéked községeket összekötő műt kereszteződése a demarkációs vonallal. A bejárás kiinduló pontja az állandósított határvonal a Hernád folyónál a 167. magassági pontnál, végpontja a Ronyva patak mentén a 125 magassági pont.
- XV. szakasznál a magyar szakaszmérnök volt a vezető. A találkozási hely és a kiinduló pont a Ronyva patak mentén található 125 magassági pont, végpontja a Páczintól északra fekvő vadászház.
- XVI. szakasznál a csehszlovák delegáció megbízottja volt a vezető. Találkozás helye Páczin és Nagykövesd községeket összekötő műt kereszteződése a demarkációs vonallal. A bejárás kiindulópontja a Páczintól északra fekvő vadászház, végpontja az állandósított határvonal és Tisza találkozási Nagytárkány községnél.

XVII. szakasznál a magyar szakaszmérnök volt a vezető. A találkozás helye Szalóka és Kislónya községeket a töltés mentén összekötő t kereszteződése a demarkációs vonallal. A kiindulópont a határvonal Szalókánál a Tiszánál, végpontja Mezőkászonny-Barabási műút kereszteződése a kikövezett határral.

XVIII. szakasznál a magyar szakaszmérnök volt a vezető. A találkozás helye a Mezőkászonny-Barabási műút kereszteződése a demarkációs vonallal. Kiindulópontja az említett műt kereszteződése a kikövezett határvonallal, végpontja az állandósított határvonal találkozási pontja a Tiszával Badolónál.⁽²⁷⁾

A demarkációs vonal eltolása után megállapodást kötött a két érdekelt delegáció. A megállapodás nem tért ki olyan körülményekre, hogy mik maradjanak az átadandó területen, ahol a határ egyes birtokokat ketté szel, ezeket ha magántulajdonról van szó a határforgalmi egyezmény szabályozta.

Az állami tulajdonról, mint vasút, állomásépület, őrház, közút stb. jegyzőkönyvet vettek fel, és úgy adták át. Az állami tulajdont képező tárgyakat, mint jelzőtáblák, térképek stb. az illető állam az átadás alkalmával magával vihette.

A demarkációs vonal eltolása alkalmával jegyzőkönyveket vettek fel, amelyek a lakosságra vonatkozó ideiglenes jellegű megállapodásokat is tartalmazta.

A műszaki munkálatok után határtérképek és a határokmányok elkészítése és sokszorosítása következett. A határtérképek és határokmányok 1925. májusra lettek készen, amelyeket a bizottság 1925. május 15-én Brünnben tartott utolsó ülésén bizottság tagjai aláírtak és lepecsételték. A jegyzőkönyvek aláírásával Magyarország a trianoni szerződésbeli köteleességét teljesítette és a határmegállapítás formálisan befejeződött. Ezzel a lezárult a magyar-csehszlovák határ megállapítása, kijelölése és határokmányainak elkészítése.

Magyarország trianoni határhossza összesen 2 266 km 297 m. $\pm$ 1009 m. volt. Az északi határszakasz ebből 828 km 627 m $\pm$ 324 m. volt.

JEGYZETEK:

1. Állam- és jogtudományi enciklopédia I. kötet. Bp. 1980. 391-392.p.
2. Határmegállapító bizottságokat (továbbiakban:- HMB.) a Szövetséges és Társult Hatalmak (az Antant és az USA) hozták létre. Minden HMB biztosokból (akiknek számát és nemzetiségét a békeszerződés határozza meg általánosságban), segédbiztosokból, műszaki személyzetből (a helyszíni munkát végzők), vmint kiszolgáló állományból (térképrajzolók, titkárok, tolmácsok, futárok, söfőrök stb.) állt. Az „érdekelt hatalmak” (amelyek határát az adott HMB megállapítja) segédbiztosainak, műszaki személyzetének és kiszolgáló állományának létszámát maga az adott HMB határozta meg. A „nem érdekelt hatalmak” kiküldötteinek létszáma 1 biztos, 1 tolmács, 1 titkár és 1 segéd-térképrajzoló lehetett. A megállapított létszámot a Nagykövetek Tanácsa (NT) emelhetette fel. Takarékosági okból, a NT rendeletére egy biztos több HMB-nak is tagjai lehetett. A NT hozzájárulásával, a különböző hatalmak delegációin kívül minden HMB titkárságot állíthatott fel, amelyet az adott biz. titkára vezetett, s aki mellé külön titkárt rendeltek. A NT 1921.június 21-én jegyzékben rendelte el a HMB-ok felállítását. A HMB-ok „nem érdekelt” tagjai brit, francia., olasz és japán megbízottak és a segédszemélyzet adta. A HMB-ok anyagi ellátását pedig a hadügyminisztérium és a pénzügyminisztérium intézte, de azok a két érdekelt fél területén felváltva, egyforma ideig székeltek. A HMB-ok szavazattöbbséggel hozott döntései az érintett országokra nézve kötelezők voltak. A HMB történetre lásd: „Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)” I-IV. 1-1002 p. 1996. Doktori disszertáció (kézirat.)
3. Ezek a szakaszok azonban nem azonosak a határmegállapítás során kialakított munkaszakaszokkal. Kezdő- és végpontjaikat a trianoni békeszerződés határozta meg, ezek ugyanis azok a pontok, melyeket a békeszerződés névleg megnevez, vagy meghatároz, és ezek között kellett egy vonalat a helyszínen megállapítani. Megkülönböztetésül a munkaszakaszoktól, trianoni szakasznak neveztük el.
4. M-CS HMB ülésének jegyzőkönyve 1921. dec. 9. Magyar Országos levéltár K. szekció: (polgári központi kormányhatóságok levéltára /1867-1945/) (továbbiakban: OL. K.) A Magyar-Csehszlovák Határmegállapító Bizottság magyar delegációjának iratai. A M-CS. HMB. általános iratai K. 481. (továbbiakban: K 481.)
5. 838/C-1922. tárgyalások... OL. K 481.
6. 838/C-1922. tárgyalások... OL. K 481.
7. Szilágyi Béla (1876-1964) a magyar geodézia egyik jeles képviselője volt, részt vett az asztrogeodéziai munkákban, alapvonalmérésekben és a felsőrendű háromszögelő hálózat fejlesztésében, sokoldalú tudományos és ismeretterjesztő munkát is folytatott. 1902-ben szerezte meg mérnöki oklevelét 1902-1904 között az Országos Vízépítési Igazgatóság vízrajzi osztályán dolgozott Pozsonyban. 1904-től átment az Állami Földméréshez, 1909-ben a Háromszögelő Hivatalhoz vezénylik. 1909-ben részt vett a magyar-román határvonal bejárásban és a határőrizeti utak tervezésében. 1910-ben geodéziailag felülvizsgálta a magyar-román határvonalat. 1914-ben már háromszögelő főmérnök. A világháborúban először csapatszolgálatot teljesít, majd 1917-től mint századost a hadifelméréshez vezénylik. 1919-ben visszakérül a pénzügyminisztérium állami földmérési ügyosztályába. 1921-1924. máj. 1-ig a M-CS HMB. műszaki delegációját vezette. Utána a pénzügyminisztérium állami földmérési osztályt vezette, majd 1926-ban a földadónyilvántartási és földmérési főosztálynak lesz a vezetője. Műszaki téren, különösen az állami földmérés korszerűsítésével, a telepítésügy és a tagosítás fejlesztésével szerzett érdemeiért 1935-ben helyettes államtitkári címmel és jelleggel tüntették ki. 1937-ben vonult nyugalomba. 1945. után az Eötvös Lóránd Geofizikai Intézet tudományos munkatársaként háromszögelési és asztrogeodéziai méréseket végzett és gravitációs számításokkal foglalkozott. 1957-ben nyugalomba vonult. Életútjáról részletesebben :Geodéziai Közlöny. 1937. 11-12. sz.

8. 779/C-1922. 1922. márc.28-i ülés jkve. OL. K 481.
9. OL. A Határmegállapító Központi Iroda általános iratai K 478. (továbbiakban: K. 478.)
10. Tanczos Gábor (1872.01.22. Bp. – 1953.08.11. Hajdunánás) A katonai főreáliskola és a Bécsújhelyi katonai Akadémia elvégzése után 1991-ben avatták hadnaggyá. 1900-tól szds., 1907-től őrgy., 1914-től ezds. 1917.12.16 -tól vörgy. 1919.08.07.-08.15. között a Külügyminisztérium ideiglenes vezetésével bízták meg. 1921-22 HM.helyettese. 1923.-tól a Nemzetek Szövetségének magyar delegátusa 1923.03.01. altbgy. 1926.03.02. Címzetes lov.tbk. Nyagállományba helyezve 1926.09.01.-tól. Szakály Sándor: Az ellelnforradalmi Magyarország hadseregének felső vezetése. Adattár. II.rész. Hadtörténelmi Közlemények. 1984/3. Kiegészítve Gellért Tibor szíves adatközlésével.
11. Határmegállapító Központ: a trianoni békében megszabott határok megállapítására és kijelölésére létrehozott szervezet. Létrehozását a honvédelmi miniszter az 1921. augusztus 3-i minisztertanácsi ülésen javasolta. A miniszterelnöknek közvetlenül alárendelt HMK vezetője gr. Csáky Imre korábbi külügyminiszter volt. A HMK központi irodája közigazgatási osztályból (2 tiszt és 3 tisztviselő) és elvi anyagi osztályból (a BM, a HM, a PÜM, a Földművelés-, az Igazság- és a Kereskedelemügyi Minisztérium 1-1 képviselője) állt. Az egyes tárcák képviselői fel voltak hatalmazva a és a képviselt tárcák között felmerült kérdések 24 órán belüli megoldására. A HMK működését 1921.aug.13-án kezdte meg a Szalay utca 8-10-ben. Tagjai: a központi iroda vezetője dr. Szógyény György II.osztályú követségi tanácsos (KÜM), Országh Miksa konzuli irodafőtiszt (KÜM), Stouy Kamilló miniszteri irodatiszt (KÜM), Antalffy Andor miniszteri tanácsos (PÜM) dr. Péteri Ödön miniszteri tanácsos (Keresk. Min.), dr. Császár Károly miniszteri tanácsos (Igazs. Min.), Theissenruck-Fleischmann Ödön vezérkari alezredes (HM). A 4 határmegállapító bizottság a HMK-nak volt alárendelve. A HMK látta el az egyes bizottságokat a munkájukhoz szükséges tárgyi kellékekkel, s biztosította anyagi szükségleteiket. A HMK tevékenységét 1927-ben fejezte be.
12. 838/C-1922. Tanczos altbgy. pénz kiutalását kéri. OL. K 481.
13. 789/C. határkövek szállítására kiírt pályázat OL. K 478.
14. 3181/HMK-1822. Szerződés a határkövek elkészítéséről OL. K 478.
15. 266/C-1922. jelentés a HMK-nak. O.L. A M-CS HMB. műszaki osztályának iratai K. 482. (továbbiakban : K.482.)
16. 423/C.-1922. Dunamenti Kőbányák levele.... OL. K 482.
17. Az átvételnél megállapították, hogy egyes daraboknál a kersztmetszetek méretei néhány mm.-től egy cm-ig kisebbek az előírtnál. Igaz ezeket a köveket nem utasították vissza 1029/C.-1922. jegyzőkönyv. OL K 481.
18. 266/C.-1922. jelentés a HMK-ak. OL. K 482.
19. 404/C-1922. jegyzőkönyv a határkövek átvételéről. OL K 478.
20. Kimutatás a m-cs határszakaszra kiszállított határ kövekről és azok áráról 1875/Mo-1923. OL. K. 478.
21. 518/M.O.-1922. Megállapodás.... OL. K 482., 452/M.O.-1922. Körrendelet a szakaszmérnököknek. OL. K 482., 584/C.-1922. Határkövek szállítása OL. K 478.
22. 1692/M.O.-1923. kimutatás a kiszállított határkövekről OL. K 482.
23. 162.033/1923. B.M.II. körrendelet Az új állami határ megjelölésére szolgáló határkövek megrongálásának megakadályozása tárgyában. OL. K 481.
24. 47/M.E. II-1924. ME. átirata a PüM-nek OL. K 481.
25. Verifikálás = felülvizsgálat
26. 1862/C.-1923. M-CS HMB magyar delegációjának átirata a M-R HMB magyar delegációjához. OL. K 51.
27. 1824/C.-1923. M-CS HMB magyar delegációjának átirata a közigazgatási, katonai, csendőri pénzügyi hatóságoknak. OL. K 478.

A Szluha család Salgótarjánban

Szluha Márton

A Szluha család a XVIII. század első felében jelentős szerepet játszott Salgótarján életében. Felmerül a kérdés: honnan jött, és hová lett ez a család.

A Szluha család a Nyitra megyei Verbórol ered. Verbó a csejteji vár uradalmának része. A csejteji várat és uradalmát 1569-ben szerzik meg a Nádasdyak, kik itt Sárvár mellett egy második központot alakítanak ki. Későbbiekben a vár úrnője Nádasdy Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet itteni szereplésével jut kétes értékű országos nevezetességre. Verbó a XVI. század folyamán mezővárosi státust élvez. Ez azt jelenti, hogy saját magisztrátusa, bírása van, földesurának az adót egyetemlegesen fizeti. Ennek megfelelően lakói nagyobb szabadságot élveznek, mint a környező jobbágylakók, a kezdeti kapitalizálódás csirái és felfedezhetők. A környék nemes és nem nemes lakói szívesen telepsznek le itt.

Ebből a környezetből származik a Szluha család. Mikor a történelem színpadán megjelennek, a XVI. század végén három testvér nyeri el a nemességet. 1593. január 13-án Rudolf király címeres nemeslevelet ad - az oklevél írásmódja szerint - Szluha Márton, János és István testvéreknek.⁽¹⁾ Az oklevél a szerzőket agilisnak nevezi. Ez a polgári státus abban a korban nemes anyától származó szabad polgárt jelent. Nagyon valószínű, hogy a nem nemes atya nemesi feleségével telepszik le a személyes szabadságot jobban nyújtó mezővárosban és az ő fiai a nemességszerzők. A nemességet Nyitra vármegye közgyűlése 1593. április 14-én ellentmondás nélkül hirdeti ki.⁽²⁾ A kihirdetés a melléklet bejegyzés formájában szerepel a megyei jegyzőkönyvben.

A vár urával továbbra is szoros a család kapcsolata, amit az is igazol, hogy Báthory Erzsébet Csejten elkövetett bűneinek kivizsgálásakor Szluha Jánost is kihallgatják 1610-ben.⁽³⁾ Egy 1636 évi tanúvallomás során a tanúk azt vallják, hogy a főszerző Márton 1599-ben a tatár betörésekor Verbón halt meg.⁽⁴⁾ 1642. október 3-án Csejten Nádasdy Ferenc gróf, a csejteji uradalom birtokosa adományt ad Szluha Jánosnak a már az apja által is birtokolt verbói házra és a hozzá tartozó szőlőre.⁽⁵⁾ Az adomány a házzal együtt a szokásos mintegy 30 holdas birtokot is felöleli. A család ettől kezdve állandóan Verbón lakik, a megyei nemesi összeírásokban a XVII. század folyamán állandóan itt szerepel.⁽⁶⁾ Nagyobb vagyonra és ennek megfelelően nagyobb tekintélyre azonban Nyitra vármegyében nem tesznek szert. Verbón a család tagjai a XIX. század elejéig élnek, kik közül az utolsó itteni családtag, Szluha Mária 1833-ban hal meg Verbón.⁽⁷⁾ Ma is látható a verbói temetőben egy XIX. századi kőkereszt, amelyen a Szluha családnév jól olvasható, sajnos további információk már nem olvashatók le a történelem viharait kiállt emlékkőről.⁽⁸⁾

A Verbórol elköltözött családtagok több megyében is jelentős vagyonra és nagy tekintélyre tesznek szert. Közülük az egyik a dunántúli vonal. Ebből Szluha Miklós brúnóci birtokos 1695-ben történt haláláig igen erősen megterheli, részben pedig elidegeníti birtokait, ezért fia István az esztergomi érsek szolgálatába áll, ki az adott időpontban a győri püspökség adminisztrátora is.⁽⁹⁾ Az érsek a püspökség Vas megyei javai jószágigazgatójának teszi meg Szluha Istvánt, ki Vas megyébe költözik, ott veszi feleségül Darásporpácsi Darás Erzsébetet, Darás Istvánnak Pálffy Pál nádor egykori ítélőmesternek unokáját.⁽¹⁰⁾ A felesége hozományaként örökölt birtokot saját szerzeményeivel jelentősen megnövelve Vas vármegye birtokos nemesei közé emelkedik. 1718-ban az érsektől is adományban részesül.⁽¹¹⁾ Érdekes megemlíteni, hogy amikor a XVIII. század elején országos nemesi összeírást rendelnek el, akkor

protestatur, quod et nonnullas Personas
ex presenti conditione sponte exmisisset,
quia perlecta perit. Et, ut et iuxta
Decretum Lij Bar 2^a Tit. V. pro-
bet Nobilitatem suam iuxta expositi-
onem ipsius. Et dicit, quod ipse
ad hanc simplicem consultationem de-
clarum. Et de Nobilitate sua nihil
quidquam probare deberet sed huiusmodi
tenebatur respondere. Et deliberatione
eius dilata est causa presentis ad
crastinum diem ea conditione, ut
Crastino die ante alias causas si-
miles recetur.

Eodem die etiam Nobilis
Martini Calucha ac per eum Adam
eius & Stephanus similiter Calucha gra-
tuum eiusdem Carnalium on facie
eius exhibita sunt, & presentata
iisdem in Actum & Numerum vers.
et huiusmodi Consilium Nobilium sunt accepta
Eodem

Verbórá megye és az ottani rokonoktól szeretné megtudni származását. Ez azonban nem sikerül, a rokonság pontos foka a nemesség megszerzése óta eltelt száz év alatt feledésbe merült. A család eredeti armálisát viszont magához váltja.⁽¹²⁾ Fia Antal az 1754/55 évi országos nemesi összeíráskor Vas vármegye birtokos nemesi között kerül összeírára.⁽¹³⁾ Utódai a család ma is élő dunántúli vonalát alkotják, kik a későbbiekben Vas és Fejér vármegyékben jelentős birtokkal rendelkeznek.

A másik, Nyitra vármegyéből kirajzó ág a Csongrád megyei ág. Ebből Szluha József piarista szerzetes a szegedi gimnázium tanára, majd 1783-ban bekövetkezett haláláig igazgatója,⁽¹⁴⁾ és testvére, István ugyancsak Szegedre telepsznek. Szluha István Nyitra vármegyétől 1779. január 9-én kelt nemesi bizonyítványát nyer, melyet 1779. július 5-én Csongrád vármegyében kihirdet.⁽¹⁵⁾ Utódai nemesi birtokot is szereznek a megyében, de mint vezető hivatalnokok, ügyvédek jelentős szerepet játszanak a város életében. Közülük a XIX. században ketten Szeged város főbírái, egy családtag pedig a város főkapitánya.⁽¹⁶⁾ 1951-ben hal ki a Csongrád megyei ág.⁽¹⁷⁾

A harmadik kirajzott ággal elérkeztünk a Salgótarjánt érdeklő Szluhákhoz. Ennek az ágnak őse Szluha Ferenc a XVII. század második felében a Nyitra megyei, holicisi uradalom szolgálatába áll. Az ezeréves határ közelében elhelyezkedő Holics ekkor a Révay család birtoka, akik ugyancsak a Nádasdyak rokonságához tartoznak. Nyilván familiárisi alapon kerül Szluha Ferenc is Holicsra. Az 1669 évi megyei összeírásban már holicisi lakosként szerepel Nyitra vármegye nemesi összeírásában.⁽¹⁸⁾ 1668-ban ugyanis elveszi elődje Spátay Márton holicisi uradalmi felügyelő özvegyét Kálmán Zsuzsannát, kivel Holicson házat és birtokot szerez. Házasságukból két igen tehetséges fiú származik, akik jelentős karriert futnak be, nagy vagyonra és tekintélyre tesznek szert. Szluha Ferenc és György szerény vagyónú gyermekeként a jezsuiták trencsényi iskoláját látogatják, majd megszerelve az akkori idők megkívánta jogi képzést, Szirmay István ítélőmester szolgálatába állnak. Közülük a fiatalabb György főnöke sárosi javainak jószágigazgatója, a protestantizmusból katolikus hitre tért, a neofitákra jellemző vallási türelmetlenséggel fellépő főnöke birtokain tüzzel-vassal üldözi a protestánsokat.⁽¹⁹⁾ Ez a Wesselényi összeesküvés utáni türelmetlen, rekatolizációs időszakra esik. Később azonban a főnökével együtt a felkelő Rákóczi fejedelem mellé áll, és 1706-ban Sáros vármegye felkelő nemeseiből alakuló kuruc lovas csapat kapitánya.⁽²⁰⁾ Bátyjával, a későbbiekben tárgyalandó Ferencsel együtt nagy lendülettel veti bele magát a birtokszerzés lehetőségeibe, melyet a Neoacquistica Commissio működése tesz lehetővé. Ez a bizottság a török idők zavaros viszonyai között a birtokok tulajdonjogában teremtdött bizonytalanság megszüntetése céljából alakult. Az elmenekült családok nagy része nem tudja megfelelően igazolni a menekülés folytán elhagyott birtokához fűződő jogait. A kor tág teret nyújt a megfelelő képzettséggel és az összeköttetéssel bíró személyeknek a gazdtalan birtokok megszerzéséhez. A Szluha testvérek is ilyenek. Szluha György is kihasználja a lehetőségeket, és Sáros megyében jelentős birtokok ura lesz. Később a Kamara szolgálatába szegődve Rákócziaktól elkobzott munkácsi uradalom igazgatója.⁽²¹⁾ Kamarai tanácsosként nőtlenül hal meg eperjesi házában 1736. október 22-én.⁽²²⁾ Általános örököse bátyja Ferenc fia, báró Szluha György.⁽²³⁾ Érdekes megemlíteni, hogy Szluha György mint volt kuruc bátyjával, Ferencsel együtt állandó levelezésben áll az egykori kuruc Károlyi Sándor gróffal, kit állandóan tájékoztatnak a napi politikai eseményeiről. A Károlyi levéltár számtalan levelet őrzött meg. Ezekből szimpatikus jellem képe bontakozik ki, amely a kor által megkövetelt éles politikai irányváltások ellenére, jóindulatú segítőkész embert mutat, aki a szegények érdekében szót emel, bebörtönzött emberéért határozottan kiáll.⁽²⁴⁾

Idősebb testvére, Szluha Ferenc, öccséhez hasonlóan Szirmay István ítélőmester szolgálatába áll. Rákóczinak a felkelés kirobbantását lehetővé tevő szökésében közreműködik. Ettől kezdve a szabadságharcban vezető szerepet játszik. A szabadságharc fő hadi pénztárnoka, érsekújvári főkapitány.⁽²⁵⁾ Ez utóbbi hivatalát erősen motiválja az a körülmény, hogy ebben az időben veszi feleségül az ősi Komárom megyei Konkoly Thege családból származó Júliannát, Konkoly Thege László komáromi alispán leányát. Feleségével Komárom megyében Ógyallán, Konkoly, Aba és Bábolna pusztákban jelentős hozományt örököl, amit az eladósodott Konkoly Thege rokonság részeinek felvásárlásával hatalmasan megnövel. Így válik a környék egyik legtekintélyesebb birtokosává. A kuruc idők lejártával ő is leteszi

a hűségesküt. Tekintélyt jól jellemzi, hogy 1712-ben őt választják meg a megye követének, majd és az 1715 évi országgyűlésen Pálffy Miklós nádor ítélőmesterévé teszi meg.⁽²⁶⁾ 1719-ben Komárom vármegye alispánjává választják.⁽²⁷⁾ Az 1722 évi országgyűlésen nagy lehetőség adódik számára a Pragmatica Sanctio, a nőági örökösödés elfogatása érdekében munkálkodni. Az alsó táblán, a nagyrészt kuruc múltú középnemesi rétegnek a törvény elfogadásához való megnyerése nagyrészt az ő agitatív munkájának eredménye.⁽²⁸⁾ Az udvar halála nem is marad el. A számtalan, későbbiekben részletezendő birtokadomány mellett rövidesen kancelláriai előadó, udvari tanácsos, 1724. június 13-án Laxenburgban osztrák⁽²⁹⁾, majd 1726. augusztus 25-én Bécsben magyar bárói rangra emeli a halás II. Károly⁽³⁰⁾, majd 1728. március 16-án Bécsben a korábban szerzett ikladi birtoka alapján Ikladi előnevet ad neki.⁽³¹⁾ 1729. május 22-én Bécsben hirtelen hal meg.⁽³²⁾

Külön fejezetet érdemelnek Szluha Ferenc birtokszerzései. Már a Konkoly Thege Júliannával 1707-ben kötött házassággal Komárom megyei, ógyallai és bábolnai birtokos lesz. A további birtokszerzéshez kitűnő anyagi alapot teremt a kor szokásainak megfelelő gazdasági tevékenysége. Ebből a körből többek között ismereteseek Bottyán János kuruc tábornokkal folytatott pénzügyletei, melyből elszámolási vita is származik.⁽³³⁾ Később is többször folyósít kölcsönt, amelyek többször torkollnak évekig tartó perekbe.⁽³⁴⁾ A Konkoly Thege család ógyallai uradalmának egyre nagyobb része kerül birtokába. Ez természetesen nem megy konfliktusmentesen, a Konkoly családdal többször keveredik perbe.⁽³⁵⁾ 1715-ben öccsével, Györggyel közösen veszik meg a Bars megyei Iklad pusztát.⁽³⁶⁾ Ez az első szerzése, amely nem a Konkoly család egykori birtoka, valószínűleg ezért választja ezt a birtokot előnévül. Ebben az évben még a Komárom megyei Csúz községben vesz birtokot Kereskényi Imrétől, és nádori adományt kap a Bács megyei Fajkúrt pusztára.⁽³⁶⁾ 1716-ban báró Viczay Teréz nagyszombati apáca Pozsony megyei nebojszai kastélyát és birtokát veszi meg, majd a szomszédos Kismacsédon és Récsén vesz további birtokokat.⁽³⁷⁾ Ógyallán kastélyt épít a körje kialakított uradalom központjába, Újgyalla községet ő telepíti be, majd pedig Csajághy László halála után megveszi annak házát Komáromban.⁽³⁸⁾ 1717-ben öccsével közösen szerzik a Sáros megyei Szedikert és Budamér községeket és a hozzájuk kapcsolódó részbirtokokat, melyekre 1723. augusztus 10-én kapnak nádori adományt Pálffy Miklóstól.⁽³⁹⁾ 1721. január 5-én Baranya vármegyében nyer nádori adományt.⁽⁴⁰⁾

Salgó vára

1726. március 16-án Bécsben gróf Volkra Ottó Kristóftól, a Sziléziai Kamara elnökétől 300.000 forintért megveszi a Nógrád megyei Salgóúri uradalmat Salgó várával és Tarján, Karancsalja és Ozdin teljes községekkel, valamint Salgóalja és Póny pusztákkal, végül Mátraszőlős, Málnapataka, Mlágó, Rónya, Bisztricska és Turicska részbirtokokkal, Volkra a birtokokat a Neoacquistica Commissiótól két éve szerezte, valószínűleg spekulációs céllal.⁽⁴¹⁾ 1727-ben Fejér megyében kezd birtokszerzési ügyletekbe, melynek során Bokod község, valamint a Székesfehérvárhoz tartozó Csala pusztája jut a birtokába.⁽⁴²⁾

1723-ban részletes végrendeletet tesz, melyet 1727-ben kiegészít. Ebben részletesen felsorolja birtokszerzéseit és rendelkezik azok sorsáról. A végrendelet szövegéből családját szerető, morális gondolkodású, erősen vallásos beállítottságú ⁽⁴³⁾ ember képe körvonalazódik. Különösen megható, amikor öccsével, Györggyel ápolt öszinte, bizalmas kapcsolatát érinti, vagy amikor anyja utáni féltetvéreiről, a Spátay gyermekekről gondoskodik. A Gyermekeinek adott útmutatása a kor társadalmi életére érdekes adalék. „Gyurka fia köteles a francia és német nyelv mellett a latin nyelvet tanulni és hazánk törvényeiben jártasságra szert tenni, valamint inti őt Isteni szolgálatra, csendes és nem csacsogó discususra, emberbecsülő, tiszta, józan, takarékos és minden trágárság nélkül szóló életre.” Utódainak kihalála esetére a dunántúli vonalból származó Szluha István teszi meg potenciális örökössé, kivel egyébként is szoros kapcsolatban, élénk levelezésben áll. ⁽⁴⁴⁾

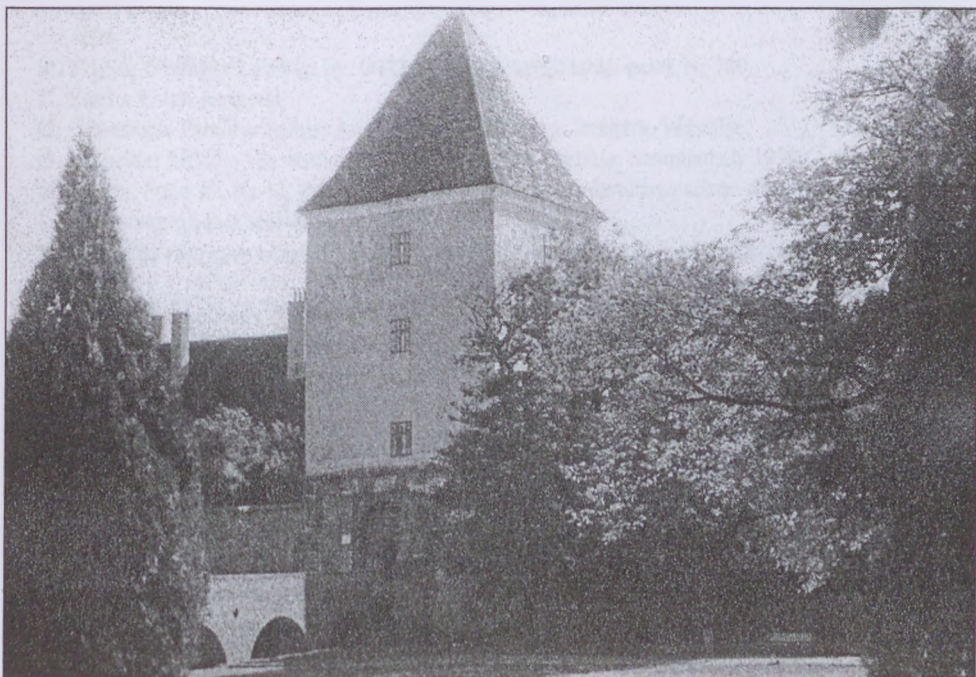
Hirtelen halála után özvegye, miután gyermekei házassága kötöttek és legkisebb gyermeke, János a jezsuita rendbe lépett be, férjhez megy a nála fiatalabb Nagybaráti Huszár László huszár kapitányhoz. A második házasság vitát eredményez a gyermekek és a második férj között, amelyből több per is keletkezik. ⁽⁴⁵⁾ Eleonóra leányának, korai halála miatt kevés szerep jut az örökségben. Ifjabb fia János Nepomuk pedig ifjan a jezsuita rendbe lép. Fiatalon 1752-ben amerikai missziós kiküldetést vállal, évekig egyedül él és térít a bennszülöttek között a Brazília északi részén lévő Maragnon vidéken. ⁽⁴⁵⁾ A jezsuita rend portugáliai üldözése idején börtönbe kerül, honnan bátyja segítségével szabadul és hazatér.

A Szluha Ferencnek ajánlott ferences könyv címlapja

Báró Szluha Ferenc György fia öröklí mind atya, mind nagybátyja, György összes javait. Nagy vagyon ez, hiszen a Komárom megyei ógyallai és bábolnai uradalmak mellett övé a Sáros megyei uradalom és Nógrád megyében Salgó vára és uradalma. Érsekújváron és a nagyszombati egyetemen nyelvi kiképzését, majd három évig a királyi táblánál és több vármegye bírósága fejlesztí jogi ismereteit.⁽⁴⁶⁾ 1735-ben a Kancellária előterjesztésében – noha még húsz éves sincs – ő is jelöltetik Nógrád vármegye főispáni székébe. Bár a kinevezést nem ő kapja, továbbra is az udvar kegyét érvezi, mert 1741-ben szeptemvírre történő kinevezésre előterjesztettek között ő is szerepel.⁽⁴⁷⁾ A meginduló osztrák örökösödési háború hozza meg számára a felemelkedés lehetőségét. A dunántúli vármegyék nemesi felkelő seregeinek parancsnokává nevezik ki, és ő vezeti a sereget a Csehországi táborba. Erre királyi tanácsosi címet és ezredesi rangot kap.⁽⁴⁸⁾ 1742-ben saját költségén teljes felfegyverzettel három huszárszázadot állít fel, mire kinevezik a 6. számú Károlyi huszárezred parancsnokává. A maga nemében páratlan, hogy katonai előképzettség nélkül reguláris ezredessé lép elő. Ezredét a belgíumi hadjáratban maga vezeti. Az ezredtulajdonossal folytatott levelezéséből kiderül, milyen sokrétű, gyakran finanszíális kérdéseket is felölölő tevékenység a hadvezetés.⁽⁴⁹⁾ Szolgálataiért nem marad el az elismerés sem. Már 1743. április 13-án, Bécsben grófi rangot kap. 1753-ban tábornoki, 1761-ben titkos tanácsosi kinevezést kap.⁽⁵⁰⁾ Tábornoki egyenruhás festménye a háború előtt a Ludovika Akadémia folyosóján függött. Később nem sikerült nyomára akadni.

Az udvarnak tett áldozatkész szolgálatai igen költségesek. A három huszárszázad felszerelésére 1745-ben rámege a nagybátyjától örökölt sárosi uradalom.⁽⁵¹⁾ 1747-ben feleségül veszi gróf Sinzendorf Rozáliát, ki anyja, gróf Draskovics Rozália révén örököse az elkobzott Nádasdy javaknak. A házasság a csak frissen grófosított ezredes számára, a régi arisztokrácia által történő befogadást jelenti. Hogy társadalmi súlyát erősítse, megveszi felesége örökségét, az elkobzás óta hatalmas adósságokkal terhelt Sárvári várat és a hozzá tartozó uradalmat. A vételár előteremtéséhez eladja atyjától örökölt ógyallai és bábolnai, Komárom megyei uradalmait.⁽⁵²⁾ A vételárnak azonban még mindig hátraléka van, ezért 1747-ben eladja a Nógrád megyei salgói uradalmat 70 000 forintért Jeszeniczei Jankovich Miklós ka-

Sárvár vára – gróf Szluha György birtoka

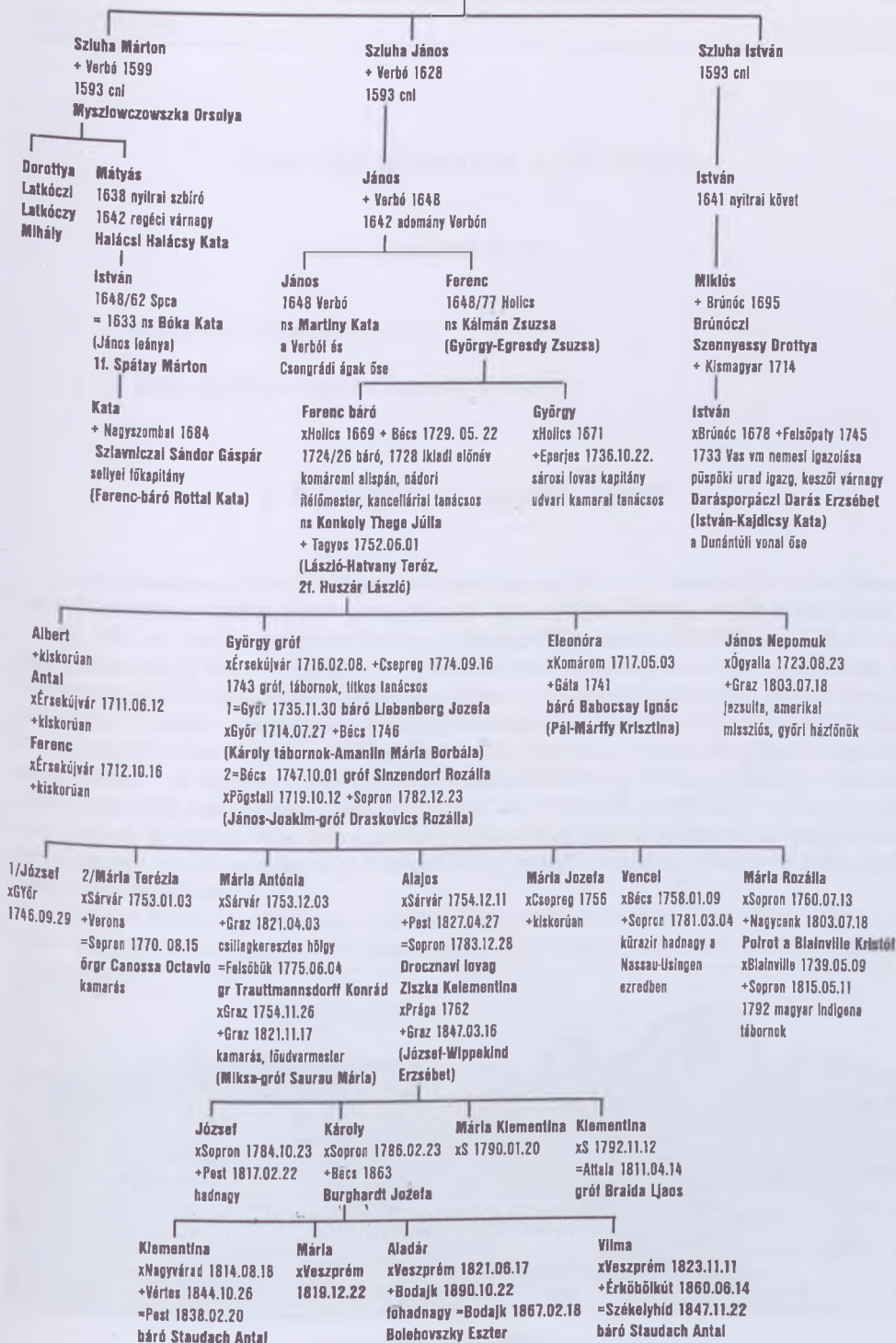
marai tanácsosnak.⁽⁵³⁾ Az uradalom mindössze 21 évig volt a család birtoka. Ha összevetjük a 300 000 forintos vételárat az eladási összeggel, akkor igen rossz véleményt alakíthatunk ki magunkban Szluha György gazdasági képességeiről. A pénz értékének változása mellett is adósság miatti kényszereladásról kell beszélnünk. Sajnos a későbbiekben sem jut eszébe atyjának végrendeletében a takarékoságra vonatkozó intelme, feleségével költekező életnek, Bécsben nagy házat visznek. Gazdasági helyzete nem javul, az adósságok miatt 1758-ban a sárvári uradalmat is el kell adni, majd a még megmaradt Csepreg és Felsőbük is idegen kezekbe jut.⁽⁵⁴⁾ 1774-ben bekövetkezett halálakor szerény örökséget hagy gyermekeire.⁽⁵⁵⁾ Fia Alajos szinte egész életében az apja által elidegenített birtokok visszaszerzésén fáradozik, hiába.⁽⁵⁶⁾ Az ő unokájával, Aladár gróffal 1890-ben kihal a család grófi ága.⁽⁵⁷⁾ A Szluha grófok története tanulságos, egy nagy vagyon semmivé válásának története.

JEGYZETEK:

1. Az eredeti nemeslevelet Szluha István a dunántúli vonal őse 1731 évi verbói látogatása során magához váltja. Később fia Szluha Antal 1775. október 7-én letétbe helyezi a veszprémi káptalannál, majd fia Szluha János táblai ügyvéd 1791. augusztus 15-én ismét magához veszi.
Az eredeti armális később Szluha Aladár alsószentiváni földbirtokoshoz kerül, ki azt 1945-ben az oroszok bejövetele előtt az ezüstneművel együtt elássa. Az ezüstöt kiássák, a nemeslevélnek azóta nyoma veszett.
2. Nyitra vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1593-1604 530-34 lap. Nyitra megye levéltára, Vágsellye.
3. Báthory Erzsébetet szűz leányok kínzásával vádolják. Ennek kapcsán kerül sor a terhelő tanúk kihallgatására. Újabban Sztádeczky Kardos Irma bírónő a korabeli peres anyag áttanulmányozása alapján koholtnak találja a vádakat. Szádeczky Kardos Irma: Báthory Erzsébet igazsága. Bp. 1993.
4. A nádor parancsára 1636-ban Zolnay János esztergomi kanonok által tartott tanúvallomás. Komárom-Esztergom megyei Levéltár, Esztergom. Az esztergomi káptalan levéltára, Capsa 32, Fasc. 4, Nr 11.
5. Magyar Országos Levéltár, Bp. E szekció, Nádasdy család levéltára, Liber inscriptionum Tom. 6, Pag. 570.
6. A megye nemesi összeírásaiban 1640, 1665, 1669, 1677, 1688 években Verbón szerepelnek a család tagjai. Nyitra megye levéltára, Vágsellye.
7. Verbói róm. kat. anyakönyvek. Nyitra megye levéltára, Vágsellye.
8. A sírkő puha homokkőből készült az 1830-as években. Nyilván időközben feltöltötték a terepet, mert szerző 1995 évi felvételén a talapzat a földbe van temetve, csak a kereszt emelkedik ki, azon a Szluha név jól olvasható.
9. Az esztergomi érsek 1718. május 6-án Esztergomban kelt adománylevele. Komáromy András: Az ikladi gróf és verbói nemes Szluha család. Nagy Iván Családtörténeti Értesítő, I. évfolyam, Bp. 1899.
10. Magyar Országos Levéltár, Bp. O112 Dunántúli kerületi táblai perek Nr 760.
11. Lásd a 9. asz. jegyzetet.
12. Genealogia Familiae Szluha Anno 1749. Nyitra megye levéltára, Vágsellye.
13. Schneider Miklós: Vas vármegye 1754 évi nemesi összeírása. Szombathely 1939.
14. Kézirat Folio 19, Nr 12, Pag. 222 Csányi László piarista levéltáros adatai alapján összeállította Leh István piarista levéltáros, Bp. 1970.
15. Csongrád vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, Csongrád megye levéltára, Szentesi fióklevéltára, Szentes.
16. Habermann Gusztáv: Személyi adattár a szegedi polgárcsaládok történetéhez, Szeged 1992.
17. Wettstein János közlése, Bp. 1990.
18. A megye 1668 évi nemesi összeírása. Nyitra megye levéltára, Vágsellye.
19. Hörk János: A sáros-szerepesi evangélikus esperesség története, Kassa 1885.
20. Sáros vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 1694-1710, V. kötetet, 597/23. Sáros megye levéltára, Eperjes (Sebes).
21. Károlyi család levéltára, Missiles 159. Magyar Országos Levéltár, Bp. P398.
22. Eperjesi róm. kat. anyakönyvek. Sáros megye levéltára, Eperjes (Sebes). 8760/1 kötet.
23. Magyar Országos levéltár, Bp. 018 táblai perek Nr 6134.
24. Lásd. 21. sz. jegyzetet.
25. Kaprinai János: Hungaria Diplomatica. A. Tom. L, Pag. 238.
26. Nagy Iván: Magyarország Családai, X. kötet, Pest 1863.
27. Fényes Elek: Komárom vármegye leírása, Pest 1848.
28. Szalay László: Adalékok az 1723 évi 1-3 törvénycikk keletkezéséhez. Budapesti Szemle, Pest 1864.

29. Karl Friedrich von Frank: Standeserhebungen, 4. Band, Senftenegg 1973.
30. Királyi Könyvek XXXV. kötet, 439. lap. A bárói diploma eredetije a Magyar Országos Levéltárban.
31. Királyi Könyvek XXXVI. kötet, 91 lap.
32. Dom- und Metropolitan Pfarramt St. Stephan, Wien, 1729 év, 106 lap.
33. Daróczy Zoltán: Ismeretlen adatok Bottyán János életéhez. Turul 1930, 37. lap.
34. Magyar Országos Levéltár, Bp. R319 Kisebb családi fondtörödékek, Konkoly Thege család és O106 Dunáninneni kerületi táblai perek Nr 223.
35. Magyar Országos levéltár, Bp. O18 táblai perek Nr 365.
36. A pusztá a Komárom megyei Kolta, a Bars megyei Cseke és az Esztergomi megyei Fardan községekkel határos. A XVIII. században Koltához, a XX. század elején Farnadhoz tartozik, ma Farna Szlovákia. Téves tehát Nagy Iván azon közlése, hogy a Pest megyei Ikladról van szó.
37. Magyar Országos Levéltár, Bp. O18 táblai perek NR 1234.
38. Magyar Országos Levéltár, Bp. O66 Győri káptalan levéltári mutatói 1727 Folio 566.
39. Heves megye levéltára, Eger. Egri káptalan levéltára VII.1-EE, Nr 407.
40. Andretzky József: Baranya vármegye nemesei, Pécs 1909.
41. Pozsony megye levéltára, Pozsony, Acta Szluhaiana Fragmenta, Fasc 10/1.
42. Nagy János székesfehérvári főbíró 1727 évi vallomása. Magyar Országos levéltár, Bp. O112 Kőszegi kerületi táblai perek Nr 61.
43. Különösen a ferenceseket támogatja, így költségén jelenik meg Pater Guilielmus Stanihurtus „Itennek Szentséges Históriája” c. munkája.
44. Pozsony megye levéltára, Pozsony. Acta Szluhaiana Fragmenta, Fasc 10/1.
45. Amerikából küldött leveleit dr. Takács József magyarra fordította és 1996-ban dr. Szluha Miklós az Egyesült Államokban sokszorosítva megjelentette.
46. Magyar Országos Levéltár, Bp. A1 Kancelláriai levéltár, Originale Referate 1735, Nr 92.
47. Magyar Országos Levéltár, Bp. A1 Kancelláriai levéltár, Originale Referate 1741m Nr 109.
48. Magyar Országos Levéltár, Bp. P398 Károlyi család főti levéltára, Missiles 159, Nr 71452.
49. Magyar Országos Levéltár, Bp. P398 Károlyi család főti levéltára, Missiles 159, Nr 71433.
50. Királyi Könyvek XXXIX. kötet, 452. lap. Az eredeti a Magyar Országos Levéltárban.
51. Magyar Országos Levéltár, Bp. O18 Táblai perek Nr 6134.
52. Magyar Országos Levéltár, Bp. O112 Dunántúli kerületi táblai perek Nr 4160 és O112 Kőszegi kerületi táblai perek Nr 380.
53. Pozsony megye levéltára, Pozsony. Acta Szluhaiana Fragmenta, Fasc. 10/1.
54. Farkas Sándor: Csepreg mezőváros története, Bp. 1887.
55. Büki róm. kat. anyakönyvek. Magyar Országos Levéltár, Bp.
56. Magyar Országos Levéltár, Bp. O18 Táblai perek számtalan pere, melynek során gróf Széchenyi Istvánt is perli.
57. Bodajki róm. kat. anyakönyvek. Magyar Országos Levéltár, Bp.

Szluha N

Balassák nyomában a Felvidéken

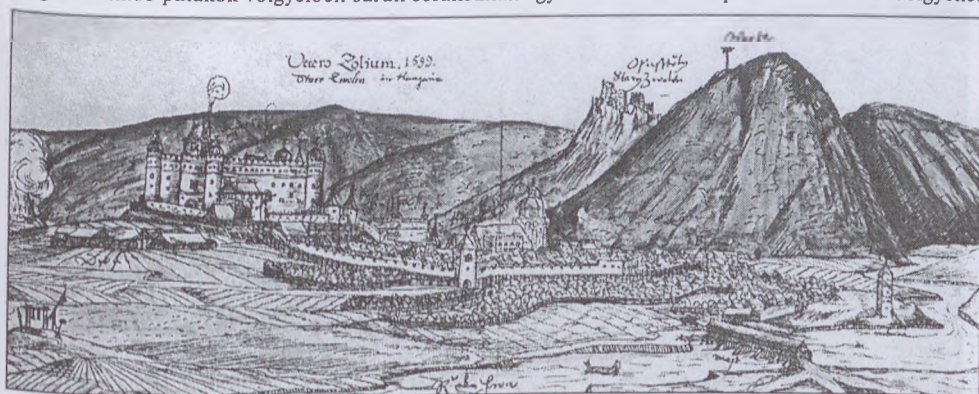
Szvircsek Ferenc

1. *Liptóújvár és oppidum Hybbe*
2. *A Balassák kronologikus eseménytörténete*

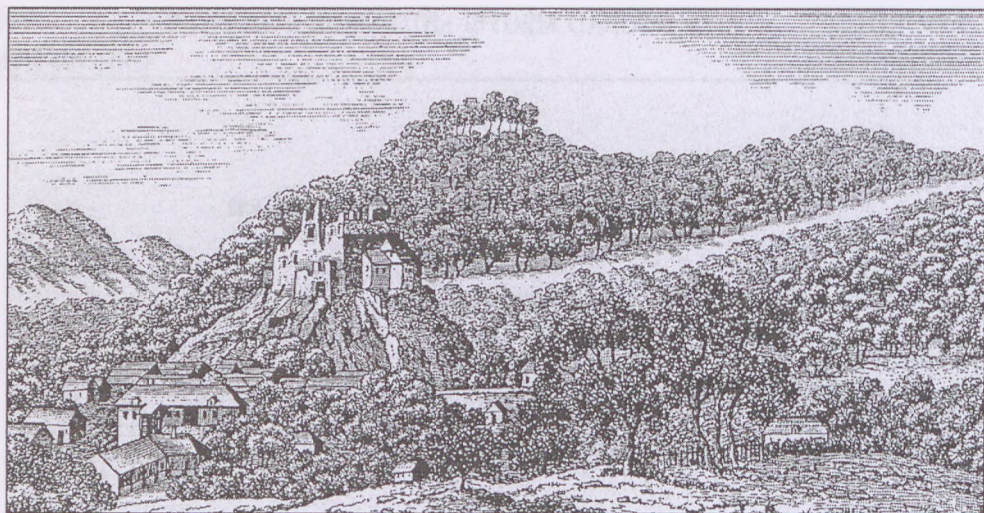
1. Liptóújvár és oppidum Hybbe

Liptó vármegye a történeti Magyarország egyik legészakibb és az Alacsony-Táttra és a Magas-Táttra között legmagasabban fekvő vármegyéje volt. Igaz, a Magas-Tátrának csak a nyugati része – Kriván, 2496 m – esik a vármegye területére. A vármegye átlós tengelye a Vág 950 m. – 500 m. magasságú, mintegy 60 km hosszú völgye. A Vág folyóval párhuzamosan egyetlen országútja Szepes és Turóc vármegyékkel kötötte össze. A déli vármegyéket az Alacsony-Táttra területén két nehezen járható hágón át lehetett megközelíteni. Az egyik, Rózsahegyről a Sturecen (1010 m) át Besztercebánya, a másik, a bocai völgyön az Ördög lakodalmán (Certovica, 1238 m) keresztül a Garam völgyébe vezetett.⁽¹⁾ A vármegyét minden irányból magas hegyek ölelik körül, s területének döntő hányada „hegy hátán hegy, erdőkkel, sziklákkal borítva”. Zolnay László így írt Liptóról: „Mert ez a táj – az Alacsony- és a Magas-Táttra köze – mintha a hajdanvolt gigászoknak földje lenne! A fenyők megütik a negyven méteres magasságot is. A hegyek olykor felhőkbe rejtőznek. A kavicsok pedig elérik a két-három mázsás súlyt is.”⁽²⁾

Földrajzi fekvése, tagolt felszíne, az alacsony hőmérséklet nem kedvezett itt a földművelésnek. A Vágba szakadó patakok völgyeiben sűrűn sorakoznak egymás mellett a települések. Ezeket a völgyeket

Zólyom vára, 1599

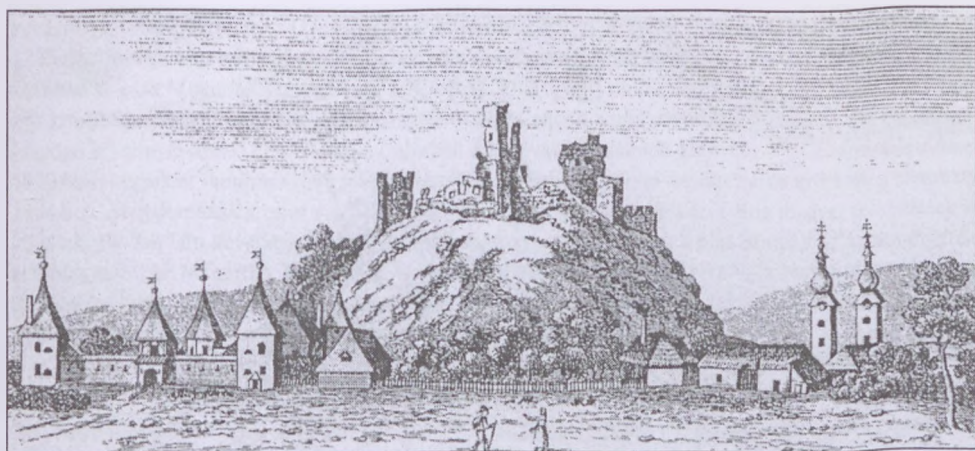
Kékkő vára, 1826

és így a falvakat is észak-déli irányú kisebb hegyláncok választják el egymástól. A magasabb térszínen az állattenyésztésnek lett nagyobb jelentősége s a havasi legelők, irtványok, rétek és kaszálók a gazdasági élet alapjául szolgáltak. A megye északi hegyvidékét – a Tatra területét – a 16-17. században népesítették be a juhászok. Magda Pál sok és jó legelőről, a juhászat híres termékeiről írt. Fényes Elek munkáiból tudjuk, hogy a területen kevés volt a ló, és azok is erőtleneek és kicsik. A magashegyi pásztorkodás vált a lipitói szlovákság meghatározó foglalkozásává a 18. századra, ugyanakkor a népesség megélhetését a gazdag ásványi kincs és feldolgozására szerveződött ipar biztosította. ⁽³⁾

Liptó vármegye kétség kívül az ország egyik legszebb, legromantikusabb s egyben a legmostohább természeti viszonyokkal rendelkező vármegyéje volt. „Kvarctól csillog a föld, terméketlen, kemény, / Kemény és bosszús, gyér-gyümölcsű föld.” (Forbáth Imre: Szlovák tájkép) A Garam felső folyásának erdős vidékét Anonymus zólyomi erdőnek írta le, mely az Ipoly forrásvidékétől húzódott fel a Magas-Tátraig, a Vág felső völgyeléséig egy megyényi nagyságú erdőuradalmat alkotva. Országgrésznyi

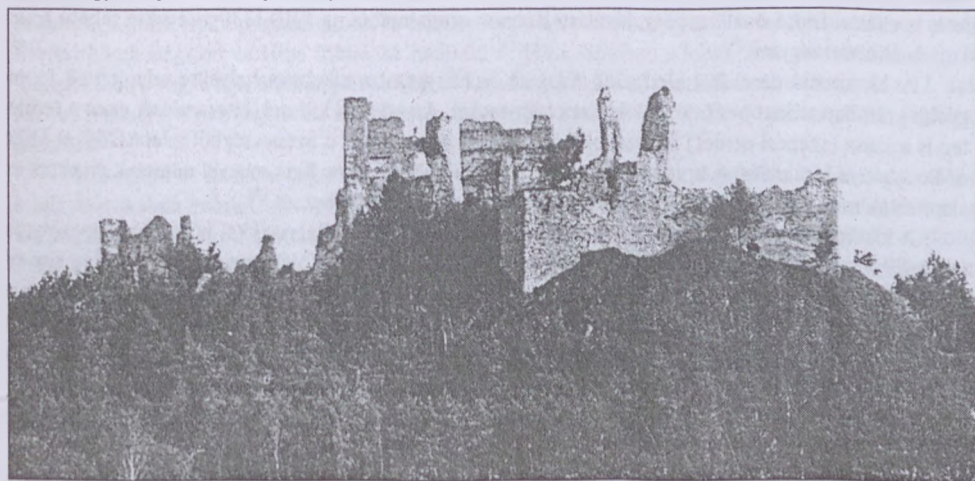

Kékkő vára a 20. század elején

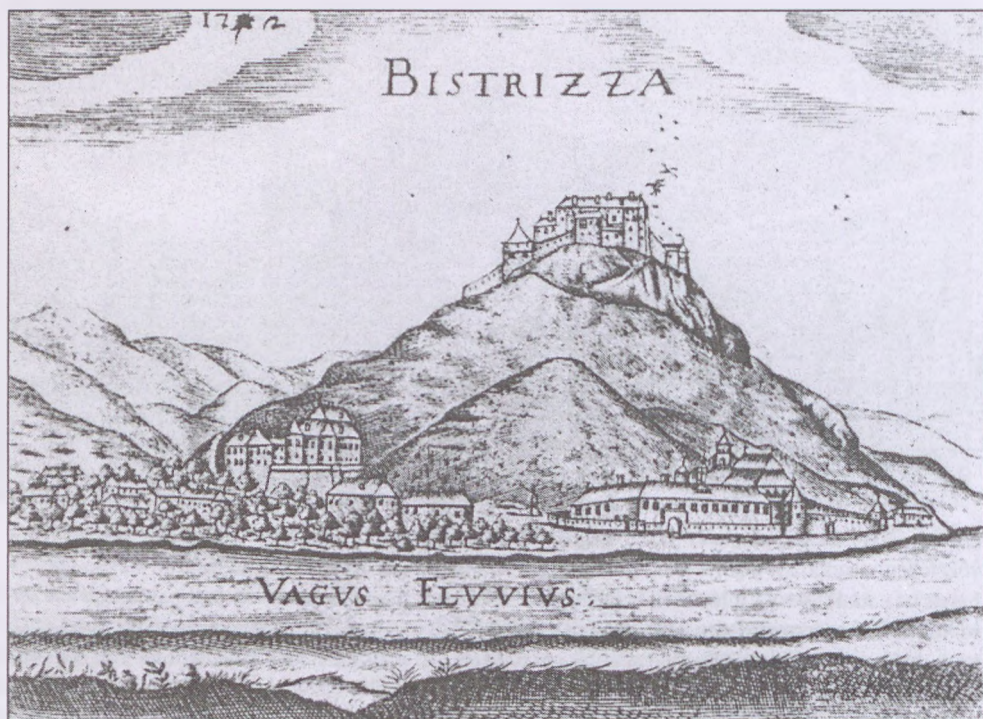

Divény vára, 1826

erdőségek voltak a honfoglalás idején még lakatlanok, ám a 12. század táján vélhetően a Vág és Nyitra völgyében megmaradt a korábban itt élő morva-szláv népesség egy összefüggő tömbje. Később települhetett be – az 1230-tól Liptónak nevezett terület, mely eredetileg szlovák tájnév volt – az észak felé tartó honfoglaló expanzió révén, mely Barsból és Hontból indult ki. A 12-13. században már királyi vadászok, halászok, erdőőrök stb. népesítették be. A hazánkba érkezett német bevándorlók első hulláma nagyrészt földművelőkből állt, akik erdőket irtottak, állatokat tenyésztettek és szántóföldeket alakítottak ki a „szászok útjának” nevezett keskeny sávban. A tatárjárás népvészteségének a pótlására újabb bevándorlási hullám érkezett külföldről, akik az eleve gyér népességű, nagyjából még lakatlan erdős, hegyes szelvényterületeket töltötték fel. Ezek a telepések erdőirtással, bányaműveléssel s később ipari tevékenységgel foglalkoztak. A királyi hatalom és a kialakulóban lévő nagybirtok rivalizálása tolta ki a súlypontokat az új földrajzi térségekbe, a szélekbe. A 12. században megszerveződött terület (territorium, predium), királyi birtok központja Zólyom vára lett. Zólyom, Óvár (Pusty Hrad) valószínűleg ősláv faerőd volt, erre épült a kővár. 1223–1339 között kis megszakítással a Balassák – utóljára Donch mester – kezén volt. A nagy-zólyomi ispánság központjának számító királyi várat I. Károly foglalja el. A vár nagykiterjedésű romjai Zólyom város közelében álló Borsova erdőben található, ma Pusztavár-

Divény vára a 20. század elején

Vágbeszterce vára

nak (Pusty Hrad) nevezik és nem tévesztendő össze a város közepén álló, Nagy Lajos által építtetett zólyomi újjárral. A zólyomi erdőispánság területén a 13. század folyamán nemcsak a lakosság száma növekedett meg, hanem a termelés volumene is. IV. Béla idején számos, szász telepítésű bányavárossal gyarapodott a terület. Egyre nehezebb volt a hatalmas erdőispánságot egy központból irányítani, ezért az újonnan épített várakhoz kapcsolódóan új alközpontok jöttek létre. Az eredetileg tájnevet jelentő Liptóban (1230-ban Liptó territorium) 1249-ben tűnik fel a comes, aki 1279-ben Liptóvár felügyeletét is ellátta. Liptó önállósodása, kiválása Zólyom uradalmából az 1310-1330-as évekre tehető s alakult önálló vármegyévé.⁽⁴⁾

A 13. század derekától királyaink főleg az ércbányászatra alkalmas helyekre telepítettek le nagyobb számban német bevándorlókat, azaz hospeseket. Az ásványi kincsek kitermelését ezen a területen is a szász (szepesi német) bányászok honosították meg, akiket a Szepességből telepítettek át Hibe és Bocabánya területére. A liptói terület nyugati részeibe Zólyom és Bars megyei németek érkeztek és alapították meg többek között Rózsahegyvet (Rosenberg) és Németlipcsét.⁽⁵⁾

A kis liptói mezőváros, *Hibe* – mely a 16. században került a Balassákkal közelebbi kapcsolatba – Liptó vármegye keleti szélén, a Fehér-Vág és a Hybica-patak vízgyűjtőjében egy széles folyami kavicsáton alakult ki. Már a 13. században privilegizált bányásztelepülés volt, s a Hybica-patakról kapta a nevét. A pataknev szláv eredetű, jelentése: hegynyereg, hajlat, görbület. A német (szász) telepesek már a 12. században is ismertek Liptó területén, az általuk használt nevet: Gibe, Gyba vehették át a szlovákok, s mivel a 12. században a szláv nyelvben a g-ből h lett, terjedt el a Hyba, Hibe név használata. 1239-ben Hyba, 1265-ben Hybe, 1269-ben Gybe, 1433-ban Gyba, Gibbae, 1773-ban Hibe, 1927-ben Hybe. Németül: Geib, Giba.⁽⁶⁾

Az első említése az Andreánszky családdal, Liptó vármegye egyik legrégebbi családjával kapcsolatos. Ugyanis ősük, Hauck-Polkou, másképpen Beucha, II.Endre (1205-1235) idejében élt és kapta ado-

mányul 1230-ban Mogerfalut (Uhorská Ves) és Hybbát. Ezt IV. Béla „tertio Kalendas Oktobris” kelettel 1239-ben kiadott oklevele bizonyítja. Ebben az oklevélben a Hybba nevű birtokot a király Polkutól viszszavette, és csak Mogerfalut hagyta meg birtokában. Oka abban keresendő, hogy IV. Béla folytatta a már ifjú királysága alatt megkezdett birtokvizsgálatokat, és ennek során Hybbát a koronához vonta vissza. Minden bizonnyal döntő érv lehetett a döntésben a környéken található aranyérc. ⁽⁷⁾ Alexander Huščava 1930-ban megjelent tanulmányát Liptó betelepítéséről Belitzky János ismertette, és kritikailag elemezte 1934-ben. Megállapítása szerint a területen a szlávok és németek mellett szórvány magyar települések is lehettek. Pl.: két falu névadása nem származhat a magyaroktól, hanem a már itt talált szlávok nevezték el a magyarokról: Mogerfalu (Uhorskou Vsou) és Ilanovo (1233) mely nevét Villa Novából, az okiratok a magyar Oyufalu- Ujfalu-jából keletkezettnek írta. Hyby nevét Belitzky egy 1269-i legelőnév alapján szlávnak gondolta, de hozzáteszi, hogy ebben nem egészen biztos. ⁽⁸⁾

Ebben az időben német soltészfalvak és a belőlük kialakuló városok sora keletkezett a Vág völgyében. Kezdetben királyi birtokon telepedtek le a német vendégek, részben zárt földrajzi egységet alkotva, vagy elszórt településeken, ahol új „rendet” testesítettek meg. A rideg viszonyok között egyfajta kiváltságolt, autonóm lét, *communitas* volt az, ami biztosította az etnikai megtartó erőt. Ezeknek a városoknak döntő többsége mezőváros jogállású *oppidum* volt, falusias piachely, és csak egy dologban közősek, hogy a magyar feudális állam nem ismerte el polgárjogukat, hanem földesuraik jobbágyának tekintette őket. Hibe azonban már ebben a században (1265) privilegizált szász bányásztelep, német neve Geib volt. Bél Mátyás tudomása szerint szászok művelték egykor határát, s a szántóföldek elnevezései máig őrzik ezt a múltat számunkra: „Miihewiess, Vorwerk, Riiegel, Lerberg”. Pesty Frigyes helységnévtárhoz készített s 1865. április 29-én kitöltött kérdőívében Ludovit Klein bíró több német eredetű földrajzi nevet is felsorolt, amit Belo Klein-Tesnoksalsky az 1942-ben megjelent település monográfiájában is idézett: Chromstek (Krummer Steg), Gerlachovo (Gertloch), Gráb (Gräben), Flomberg (Flaumenberg), Rigel (Riegel), Sliempes (Schlimmer Pass), Vachtarová (Wachter), Kundrátovo (Kund Ráth), Zjert (Zier, Zierde), Obersiar (Ober schier) stb. Heckenast Gusztáv azonban kategorikusan megcáfolta a szepesi szászok gepida eredetét, és általában a felvidéki germán-német kontinuitást minden történeti alapot nélkülözőnek tartott. ⁽⁹⁾

Fügedi Erik a 13. századi városi fejlődés folyamatát bemutató tanulmányában ⁽¹⁰⁾ Hibe *oppidum*-ról is bőséges példákat bemutatva tett említést. Mint írta, a várossá emelt telepek földesúri szolgáltatásairól a király lemondott, ezért adót fizettek és nem úrbéri szolgáltatást. Hibe esetében 1265. július 21-én IV. Béla Gybe (Hybe) városának és vendégeinek a korponai hospesekéhez hasonló kiváltságokat adott, megállapítva villicus választási, bíráskodási, papválasztási, királyi dézsma mentességi, vadászati, halászati, a liptói ispán megszállásától és bíráskodása alóli mentességi jogukat, a telkenkénti egy arany fizetési kötelességüket és Hibe földjének határait. ⁽¹¹⁾ Hibe esetében a király arról intézkedett, hogy a földbért a bíró vegye el a településen élőktől. ⁽¹²⁾ A várossá fejlődés megindulásának ismérve a 12. században a megyei ispán joghatása alóli felmentés volt. Ez a hospesek kiváltságainál magasabb jogállást jelentett. ⁽¹³⁾

A vadászat és halászat jogáról az oklevelekben csak akkor esik szó, amikor a kérdéses terület a király birtokában marad. A liptói hibeieknek a király megengedte ugyan, hogy a település és a Szepesség határa között szabadon vadásszanak és halásszanak, ám a Vág folyó halászatától eltiltotta őket. Az ok csak valamiféle különleges, ritkán előforduló halfajta (talán pisztráng lehetett) „*liberam in silvis et in aquis intra metas eiusdem Hyba contentis versus Scepus venandi et piscandi liberam habeant facultatem exceptis aquis Wag in quibus nullus ex ipsis piscari poterit ullo modo*”. ⁽¹⁴⁾

A település határának bejárása a város privilégiumát fejezi be, miután a város területét elhatárolják a környező falvaktól. Hibe esetében a király kimondja, hogy „*totam terram Hyba, prout est et adiacet, possideant*”. ⁽¹⁵⁾

A király földesúri joga azonban igen lassan szűnt meg. A fejlődés második szakaszában lesz a város határán belül fekvő föld teljes egészében a városlakók tulajdona és csak egyes, bizonyos okból fenntartott haszonvételek maradtak a király tulajdonában, lásd esetünkben Hibe halászatát.

Somoskő és Salgó vára, 1870

A 13. század közepén alakult ki az a közösség, mely maga gyakorolta a földesúri jogokat. A megyeispán joghatásának megszűnése révén a város kikerült a megye és királyi birtok területéből, közvetlenül a király joghatósága alá tartozott. Előnyösebb úrbéri viszonyai éles határvonalat húznak a falvak és a városok közé. A határhasználatban mutatkozó előnyök a vendégek fölé emelte a polgárokat. Aligha tétélezhetünk fel erősebb iparos-réteget a városban, az ipari bázist, esetünkben a bányákat a városon kívül kell keresnünk.

A város területére kiterjedő bírói hatalmat a király két esetben korlátozta Fügedi Erik szerint: Nagyszombaton kivette a bíró kezéből a nemesek peres ügyeit, Hiben pedig a polgárok és az idegenek közt keletkezett pereket utalta egy bíróság elé, mely a hibeí bíróból és az idegenek ispánjából állt.⁽¹⁶⁾

Hibe közössége Korpona kiváltságát kérte és kapta IV. Bélától, ugyanis a feltörekvő telepek ideálja volt Korpona városa. A polgárok által választott plébános ugyanúgy behajthatja a tizedet „sicut plebanus de Cropuna ab hospitibus de villa Cropuna recipere consuevit”. Ez azt jelentette Hibe esetében, hogy a püspöki tizedszedés alól mentességet kaptak. A fellebbezés esetében is említésre került Korpona, mert megállapítja az oklevél, hogy a hibeiek a királyhoz fellebbezhetnek a korponaiak módjára.⁽¹⁷⁾ Erre a jogukra hivatkozva fognak majd tiltakozni a Pekryek és a Balassák jogtalanságai ellen fellebbezéseikben a hibeiek a 16. században.

Eldöntésre váró kérdés Hibe esetében, hogy mikor, hol és kik kezdték meg az ércek kitermelését a határában. Az egykori magyar ércbányászat a mai szlovákia területén két helyen összpontosult. Az első terület az ún. alsó-magyarországi bányavárosok területe volt, melynek tengelyét a Garam folyó képezte. Két partján hét szabad királyi város alakult ki: Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya, Újbánya, Bakabánya, Bélabánya és Libetbánya. Ezek mellett több, kevésbé jelentős bányatelepülés is keletkezett. A másik, a felső-magyarországi bányavárosok területe számos bányavárossal és településsel. Az évszázados múlta visszatekintő arany-, ezüst- és rézbányászat áttekintő történetét több szakmunka is megpróbálta megrajzolni. A Liptó vármegyében folyó bányászatról, valamint a Zólyom vármegye északi részében folyó bányászatról több kisebb munka is napvilágot látott, ám ezek ismertetése szán-

dékunkat meghaladja. Rózsahegy környékén főleg vasércbányákról, Bocában arany és ezüstabányászatról volt szó. A nemesfém bányászatnak a Felvidéken kétségtelenül rendkívüli a jelentősége, hiszen számos bányaváros és falu keletkezését ennek a tevékenységnek köszönhette.⁽¹⁸⁾

A Hibe történetét ismertető, 1942-ben megjelent munkában olvashatjuk, hogy a 13. század második felében a „hibeiek a Kriván alatt aranyat bányásztak, de Bohumir kiutasította őket”.⁽¹⁹⁾ Az erre vonatkozó okiratok közül az 1269. október 25-én Zólyomban keltezett szerint IV. Béla Bogomerius comesnek adta a Hybe vize és Szepes megye határai között fekvő elhagyott erdőt. Valószínűleg saját bányászati tevékenységét szeretne volna biztosítani. (Turapola és Vihadna rétek és Wasuch patak területéről volt szó. Wasuch=Vazec, Wihadna=Vichodna.) Az adományozást IV. László is megerősítette 1274. május 12-én Budán.⁽²⁰⁾ A Hibe (Hybe) falubeli királyi hospesek voltak az első aranybányászok, akik a „Kis Gybbe” Kis -Geib (Malá Hyba) területén éltek és folytatták a bányászatot a Nagy-Gybbé-től Nagy-Geib vagy Velká Hyba (azaz a mezővárostól) a mai Hibétől északra 5-6 km-re a Hybica vagy Geib-árok mentén. A korabeli német neve a Krivánnak „Krummhorn” volt, egy 1518-as adat pedig „Seibaihu” (Silberhau)-ként írta, ami magyarul ezüstsáskányt jelentett. Neidenbach Ákos a Tátra neves kutatója szerint a geibi (hibei) német bányászok döntő hányada az aranyérc kifogyása miatt költözött át az 1520-as évek elején az Alacsony-Tátra bányatelepeihez Bocabányára (Alsó-, Középső- és Felső-Bocza). Egy csoportjuk ugyanekkor a Vág völgyében nyugat felé távozott. A szájhagyomány a mai napig őrzi a geibi bányászoknak a Magas-Tátra-ra vonatkozó elnevezéseit. Pl.: a Vág völgyében a Kriván (Krummhorn) alatt Hinczenau (Hincnava) található, utalva a hincők foglalkozására. Az egykori útvonal ugyanis innen vezetett fel a sziklavilágba. Kovács F. Lajos véleménye szerint azonban 1526-ig ismeretlen volt mindenfajta bányavállalkozás ezen a területen s csak a bocai bányabíróság felállítása után kezdtek a hibeiek is ércek után kutatni. A selmecbányai Valent Mark 1551–1554 között volt Liptóban az első bányabíró, s ő kezdte volna meg a kutatásokat 1550-ben. Hibétől távol, a Kriván alatt nyitotta meg az aranybányáját, amit szállítási gondok miatt felhagyott. Ezek a sorok azonban nem zárják ki azt a tényt, hogy a 13. században szász bányászok alapították meg Hibét s folytattak kisebb-nagyobb sikerrel nemesércbányászatot a Krummhorn bányavágataiban. Véleményem szerint a 16. században az ércbányászat második korszakáról beszélhetünk ezen a vidéken. Ekkor ugyanis beszercebányai és selmecbányai ércbányákból állami hivatalnokok és bányászok telepedtek le Liptóban, pontosabban Liptóújíváron (Neuhausl, Neuheisl) és bányáik különböző pontjait előljáróikról nevezték el pl.:a Thomannokról. Geib-Hibe mezővárostól keletre egy magaslat valószínűleg ezért viseli a Thomann-Riegel nevet. Az egykori bányászok leszármazottainak töredéke a 20. században még megtalálható volt Hibén a nevek alapján azonosíthatóan: Rajniak (Reiner), Zudla (Sudeln), Hadrán (Hadermann), Harman (Hartmann), Fögl (Vogel), Majtloch (Meitloch), Hakel (Hacken), Munták (Montag) stb. A kriváni bányászat azonban az uralkodóknak nem hozott szerencsét az ércek csekély előfordulása következtében. Aranyon kívül azonban itt még ezüst és antimonérc is előfordult a magasán fekvő bányák területén. A kriváni bányák a korabeli leírások szerint Prehyba és Kopa közötti területen feküdtek, nyomaik maig láthatók.⁽²¹⁾

A 16. században Thurzók, Bebekék, Pekryek, Báthoryak, Illésházyak és Balassák váltakoztak a

Balassa János, a költő apja

Hybe és környezete. Részlet Mikoviny S. térképéből, 1736.

liptói területek nagy részének birtoklásában. Ezen családok közül minket a Balassák ősei érdekelnek elsősorban, mielőtt a családnak a lipthói ércbányászatban játszott szerepéről szólnánk.

A Felvidék egyik legtekintélyesebb nemzetségének az eredete hosszú idők óta foglalkoztatja a kutatókat, annak ellenére, hogy levéltárunk II. András korától őriz okleveles adatokat. Zolnay László, a család birtoklástörténetével, egyes családtagok biográfiája vonatkozásában az új adatok feltárásával teljesebb történeti értékelést adott. Ennek során 1985-ben borsodi őseredetűnek vélte a Balassákat, akik a 13-14. században a bárók rangjára emelkedtek a középbirtokosi rendből. Tanulmányában kimutatta,

Liptó vármegye. J. M. Korabinszky térképe, 1806.

hogy a Synk fia I. Detriktől eredő családnak Borsod, Abaúj és Zemplén vármegyékhez tartozó tájat kell eredethelyüknek tartanunk. A család tagjai első királyi birtokadományaikat döntően Borsodban kapják. Cimerük is a borsodi vadásznépek ivadékaire utal a bölényfejjel.⁽²²⁾ A Balassa család egyik ősi fészékének azonban a Nógrád megyei Gyarmat tekinthető 1246-tól. Gyarmat (Balassagyarmat) területéig ugyanis 1246-ig a honti várhoz tartozott, s ekkor Csernei Miklós (Balassa ős, Donch mester nagyapja) a liptói területen lévő Újfalú és Palugya birtokaiért csereképpen kapta meg IV. Bélától. 1290-ben már megemlítik a gyarmati (lakó)tornyot, mely fiának, Demeter mesternek a birtokán állt.

1291-ben már Gyarmatnak a templomáról is tudunk. Egy évtizedes Csák Máté birtoklás után 1321-ben nyerték vissza a Balassa-ősök birtokukat és ettől fogva Gyarmat a 19. századig az egyik birtokközpontjukként szerepelt.⁽²³⁾

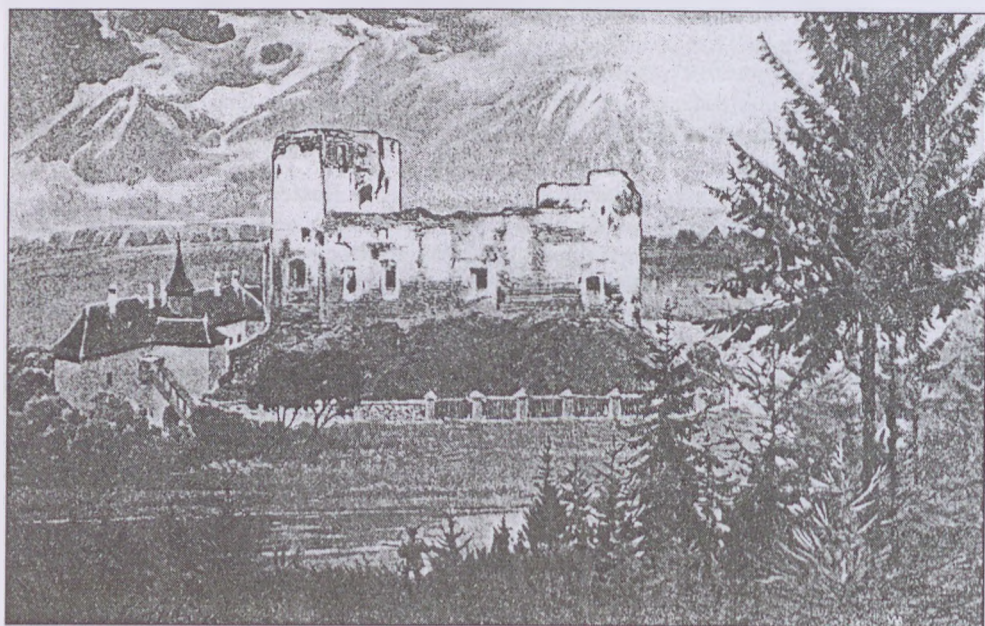
A Balassa család a 15. század második felében Nógrádon és Honton kívül Trencsén, Nyitra, Sáros és Zemplén vármegyékben is jelentős birtokokkal rendelkezett. A zólyomi ispáni tisztük 1222-től 1338-ig tartott. Az ispánság első ismert comese a Balassák öse, Detre volt (1222), aki II. András befolyásos emberének számított.⁽²⁴⁾ A Detre fia Detrének egyik lányát a Kacsics nemzetségbeli Miklós vette feleségül, s fia Miklós volt az, aki a Vág menti birtokait elcsérélte Gyarmat földjéért az Ipoly mentén. A magas politikai méltóságokat betöltő ősök azonban gyakran pártoltak el illetve át egy királyhoz birtokaik gyarapítása érdekében. Detre fia Mikó (Mihály) ág lett az öse a Balassa nevet viselő családnak. Pifkó Péter tanulmánya szerint „minden idejüket a birtokszerzések és visszaszerzések, perek, valamint számukra előnyös házasságkötések” foglalták el. (A késői utód, Balassa Bálint az ősök útját járta cselekedeteiben.) Mikó fia Byter zólyomi és honti ispán ága lett a család továbbétetője, ugyanis fia Forró Péter, másképpen Kékkői Péter folytatta elődei birtokpolitikáját. Ő kapta vissza I. Károlytól 1323-ban a Csák Máté által megszállt várakat: Kékkőt és Gyarmatot.

Kékkő (Modry Kamen) a Kürtös-patak mély völgyének északi részén, a Korponai hegyek nyúlva-nyai között fekszik. A város fölött emelkedő sziklaormon Forró Péter nevéhez köthető a vár felépítése. Zolnay szerint 1278-ban említi először, Pálmány Béla kutatásai szerint azonban már 1235-től a Balassa ősök birtokában volt a vár, s évszázadokon át a kezükön is maradt. 1290-ben azonban a király

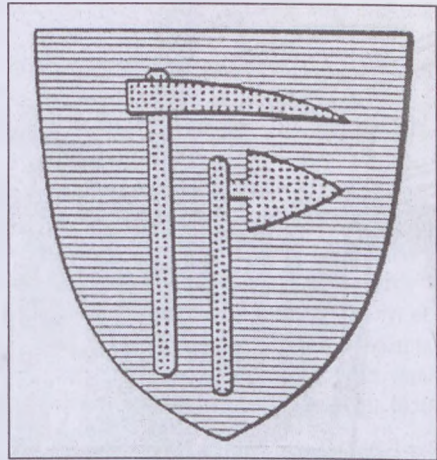
Liptóújvár, 1860

ellen lázadók fészkének számított, majd rokonuk, Demeter mester szerzi vissza. A szabálytalan alaprajzú, gótikus-reneszánsz stílusú várat a 16-17. században olaszbástya külső védőfallal erősítették meg. A vár palotaszárnya elpusztult. 1556-ban Balassa János 150 fős – 100 lovas és 50 gyalogos – katoná-

Liptóújvár

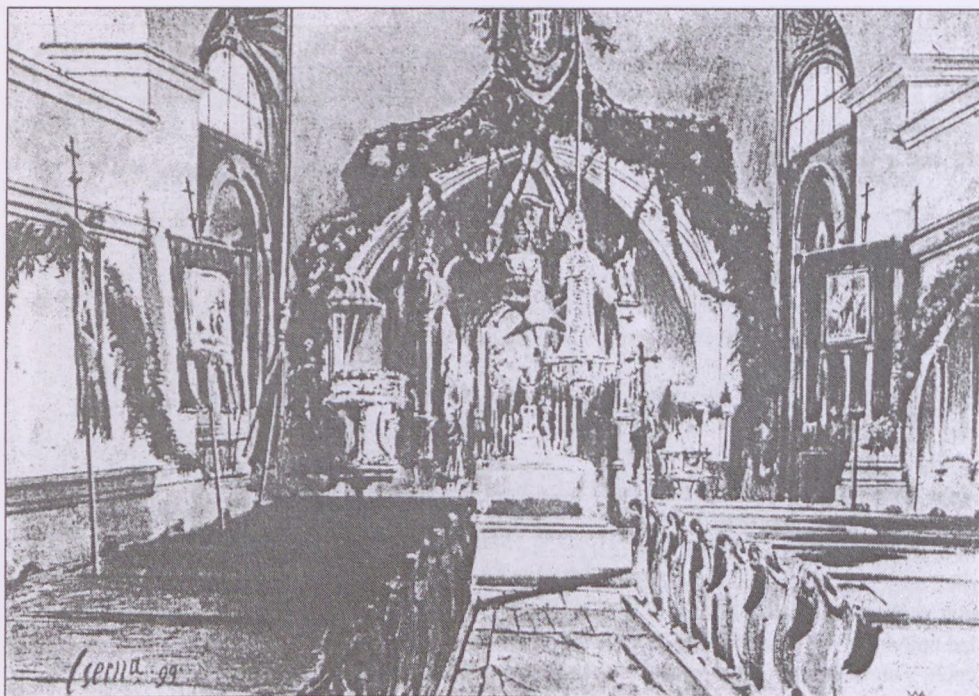
ja mellett a bécsi udvar 100 emberével – 50 lovassal és 50 gyalogossal – védte. Mint végvár a bányavárosokat védte a töröktől. A megyetörténeti monográfia és több helyi kiadvány állításaival, hogy „az 1560-as években, itt tartózkodása idején, a kékkői várból járt át Somoskőre, Losonczy István fiúsított lányához, Annához, akihez később ismert Anna-verseit írta” nem fogadhatjuk el tényként, hiszen erre utaló, dokumentummal alátámasztott adattal nem rendelkezünk. Azt sem lehet elfogadni, hogy „özvegy Losonczy Istvánné viszont mindkét lányával gyakori vendég volt Kékkőn”. Ugyanis a Losonczy család nem élt Somoskőn, a felvidéki birtokaikról irányították uradalmaikat. Kékkőt Ali bég 1575-ben foglalta el Divény várával együtt, és csak 1593-ban szabadította fel Pálffy Miklós csapataival. 1609-től Balassa Zsigmond nyerte vissza királyi adományként és építette újjá 1612-ben. A háborús idők elmúltával Balassa Gábor építette meg 1750-ben a barokk kastélyt a régi vár alsó részének romjain. Divény, a legrégebbi végvár a bányavárosokhoz vezető utat védte. A 15. század közepétől került a Balassa család birtokába. A Tomaj nembeli Losonczy család építette a 13. század végén. A gótikus stíluselemekkel rendelkező felsővár egy köszikla csúcsára épült, s alatta bástyákkal megerősített külső falak védték az erődítményt. Átépítésére a 14-15. században került sor. Hasszán füleki bég csapatai vették be 1575-ben, Pálffy Miklós csapata pedig 1593-ban foglalta vissza ostrom nélkül. 1602-ben országgyűlési rendelettel erősítették meg falait. Dokumentu-

Híbe címere. J. Novák, 1972.

Híbe római katolikus temploma

Híbe római katolikus templomának belseje

mok szerint ezt a várat vette egyedül birtokba Balassa Bálint, aki Pálffy seregében harcolt. Balassa Imrétől Wesselényi nádor csapatai foglalták el Divényt, és robbantották fel falait. 1688-ban Zichy István vette meg a várat és az uradalmat. A Zichy család állította helyre a vár alatti, lerombolt reneszánsz várkastélyt.⁽²⁵⁾

Az ős, Kékkői Péternek több fia volt, közülük Gyarmati és Kékkői György mester (1341–1386) ága két fiával kihalt. A családnak ezt az ágát Kékkői György unokaöccse, Sztregovai Miklós mester fia, Balázs a Gyarmati és Kékkői Balassa család névadó őse folytatta. Balázs fiát, Miklóst az 1465-i oklevél említette először családnévén Balassának.⁽²⁶⁾ Balassa Miklós gyermekei közül Lászlónak öt felesége volt, a szakirodalom ezért elsőszülött fiának, Ferencnek (ő volt egyébként Balassa Bálint nagyapja) anyját nem tudta eddig beazonosítani. Balassa Ferenc vezette vissza a családot a politikai hatalom holdudvarába, hiszen 1492-ben szőrényi bán, 1504-ben horvát bán volt. II. Lajosnak a kíséretéhez tartozott az 1522-es csehországi útján. A könnyűlovasság kapitányaként vesztette életét 1526. augusztus 29-én a mohácsi csatában, ahol a törökök lenyilazták. Perényi Orsolyával kötött házassága révén jelentős hatalmi befolyásra tett szert, amit a családjá érdekében kamatoztatott is. Egyik fia, Imrének az ága vitte tovább a családot a 19. századig. Másik fia, János (Bálint és Ferenc apja) 1518-ban született, valószínűleg Budán. A szakirodalom szerint „a Balassáktól eltérően szokatlanul nyugodt vérmérsékletű, nagy műveltségű kiváló katona volt.” Előbb a szolnoki vár kapitányi tisztét töltötte be, majd Miksa császár kíséretében szerepelt Itáliában. Felesége a szatmári birtokos, lekcsei Sulyok család Anna lánya lett. Sógora volt felesége családjá révén Dobó István és Bocskay György. Balassa János 1577. május 6-án hunyt el Vágbesztercén. Felesége 1573-tól már a híbei kriptában nyugodott. Bálint és Ferenc mellett két kiskorú lányát: Máriát és Annát végakarata szerint Balassa Imre fiára, Andrásra bízta.⁽²⁷⁾

A kis kitérő után visszatérve a Balassa család liptói bányászatához, Balassa Jánost kell megemlíteni. Ugyanis ő kapta meg 1554-ben Liptóújjvár zálogbirtokát. Wenzel Gusztáv írta, hogy a liptóújjvári,

likavai és lipcsei várak környékén a bányászat „szintén nevezetes lett; a nélkül azonban, hogy ezeknek birtokosai bányaprivilégiumot bírtak volna”.

Liptó megye területén találjuk Liptóvárat, Óvárat vagy Nagyvárat (Liptovsky Hrad). A királyi vár építése 1262 előtt megkezdődött, mert ebben az évben már állt az Árva vármegyei Malatin s a Liptószentanna község közötti hegyen. Valószínűleg a 15. század végén pusztult el, feltárását az 1970-es években kezdték meg.⁽²⁸⁾

Likava vidékét a 13. század közepén királyi vadászok, erdőóvók lakták. A területet Donch mester zólyomi ispáncsere útján szerezte meg. A várat 1317 előtt emeltette Rózsahegy szomszédságában, az Árvába vezető utat ellenőrizve. A Szapolyai család birtoklása után 1527-ben Thurzó Elek, majd a király tulajdonába került. 1553-ban Mérey Mihály, majd 1556-ban Báthory András zálogbirtoka lett.⁽²⁹⁾ Krusith János korponai kapitány szintén birtokosa volt zálogjogon Likavának. Ő 1580-ban hunyt el. Özvegye, Pálffy Kata, Illésházy István felesége lett, aki a várral együtt a főispáni címet is megkapta 1582-ben. Leánya, Krusith Ilona, Balassa Bálint helyett Ditrichsteini Miksa felesége lett. Likava várának romjai ma a Rózsaheggel összeépült Likava falu fölött 637 m magasan láthatók. Fénykorát 1650 körül a Thökölyek idején élte. A kuruc háborúk idején vált rommá.⁽³⁰⁾

A történetünkben gyakran előforduló Újvár, Liptóújvár, Hradek, Liptovsky Hradok birtokához a Balassa ős, Donch mester magánbirtokosának megölése révén jutott. Likavához hasonlóan 1339 után királyi birtok lett.⁽³¹⁾ Eredeti alakjában a diósgyőri vár kisebb mása lehetett a Vág és a Béla folyók összefolyásánál. A 15. században félhenger alakban végződő épületszárnyat kapott, s ezzel párhuzamosan még egy hasonló szárnyat s keretben két rövidebb szárnyat építettek hozzá. A 17. században a négyszögletes udvart körülzáró várhoz két ötszögű sarokbástyát és egyemeletes épületszárnyat építettek.⁽³²⁾ A vár 1433-ig királyi kézen maradt. A huszita harcok idején a terület mozgalmas időszakot élt át. Amikor Késmárkot a husziták megsarcolják, Liptó vármegyébe vonulva, Újvár szomszédságában „Hybbe” felé hurcolják magukkal Gorlicze Ádámot és Brzinai Vladkót, akiket Késmárk városa adott túsul 3000 forintért.⁽³³⁾ Mátyás 1459-ben a Komorovszkyknak adta birtokul, majd „gonoszságaiért, féktelenségeikért” tőlük elvéve 1464-ben a Rikolffy család lett a tulajdonosa. 1470-ben Komorovszky Péter visszafoglalta, végigrabolta a vidéket mignem Mátyás 1474-ben csapataival kiűzte. A husziták kiűzése után Corvin János birtokában volt, majd a Szapolyai család kezén volt 1527-ig. A 16. században Liptóban csak két megerősített vár volt: Likava és Liptóújvár. A megye nyugati végén Likava vára, keleti szélén Liptóújvár sötétlő bástya falai, omladékai a régen letűnt századok történeteiről regélnek. Szapolyai János 1527. szeptember 27-i tokaji és 1528. március 8-i szinai veresége után Hans Katziáner alvezérei sora foglalták el a felvidéki várakat. (H. Katziáner 1530–1537 között Magyarország katonai főparancsnoka volt.) Alvezére, Pekry János Likavát és Újvárat 1527-ben foglalta el. 1533-ban a déli végeken harcolt, érdemeiért és elvesztett birtokai kárpótlásaként örökjogon kapta meg Likavát és Újvárat, s egyben Liptó vármegye főispánja lett. Pekry indította el a várak és a várbirtokok különválasztását. Birtoklása idején az eddigi nyugalmas időszakot a panaszok ideje váltotta fel. Ugyanis felkeltette érdeklődését Németlipcse, Rózsahegy és Hibe oppidumok valamint néhány szabad község viszonylagos jómódja. A városok polgárai és Pekry között ellenségeskedés robban ki, hatalmaskodás, túlkapások az italmérségi jog elkobzása, törvénytelen munkákkal való megterhelés vált általános jellemzővé. Pekry idején kezdődött meg Hibe kiváltságainak a semmibevétele, a bor és a sörkimérés kisajátítása. Azonban hamarosan rablásért és Szapolyai János támogatásáért Ferdinand lefogatta összeesküvés gyanújával 1537-ben. Csak 1540-ben szabadult, de birtokairól lemondatták és 1545-ben Malatestát ültették Újvár birtokába. Pekry Lajos 1551-ben bekövetkezett halála után a likavai várat a királyi udvar magához vette, özvegye, Báthory Erzsébet megmaradt Újvár birtokában. 1554. május 26-án miután férjhez ment Kerecsényi Lászlóhoz, elhagyta a várat, amit az uralkodó az uradalommal együtt Balassa Jánosnak adta 13 500 forintért zálogjogon 12 év időtartamra. Balassa János folytatta Pekry jogtipró tevékenységét s Hibe panaszra ellenére sem adta vissza a sérelmezett jogokat. A vámhelyet – mellyel Balassa Bálint is visszaélt – Pekry helyezte át Dovalóról Hibebe.⁽³⁴⁾ Balassa János halála után fiai: Bálint és Ferenc kezén volt Liptóújvár, melynek környékén „mosolygó rétségek és szántóföldek terülnek; odább roppant terjedel-

mű fenyőerdőségek sötétlenek, melyek fölé éjszakra és délre magas hegytetők tornyosulnak. Az éjszaki hegységek sziklacsúcsai közül felöltik a 7588 láb magas Kriván, északnyugati oldalán kihajló, hegyes szarvával...”⁽³⁵⁾ Liptóújvár az örökösök egyezsége után 1582-ben felerészben Balassa András, negyed-negyed részben Bálint és Ferenc kezén volt. A két Balassa fiú halála után a Balassa lányok zálogösszeget a hű barát Sándorffy Miklós váltotta meg és fizette ki a lányok részét, majd özvegye, Zay Magdolna birtokolta.⁽³⁶⁾

Liptóújvár birtokához a következő települések tartoztak:

Dovallo	6 porta	33 ház	
Hybbe	16 porta	60 ház	
Illanovo	5 porta	12 ház	
Kokova	1 porta	14 ház	
Liptóújvár	örsége	8 ház	
Plostina	2 porta	8 ház	
Szentpéter	2 porta	10 ház	
Verbicze	11 porta	50 ház	
Vichodna	4,5 porta	32 ház	
Összesen:	9 település, 47,5 porta,	227 ház	és 68 437 kh. ⁽³⁷⁾

Visszatérve Balassa János bányászatához, meg kell állapítanunk, hogy I. Ferdinand 1555-ben a Liptó megyében művelt bányákra nézve elrendelte a földesurak beavatkozásának a felfüggesztését. 1560. augusztus 11-én keltezett vélemény szerint a király magyar tanácsosai Balassa Jánostól a lip-tóújvári bányákat és a Szentiványiaktól a bocai bányákat javasolta visszavonni illő csere mellett. 1561. október 13-án I. Ferdinánd a lip-tó megyei bányaművelőket, akik a Szentiványiak és egyéb földbirtokosok hatalmaskodása ellen panaszkodtak, azzal nyugtatta meg, hogy az ügyüket a legközelebbi országgyűlésen tárgyalni fogják. 1565-ben Balassa János aranybánya nyitására kapott engedélyt, s ezzel Hibe mint „oppidum montanum” szerepelt, ám bányászata nem lett jelentős. Hibe bányáinak fekvése a dokumentumok szerint a Kriván déli oldalán található Tri Studnicky felett és a Koprova völgyben található nyomok alapján azonosíthatók. A Bielanska nevű dűlőben, a vízeséstől jobbra zúzók állhattak, s ezek közelében volt Balassa János Szent Jakab nevű bányája. Ugyanebben a völgyben, további két ezüstabányát ismer 1572-ből a szakirodalom. Balassa János, mint zólyomi főispán hivatalánál fogva ismerte a bányahatóságokat, részt vett a bányabejárásokon. Eckhardt Sándor szerint 1573-ban is kutatási monopóliumot vett ki a Kriván közelében, amiről a szepesi kamara jelentése számolt be: ugyanis a július 13-án kelt királyi leiratra válaszolva közölték, hogy Liptó megyében, a Tátra hegyei között, nem messze a Kriván nevezetű helytől, néhány ember ércutatást akar megkezdeni s a király privilégiumát kérik, hogy tizenkét éven át egyedül az övék legyen a kutatás haszna. A társaság élén Balassa Jánost találjuk. A kamara az ércutatók érdekeit figyelembe véve legalább hat esztendőre javasolták megadni a királyi privilégiumot.⁽³⁸⁾

A hibeiek az Alacsony-Tátrában fekvő Bócán is kutattak arany után, mert egy 1340-ből származó oklevél szerint „Cristianus Gibai bíró” az esküdtek és a polgárok egyeteme előtt kötelezte magát Tamás fia Pouch-kal, hogy ha Bogomerius fiainak „Bocha” nevű birtokán, ahol ők egy réten keresztül a birtok kárára aranybánya árkát kezdték ásni, aranyat találnak, megengedik Bogomerius utódainak, hogy mellettük a legelőjük helyén a nyolcadrés szabálya szerint aranyat bányásszanak. A bocai bányászat azonban csak a 16. század közepén virágzott fel, s Krakkóból, Boroszlóról csábította ide a bányavállalkozókat, akiket a Szentiványiak, privilégiumuk tudatában igyekeztek bányabirtokukból kitűnni. Ezért kellett 1567-ben Miksának rendelettel utasítania a vármegyét, hogy Goppel Daniel bocai bányapolgárt, amennyiben jogos a panasz, helyezték vissza birtokába.

Bocáról tudnunk kell, hogy a 13. század elején az okiratok két elkülönített bányaterületként említették: úgymint Királyboca és Szentiván Boca. Ma három falu: Alsó-, Közép- és Felső-Boca áll a bányatelek helyén. Alsó-Boca (Nizna Boca) azonos Szentiván Bocával (Svatojanska Boca) itt egy

1772-ben felnyitott bányát 1862-ben zártak be végleg. Közép-Bocának (Stredná Boca) eredetileg Joachimsthal volt a neve. Felső-Boca (Vysná Boca) vagy Királyboca, Boczabánya néven szerepelt.

A Krivánon a 18. század második felében egy hibeí társaság folytatott bányászatot a felhagyott, régi bányaterületen, de a megközelítési nehézsége és az aranyérc vékonysága miatt befejezték a bányaművelést. Az iglói Palzmann Márton 1750 -1760-táján próbálkozott aranybányászattal a Krivánon, de eredményt ő sem tudott elérni. Forbet János csorbai lelkész szintén sikertelen kutatásokat folytatott. 1773–1807 között a kutatások szüneteltek, a régi bányavágatok beomlottak.⁽³⁹⁾

A 15-17. században a mezővárosok magánföldesúri kézbe kerültek, jobbágysorba süllyedtek, pusztulásnak indultak, illetve a nagyarányú szlovák betelepülések nyomán elvesztették korábbi német jellegüket. A 16. század közepére a legtöbb német bányásztelepülés eltűnt, elszlovákosodott, köztük a régi német bányavároska, Gibe-Hibe is. Ezt a német múltat mára nyomokban őrzi csak a település. A „Rynk vagy négyzetterez” falu díszé a 13. századi templom, mely a fakeritással övezett régi temetőben állt.

1391-ben Bebek Imre országbíró és lipitói főispán birtokában volt Németlipcse, Rózsahegy, Gibe vagy Hibe városok Likava várával együtt. 1396. június 28-án Lublón keltezett oklevelében Zsigmond a lipitómegyei „Gyba” város (civitas seu oppidum) lakóinak minden hétfőn helyi vásártartási jogot engedélyez. 1405. május 5-én Zsigmond Gyba város (oppidi Gyba) kereskedőit és minden más lakóit a vámfizetés alól az egész ország területén felmenti. 1406-ban a Garaiak kapták birtokukba Likavát a korábban említett városokkal együtt. 1430-ban még egy Garai állt a megye élén, de azt nem tudni, hogy a mezővárosok is a tulajdonában voltak-e?

A 15. századi huszita betörések és betelepések után a pusztítások, a várak és a városok ostroma, feldúlása, a belvillongások megakadályozták a terület fejlődését. A városok annyira elszegényedtek, hogy adócsökkentést, adóelengedést kértek az uralkodótól. 1495-ben Szapolyai István nádor 10 000 forintért szerezte meg Likava várát és tartozékait. Hibe városának adott korábbi kiváltságleveleket I. Ferdinánd 1560. április 1-én Bécsben erősítette meg, amit Miksa átíratott. A város 1396. évi és 1405. évi kiváltságleveleit pedig II. Ferdinánd 1625. április 4-én erősítette meg.⁽⁴⁰⁾

Hibe mezőváros visszafejlődése összefüggésbe hozható a német lakosság számának lecsökkenésével, a maradék népesség fokozatos elszlovákosodásával. A 15. századra a német telepesek visszahúzódtak a magas térszínre ért irtásokról, fokozatosan átengedve a területet a szlovákoknak, akik kiterjedt állattenyésztést, hegyi pásztorkodást honosítottak meg. A fejlődés folyamán az összes bányatelep eljutott a mezővárosi (oppidum) fokára, sőt az annál még magasabb szabadságot jelentő királyi városi (civitas) jogálláshoz. Hibe lakói azonban egyszerű paraszti életformát éltek, földjeiken gazdálkodtak, állatot tenyésztettek, kézműves iparral foglalkoztak. Annak ellenére, hogy forgalmas kereskedelmi út mentén helyezkedett el, a vám és vásárjoguk nem biztosította részükre a további, esetleges városi fejlődést.⁽⁴¹⁾ A kiváltságos telepeken a hetivásár formájában jelentkező vásártartási jog a gazdasági folyamat osztódásának bizonyos foka húzódik meg. Hibe, Verbice és Bóca mezővárosok nem szerepelnek vásáros helyként, csak lakosságuk vallotta piachelynek a 18. században. Egy évszázaddal korábban Bél Mátyás tudomása szerint évi öt alkalommal volt nagyvásár Hibén, melyek egy hétig is eltartottak: január 25., Pál fordulása utáni hétfőn, március 25., Gyümölcslőtő Boldogasszony utáni napon, június 9., Úrnap utáni napon, szeptember 1., Szent Egyed utáni napon, november 1., Mindenszentek után következő napokon.

Hibének 1535–1536-ban volt bírója, 15 polgára, 5 zsellér, 4 elhagyott és 9 lakott portája (telke). A megye egyetlen akkori nagybirtokosa, az 1533-ban kapott adomány révén Pekry Lajos asztalnokmester, lipitói és árvai főispán birtokában 148 porta, 17 település volt. A birtok Rózsahegy és Lipitósztmiklós között a likavai uradalomban, valamint a Fehér-Vág és a Béla patak közötti újvári uradalomban feküdt. A nagybirtok mellett 8 közép és 21 kisbirtok alakult ki Lipitó vármegyében. A megye számos mezővárosa, mezővárosias települése közül a regisztrált porták száma Németlipcsén 21, Rózsahegyen 20 és Szlécen 20 volt. Ennél kisebb népességű volt Hibe.⁽⁴²⁾

1549-ben Hibe 14 portával, 12 pusztai jobbágYTELEKKEL, 1 adófizetés alól mentesített portával rendelkezett. 1551-ben Dovalórol Pekry áthelyezte a vámot Hibére, mivel ezt a szerencsés földrajzi hely-

zete lehetővé tette. 1671-ben már 40 jobbágytelket, 14 zsellér és 22 elhagyott zsellértelket regisztráltak Hibén. 1715-ben 98, 1720-ban pedig 48 adófizetője volt. A 98 háztartásában 93 mezővárosi polgár és 5 zsellér élt, akik közül 95 már szlovák anyanyelvű volt.

A török alóli felszabadulás után Liptó megye lakói nagy rajokban szálltak le a hegyekből és indultak a déli, termékenyebb területek felé minden rendszer és irányítás nélkül. A többi megye sem tudta tiltással megakadályozni a tömegek vándorlását, az „ismeretlen világ új lehetőségeinek” vonzása erősebb volt a szülőföldnél. 1715–1717 között 1144 háztartás hagyta el a Kárpátok erdős vidékét. 1717-ben Hibéből 45 jobbágy szökött el, a hat mezővárossal együtt összesen 235 háztartás vette kezébe Liptóban a vándorbotot. A vármegye annak ellenére, hogy azon vármegyék közé tartozott, ahol nem volt török pusztítás, az átvonuló hadak sok kárt okoztak, különösen a kuruc harcok idején. Így talajának mostohaasága, az anyagi polgárosodás lendületének szabtak természetes gátat, s indították el a vándorlásokat dél felé, ahol sok volt a föld és kellett a munkaskéz. Hibének volt katolikus és evangélikus temploma, szép és nagy erdeje pótolta kevés és sovány földjét. Lakosai, az egykori bányászok új megélhetés után néztek, foglalkozásukká vált a földművelés, az állattenyésztés, a háziipar. Faeszközök készítése mellett ismert volt vászonszövésük.⁽⁴³⁾

Hibéről is elmondhatjuk tehát, hogy azok közé a települések közé tartozott, „melyeknek nevében is benn van a német szó, már ekkor tiszta tótok, azaz, mint a XVIII. században a tudósok mondták: szlávok, így például Németlipcse: szintén teljesen tót a régi német bányaváros, Hibe”.⁽⁴⁴⁾ A hajdani mezővárosnak 1784-ben 191 háza, 1554 lakosa volt. Losontzi Istvánnak Nagykőrösön 1770-ben írt Hármaskút kör című munkájában Liptó megyéről a következőket tartotta fontosnak leírni: „Hegyes föld e vagyon Liptó vármegyének, (Németlipcse, Bócza, Rosenberg helyének.) Sovány termése van erdős mezejének (vaj, fa, tej, sajt kincse várt jövedelmének) Németlipcse, Bócza számos népű tót városok./ Rosenberg a sóárulásnak helye.” Kazinczy Ferenc 1775-ben így verselt Liptó vármegyéről: „nem dicselkedhetik Liptó buzájával. (Hanem néhol zab, s gabonájával.) Ékes Rosenberggel, Liptsével, s Botzával / Szent-Miklóssal, ez szép oskolájával.”⁽⁴⁵⁾ Hibe már említésre sem kerül ekkor.

A 18. századtól a lakosság foglalkozása között feltűnik az erdővel összekapcsolható faszénégetés, a 18. század közepétől pedig a pálínka-főzés. Az iparosok száma jelentősen emelkedett: ácsok, kádárok, csizmadiák, tímárok, kelmefestők dolgoztak Hibén. A 19. században a lakosság az építőiparban keresett megélhetést, Pestre jártak dolgozni szezonmunkára. 1828-ban 217 házában már 2035 lakos élt. Fényes Elek 1837-ben Hibéről ezt tartotta fontosnak: „Hibbe (Geib) mezőváros a Szepesi országúton, közel a Kriván hegycsúcsához”. Vallási megoszlás szerint a 2035 lakosból 229 katolikus, 1789 evangélikus és 17 zsidó volt. Kiemelte erdejének nagyságát és szépségét, vele szemben volt a sovány és köves földje. Lakosai bányászok, faeszköz készítő, vászoncsínálók voltak. A kamarai uradalom központja a Vág jobbpartján fekvő Hradek (Liptóújvár) volt 414 lakosával. A régi liptóújvári várnak az omladékat is megemlítette Fényes Elek a várostól mintegy félórányira. Hibe pusztái ekkor: Belánszko 15 fővel és Szvarin 79 fővel.⁽⁴⁶⁾

Hibéhez tartozott a Hybica telep (valószínűleg ez lehet a Kis Geib). 1419–1469 között az aranybányászat idején ezt a területet említik forrásaink. Hibétől 5–6 km-re, északi irányban fekszik. A 16. században már elpusztult, elhagyott volt. Területe a kamarai uradalom része. Hoskova a 18. században keletkezett vasbányatelep a Hybica patak partján, hárommal. 1828-ban 8 háza és 60 lakosa volt.

Hibéről szólva érdemes megemlíteni, hogy a kulturális hagyományok ápolása 1866-ban indult meg Daniel Bachát (1840–1906) evangélikus lelkes, majd püspök, író, akinek álneve Miloslav Dumny, Belo Klein-Tesnoscalský (1853–1941) író és Ludovit Klein bíró támogatásával. Ludovit Klein volt a bíró 1848-ban is, amikor március 28-án „petitio” alakjában szlovák nyelven szerkesztett iratot olvasott fel, melyben a szlovák nyelv elismerését követelte az oktatásban, ügyintézésben. 1848. április 6-án a liptói indítványt a benyújtói visszavonták, tudjuk meg Thuránszky Péter ügyvéd jelentéséből.⁽⁴⁷⁾

Templomairól érdemes megjegyezni, hogy a római katolikus temploma (Omnium Sanctorum) korai gótikus stílusban épült a 13. században. A 17. században barokk-klasszicista stílusban átépítették, támfallal körítették. Belső berendezése a 18–19. században készült. Az egyhajós, hajójában barokkizált,

csúcsíves épület nyugati toronnyal díszbe a térnek. Szentélyében két keresztboltozat és háromoldalú apszis található. A szentély záró falában csúcsíves ablakok helyezkednek el. A torony mellett s a szentély északi falán emléktáblát helyeztek el 1898-ban, majd 1994-ben Balassa Bálint halálára és temetkezési helyére emlékezve.⁽⁴⁸⁾

A protestanizmus létét Liptóban Pekry Lajosnak, Nógrádban és Zólyomban a Balassáknak köszönheti. A váuradalom falvainak hitújítását a nagybirtokos és udvari papja a magán kegyúri jogok szélsőséges interpretációja alapján hajtották végre. Mivel a hívek ugyanazok maradtak, magától értetődően használták korábbi templomaikat. Ez történt Hibén is, a katolikus templomot használták a protestánsok is. A templom, a középkori falu egyetlen kőháza – a falu menedéke volt a háborús időkben. 1551-ben a lakosok a túlélést biztosító élelmiszerekkel, különféle gyümölcsökkel töltötték meg a vallásos kultusz szolgálatára emelt templomukat. Az 1560-as, majd 1561-es egyházlátogatáskor azt lehetett tapasztalni, hogy az egyházat minden disztől, szentségétől megfosztották „olyan mint egy istálló”. 1643-ban a lipthi főesperesség Felső-lipthi esperesi kerület plébániájaként szerepelt.⁽⁴⁹⁾ Ugyanekkor megerősödtek Hibén a protestánsok is, hiszen két lelképásztoruk volt. A téren álló templomot 1673-ban a katolikusok kapták meg használatra. A protestáns üldözések legradikálisabb időszaka 1671-1681 közötti időszak volt. Lelkészeket, tanítókat idéztek bíróság elé.⁽⁵⁰⁾ 1681-ben a XXV-XXVI.tc. tette lehetővé tizenegy vármegyében 2-2, egyben pedig 3 helyet kijelölni templomépítésre. Ott lehetett csak nyilvánosan a vallást gyakorolni. Ezek voltak az artikuláris helyek, azaz becikkelyezett helyek. Liptó vármegyében Hibe és Nagypalugya volt kijelölve templomépítésre. 1691-ben az Explanatio Leopoldina az ágostaiaknak csak az artikuláris helyen tette lehetővé nyilvánosan gyakorolni vallásukat.⁽⁵¹⁾ Hibén az evangélikusok 1682-ben visszakapták templomukat, s az engedélyek birtokában a mezőváros felső részén emeltek a gyülekezet számára fából egy imaházat. 1704-1709 között azonban a régi templomban tartották a szertartásokat két lelképásztorral. 1773-ból egy régi Liptó megyei család, a Pongráczok családi feljegyzéséből ismeretes, hogy a vármegyében csak három evangélikus templom volt: Nagypalugyán, Hibén és Bócabányán. Más helyeken a prédikátorokat eltiltották az igehirdetéstől. A hibe evangélikusok végül 1822-1826 között építhették meg fatemplomuk helyén az egyhajós, kő templomukat. Az orgonakarzat középső részén Hibe 14. századi, régi címerét helyezték el a keresztbe tett kapával és csákánnyal.⁽⁵²⁾

JEGYZETEK:

1. Révai Nagy Lexikona. Bp. 1915. XII.k. 772. o.
Új Idők Lexikona. Bp. é.n. 17. k. 4217. o.
Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Bp.1899. V.k. 389. o.
Magyarország és Erdély eredeti képekben. II.k. Darmstadt. 1863. 90-91. o.
Divald Kornél: Felvidéki séták. Miskolc. 1999. 124. o.
2. Divald Kornél. 1999. im: 124. o.
Zolnay László: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez. In: Ars Hungarica. 1977/2. 205. o.
3. Udvari István - Viga Gyula: A Kárpát-medence peremén. A 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXII. Miskolc. 1994. 259-263. , 268. o.
Divald Kornél: 1999. im: 124. o.
4. Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 106-107., 376-377., 380-382. o.
Horváth Sándor: A liptói registrum. In: Századok. 1909. 820. o.
Magyar föld magyar faj. Bp.én. III.k. 204. o.
5. Fügedi Erik: „Németjogú” falvak a szlovák és német nyelvterületen. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 232. o.
Udvari István - Viga Gyula: 1994. im: 280. o.
6. Ortway Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Bp. 1882. I-II.k. 374. o.
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1988. I.k. 617. o.
Melich János: Honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925-1929. 363., 374. o.
Vlastivedny slovník obcí na Slovensku. Bratislava. 1977-1978. I.k. 477. o. Hybe.
7. Maky Dezső: Két régi család. In: Turul. 1887. 121. o.
Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. I.k. 26. o.
8. Alexander Huščava: Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. Bratislava. 1930. / Sborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Ročník VII. Číslo.58. (5) 332-333. o.
9. Mathias Bel: Notitia Hungariae Novae historico Geographica. Viennae. 1736. 558. o.
Gibbe seu Hybe.
Heckenast Gustáv: A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. In: Történelmi Szemle. 1966. 2. sz. 137. o.
Vlastivedny slovník... 1977-1978. im: 477. o.
Az Osztrák - Magyar Monarchia ... 1899.im: 391. o.
Belo Klein-Tesnoskalsky: Oppidum Hybbe. Liptovsky Sv. Mikuláš 1942. 12-13., 25. o.
Pesty Frigyes helységnévtára. Kézirat. Miestne Názvi.Wysadného Kralovsko Komorského Mestecka Hybbe w Liptovskej Stolici. 1865. április 29.
10. Fügedi Erik: Középkori magyar városi privilégiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. k. Bp. 1961. 44 - 68. o.
11. Horváth Sándor. 1909. im: 823. o.
Fügedi Erik. 1961. im: 44. o. Az oklevél átírt szövegének és az azt átíró okleveleknek hamis voltát már kimutatták. Az eredeti oklevél azonban előkerült a hibe levéltárból. Közli: A. Huščava: Jan Literát a liptovské falzá. Bratislava. 1936. II. 161. o. L: Szentpétery Imre. 1923. im: 441-442. o. Az úrbéri jegyzőkönyv tartalmazza a liptói levéltárban a 104. lapon Hibe mezőváros 1265. évi királylevelek kéziratát. 1771. május 6. Privilegia.fasc. III. no. 19. L: Horváth Sándor. 1909. im: 855-856. o.
12. Fügedi Erik. 1961. im: 46. o.
13. Fügedi Erik. 1961. im: 47. o..

14. Fügedi Erik. 1961. im: 49. o.
Zolnay László: Kincses Magyarország. Bp. 1978. 112. o.
Zolnay László: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971. 186. o.
15. Fügedi Erik. 1961. im: 50. o.
16. Fügedi Erik. 1961. im: 63., 67-68.o.
17. Fügedi Erik. 1961. im: 77. o.
18. Jozef Vozár: A szlovákiai bányászat-kohászat története 1918-ig az 1919-1980 közötti szlovák történetírásban. In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből. Miskolc, 1984. II.k. 123-134. o.
19. Vlastivedny slovník... 1977-1978. im: 477. o.
20. Szenrőpétery Imre. 1923. im: 493. o.
Codex Dipl. Hungariae... Cura et studio Georgii Fejér. Tom. V/2. 179. o.
21. Belo Klein-Tesnóskalsk?. 1942. im: 12-15. o.
Kovács F. Lajos: Körmöcbányától Telkibányáig. Szerk.: Zsámboki László. Miskolc. 2000. 113. o.
Neidenbach Ákos: Tatra legendárium. Bp. 2000. 17-18., 21-22., 30., 34-35. o.
22. Zolnay László: A „Balassák” és a Felvidék. In.: Borsodi Levéltári Évkönyv. 1985. /V. Miskolc. 83., 85-87.o.
23. Zolnay László. 1985. im: 139. o.
Pálmány Béla: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az úratelepítés korszakában. 1663-1703. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1986./XII. 84. o.
24. A Balassa család levéltára.1193-1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette: Borsa Iván. MOL .II. Forráskiadványok, 18. Bp. 1990. 5. o.
Zolnay László. 1985. im: 87. o.
25. Zolnay László. 1985. im: 139. o.
Pálmány Béla. 1986. im: 55-56. o.
Csáky Károly: Nógrádi tájakon. Bratislava. 1992. 86-87. o.
26. Zolnay László. 1985.im: 89. o.
Pifkó Péter: Balassa Bálint ősei, családjának eredete. In: Esztergom Évlapjai. Esztergom. 2000. 9-12. o.
A Balassa család levéltára. 1990.im: 11., 13. o.
27. Pifkó Péter. 2000. im: 13-15. o.
28. Zolnay László. 1985. im: 135. o.
Divald Kornél. 1999. im: 172. o.
29. Zolnay László. 1985. im: 135.o.
Demkó Kálmán: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. In: Hadtörténeti Közlemények. 1914. 592-593. o.
30. Grosz Artur: Balassa Bálint a lipthói jegyzőkönyvekben. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1964. 691. o.
Szombathy Viktor: Szlovákiai utazások. Bp.1975. 86. o.
31. Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. In: ÉTTK. 82. Bp. 1977. 208. o.
Zolnay László. 1985.im: 136. o.
32. Divald Kornél. 1999.im: 172. o.
33. Mailath Béla: Liptó-Újvár történetéből. In: Századok. 1884. 127-144. o.
34. Kenyeres István: A trencsényi vár a XVI. században. In: Fons.1995. 1.sz. 7. o.
Grósz Artur. 1964. 690-695. o.
Az Osztrák-Magyar Monarchia ... 1899. Im.: 374. o.
35. Magyarország és Erdély...1863. im: 128. o.
36. Mailath Béla. 1884. im: 131-136. o.
37. Demkó Kálmán. 1914. im: 593. o.

38. Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 210-214. o.
Kovács F. Lajos. 2000. im: 113. o.
A bánya. Szerk: Horváth L.-Bodry L. Sopron. 1937. 135-136. o.
Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassa Bálint. Bp. 1943. 78. o.
39. Papp Károly: A magyar birodalom vasérc és köszénkészlete. Bp. 1915. 265. o.
Révai Nagy Lexikona. 1915. 774. o.
Pallas Nagy Lexikona. Bp. 1895. XI. k. 559. o.
Wenzel Gusztáv. 1880. im: 214. o.
Kovács F. Lajos. 2000. im: 100., 535. o.
Osztrák-Magyar Monarchia. 1899. im: 395. o.
Neidenbach Ákos. 2000. im: 17., 37-38. o.
40. Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. 76., 90. o.
Horváth Sándor. 1909. im: 846., 848., 850., 888. o.
41. Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. é. n. II. k. 130-131., 136. o.
Csáky Károly. 1992. im: 78-82. o.
42. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. (1549). Bp. 1990. 453-460. o.
Vlastivedny slovník... 1977-1978. im: 477. o.
Mathias Bel. 1736. im: 558. o.
Országos vásárok jegyzéke. 1898. Nemzeti v. Hazai Kalendárium. 7. o.
Udvari István - Viga Gyula. 1994. im: 275. o.
Paulinyi Oszkár: Ipar, kereskedelem. In: Magyar művelődéstörténet. é. n. II. k. 164. o.
43. Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. 1720-1721. M. St. K. XII.
Bp. 1896. 70., 343-345. o.
Csapody Csaba: A falu élete. In: Magyar művelődéstörténet. III. k. é. n. 352. o.
44. Szekfű Gyula : Magyar történet. A tizenharmadik század. é. n. 216. o.
45. Losontzi István: Hármaskút kör. Pozsony. 1773. 157. o. /Új kiadás: Mikszáth Kiadó. 1999./
Kazinczy Ferenc: Magyar Ország földi állapotjának leírása. Kassa. 1775.
46. Fényes Elek: Magyar Országban s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. 1837. 192-193. o.
Vlastivedny slovník... 1977-1978. im: 478. o.
Szombathy Viktor. 1975. im: 86. o.
Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest. 1847. 157. o.
Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. pest. 1851. 106-107. o.
47. Vlastivedny slovník... 1977-1978. im: 478. o.
Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848-49-ben. Bp. 1937. o. II. k. 11-12. o.
Szombathy Viktor. 1975. im: 86. o.
48. Vlastivedny slovník... 1977-1978. im: 478. o.
A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei. 1900-1919.
Bp. 1999. 167. o.
49. A Katholikus Magyarország. Szerk: Kiss János és Sziklay János. Bp. 1902. II. k. 977. o.
Némethy Lajos: series parochiarum et parochorum archi-diocesis Strigonensis. 1894. 355. o.
Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XVI. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. Bp. 1891. I. k. 49. o.
Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. k. é. n. 258. o.
Vályi Katalin: Középkori eredetű erődített templomok élelmiszertároló funkciójáról.
In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1991/92. Szeged. 1992. 75-77. o.
Zólnay László: A régi zólyomi ispánság építkezéseinek történetéhez. In: Ars Hungarica. 1977/2. 204. o.
Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára. Szerk.: Ács Pál. Bp. 1994. 83. o.

50. Evangélikus templomok Magyarországon. Szerk: Dercsényi Balázs. Bp. 1992. Foltin Bruno:
A Magyarországi Evangélikus Egyház szervezeti kialakulásának vázlata.
Klanicz Márton: Fata aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensen in
comitatibus Hungariae Gömöriensi, Liptovienci.... Pest. 1865. Kiadja: Fabó András: Monumenta
Evangelicorum aug. conf. in Hungaria Historica. III. k. 61. o.
Révai Nagy Lexikona. 1915. im: 775-776. o.
Pallas Nagy Lexikona. 1895. im: 559-560. o.
51. Evangélikus templomok. Szerk: Gyimesy Károly. Bp. 1944. 85. o.
52. Némethy Lajos. 1894. im: 355. o.
Klanicz Márton. 1865. im: 61. o.
Evangélikus templomok Magyarországon. 1992.
Szikszay László: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Bp. 1987. 127-128. o.
Vlastivedny slovník... 1977-1978-. 478. o.
Divald Kornél. 1999. im: 167. o.

A Balassák kronológikus eseménytörténete

Az eddigi kutatások az összes lehetséges következtetést már levonták a feltárt és rendelkezésre álló forrásokból. Ennek ellenére még napjainkban is jelennek meg helyi kiadványok, melyek felszínes ismeretanyaga azt mutatja, hogy a Balassa család, és különösen Balassa Bálint életét a szélesebb, nem szakmai közönség nem ismeri, s amit tud erről, abban is sok a pontatlanság és a hiba. Nógrád megyében már Belitzky János is felfigyelt ezekre a problémákra, s leírta, hogy a tévedések sorát Erdélyi Pál (1899) nyomán a megyei (1911) monográfiában Reiszig Ede és Vende Aladár sorai indították el. Dézsi Lajos (1923) Gabányi János (1925), Dormándy László (1927) a tévedések számát csak emelte Balassa Bálint és Losonczy Anna esetében. Ugyancsak zavaróan hatott Nagy Iván családtörténeti munkájában az értékei mellett az a pontatlansága, hogy a gyarmati Balassa Jánosnak a szklabonyai Balassa Jánossal azonos keresztnévűből adódóan a közölt családfán Bálintnak két korán elhunyt bátyjaként sorolta fel Farkast és Lászlót. Még napjainkban is szerepel egy-két munkában, hogy Balassa Bálintnak János nevű fia mellett egy lánya is lett volna, ami természetesen tévedésen alapul. Nagy Iván is Mérey alnádor feleségeként tünteti fel. Mérey Mihály felesége Forgách Julianna, leánya volt Mérey Anna, akit Szeredey Gáspár után Balassa András vett feleségül. Losonczy Anna házasságkötéseinek számát is háromra teszik, s első férjének Báthory Miklóst teszik meg, aki valójában a nagynénjét, apjának hasonló keresztnévű testvérét vette el. Mivel Losonczy Anna életéről igen keveset tudunk, Balassa Bálinttal való kapcsolatának tisztázása a tévedések elkerülése miatt fontos.

A Balassa családnév eredetéről Pais Dezső adott napjainkban is elfogadott, helyes magyarázatot, amikor a Balázs személynévnek szlávós Blazsej alakjából levezetve, magyar fejlődésű névnek tüntette fel. A család s így Balassa Bálint is többféleképpen írta a kor szokásai szerint a nevét, munkámban az egyöntetűség kedvéért a Balassát használom.

1518. január 25.	Budán megszületett Balassa Ferenc szörényi bán és Perényi Orsolya gyermeke, János. Ő lett Bálint apja.
1543. április 29-én	Losonczy III. István feleségül vette Pekry Annát, guti Országh László özvegyét. Fruzsina lányukat 1544. október 14-én keresztelték meg Csejten, Anna lánya később született szintén Csejten, 1551 előtt.
1549.	Balassa János feleségül veszi Sulyok Annát.
1550. nyarán	Egerből Balassa János jelen volt Kapitán György párviadalán Hollókő alatt.
1550. szeptemberétől	1551. nyaráig Szolnok vár kapitánya volt.
1554. május 26-án	I. Ferdinánd, Balassa Jánosnak 12 évre 13 500 forintért zálogba adja Liptóújszállást. Előző birtokosa Federico Malatesta helytartótanács titkár volt. Mivel a vár jövedelmei eleve csekélyek voltak, a selmecbányai kamara évente 3000 forint segélyt ad a vár fenntartásához. A zálogbirtok határidejét Miksa hosszabbította meg 1572. december 8-án s 3000 forintot íratott a vár értékéhez, így az 16 500 forint értékben szerepelt. Halála esetén örököseinek is 12 évet engedélyeztek. A zálogbirtok fele azonban Balassa Andrást illette meg mivel pénzt kölcsönzött Balassa Jánosnak, aki jogait azonban 1582-ig nem érvényesítette.
1552. július 27-én	elhunyt Losonczy István. Két áróját és bátyja, Antal két lányát (Klárát és Dorottyt) 1552. július 20-án I. Ferdinánd fiúsította. Losonczy gyámja volt ugyanakkor felesége, Pekry Anna előző házasságából származó három gyermekének: Kristófnak, Ilonának és Borbálának is.
1554.	Somoskő vára török ellenőrzés alá került Fülek és Salgó elestével. A somoskői uradalomhoz 6 mezőváros és 16 falu tartozott. Pekry Anna guti Országh Lászlótól örökölt Vág menti Csejten és a Losonczyak Zsitva men-

- ti Tapolcsány várkastélyából irányította az uradalmait. Nógrádi birtokain a török veszélyeztetés miatt nem tartózkodott, így nem lakott Somoskő várában sem lányaival.
1554. október 20. Zólyom várában délelőtt 9 órakor megszületett Balassa János elsőszülött fia, Bálint.
1555. Balassa János a hét alsó-magyarországi bányaváros főkapitánya lett. Ellenétbe került Krusith János korponai főkapitánnyal.
1562. Balassa János Szécsény várának ostroma közben kezén megsebesült, Haszszán füleki bég katonái szétszórták csapatait. Krusith János huszárjai hagyták cserben gyalogságát.
1563. március 6-án megszületett Balassa János másik fia, Ferenc.
1563. december 20. Losonczy Anna eljegyzése Ungnád Kristóffal. A kor szokása szerint a lányok 15-17 évesen mentek férjhez, testvére Fruzsina keresztelési éve, 1544 alapján 1546-1551 között születhetett. Ennek megfelelően Balassa Bálinttól 8-13 évvel lehetett idősebb. Az életrajzírók gyermekkori szerelmükről minden alap nélkül írtak.
1564. Balassa Bálint nevelését Bornemissza Péter, a család prédikátora végzi.
1565. február 1-én megszületett Balassa Mária. 1562. május 6-án Vágbesztercén ment feleségül Bánffy Jánoshoz, akitől 1587-ben vált el, majd felesége lett a böki Paczoth Andrásnak 1590-ben.
1565. október 26-tól Balassa Bálint Nürnbergben tanult Kötzler nürnbergi kereskedő levele szerint. Kisérője volt Pándy Zsigmond, aki a legjobb barátja és hűséges szolgálja volt élete során.
1567. április 19-én tartotta esküvőjét Losonczy Anna és Ungnád Kristóf Tapolcsányban. Házaságuk 1567-től 1587-ig tartott. Három lánya közül kettő még kiskorúan halt meg, harmadik lánya, Ungnág Annamária 1569-ben születhetett, 1584-ben tartotta lakodalmát Pozsonyban Erdődy Tamással. Losonczy Anna 1587-ben özvegyült meg. 1589-ben ment újból férjhez az 1565-ben született Forgách Zsigmondhoz.
1568. június 5-én megszületett Balassa Anna. 1582. május 6-án ment feleségül Vágbesztercén Forgách Miklóshoz. 1588-ban megözvegyült, majd böki Paczoth Ferenc felesége lett. Lánya, Paczoth Judit ágán, a Sennyey család levéltárában maradtak fenn Balassa Bálint iratai, dokumentumai.
1569. október 12-én Balassa Jánost, Dobó Istvánt és Homonnay Gáspárt hűtlenség koholt vádjával letartóztatta Hans Rueber von Püchendorf felső-magyarországi főkapitány Pozsonyban. Krusith János, Rubigallius Pál selmeci polgármester és bányatulajdonos valamint Dreyling Ulrik besztercebányai rézprefektus vallott Balassa János ellen. A magyar állam szuverenitásának védelme érdekében Balassáék új alternatíván gondolkodtak, hajlamosak lettek volna János Zsigmonddal való együttműködésre. A titkos bizottság sikertelenül gyűjtött ellenük bizonyítékokat.
1570. március 9-én Balassa János megszökött Pozsonyból. Zólyomból menekült tovább március 10-én Dél-Lengyelországba, Sanok melletti birtokára, Rymanowba. Birtokában volt Kamenic és Wydrikov vára, Zmygrod város fele. Kamenic várát még Zólyomban vette Kamenicky Albertus Joannus Stanislaustól. A vár a Dunajec folyó egyik mellékvölgyében állt. A Wislako mellett, a Dukla szorosától ÉNy-ra fekvő Zmigrod város felét Sulyok Anna vette, de övök volt Odrzykon falu Wisloka völgyében, Krosno mellett. Március 21-én felesége, Sulyok Anna Vágbesztercéről Liptóújrba ment, majd gyermekeivel

	Lengyelországba távozott férje után. Liptóújívárat Lithvay Tamás foglalta el és adta át Holzschuch Lázár német kapitánynak.
1570. nyara.	Balassa János birtokán, a török megszállta területbe ékelődött Nógrád megyei Divény várában húzódott meg. Egyes források szerint Balassa Bálint is vele van.
1570. szeptember. 1571.	Divényből küldi védekező leveleit Bécsbe. Balassa Bálint Lengyelországban tartózkodik. 1570-1572 között volt az első útja, mely menekülés a Habsburgok elől. Megfordult Rymanowban, Krakkóban. Kálvinista körökben forog.
1571. július-augusztus.	Balassa János II.Szulejmánnak vetné alá magát családjával, jobbágaival és váraival. A váraiban őrzött török foglyokat is szabadon engedné. A tapogatózó levelére a török halogató választ adott.
1572.	nyarán a török nem vette komolyan Balassa János leveleit, nem akartak a béke ellen tenni, annyit ígértek csupán, hogyha támadás éri, Erdélyben menedéket kaphat.
1572. nyara.	Balassa János helyett a bányavárosi főkapitány Pethő János lett.
1572. július 24.	Balassa János királyi kegyért folyamodik Bécsben.
1572. augusztus 11.	Balassa Jánost Miksa bécsi palotájában ismét kegyeibe fogadja.
1572. szeptember 25.	Rudolf trónörökös koronázásakor Pozsonyban főajtónálló, fia Bálint pedig királyi pohárnoki rangot kapott. Itt járt el Balassa Bálint híres, ugrós táncát, a pásztortáncot, ami hajdútánc lehetett. A táncot, ungarescát, gyakran hasonlították össze a kanásztáncsal vagy a kolomejkával. Csanda Sándor szerint szlovák juhásztáncnak írta, valószínűleg felvidéki kanásztánc volt. Egy túlzó állítás is előfordult, egy szlovákiai forrásban szerepelt, hogy a koronázáskor Balassa Bálint vitte a „szlovák zászlót”. A tévedés abból fakadt, hogy „Tótország” megnevezése ekkor Szlavóniára vonatkozott, mely 1918-ig Horvátország keleti szegletében Magyarország része volt.
1572.	Krakkóban megjelent Balassa Bálint németből fordított „Beteg lelkeknek való füves kertecske...” című munkája, melynek kiadója: Maciej Wirzbieta, a kálvinista gyülekezet nyomdása volt.
1573. nyarán	meghalt Balassa János felesége, Sulyok Anna. A családból elsőnek őt temették el a nagy oltár előtt, a 13. században épült templomban. A hibei katolikus (akkor protestáns) templom a mainál kisebb terjedelmű volt , temető vette körül , és a déli oldalán is volt ajtaja.
1573. szeptember 20-án	Balassa János megkapja Salgó várát és 10 községre kiterjedő 41.602 kh nagyságú uradalmát Derencsényi István halála után. A várbán azonban a török ült. Derencsényi özvegyének új férje csimori Kővér Ferenc is pereskedett Salgó birtokáért.
1574.	Hajnik, Ribár és Velikaluka szlovák falvak hadi adóját önkényesen leszállította Balassa János, ezzel is védte Zólyom várának érdekeit. Krusith János bérbe vette a nógrádi tizedszedést, hiába tiltakozott Balassa, hogy Kékkőből elszöknek katonái, ha nem tudja fizetni őket.
1575. nyara.	Lejárt Balassa János és Bálint udvari szolgálata.
1575. július 12.	Balassa Bálint balul sikeredett hadi vállalkozása 200 aranyért Bekes Gáspár seregében. Az Erdély ellen indított hadjárat egyik lovas csapattestét, Balassa Bálinttal Kornis Gáspár huszti kapitány katonái szétszórták, majd Hagymási Kristóf embereibe botlott, akik megsebesítve elfogták. Az erdélyi fejedelem, Báthori István hadifoglyaként pártfogását élvezi. Megismerkedik Kerecsényi Judittal.

1575. július 15. Az informátorát valószínűleg ejtette a török udvar, a barátkozást színlelésnek, cselvetésnek fogta fel. Szokollu Musztafa csapatai megostromolták Balassa János várait. Kékkő kapitánya Romhányi Péter volt, aki hiába kért segítséget a bányavárosoktól. Július 17-én volt az utolsó segélykérés. A várat korán adták fel a kortársak szerint három napi ostrom után. Divény híába védekezett hősiesen Siroky Ferenc kapitány vezetésével, az erősséget a török szintén bevette. Egy 1575-ből származó szlovák históriás ének (Kiss Károly fordítása) erről így regélt:
- ... „Balazsi János megfordult,
Szeméből a könny kicsordult,
Könnye csordult, imígyen szólt:
Erős Divény várát nem sajnálom,
Sem Kékkő várát nem bánom,
Isten csapásait várom.
Vitézeimet gyászolom,
Ifjaimat megsiratom,
Harcosaimért bánkódom.
Haj, ha még ők itt volnának,
S törökséggel megvívnanak,
Megnyernének minden várát.”
- Ezt követően a törökök egy rohammal bevették a magára hagyott Somoskő is.
1575. augusztus 22. Balassa János Zólyomból kicsapva elfogta Alit, a frissen kinevezett kékkői kapitányt.
1575. augusztus 23. Balassa János panasza, Liptóújvár szegény vidékével elégtelen családja fenntartásához.
1575. október 28. Mehmet pasa követelte az elfogott Balassa Bálint kiadatását Báthori Istvántól, amit az megtagadott.
1576. Balassa Bálint, miután a lengyel rendek 1575. december 14-én Miksa ellenében királyukká kiáltották ki Báthorit, kíséretében Lengyelországba ment. Részt vett 1576. május 1-én a Krakkóban rendezett koronázáson.
1576. szeptember 15. Báthori István elbocsátotta danzingi táborából Balassa Bálintot.
1577. Musztafa pasa több hívó levelére Balassa János nem mozdult.
1577. április. Ungnád Dávid összeesküvés vádjai miatt Balassa Jánost Bécsbe rendelik.
1577. május 6-án, reggel 4 óra előtt Vágbesztercén elhunyt 59 éves korában Balassa János. Halálára a lengyel Joachim Bielski jelentetett meg Nürnbergben gyászkölteményt, az epicédium élén Balassa János fametszetű képe látható, előzménye Martino Rota által Bécsben készített 1575-ből származó arcképe volt. Balassa Bálint élete megváltozott, végvárakban megtűrt hadnagy, jelentősebb feladatok nélkül, mivel az udvar nem bízott meg benne. Balassa Ferenc ekkor még Nürnbergben tanult. Az örökséget a Balassák családi egyezsége, valamint Balassa János végrendekezése szerint Balassa András kezelte. Felesége volt a Balassa lányok nevelője.
1577. nyara. Balassa Bálint Liptóújváron tartózkodik, innen keltezi leveleit.
1577. október 11. Selmecebánya tiltakozik a hibeí vámszedés miatt, amit Balassa Bálint is fenntartott.
1577. november. Királyi adománylevelet eszközölt ki Salgórá, megkezdődött pereinek egyetlen sikere a salgói uradalom megtartása lett.

1577. Kerecsényi Judit miután férjhez ment Hagymási Kristófhhoz 1576-ban, megözvegyült, sikertelenül kínálta fel kezét Balassa Bálintnak. Utóbb Dobó Ferenc felesége lett. 1578. január 21. Balassa Bálint Szklenő fürdőn megverette Rubigallius legényét. Selmebányával is megkezdődött az összeütközése.
1578. Balassa Bálint megismerkedett Ungnádne Losonczy Annával.
1579. Balassa Bálint kitűnő solymász és vadászkutya nevelő hírében állt. Pozsonyban Nádasdy Ferencnek egy kiváló agarat ajándékozott.
1579. február 17. Dersy Gáspár egri katona panaszlevele szerint Balassa Bálint miatt fosztotta meg tiszttségétől Ernő főherceg. 50 lovassal szolgált Egerben, hadnagyi rangban Kollonich Bertalan sziléziai német kapitány alárendeltségében.
1580. április 21. Balassa Bálint részt vett azon a hatvani rajtaütésen, melynek során kifosztották a várost, s nagy zsákmányt szereztek. Salánki György historiás éneke szerint /Kolozsvár, 1581/ a zsákmányszerzésben jeleskedett Balassa Bálint: „Lovaggal , gyaloggal vitéz Balassa, / Házakat, pénzes boltokat törött vala, Gyermekeket, bulyákat fogott vala, / Sok törököt nyakon kötöztet vala.” A hatvani rajtaütés során azonban Balassa Bálint csapatát súlyos veszteség érte. A törökök utolérték, s embereit szétverték. Sok végvári katona esett el, sokan pedig rabbá lettek. Az udvar annak ellenére, hogy sokszor folyamodott végbeli kapitányságért, nem bíztak meg benne. Csak nevének és születésének köszönhette hadnagyi tisztét, 50 lovas parancsnokságát.
1580. panasz Balassa Bálint ellen, mert a hibei rézbányákhoz szükséges vasat megvámoltatta, pedig a selmeciek ezt ősi jog és szokás szerint vámmentesen vihették volna.
1580. november 17. Jobbágyai érdekében szót emelt Selmebányán s kérte egy hibei polgár követelésének teljesítését.
1581. november 6. Liptó vármegye Balassa Bálintot javasolta főispánná kinevezni, amit végül is nem kapott meg.
1582. március 26. Liptóútváron írja meg húgai esküvői meghívóját.
1582. április 17. Balassa Bálint kölcsönt vesz fel az esküvőhöz Vitencen, Ungnádne Losonczy Annától. Az 1400 forintot később sem tudta visszaadni.
1582. május 6. A Balassa lányok esküvője Vágbesztercén. Alsólivdai Bánffy Miklós Máriát, gimesi Forgách Miklós Annát vette feleségül.
1582. november. Balassa Bálint a berényi sokadalmon ütött rajta az egriekkel.
1582. december. Balassa Bálint távozott Egerből.
1582. A kitört testvérháború eredete Balassa László halálára vezethető vissza. Végles örökségének megszerzése volt a cél mintegy 15 000 forint értékben. Végles Balassa Andrást illette volna, azonban a Balassa testvérek, Bálint és Ferenc kérvényei után az udvar visszavette a várat. Balassa András ekkor liptóútvári jogait szerette volna érvényesíteni. Végles teljes egészében a királyi döntés értelmében Andrásé, Liptóútvár pedig felerészben.
1583. május 20. A hodrusbányai mészáros özvegyével, a selmeci illetőségű Sommer Jánosnéval Zólyom alatti meggondolatlan, erőszakoskodásba fulladt kalandja is kihatott Balassa Bálint további életére.
1583. június 19. Balassa Bálint tisztartói, a szepesi vásárból visszatérő zólyomi polgároktól lovakat, pénzt szedtek el azon a címen, hogy át akartak szökni a hibei vámon.
1583. július 3. A hét bányaváros körmöcbányi ülésén Balassa Bálintot megvádolják a vámszedése miatt. Feljelentik a kamaránál.
1583. szeptember 1. A Balassa család viszontörökösödési szerződést köt.

1584. március 9.	Balassa Bálint és Balassa Ferenc osztálylevele alapján Liptóújvár területén minden telek Bálintté.
1584. március 25.	Balassa Bálint Hibe vámját és vendéglőjét bérbe adja Plewa Kristófnak.
1584. augusztus 10.	Balassa Bálint elzalogosította ezüst tárgyait 1000 forintért Szentiványi Miklósnak. Fedezetül Ilanowo falut kötötte le. A tanúsítványt Hibén készítették.
1584. december 25.	Balassa Bálint a sárospataki református templomban feleségül veszi unokatestvérét, özvegy Várday Mihályné Dobó Krisztinát. Az akció során katonáival elfoglalta a várat, azonban az őrség kiverte onnan. Dobó Ferenc a sárospataki vár zálogbirtokosa pert indított ellene. Várday Mihály halála után örökösödési perek indultak, Ungnádné Losonczy Anna is fellépett, mivel unokatestvére Losonczy Dorottya, Várday Miklós felesége volt. Ungnádné az utolsó kis Losonczy birtokról is elűldözte Várday Katát, Várday Miklós leányát, akinek gyámja Báthori Miklós és Dobó Ferenc volt.
1585-ben	elhunyt Báthori helyére új gyámjelöltként került Ungnád Kristóf, akit 1585. január 23-án a kamara nem javasolt törvényes gyámnak, mivel Ungnád a Losonczy javakat erőszakkal elfoglalta. Várday Katát 1589-ben Telegdy Pál vette feleségül.
1585. január.	A nagyszombati érseki szentszék érvénytelennek tekintette házasságát, annak ellenére, hogy Balassa Bálint érvelése szerint a protestáns egyházi és a hazai jogban is megállja helyét házassága.
1585. október 3.	Királyfalván Balassa Bálint végrendelelkezik.
1585.	Balassa Ferenc Egerben szolgált, Ungnád Kristóf parancsnoksága alatt.
1585. december 3.	megszületett Balassa Bálint fia, János Liptóújváron.
1586.	Balassa Bálint 200 aranyat és 1200 forintot vesz kölcsön Illésházy Istvántól, fedezetül lekötötte Verbice falut.
1586. július 28.	Liptóújváron Balassa Bálint és Dobó Krisztina katolikus hitvallást tett két kanonok előtt. Előtte mindketten evangélikusok voltak. Nagyszombatban Balassa Bálint ismételten megvallotta katolikus hitét és megtagadta ifjúsága eretnekségét.
1586. október.	Losonczy Anna magának követelte Várday Kata jussát, mert vér szerinti rokon, szemben a távoli rokoni gyámsággal.
1586. január. 25.	Ernő főhercegnél védelmébe vette Besztercebánya által rézlopással vádolt újvári jobbágyságait. Három vádlott közül csak egyet adott ki.
1587. március 26.	Balassa Bálint és háznépe két kanonok előtt meggyónt és megáldozott. Vihodnai és hibe predikátorait felszólította távozásra Szent György napjáig.
1587. november 6. előtt	elhunyt Ungnád Kristóf, Losonczy Anna férje.
1587. november 3.	Balassa Bálint pénzbeli segélyre szorult pörös ügyei következtében. Kevesebb verset írt, mint pörös aktát, kérvényt, magyarázó iratot. Balassa Andrásnak 3300 forintért átengedte Liptóújvár zálogbirtokrészeinek negyedét. Liptószentpéteren ugyancsak teljes felszámolását jelentő szerződést írt alá Balassa Andrásnak. Azonban minden esetben fenntartotta a visszavásárlás jogát, élt benne a remény, hogy egyszer visszakerülhet a birtokába. Szerződése 1589-ben járt le.
1587. őszén	a nagyszombati egyházi bíróság érvénytelenítette házasságát Dobó Krisztinával. Balassa Bálint fia János Balassa Anna pereszlényi birtokán nevelkedett. Dobó Krisztina feleségül ment a zempléni birtokos gersei Pethó Gáspárhoz.
1587. november 12.	Az országgyűlés elnapolta Balassa Bálint hűtlenségi perét, melyet Dobó Ferenc vádjai alapján indítottak ellene a sárospataki vár elfoglalása miatt. 1588-ban királyi kegyelmet kap Balassa Bálint.

1588. január 15. Özveggy Ungnádné Losonczy Anna a pozsonyi kamara területén lévő Losonczy birtokra (Szomolány, Vitenc, Tapolcsány) költözik.
1588. január. Balassa Bálint Érsekújváron hadnagyi szolgálatért folyamodott.
1588. február 16. Érsekújvári katonai szolgálata ügyében érdemei szerinti támogatásért folyamodott Ernő főherceghez.
1588. február 23. Balassa Bálint levelet írt Ungnad Dávidnak a haditanács elnökének: „megrettenve a szegénytől, hogy egyrészt ünneplő ruhám sincsen” Ha nem 50, de legalább 40 vagy 30 lovast engedélyezzen alá Érsekújvárbán. Lovastízi szolgálata rövidre sikeredett, kalandba keveredett Zandegger Luciával, Ferdinand Zamaria de Specia Casa kapitány nejével. Távozása után társadalmi és anyagi helyzete katasztrófális lett.
1588. februárjában Balassa András szolgálta Balassa Bálint és Balassa Ferenc kisebb „ütközetben” kizavarta Liptóújvárból.
1588. februárjában Balassa Bálint találkozott az özveggy Ungnádné Losonczy Annával. Reménykedett, hogy feleségül veheti a gazdag özveggyet s ezzel súlyos anyagi helyzetében változás fog bekövetkezni.
1588. március 7. Kapy Sándornak írt levelében házassági elképzelését fogalmazta meg. „Ha Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy nagy úr leszek, ha egyébképpen nem is, farkam után . De ha én uram és igaz atyámfia vagy ne szóljon Kegyelmed senkinek semmit”.
1588. október 8. Balassa Ferenc a szikszói csatában vett részt. Szegény volt Ő is, nevén kívül mással sem rendelkezett.
1588. november. Balassa András lemondott a király javára a rokonok között pereskedést kiváltó, a Szalatnya-patak völgyének oldalában emelkedő Végles váráról, mely Zólyom előőrsé volt, s ezzel megszerezte Liptóújvárat.
1588. Balassa Bálint kérvényezte Nagyszöllös kapitányi tisztségét.
1588. december Balassa Bálint Erdélyben tartózkodott.
1589. március Balassa Bálint pereskedik Végles ügyében. Balassa András fia Zsigmond írta: „Bálintnak szokása igaz helyett hazugságot mondani”.
1589. július 16. Várday Kata Losonczy Annához: „az ki kevés jószágot szegén meghalt bódog emlékezetű Ugnat uram elvött vala tőlünk,/...../ engedje át véglegesen.” A Várdayak Zemplén és Szabolcs megyei birtokairól volt szó, amit a „hitvány aszszony” azaz Losonczy Anna nem volt hajlandó átengedni.
1589. augusztus 24. Dobó Krisztina feleségül megy gersei Pethő Gáspárhoz.
1589. szeptember. Losonczy Anna feleségül megy a 23 éves Forgách Zsigmondhoz. Forgách Simon (Losonczy István fegyvertársa volt) és Pempflinger Orsolya második gyermekéhez. Miután felesége Szomolyán 1596. február 22-én elhunyt, 1598-ban feleségül veszi Thurzó Zsuzsát (+ 1608). Szécsényi főkapitány lett 1601-ben, majd 1603-tól Nógrád vármegye főispánja. 1605-től országbíró, 1608-tól tárnokmester, 1609-ben kassai főkapitány, 1610-től ismét országbíró. 1609-ben feleségül vette Pálffy Katát, 1618-tól nádor. Nagyszombatban hunyt el 1621. június 30-án.
1589. szeptember közepén Balassa Bálint harmadszor járt Lengyelországban, mivel a török és tatár hadak ellen készülők lengyel hadjáratban látott esélyt arra, hogy a válságból kilábaljon. Szeptember 26-án Forgách Simon főkapitány Pálffy Miklósnak azt írta, hogy Balassa Bálint egy rossz paripán és egy rossz bórdolmányban ment Késmárcra, hogy elhagyja az országot. Szeptember 29-én Balassa Bálint levelet írt Illésházy Istvánnak, a liptói főispánnak azzal, hogy elbujdosik. Illésházy az Alsó-Ausztriai Kamarával azt közölte (innen

kapta a katonák fizetését Balassa Bálint), hogy Balassa Ferencnek adta át Bálint az összes jószágát s „maga pedig egyedül, lóra ülven éjnek idején eltávozott Krakkó felé”. Elbujdosásának okául Balassa András, aki jószágaira tör s Ungnád Kristóf özvegyét, aki nem akart feleségül menni hozzá jellelte meg. A nagy feltűnést keltő távozásának igazi oka az volt, hogy Báthori András warmiai bíboros, Mikolaj Zebrzydowski lublini nádor és Wesselényi Ferenc királyi tanácsos hívta a török ellen harcolni, s kérte fel zsoldos csapat szervezésére. A nagypolitika ismét beleszólt Balassa Bálint életébe. A hadjárat elmaradt, ennek ellenére Debnóban szívesen látott vendégként fogadták Wesselényieket. Felesége volt Szárkándy Anna, akinek első férje Bekes Gáspár (+1579) volt. Ugyancsak vendégszeretetüket élvezte krakkói házukban is.

A Felvidéken élő Balassa család szoros kapcsolatot tartott a szomszédos Lengyelországgal. Balassa János mellett Bálint öccse is gyakori látogatója volt birtokaiknak, Bálinttal együtt jól bírták a lengyel nyelvet is, melynek eltanulását a liptói szlovák jobbágyok nyelvének ismerete is segítette. Balassa András nevelt lánya, Serédy Zsuzsanna Janusz Ostrogski herceg felesége lett 1582-ben. Balassa András fia Zsigmond, pedig Elzbieta Zborowskát vette feleségül 1595-ben.

1589. november.

Balassa Ferenc mentő levelet írt az udvarnak bátyja sértő kifakadásai következtében az Őt sújtó intézkedések ellen. Eckhardt Sándor vélekedése szerint Balassa Ferenc leveleit, kérvényeit Bálint írhatta „fiskálisa és levelezője lett”.

1590–1591-ben

Balassa Bálint Lengyelországban élt. Vallásos elmélkedéssel töltötte idejét Braniewóban a helyi jezsuita kollégium mellett lakva. Balassa Bálint első lengyelországi tartózkodása erősítette meg a bibliai Dávid király iránti korai rajongásának nyomait. 1594-ben Balassa Bálint Dávid királyt ábrázoló zászló alatt vonul majd az esztergomi csatába. Krakkói napjairól öccsének írt levélben számolt be, s katonai ambíciókat fontolgat, szívesen jönne haza, amennyiben Tatát vagy Palotát kapná tisztséggül.

1590. februárjában,

1591. február 21.

30 éves korában elhunyt Dobó Krisztina. Liptó vármegye jelenti Illésházy főispánnak, hogy Balassa Ferenc nem engedte foganatosítani az 1589. október 27-én kelt határozatot, Balassa András beiktatását Liptóújrba, Hibe város, Verbice, Plostina, Illanovo, Dovalov és Wichodna falvakba. Balassa Ferenc legényeivel Liptószentpéter falunál, a hídon útjukat állta.

1591. szeptember 26.

Balassa Bálint és Dobó Krisztina házassága, egybekelése vérfertőző volt, ezért érvénytelennek nyilvánították. (Dobó Krisztina ekkor már halott volt.)

1591. október 21.

Elhunyt Balassa András. Halálának hírére Balassa Bálint hazaindult Lengyelországból. Fizetéssel járó tisztséget nem kapott, lókereskedéssel foglalkozott. Úgy jellemezték, hogy társadalmilag és vagyoniilag egyre lejjebb sodródott. Lókereskedése nem ítéltethető el, mert a korban ez elfogadott tevékenység volt. Pekry Anna pl. gabonával és marhával kereskedett. Ungnád Kristóf és Losonczy Anna több száz hordó bort forgalmazott.

1592. január 21.

Balassa Bálint infámia pert indított Losonczy Anna ellen, alapját nem ismerjük.

1592. július.

Balassa Ferenc levelet írt Telegdy Pálnak s ebben jól jellemezte Bálint szerelmét:

- Losonczy Anna nyelvétől „inkább félek, Isten is tudja, az fegyverénél”. Egyébként Losonczy Anna a tíz éve felvett 1400 forint kölcsön visszafizetésének elmulasztása miatt beperelte Balassa Bálintot.
1592. november 26. A Szepesi Kamara értesítése szerint Liptóújjvárat a kamara visszaváltja a Balassáktól.
1592. december 27. Balassa Bálint kérelmező levelében leírta, hogy a várat kövel kezdték keríteni, jó vendégfogadó házat csináltak és Kokovát megtelepítették 15 ruszin jobbággal, a telkeket Hibe határából hasították ki.
1592. december 31. Liptóújjvár visszaváltásának határidejét 1593. március 1-re, majd a tárgyalások lassúsága miatt július 1-re tolták ki.
1593. április 11. Losonczy Anna végrendeletében általános örökösévé tette meg férjét, Forgách Zsigmondot. Ezzel mellőzte lányát, Ungnád Annamáriát, Erdődy Tamás feleségét.
1593. május 31. Paczoth András Liptóújjvárról írta feleségének, Balassa Máriának a fivérekről: „Csak vadnak, az mint vadnak: nem hihetnek egymásnak.”
1593. június 5. Paczoth András szerint a „gonosz ember” azaz Balassa Bálint nem hajlandó a megegyezésre húgaival a visszaváltás anyagi osztozkodásakor.
1593. június 13. Liptóújjvár zálogösszegének kifizetése elmaradt. Balassa Bálint pénzügyi gondjai miatt kénytelen volt előbb /1592/ Pándy Zsigmondnak eladni Plostint, majd 1593-ban Kalanth Györgynek Kis-Sztracint, Fanchy Györgynek pedig Bussát és Szentét.
1593. október 22. Balassa Ferenc és Bálint unokatestvérüknél, Nagyváradon tartózkodott.
1593. november 11. Pálffy Miklós alsó-magyarországi főkapitány, Christoph von Teuffenberg kassai főkapitány, Dobó Ferenc, Rákóczi Zsigmond, Thököly Sebestyén csapatai Romhánynál legyőzték a Füle felmentésére indult török csapatokat. November 28-án a török őrseg megadta magát és elhagyta Füleket.
1593. november 21. Habardy László egri kanonok misekönyvének bejegyzése szerint Balassa Bálint részt vett Divény visszavételében: „Úgy hírlik, hogy Divényt Balassa Bálint visszahódította”. A források szerint vérontás nélkül történt a visszavétel, miután a török elhagyta Kékköt és Divényt. December 5-6-án Somosköt és Salgót foglalták vissza Prépótvár Bálint vezetése alatt. Több nógrádi vár visszafoglalására is sor került.
1594. január 21. Balassa Bálint Körmöcbányán vette fel liptóújjvári járandóságát.
1594. április 25. Mátyás főherceg Balassa Bálinttól kér információt a Szepesi Kamarától, mert Balassa Szkárossy György javait le akarja foglaltatni.
1594. május 3. Balassa Bálint kéri a Szepesi Kamarát, hogy foglalja le Szkárossy javait, mert az tartozik neki. Ez az adat is azt igazolja, hogy Balassa Bálint nem meghalni ment Esztergom alá, hiszen szokásos peres ügyeit intézte.
1594. május 4. Mátyás főherceg vezette mintegy 50 000-es főereggel egyharmada volt magyar. 1543 óta ez volt az első kísérlet Esztergom török alóli felszabadítására. A humanista értelmiség színe-java megjelent: Istvánffy Miklós humanista történétíró, a krónikás szemtanú Illésházy István nádor és ott volt Balassa Bálint is, aki fehér, kockás mintájú /verfelyes kamoka/ zászlajára Dávid király jelképes értelmű képét festtette. A zászló másik oldalán valószínűleg a Balassák címere szerepelt a költő jelmondatával: „Vita, quae fato debetur, patriae salutis solvatur” azaz: Életünket, amellyel a sorsnak tartozunk, fordítsuk a haza üdvére. Az esztergomi vár lövetése május 5-7-én megkezdődött. Pálffy Miklós csapatai 11 - én elfoglalták a Rácvárost, 14-én pedig a szenttamási palánkvárat. A Viziváros ostroma során a Budai kapu

és a Hévízfürdői torony közötti városfalon mintegy 15 lépésnyi rést lőttek. Ezen a résen indult meg május 19-én az a sikertelen roham, melyben Balassa Bálint is megsebesült. Május 20. és 22-én a megismételt támadás sem hozott sikert az ostromlóknak. A keresztény seregek 30-án átkelve a Dunán, Komáromba vonultak vissza. Balassa Bálint tehát a Viziváros ostrománál sebesült meg, a délkeleti városfalnak azon a szakaszánál, mely a Kis-Duna partjánál nyugatra fordul. Itt állt a Hévízfürdő tornyának nevezett félköríves rondella.

A keresztény sereg Kurtz-féle ezred 800 katonájának volt a feladata a résen történő behatolás. Önként jelentkeztek vezetőknek: Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, Praun komáromi kapitány és Engelhart Kurtz. A résen beözönlő katonákat mintegy 2000 janicsár golyózápora fogadta, s ennek nyomán közel 200 ostromló halt meg, a többiek visszafordultak. Balassa Bálint lábát nagy valószínűséggel ólomgolyó ütötte át, csontot nem sértve. Vérmérgezés következtében halt meg május 30-án.

Thurzó György, aki szintén az ostromlók között volt, május 20-án feleségének írt levelében a következő sorokat vetette papírra: „Öfelségének egy főember német hadnagyának, Kurtznak az lábát lőtték által. Balassi Bálint is sebes.” Istvánffy Miklós írása szerint: „...Balassi Bálintnak, a mind Marsnak s mind Pallasnak követésére serény ifjúnak, mindkét combját ólomgolyó ütötte át; ebbe a sebesülésébe, noha csontjai nem sérültek meg, néhány nap múltával belehalt”. Balassa András fia, Zsigmond jegyezte fel a családi bibliában a költő halálának pontos dátumát a szemtanú Dobokay Sándor jezsuita szerzetes elmondása alapján. Mint írta: „Vesztette az barbély, Mátyás hercege, nem akarván szót fogadni az magyar barbélyoknak és holt meg hertelen die 30 eiusdem”. A hirtelen halál azonban csak 11 napi szenvedés után következett be. Sebének ellátatlansága okozta a vérmérgezéses halálát Pütkösd hétfőjén az esti órákban. A helyszínen haditudósítóként naplót vezető, luteránus Gabelmann június 3-án ezt jegyezte fel: „Perierunt...Valentinus Balassy, Ungarus sed impius” /Magyarul: Meghaltak...Balassi Bálint, magyar, de istentelen./ Impius szónak azonban több jelentése is van, pl.: gaz, békétlen, kegyetlen, kötelességmulasztó stb. Miért istentelen? Talán a híre itt is megelőzte Balassát, de a keresztény sereg maga is fegyelmezetlen, felelőtlen, részeges, duhajkodó volt a leírások szerint. Balassa Zsigmond vitette először Liptóújvárbá Balassa Bálint tetejét s temettette el a hibei templom családi kriptájában. Klaniczay Tibor sorai szerint: „Egy fénnel és árnnyal teli élet és egy szerelemben álmódott világ halhatatlan költőjét” temették el Hibén.

1594. májusában

Hatvan alatti ütközetben megsebesült Balassa Ferenc is. Egerben szolgált ötven lovassal, a vár egyik kapitánya volt. Vele szolgált Kátay Mihály 25 lovassal.

Balassa Ferenc és Kátay Mihály 1591 tavaszán elbocsátásukat kérték Egerből fizetlenség miatt. Júniusban Liptóújvárbán tartózkodott. 1594. júliusában tokaji kapitányként a Husztnál betörő tatárok elleni ütközetben, 30 magyar katonával együtt halt meg.” Debrecen határánál a scythák népe által nyilaktól álltalóve halt meg” olvasható Michael Hladky Dowalowsky / Liptóújvárhoz tartozó Vichodnán és Dovallón élt/ 1645 táján írt bibliájában. Habardy László szerint Monostoros falunál volt az ütközet, Szepsi Laczkó Máté krónikájában Pályit írt, a csata valószínűsíthető helye a Nyír-

ségben fekvő mai Monostorpályival azonos. Katonatársa Kátay Mihály versben siratta el egykori tisztársát. Rimay János így verselt: „Sok pogánt sért keze, nem szánja halálát, / Végre egy nyíl ható keresztcsontja táját, / Bélivel foglalván össze ő ágyékát.” Telegdy Pál „a serény és gyermekségétől fogva Marsnak hódoló ifjú”-ról emlékezett meg. Pető Gergely 1629-ben Kassán kiadott munkájában: „egy harcon a jámbor, híres vitéz urat, Balassa Ferencet, Bálintnak az öccsét.....megölték”. Ezek a dicséretes azt erősítik meg, hogy Ferencnek a Bálinténál nagyobb hadi erőit ismerték el a kortársak. Perjes Géza szerint Balassa Bálint ugyanis nem volt jó csapattiszt, a vitézi élet élményszerűsége ragadta meg, nem kötötték le a katonai élet mindennapi gondjai.

Balassa Zsigmond feljegyzése szerint a két testvért együtt temették el Hibén, de nem egy időben a család templombeli kriptájában anyjuk és apjuk mellé.

„Hibbe városának, hol nyugszol, állása,
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havasa,
Vendégfogadóját minden úgy szállhassa,
Szeredet tekintvén, hogy meg is állhassa,

Mondván: Itt fekszik az a Balassa Bálint,
Ki kevés öröm közt nyelt sok keserves kint,
Kinek írásaiban aki jól is tekint,
Elméje bársonyán szemlélhet skarlát színt”

1596. február 22-én

1601. december 12-én

elhunyt Forgáchné Losonczy Anna.

Boroszlóban /Wroclawban/ elhunyt Balassa Bálint fia, János. Ott is temették el, siremlékét Dobó Ferenc emeltette.

FORRÁS:

1. Ács Zoltán: Kísérletek a Várday vagyon megszerzésére. In: Borsodi Levéltári Évkönyv. Miskolc. 1985/V.
2. Balassi Bálint összes versei, szép magyar comoediája és levelezése. Szerk.: Stoll Béla és Eckhardt Sándor. Bp. 1974.
3. Balassa család levéltára. Szerk.: Borsa Iván. Bp. 1990.
4. Balassi Bálin életműve. Tudományos ülésszak. Eger. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1976. 5-6. sz. A továbbiakban: ItK.
5. Bártfai Szabó László: Forgách család története. Esztergom. 1910.
6. Belitzky János: Losonczi Anna somoskői, szécsényi, gácsi uradalmainak 1596. évi összeírása. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1980/VI.
7. Bitskey István: Virtus és religio. Miskolc. 1999.
8. Bónis György: Balassi Bálint szentszéki pere. In: ItK. 1976/5-6. sz.
9. Csanda Sándor: Csehszlovák-magyar kulturális kapcsolatok. Bratislava. 1963.
10. Dávid Géza: Balassi János török kapcsolatai. In: Századok. 1998. 4. sz.
11. Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943.
12. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1955.
13. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint halálának preludiuma. In: ItK. 1959.
14. Eckhardt Sándor: Újabb Balassi okmányok. In: ItK. 1963.
15. Epicédium a Balassi fivére, Bálint és Ferenc halálára. Szerk.: Ács Pál. Bp. 1994.
16. Erdélyi Pál: Balassa Bálint. Magyar történelmi életrajzok. Bp. 1899.
17. Falvy Zoltán: A magyar zene. Bp. 1999.
18. Ferenczi Zoltán: Balassi Bálint és Ferenc halálának Vízkeleti Tamás egykori naplójából. In: Akadémiai Értesítő. 1916.
19. Gömöri György: Újabb Balassi nyomok Lengyelországban. In: ItK. 1981/4.
20. Gömöri György: 1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról. In: ItK. 1996/1-2.
21. Gömöri György: A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Bp. 1999.
22. Gyulai Éva: A miskolci szőlő és birtokosa a diósgyőri uradalom zálogbirtokának első századában. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 1996. XXXIII-XXXIV.
23. Illéssy János: Adalékok Balassi Bálintról. In: ItK. 1900.
24. Illéssy János: Adatok Balassa Bálintról. In: ItK. 1901.
25. Horváth István: Esztergom 1594. évi ostroma és Balassi Bálint megsebesülésének helyszíne. In: Esztergom Évlapjai. 2000.
26. Károlyi Árpád: Balassi Bálint életéből. In: Századok. 1882.
27. Ján Kloc: Adalékok Balassi Bálint életrajzához. In: ItK. 1965.
28. Komlovsky Tibor: A Balassi-vers karaktere. Bp. 1992.
29. Korai Magyar Történeti Lexikon. Szerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994.
30. Magyarország hadtörténete. ItK. Bp. 1984.
31. Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987.
32. Németh S. Katalin: Balassi János epicédiumáról. In: ItK. 1996/ 5-6.
33. Nemeskürty István: Balassi Bálint. Bp. 1978.
34. Nógrád vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1911.
35. Pálffy Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. In: Történelmi Szemle. 1999/3-4. sz.
36. Perjés Géza: Balassi a katona. ItK. 1955.
37. Pirhalla Márton: A Szepesi Prépostság vázlatos története. Lőcse. 1899.
38. Jan Slaski: Balassi Bálint és a lengyelek. In: ItK. 1999/ 5-6. sz.

39. Szentmártoni Szabó Géza: Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek. In: ItK.1999/ 5-6. sz.
40. Takács Sándor: Régi idők, régi emberek. Bp. 1922.
41. Toldy Ferenc: Adalék I. Balassa Bálint életéhez. In: Századok: 1873.
42. Tudománytár. 1842/XI. Habardy László naplója.
43. Zolnay László: A „Balassák” és Felvidék. In: Borsodi Levéltári Évkönyv. 1985/V.
44. Zolnay László: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp.

Békepártiak önmagukról

Vágvölgyiné Bene Orsolya

E tanulmány célja bemutatni a Békepárt utólagos öndefiníciójának kialakulási folyamatát és érvrendszerét. Ennek megfelelően vizsgálat tárgyává teszem a politikai alaphelyzetről és kulcsszereplőkről, úgymint a párt megalakulásának körülményeiről, a 48-as alaphoz való ragaszkodásról, a Függetlenségi Nyilatkozatról vallott nézeteiket, továbbá Kossuthhoz, Madarász Lászlóhoz és a radikálisokhoz, Szemeréhez, valamint Görgeyhez és a hadsereghez fűződő viszonyukat, ütköztetve kortárs visszaemlékezésekkel. Érvrendszerükben fellelhetők ideológikus elemek, torzító- és (ön)manipulációs vonások.

A Békepárt megítélése akkor lesz tágabb és pontosabb, ha görcső alá vesszük az 1848/49-es vitákban, döntésekben, kritikus kérdésekben felvállalt egykori szerepeket, megnyilvánulásokat és állásfoglalásokat. Ezek vizsgálatában pedig segítséget nyújtanak a békepárti Esti Lapok, az országgyűlési jegyzőkönyvek és a kortárs visszaemlékezések. E források elemzése azonban egy nagyobb lélegzetvételű munka kereteit igénylik, úgyhogy itt és most csak a békepárti és kortárs visszaemlékezések ütköztetésére vállalkozom.

A Békepárt nem volt a mai értelemben vett politikai párt. Nem rendelkezett párttagsággal, elnökséggel, de még pontosan lefektetett pártprogrammal sem. Csupán sokban hasonlóképpen gondolkodó parlamenti képviselők csoportosulásaként működött. Az 1849 januárjától ülésező debreceni országgyűlésen részt vevők három nagyobb csoportosuláshoz („párthoz”) tartoztak. Szándékosan csoportosulásról beszélek, mert azok a pártok nem feleltek meg a szó mai értelemben vett követelményeinek. Az egyik csoportosulás a kb. 30 főt kitevő Irányi Dániel – Madarász László vezette radikális-republikánusok, a detronizációs köztársaság hívei voltak. A második számottevő csoportosulásnak a Békepártot tekinthetjük. Tagjainak pontos számát nem tudjuk, sőt az is problematikus, mikor „alakult” meg: már Pesten is létezett valamiféle összetartó erő vagy csak Debrecenben sodorták az események a képviselők egy részét közös táborba? Kovács Lajos pl. a 48-as pesti parlament mérsékelt képviselőit szinte automatikusan a Békepárt tagjaiként tartja számon, azt a 48-as „miniszterialis párt” folytatásának tekinti, és ennek megfelelően céljának az 1848-as törvények alapján a béke mielőbbi megkötését jelöli meg. A harmadik erőteljes pedig a „pártonkívüliek, függetlenek” népes tábor volt, akik elkötelezetlenül sodródtak az eseményekkel. Ők voltak a legtöbben.

A Békepárt politikájának, filozófiájának tömör foglatát hivatalos sajtóorgánuma, az Esti Lapok fogalmazta meg 1849. február 22-én megjelent első számában: „Megpróbáltuk a hazát megmenteni, mint prókátorok, ez nem sikerült. Most megpróbáljuk őt megmenteni, mint katonák: ne adja Isten, de ha ez sem sikerülne, akkor próbáljuk megmenteni, mint politikusok.”

Mi módon képzelték el az ország megmentését a békepártiak? És 1849-ben volt-e egyáltalán reális esélyük a béke megkötésére? A Debrecenbe áttelepült parlament 1849. január 12-én kapta kézhez a december 31-én Windisgrätzhez indított békeküldöttség jelentését a küldetés eredménytelenségéről, s a királyi fővezér válaszárol: „unbedingte Unterwerfung” (feltétlen alávetés). A Békepárt szerette volna elérni, hogy a küldöttség megbízatását továbbra is fenntartsák, mert így kívánta nyitva tartani egy későbbiekben megkötendő esetleges béke lehetőségét. Az indítványt a január 13-i ülésen Bezerédj István terjesztette elő, de a parlament többsége nem támogatta. Ezt követően Nyáry Pál megpróbálta el-

érni, hogy az országgyűlés mondja ki: Magyarország az önvédelem terén áll ugyan, de 1848 alapján bármikor kész a békére. Ám Kossuth úgy vélte, felesleges lenne előre megkötni a nemzet kezét azzal, hogy a képviselőház kimondja: bármely helyzetben kész beérni a 48-as törvényekkel. Ebben az esetben ugyanis érvelése szerint egyenlőtlen harcot vív az ország, hiszen a Habsburgoknak nem lenne veszteni valójuk, mert vereségük esetén is csak azt kell megadniuk, amit az áprilisi törvények amúgy is előírtak. A képviselőház végül Kossuth indítványát fogadta el, s kimondta, hogy a nemzet utolsó csepp véréig védelmezi az ország létét, függetlenségét, alkotmányát, de a háború kimenetelét nem ismerve, nem kíván egyoldalú kötelezettséget vállalni és megkötni a kezét a rendezés pozitív alakításában. A Békepárt az első összecsapásokban alulmaradt, de még így is nagyobb aktivitást fejtett ki, mint amennyi számához képest várható lett volna. De ha javaslatait el is tudta volna fogadtatni, az áprilisi törvények betartása mellett nem volt esély a béke megkötésére. Ezt a lehetőséget a Habsburgok január 3-án, a horvát bánon keresztül elutasították, és Windischgrätz dölyfös üzenete után a magyar parlament sem dönthetett másként, mint hogy folytatja jogos önvédelmi harcát.

A január 8-i zárt ülésen Bartal György három kérdést intézett a kormányhoz: van-e elég pénz a háború folytatásához, milyen a hadsereg szelleme és biztosítva van-e a képviselők biztonsága? Az interpelláció nagy felháborodást váltott ki a képviselők körében, szinte beléfojtották Bartalba a szót. Az adott helyzetben, a január eleji parlamenti nyílt viták előtt Bartal és a Békepárt feltehetőleg így próbálta kipuhatolni a képviselők békülési szándékának komolyságát és annak határait. Ha kezdeményezésük a képviselőház többségénél támogatásra talál, esetleg 48 rovására is hajlandók lettek volna a béke megkötésére. A határozott elutasítás után Kemény Zsigmond Emlékiratában be is vallja, hogy Bartal akkor túllőtt a célon, tovább ment, mint amennyire pártja akkori ereje engedte. Bartal ugyanezeket a kérdéseket a február 24-i zárt ülésen újra feltette, de a fogadtatás most sem különbözött a január 8-itól. Erről az ülésről Madarász József emlékezett meg. 1849 legelején a Békepárt egy része kész volt akár 48 rovására is egyezkedni, ám kísérletüket a parlamenti képviselők elutasították, ezért ezt a megoldást támogatás hiányában elvetették. Minderre nem csak Bartal György említett interpellációja alapján következtethetünk, hanem Jókai Közlönyben megjelent cikkei is nagybani engedékenységről, a visszalépés szándékáról tanúskodnak. Jókai február elején több dinasztiahü cikkében (pl. február 9., 10., 13.) a klasszikus jó uralkodó és rossz tanácsadói sémát felhasználva sürgeti I. Ferenc József elismerését, (igaz az Esti Lapokban február végén már dinasztiaellenes írásokkal lép fel). A későbbiekben érdemes lenne megvizsgálni, hogy hogyan viszonyult a közvélemény a Békepárthoz. Erre vonatkozóan a korabeli sajtó cikkei és a polgárok memoárjai szolgálhatnak adatokkal.

A március 4-én megjelent nagyfokú centralizációs törekvéseket, Magyarország 1848 előtti önállóságát is felszámoló olmützi oktrojált alkotmány még a konzervatívok számára is elfogadhatatlan volt, és a békepártiaknak is bizonyította, hogy semmi esély sincs a tisztességes kompromisszumra. Az új birodalmi alkotmány a forradalom eredményei közül megtartotta a népképviseletet, a jogegyenlőség elvét és a jobbágyfelszabadítást. A községek tág önkormányzati jogokat nyertek ugyan, ám ezeket a liberális ígéretek nem védték alkotmányos garanciák. A legnagyobb felháborodást mégis az váltotta ki, hogy az új alkotmány koronatarományokra darabolta Szent István államát, a történelmi Magyarországot. Az olmützi alkotmánnyal nyilvánvalóvá vált, hogy Ausztria nem kíván békét kötni, hanem győzni és diktálni akar. Jókai ezért az Esti Lapokban megjelent cikksorozatában élesen elítélte az olmützi alkotmányt.

A győztes tavaszi hadjárat hatása után a békepártiakra is átragadt a remény és a lelkesedés, ezért őszinte meggyőződésből sorakoztak föl Kossuth mögött. Önbizalmukat tovább növelte, hogy Bem kiverte Erdélyből a februárban betört orosz segédcsapatokat.

A Függetlenségi Nyilatkozat ellen sem lépett fel teljes súlyával a Békepárt. Pedig ha valóban szándékukban állt annak megakadályozása, komoly gondot okozhattak volna Kossuthnak. Lehet, hogy féltek a Függetlenségi Nyilatkozattól és annak következményeitől, de ugyanakkor őket is elragadta a lelkesedés, és ezért nem tiltakoztak egyértelműen ellene?

1849 nyarán a hadiszerencse fordultával pedig még kevesebb esély nyílt egy esetleges béke megkötésére. A parlamentnek újra menekülnie kellett. Majd mikor a katasztrófa bekövetkezett, és a fegyverletétel elkerülhetetlenné vált, Magyarország első népképviselői országgyűlése is feloszlott.

Az alábbiakban tekintsük át egy kicsit közelebbről, hogyan vélekedtek a Békepárttól maguk a békepártiak.

Az öndefiníció forrásai

A Békepárt legismertebb alakjai Kovács Lajos, Kazinczy Gábor, Hunfalvy Pál, Kemény Zsigmond, Nyáry Pál és Jókai Mór voltak. Visszaemlékezéseiket eltérő időben írták, ennek megfelelően ugyanazokra az eseményekre eltérően emlékeznek. Legkorábban Hunfalvy Pál naplója íródott.⁽¹⁾ A napló műfajának megfelelően nem utólag készült, hanem az eseményekkel egy időben jegyezte le érzéseit, benyomásait, véleményét. Naplóját magának írta, ezért nem kételkedhetünk sorai őszinteségében, de ebből kifolyólag nem is konfrontálódik senkivel, álláspontját nem kell megvédenie. A Napló teljes terjedelmében csak 1986-ban jelent meg, igaz egyes részletei már 1888-tól ismerté váltak.

A szabadságharc leverését követően 1850-ben két munka is íródott: Kazinczy Gábor és Jókai Mór visszaemlékezése. Kazinczy Zemplén megye követe és a Békepárt meghatározó szerepet játszó tagja volt. A szabadságharc kudarcát követően letartóztatták, de szabadlábon védekezhetett. Védekezésének részét képezte az 1850 februárjában megírt védírata⁽²⁾, melynek már címe is mutatja – Szerepem a forradalomban –, hogy nem teljes hitelű forrásanyagról van szó, mert fő célja a Békepárt és saját tevékenységének felnagyítása vagy lebecsülése. A védírat meggyőzte bíráit, mert Kazinczyt 1850. július 30-án felmentették. Ez a visszaemlékezés 1884-ben jelent meg nyomtatásban.

Jókai szintén 1850-ben vetette papírra emlékeit⁽³⁾, de az ő sorait kortársai közül nyomtatásban senki nem olvashatta, mert azt először csak 1980-ban jelentették meg. Így kortársai az abban foglaltakat se megerősíteni, se megcáfolni nem tudták.

Az 1850-es évek elején íródott Kemény Zsigmond két röpirata⁽⁴⁾ (1850 és 1851) és visszaemlékezése is. Ez utóbbiból csak 1883-ban jelentek meg részletek Beksics Gusztáv jóvoltából⁽⁵⁾. A visszaemlékezés teljes terjedelmében ma sem ismert, így a Beksics, majd 1907-ben Gyulai Pál⁽⁶⁾ által újra közölt részletekkel kell a kutatónak megelégednie. Igaz, a válogatás során olyan részletek maradtak fenn, melyekben sok vonatkozásban részletesen olvashatunk a Békepárttól. Beksics ugyanis a részletek válogatásakor „Kemény és pártjának, a békepártnak, Kossuth ellenében kifejtett harczára és Kemény állásának megjelölésére”⁽⁷⁾ szorítkozott. Beksics az emlékiratot a Békepárt védíratának nevezi, mert sorai tetteinek igazolását és a kudarc Kossuthra hárítását célozzák. Védírat ugyan, de nem az ellenpárt és Kossuth ellen intézett vádírat, mert bár Kossuthnal szemben ellenszenvvel viselkedett, barátait menteni igyekszik.

A békepárttól kialakított képet nemcsak a békepártiak, hanem a nem békepárti kortársak is alakították. A kortársi visszaemlékezések közül Görgey Artúr, Klapka György Batthyány Kázmér, Vukovics Sebő és Táncsics Mihály írásait vettem görcső alá, míg a történetírások közül Horváth Mihály és Irányi Dániel köteteit használtam.

A legkorábban Görgey emlékirata jelent meg Lipcsében 1852-ben, igaz németül. Magyar nyelven csak 1911 óta olvasható.⁽⁸⁾ Klapka első visszaemlékezésével megelőzte ugyan Görgeyt, mert emlékiratának első változata 1850-ben Londonban, második 1851-ben Lipcsében jelent meg, de én az 1886-ban megjelent harmadik változatot használtam⁽⁹⁾. Katona Tamás szerint Klapka első emlékiratában még Görgey-párti, a másodikban már közeledik Kossuthhoz, és gyakran igazságtalan Görgeyyel szemben, míg a harmadik változatban újra elfogulatlanul ír Görgeyről, de saját szerepén is sokat szépít.

1859-60-ban Párizsban és franciául jelent meg az első történetírásnak számító kétkötetes munka Irányi Dániel tollából⁽¹⁰⁾. Irányi 1855-ben látott munkához, de szerzőtársa, Charles-Louis Chassin késlekedése miatt csak 1859-ben jelenhetett meg az első kötet. Irányi felhasználta Görgey, Klapka és má-

sok emlékiratait is. Kossuthról és a kossuthi politikáról igyekezett vonzó képet festeni, de arra ügylet, hogy ne legyen ez a munka Kossuth egyoldalú eszményítése. Az első magyar fordítás 1989-ben készült el. Irányi 1886 végén hazatért Magyarországra, és aktívan részt vett a magyar politikai életben. Két ki-sebb, e korszakkal foglalkozó munkát is megjelentetett, 1883-ban és 1884-ben. Előbb Kemény Zsigmond⁽¹¹⁾, utóbb Madarász József emlékiratára⁽¹²⁾ reagált.

A második történeti munka a püspök-miniszter-történetíró Horváth Mihály tollából került ki 1863-ban⁽¹³⁾ Genfben. Horváth nagy összefoglalását Párizsban írta, felhasználva az ott tartózkodó emigránsok visszaemlékezéseit is.

1873-ban jelent meg először Tancsics Mihály önéletírásának első kötete, melyet 1851-54 közt írt, a második-negyedik kötet pedig 1885-ben látott napvilágot⁽¹⁴⁾. Ez a munka annyiban különbözik a többi visszaemlékezéstől, hogy Tancsics nemcsak a forradalom, illetve az azt közvetlenül megelőző és követő néhány év történéseit írja le, hanem önéletrajzát születésével kezdi.

Visszaemlékezésével egészen 1883-ig várt Kovács Lajos⁽¹⁵⁾ és Hunfalvy Pál⁽¹⁶⁾ is. Kovács még ekkor is csak Irányi Dániel Kemény Zsigmond megjelent emlékirat töredékeire adott válaszára reagált.

A Békepárt nagy politikai ellenfelének, Madarász Józsefnek, a megtámadott Madarász László testvérének visszaemlékezése szintén 1883-ban került kiadásra⁽¹⁷⁾, és rögtön válasza is készítette Irányi Dánielt. Ezt a visszaemlékezést legalább olyan nagy fenntartással kell fogadnunk, mint a békepártiak öngigazolásait.

Batthyány Kázmér emlékiratára pedig még pontosan tíz évet kellett várni, míg 1893-ban Tóth Lőrinc a Budapesti Szemlében le nem közölte azt⁽¹⁸⁾.

Önálló formában legkésőbb Vukovics Sebő emlékiratai kerültek az olvasó kezébe⁽¹⁹⁾. Vukovics sem adhat teljes képet a Békepárt debreceni tevékenységéről, mert nem tartózkodott végig Debrecenben. 1848-ban a Délvidék kormánybiztosa, majd kormánybiztos a seregnél, végül a Szemere-kormány igazságügy minisztere. Vukovics 1850 januárjában Bánfalván, Vladárné Lónyay Karolina birtokán bujdosva kezdte el írni visszaemlékezéseit, de azokat nem vitte magával, mikor Párizsba szökött. A véletlen játéka, hogy ugyanakkor, ugyanott bujdosott Kazinczy Gábor is, és ott írta meg ő is visszaemlékezéseit. Vukovics emlékeiből legelőször Görgey István: 1848 és 1849 című munkájának 1888-ban megjelent 2. kötetében közöl részletet, de teljes terjedelmében csak Bessenyei Ferenc adta ki 1894-ben.

Mindezek áttekintésére azért volt szükség, mert a Békepárttól kialakult kép egy konstans alapelemekkel bíró ellentmondásos folyamat eredményeként jött létre, ahol nagy szerepe volt a „virtuális csapatomunknak”. Egyes eseményekre a békepártiak és nem békepártiak másként emlékeznek. Vannak elemek, melyeket a később született munkák megerősítenek, másokat gyengítenek, vagy egyszerűen meg sem említenek. Nemcsak események leírásánál, hanem a Békepárt tagjainak megnevezésénél, sőt a párt megalakulásának körülményeiben is számos eltérés tapasztalható.

A Békepárt létrejöttének körülményei

Kemény Zsigmond a Békepárt csíráját a Széchenyi körül 1848 nyarán csoportosuló ún. Ullmann-konferenciákban látja. Ezekről a konferenciákról a történettudomány semmi pontosat nem tud. A visszaemlékezések közül csak Keménynél, míg a történetírásokban csak Horváthnál találkozunk említésükkel. Kemény memoárja szerint ezeket az összejöveteleket Széchenyi szervezte, hogy legyen alkalom a rokonérzetű követeknek eszméik kicserélésére. Az Ullmann-konferencia népszerű volt a képviselők körében, és Kemény szerint a parlamenti tagoknak háromnegyed része látogatta azt. Azonban hamarosan elterjedt az a nézet, miszerint az Ullmann-konferencia mögött Széchenyi és Kovács Lajos áll, és ily módon akartak Széchenyinek híveket szerezni. Ez előbb az ingadozó tagokat, majd a mérsékelteket is elhídegitette, és így az Ullmann-konferencia négy heti élet után teljesen megszűnt. Kemény tagja volt ezeknek a konferenciáknak, és elbeszélése szerint egyike azoknak, akik befolyásolták a megbeszélések szellemét. Ezek az összejövetelek egyetlen célt szolgáltak: megerősíteni a mérsékeltek hely-

zetét a képviselőházban. Az Ullmann-konferenciák megszűnte után a mérsékeltek még négy alkalommal találkoztak Szunyogh Rudolf szállásán, de hogy pontosan mikor, nem tudjuk. Ha ennyire nincs róla adat, az is kétséges, hogy egyáltalán adottak voltak-e, milyen hosszan és tartalommal működtek ezek a konferenciák. Kemény az egyetlen, aki határozottan állítja, hogy léteztek ezek az összejövetelek. De akkor miért nem találkozunk velük a későbbiekben? Lehetséges, hogy az elkövetkező századok történetírása nem tudott mit kezdeni ezekkel a konferenciákkal, ezért nem is foglalkozott velük? Ez a téma mindenesetre egy minden részletre kiterjedő, elmélyültebb kutatómunkát érdemelne.

Kemény mindenesetre következetesen mérsékeltekről beszél, és nem a Békepártról. A Békepárt elnevezés először ugyanis csak a 49 eleji események kapcsán kerül szóba, a Kazinczy-klubbal azonosítva, mely a rémhírek szerint „a többiek rovására akar egyezkedni”.⁽²⁰⁾ Kemény az egyezkedés szándékát nem tagadja, de nyomatékosan aláhúzza, hogy ezzel „csak törvényes kötelességeinket teljesítjük, mert a ház maga kétszer határozta meg, hogy a nemzet becsületével megegyező minden módját a kiegyenlítésnek hajlandó elfogadni”.⁽²¹⁾

Kazinczy Gábor viszont Keménynek ellentmondva a Békepártot nem azonosítja a Kazinczy-klubbal. Elmondása szerint 1849 elején ő maga „estélyekre gyűjté az alsó- és felsőház tagjaiból a mérséklő elem férfait, kiknek köre a parlamentben az ügyek vezérletét átvehesse s a parlamenten kívül a radical-demokrata-republikánus clubbá keresztelt Egyenlőségi Társulat befolyásának ellensúlyozója, s egyszerűs mind támpontja legyen azon elemeknek, mik eddigelé elsodratni hagyák magukat”.⁽²²⁾ Ennek az lett a következménye, hogy Kazinczy „lakása ekként minden Kossuth-ellenes érzelmű, üldözött vagy pártolást keresőnek nyitva állt”.⁽²³⁾ Kazinczy szerint ezt a kört nevezték később arisztokrata klubnak, ami nem tekinthető a Békepárt csírájának, mivel szerinte a párt már korábban is hallatta a hangját. Kazinczy a Békepárt legelső szárnypróbálgatását az 1848-as év utolsó napjához fűzi. December 30-án Somogyi Antal az országgyűlésen azt javasolta, szólítsák fel az OHB-t, hogy számoljon be az ország helyzetéről. Az adott helyzetben várható volt, hogy Kossuth az országgyűlés és az OHB elköltöztetését fogja javasolni. Ezért Batthyány – mint Horváth Mihálytól tudjuk – cselekvésre szánta el magát. Híveivel Kovács Lajos szállásán tanácskozott, és célul tűzték ki egyrészt egy békeküldöttség kiküldését az ellenség táborába, másrészt pedig az országgyűlés Pesten tartását. Ennek megfelelően december 31-én Batthyány Lajos indítványozta is, hogy az országgyűlés ne költözzön a kormánnyal Debrecenbe, hanem maradjon Pesten. Mindez megerősíti, hogy 48 legvégén már létezett valamiféle szervezett (szerveződőben lévő) pártcsoportosulás, melynek élére Batthyány állt. Batthyáynak indítványával az volt a célja, hogy az országgyűlést elválassa Kossuthtól és az OHB-tól, így hagyva a végrehajtó hatalmat törvényes támasz nélkül. Egy megfélemlített országgyűléssel pedig könnyebben kötheteti meg a békét, ha lehetősége nyílik rá, illetve törvénytelennek deklarálhatta volna az OHB-t.⁽²⁴⁾ Bár Batthyány javaslatát az országgyűlés többsége elutasította, egy Windischgrätzhez küldendő követséget azonban sikerült a volt miniszterelnöknek elfogadtatni. Kazinczy szerint ez „a választmány kiküldése az első reménysugár volt, mit a béke barátai hónapok óta hiába vártak, s az első engedmény, mit Kossuthtól nyerének”.⁽²⁵⁾

Batthyány december 31-i kezdeményezését Irányi Dániel is megemlíti, de a Békepárt első tényleges próbálkozását és kudarcát az 1849. január 13-i ülésre teszi.

Kazinczy idézett véleményét Kovács Lajos is osztja. Szerinte a Békepárt Pesten sokat tehetett volna a fegyveres harc elkerülése érdekében. A nemzet választottaiként „teljes erélyvel föllépni lett volna kötelességünk, s mi ezt éreztük is, de elhagyatva vezéreinktől elhagytuk önmagunkat is. Ez bűnünk s Isten bocsássa meg nekünk, ez menthetetlen bűn. S igaza van Keménynek, midőn önmaga s a mi fejűnkre mondja ki: „A mérsékelt többségnek a miniszterium hibái által nincsen lemosva büne”.⁽²⁶⁾ (Micsoda önostorozás!) Kovács a 48-as pesti parlament mérsékelt képviselőit a Békepárt tagjaiként tartja számon, és így a Békepártot a 48-as „miniszterialis párt” folytatásának tekinti.

Kazinczy ezzel szemben úgy látja, hogy 1848 októbere és decembere közt a Békepárt még nem, csak az ún. „miniszterialis-konzervatív clubb” létezett, melynek működését a radikálisok lehetetlenné tették, így akarva elejét venni egy rendezett párt megalakulásának.

A Békepárt létrejöttének idejéről, körülményeiről se Hunfalvy, se Jókai nem szól semmit.

A kortársi emlékiratokra jellemző, hogy a Békepárt megszervezésének körülményeivel még a békepárti szerzőknél is kevesebbet foglalkoznak. Szinte csak Irányi és Horváth említi a Békepárt 1848-as tevékenységét. Horváth Mihály egyedülállóan arról ír, hogy az OHB néhány tagja (főleg Nyáry Pál és Perényi Zsigmond) már 1848 októberében a békétárgyalások megkezdésére tettek lépéseket, és felkérték a püspöki kart a közvetítésre. Horváth szerint ő maga a béke híve volt és az udvarnál nagy befolyással és tekintéllyel bírt. Ezért ő – és az egész püspöki kar – örömmel vállalkozott a közvetítésre, de arra kérték az OHB-t, hogy az (vagy a parlament) határozza meg a tárgyalások főbb elveit, ami mentén haladhatnak. Viszont az országgyűlés Kossuth távollétében (ekkor éppen a seregnél volt) ilyen felhatalmazást nem akart adni, mert a császári manifesztumok Kossuthot nevezték meg mint párttűt, és így a parlament azt a látszatot keltette volna, mintha a béke hívei Kossuth távollétében annak megbuktatására és az egyezkedésre törekednének. Ezért végül is elhalasztották a püspökök útját, de Horváth Mihály javaslatára egy feliratot küldtek a királyhoz a püspöki kar nevében. Horváth viszont arról egy szót sem szól, hogy a püspöki kar felkérésének ötlete a név szerint is megemlített Nyáry és Perényi magánkezdeményezése volt-e, vagy pedig egy létező párt tudatos programjának része.⁽²⁷⁾

1848. december 6-án – legalábbis Horváth szerint – már biztosan létezett a Békepárt, igaz Kossuth Wesselényit leszavaztató javaslata ellen nem szólaltak fel. Wesselényi azt kezdeményezte, hogy ismerjék el a trónváltást és Ferenc Józsefet királynak. Kossuth szerint viszont minden engedmény felesleges volna, mivel Bécs az áprilisi eredmények megsemmisítésére törekszik. A másnapi, december 7-i szavazáson a Békepárt dacosan hallgatott, annak ellenére, hogy Batthyányt Horváth szerint ekkor már a párt vezérének tekintették, s akinek célja a képviselőházban egy parlamentáris többség létrehozása volt Kossuthtal és híveivel szemben, amiért nemcsak Kovács Lajossal, Kazinczyval és Somogyival, hanem másokkal is tanácskozott. Batthyány november legvégén tért vissza Budapestre, mivel a sárvári választókerületben csak december 6-án választották meg képviselőnek, és erről csak december 9-én értesült, így a 7-ei ülésen még nem volt joga részt venni. Ennek ellenére a Békepárt tekinthette őt vezérének. A Horváth által említett tanácskozásokra Batthyány Kázmér szállásán került sor, az Ullmann-házban. Ezek szerint ezek a megbeszélések lennének a Keménynél is szereplő Ullmann-konferenciák? Ha ez így lenne, úgy Kemény rossz dátumot ad meg, mert ő ezeket az összejöveteleket 48 nyarára teszi, és szervezőjeként nem Batthyányt, hanem Széchenyit említi! Ha viszont egy és ugyanazon dologról beszélnek, az azt jelentené, hogy Horváth Mihály olvasta valahol Kemény emlékiratát, még mielőtt azt Beksis megjelentette volna. Egyébként honnan tudott volna a konferenciákról? Feltételezhetjük azt is, hogy ezekről az összejövetelekről nem Keménytől, hanem valaki mástól hallott, esetleg voltak olyan dokumentumok, melyek létezésüket tanúsították, de ezek mind a mai napig nem kerültek elő. Ennek ellenére több mint gyanús, hogy Keményen és Horváton kívül sehol máshol nem találkozunk említésükkel.

Vukovics Sebő a Békepártra először csak 1849 márciusában utal, amikor Klapka aggályosan előadja neki, hogy Debrecenben van egy párt, mely az osztrák hatalommal egyezkedésre törekszik. Vukovics elfogadja azt a véleményt, miszerint a Békepárt vezére Nyáry Pál volt.

Táncsics legelőször 1849 elején említi a Békepártot, Görgey pedig csak 49 tavaszán Kossuthtól hallott először létezésükről. Ez azért nem meglepő, mert a hadsereg tájékozatlan volt a debreceni erőviszonyokat illetően, és nem is ez foglalkoztatta őket leginkább, hanem a katonai helyzet alakulása.

Ami a Békepárt tagjainak névsorát illeti, a legteljesebb felsorolást Kovács Lajos adja. Ő a Békepárt tagjaiként tartja számon a következő képviselőket: Bittó István, Glavina Lajos, Horváth Boldizsár, Hunfalvy Pál, Jókai Mór, Ivánka Zsigmond, Kandó Kálmán, Lónyay Gábor, Gr. Lónyay Menyhért, Simon Rudolf, Somogyi Antal, Zeyk Károly és József, Zichy Antal, Batthyány Lajos, Deák, Széchenyi, Eötvös, Mészáros, Klauzál, Almásy Pál, Kemény Zsigmond és Dénes, Barthal György, Kazinczy Gábor, Szász Károly, Bethlen János, Gorové István, Kubinyi Ferenc, Duschek, Nyáry Pál, Bezerédj István, Pázmándy Dénes, Teleky Domokos, Zoltán János, Szunyogh Rudolf, Salbeck György, Pálffy János és Buday (András vagy Sándor). Ezen a listán olyan nevek is szerepelnek, mint pl. Eötvös, Széchenyi, Deák, akik el sem mentek Debrecenbe, márpedig a Békepárt tevékenységének nagyobbik részét a szabadságharc fővárosában fejtette ki, egyetlen pesti akciója is Batthyány nevéhez fűződik 1848. december 31-én.

A kortársak közül a Békepárt tagjait részletesen senki nem sorolja fel. A legrészletesebb névsort (9 névvel) Irányi adja politikatörténetében. Szerinte a párt legbefolyásosabb hangadói Kovács Lajos és Kazinczy Gábor, továbbá a két Zeyk, Weér Farkas, Szász Károly voltak, végül kisebb személyiségeként a párt tagjai közt említi Kubinyi Ferencet, Hunfalvy Pált (!) és Szunyogh Rudolfot. Érdekes, hogy Irányi Hunfalvyt a párt kisebb személyiségének tartja. Tancsics pedig csak 5 nevezetesebb tagot említi: Kovács Lajost, Kazinczy Gábort, Szunyogh Rudolfot, Pálffy Jánost és Nyáry Pált.

Nyáry „besorolása” már a kortársaknál is vita tárgyát képezi, mert 1848 tavaszán-nyarán a radikálisok egyik vezére volt, majd fokozatosan távolodva Madarásztól Debrecenben már valóban a Békepárt sorait szaporította. Hunfalvy szerint viszont Nyáry már október-november folyamán igyekezett Kossuth iramán lassítani.

Kovács fentebb említett felsorolásában nem tér ki részletesebben Nyáry Pál Békepártban betöltött szerepére, Jókai viszont már egyenesen a párt három legnevezetesebb és legbefolyásosabb tagjainak egyikeként említi őt, a mindenki által vezetőül elfogadott Kovács Lajos és Kazinczy Gábor mellett. Érdemes szó szerint is idézni Jókai róluk adott jellemzését: „Mindhármat tiszta elvrokonság kötötte a párt ügyéhez. Ez elv volt: „Magyarországot kibékíteni Ausztria iránt és Ausztriát Magyarországgal”. Hanem e három férfi személyiségei merőben különböztek egymástól. Közöttük legnagyobb tekintéllyel bírt Nyáry... Ellensége minden nagy szavaknak, a kormányt, melynek sokáig tagja volt, mindenkor iparkodott oly intézkedésektől visszatartani, melyek a magyar nemzet sorsát kockára tennék...félt, hogy Magyarországot önkeblében keletkezendő polgárháborúra találja vezetni általa, e miatt gyakran e legvilágosabb provokációkat, a legkinálkozóbb alkalmakat elbocsátá a kormányon megszállt párt leküzdésére, s bár a békepárt őt tartá vezérének, ő valóban nem tette magát azá. Egészen más taktikája volt Kovács Lajosnak. Ez a finom politikus sok ideig nem támatta meg egyenesen Kossuthot, hanem... Madarászt kellett megtámadni: hogy Kossuth korlátozva legyen. Mig tehát Nyáry merő dacos erőlyben mutatta Kossuth iránti ellenállását, az alatt Kovács a rendőrfőnököt támadta meg... E kettő modorát egyesíté Kazinczy. Kíméletlen, mint Nyáry, eszközökben kifogyhatatlan, mint Kovács, versengésben kész mindenkivel, kit elveinek ellenéül ismer, minden alkalmat, minden nemét a fegyvernek felhasználó, melyben ellenők felléphet, a fanatizmusig határozott karakter, kinek elég bátorsága volt egykor teljes konferencia előtt kimondani e szavakat: „En tetőtől talpig monarchista vagyok most is”. Gyűlölője a politikai parvenüeknek, ész- és becsületarisztokratáknak.”⁽²⁸⁾ Bár Jókai a Békepárt vezérei közt tartja Nyáryt számon, mégis úgy véli, ő volt a Békepárt tagjai közül a legkönnyebben megbuktatható egyéniség. Ezt azzal magyarázza, hogy a Békepárt tagjai sokkal óvatosabbak voltak annál, s hozzá képest is, semhogy ellenfeleiknek nyíltan felfedjék gyengeségüket, és így nagyobb sikert értek el, mint a kétség kívül roppant tekintélyű, de kevésbé óvatos Nyáry.

Vukovics és Batthyány Kázmér Nyáry szerepét illetően egyetért Jókaival. Batthyány az egyedüli, aki úgy tudja, hogy Nyáry titkos egyetértésben volt Görgey Artúrral, és hihetőleg közvetett érintkezésben a Pesten lévő osztrák hatalommal is. Erről a kapcsolatról senki más nem ír. Batthyány Kázmér túlértékelte a Békepárt erejét, és feltételezte, hogy kapcsolatban van Windischgrätzcel. Szerinte ez a kapcsolat a régi konzervatív párt néhány tagjának közvetítésével jött létre.

Irányi Dániel és Horváth Mihály ugyan a Békepárt tagjaként, de nem vezéréként tartja számon Nyáryt. Az okot illetően azonban már eltérés van a két történetírás között. Irányi szerint a radikálisok egykori vezére azért tért át a béke híveinek táborába, mert egyrésztől megrettent a háború várható következményeitől, másfelől pedig féltékeny lett Kossuth növekvő népszerűségére és hatalmára. Viszont a békepártiak nem ismerték el vezérüknek, mert semmivel sem tartották őt többre maguknál, nem tekintették maguk közé tartozónak, ezért a parlamenti vitákban sem támogatták. Horváth szerint viszont Nyáry csak néhány kérdésben csatlakozott a Békepárthoz, és nem is akarta a párt vezetését vállalni, nehogy az OHB-ból emiatt távoznia kelljen. Nyáry nem akarta, vagy nem tudta a párt vezetését megszerezni? Erre a kérdésre a szakirodalom és a memoárok még nem adnak egyértelmű választ.

Az elmondottakból kitűnik, hogy már a Békepárt megalakulásának idejét és vezetőinek személyét illetően is ellentmondásokkal terhesek a visszaemlékezések. Egy valamiben azonban egyetértenek: vala-

mennyi békepárti emlékiratíró hangsúlyozza, hogy céljuk nem a bármi áron való békekötés volt, hanem 48 talaján állva, az áprilisi törvények tiszteletben tartása mellett kívántak véget vetni a háborúnak.

Békekötés a 48-as törvények alapján

A legkorábban Hunfalvy fogalmazta meg Naplójában a 48-as törvényekhez való ragaszkodás fontosságát. Windischgrätz támadása után hangsúlyozza az önvédelem jogosságát, de arra is figyelmeztet, hogy nem szabad a kapukat a béke megkötésének lehetősége előtt bezárni: „készülünk még, s ha meg lehetősén el vagyunk készülve, akkor nyissuk meg az értekezést az udvarral, mondván neki, hogy egymást elronthatjuk ugyan, de nem volna-e méltányos a kölcsönös pusztításnak véget szakítani.”⁽²⁹⁾ 1849. április 2-án, a tavaszi hadjárat első győztes csatájának napján viszont már azt írja, hogy akkor kell majd ajánlatot tennünk Ausztriának – természetesen 48 alapján – mikor már győztes csaták lesznek a hátunk mögött, mert csakis akkor alkudozhatunk becsülettel. Januárban úgy látta, hogy azért kell ragaszkodnunk az áprilisi törvényekhez, „mert többet ha akarunk, a legteljesebb győzelem is csak új háborúnak volna eleje. Az 1848-iki alap mellett nemcsak azért kell megmaradnunk, mert Europa állása kívánja, de azért is, mert országunk különös körülményei teszik szükségessé. Mi sem teljes függetlenséget, sem teljes reszpublikát nem vívhatunk ki.”⁽³⁰⁾

Hunfalvy úgy látta tehát, hogy Európa nem engedné Magyarország függetlenedését, mert egy átrendeződő Közép-Európa felborítaná a kényes politikai egyensúlyt. Ugyanez a gondolat jelenik meg Kemény Zsigmond a Forradalom után c. röpiratában is. A nagyhatalmaknak valójában nem állt érdekében Magyarország önállóságának elismerése, és az európai egyensúly fenntartása érdekében ragaszkodtak a Habsburg Monarchia egységéhez, mert a fennálló politikai erőviszonyok közepette lehetetlen lett volna Ausztriát kis államokkal helyettesíteni. Ám ez nem azt jelentette, hogy a régi Habsburg birodalom változatlan formában való továbbélését kívánták, hanem egy korszerűsített, alkotmányos alapokon nyugvó új birodalmat szerettek volna látni a Duna medencéjében. Ez pedig a magyar törvények sutba dobásával nem valósulhatott meg. Ezért, bár sem politikailag, sem katonailag nem támogatták a magyar szabadságharcot, de nem is tettek semmi olyat, amivel az osztrák győzelmet siettetették volna. Az orosz beavatkozás nem titkolt nyugtalanságot keltett a francia és angol politikai körökben, de az európai egyensúly helyreállítása érdekében vállalniuk kellett azt a kockázatot, amit az oroszok nyugati irányú előretörése, a pánszlávizmus térhódítása jelenthetett. A nagyhatalmi viszonyokkal való számolás gondolata Hunfalvy Naplójában (pl. 1848. szept. 27.; 1849. jan. 16.; ápr. 16.) és az 1883-ban Pulszky Ferencnek írt röpiratában is megjelenik.⁽³¹⁾ Öccsének, január 24-én írt levelében pedig ezt olvashatjuk: „A korona volt azon eszme, melytől még csak gondolatban sem volt szabad távoznunk, ha ugyan a Magyarországot azon terjedelemben, mint 1848 előtt volt, meg akarjuk tartani, s benne a magyar nyelvnek diplomáciai méltóságát biztosítani.”⁽³²⁾ A trónhoz való ragaszkodással Kazinczy is a magyar nemzetiség vezető szerepének megőrzését látta biztosítotttnak, de ő tovább ment: nem csak király, de birodalmi király kell hogy legyen a magyarnak. Kemény Zsigmond Kazinczyhoz hasonlóan a Forradalom után c. röpiratában hangsúlyozza, hogy a birodalmi kapcsolat megbontására gondolni sem akartak, mindvégig ragaszkodtak a Pragmatica Sanctiohoz, és nem hitték, hogy e két eszme még valaha összeütközésbe kerülhet az 1848-iki törvényekkel.

Az összeütközés azonban elkerülhetetlenül bekövetkezett. A magyar parlament 1848. december 31-én még tett egy utolsó kísérletet a viszonyok békés rendezésére: Windischgrätzhez indított egy küldöttséget először fegyverszünet kieszközlése, majd I. Ferenc Józseffel való tárgyalás reményében. Hunfalvy szerint Kossuth ekkor ejtette ki száján először a becsületes alku szót, melyet a Békepárt, legalábbis elmondásuk szerint, mindig is akart. Kazinczy szintén előlépésnek tekintette a küldöttség kiküldését. Kovács ennél sokkal pesszimistábban emlékezik vissza: „Békét kérünk mi, kik az annyiszor ajánlott békét – visszautasítottuk.”⁽³³⁾ Érdekes, hogy éppen Kovács írja ezt. Ha ugyanezek a sorok Kazinczy visszaemlékezésében jelentek volna meg, érvelni lehetne a védirat funkciójával, de Kovács ese-

tében erre nem volt szükség. A Habsburgoknak tulajdonítani a többszöri békeajánlat-tételét több mint képmutatás! Ez nem más, mint a tények meghamisítására épülő önmanipuláció, és érvrendszerének egyik fő alapeleme. Ez a példa is jól mutatja a békepárti ideológiagyártás természetét.

És miben látták a nem békepárti kortársak a Békepárt célját? A legkorábban Görgey emlékirata jelent meg, s ebben azt olvashatjuk, hogy Görgey Kossuth beszámolója alapján először úgy hitte, a békepárti képviselők olyan országgyűlési határozat meghozatalát tűzték ki célul, melyben kimondanák, hogy az ország kegyelemre adja meg magát Windischgrätz hercegnek. A kegyelemre való megadás csak Görgeynél jelenik meg, de úgy, mintha Kossuth e téren szándékosan vezette volna félre őt. A kortársak nem veszik át ezt a gondolatot, sőt Irányi Dániel az összes emlékirat megjelenését megelőzően ír a Békepárt 48-as alaphoz való ragaszkodásáról. Ugyanakkor azt is reálisan látta, hogy ez csak illúziókergetés és nem realpolitika volt, mert Ausztria számítva Oroszország támogatására, nem fogadta el a 48-as alapon való békekötést, amit Magyarország 1849. január legelején felajánlott. Ugyancsak elveti azt a nézetet, miszerint ha lemondunk az önálló had- és pénzügyről, békét köthetnénk, hisz a két legfontosabb tárca elvesztése után milyen garanciákat adhatott volna a maradékot illetően a bécsi udvar? Ráadásul semmi biztosíték nem volt arra nézve, hogy az engedmények megtétele után a véráldozat elkerülhető. Érdekes, hogy Horváth Mihály nagy összefoglalásában nem részletezi a 48-as törvényekhez való ragaszkodás elvét.

Madarász József szerint a békepárti képviselők februárban az ország függetlenségének kivívását gátolni igyekeztek, bár nyíltan nem szervezték magukat. Márciusban pedig semmi esetre sem akartak 48 vívmányán túlmenni, és győzelem esetén is fenn akarták tartani az osztrák császári ház örökösödési jogát. Valójában a debreceni parlamentben – a radikális flamingók ki csoportját kivéve – senki nem gondolt 1849 tavaszán a Habsburgokkal való végleges szakításra. A békés kiegyenlítésről ugyan már régen nem volt szó, de Magyarország jövőjét a győzelem után is a Habsburg birodalmon belül képzelték el – egészen április 14-éig.

Táncsics csak annyit ír a Békepárt törekvéseiről, hogy a harc megszüntét óhajtják, és hajlandóságot mutatnak a béke megkötésére. Politikájukat nyíltan nem hirdették, nehogy pártszakadást eredményezzenek. Miféle párt szakadására gondolt Táncsics? A Békepártra aligha, a radikálisok is jól ismerték az ellenpárt nézeteit, a sehová nem tartozó többség pedig nem tekinthető pártnak, és szakadásuk sem valószínű. Ezért feltételezhető, hogy Táncsics ezzel a mondatával a szabadságharc és a kormány mögött álló tömegbázis meghasonlására célzott.

Batthyány Kázmér szerint a Békepárt célja Kossuth megbuktatása és az osztrák udvarral való egyezkedés volt. Hogy ez utóbbit milyen alapon képzelték el, nem szól semmit.

A békepártiak mindvégig kitartanak amellett, hogy a béke csak az áprilisi törvények megtartásával valósulhat meg. Ez nagyon szép gondolat, egyedüli hibája csak az, hogy figyelmen kívül hagyta a valóságot: a Habsburgoknak eszükbe sem jutott ezen az alapon kiegyezni! Ezért válik – ahogy Irányi találóan meg is jegyezte – illúzióvá ez a békepolitika.

A Békepárt első szárnypróbálgatásai Debrecenben

A küldöttség elment Windischgrätzhez, és az országgyűlés is szedelőzködni kezdett, hogy áttegye székhelyét Debrecenbe. Hunfalvy szerint több követ nem is akart elmenni, részint mert a „túlságoskodó pártnak” nem akart törvényesítője lenni, részint pedig mert nem volt kedve útra kelni a vad hidegben. Ennek ellenére a békepártiakként számon tartott képviselők nagy része útra kelt a szabadságharc fővárosába. A visszatekintő Kazinczy hat pontban sorolja fel átköltözésének okait, köztük a birtokfélést, a pesti néptől való félelmet említi, valamint hogy bízott a békekövetség sikerében, és biztos volt a béke gyors megkötésében. Célja volt „a leriasztott mérséklő elemek összevonása által lehetőleg paralizálni, s végre a Madarász-clique megsemmisítését... bármi áron merényleni ügyekvendik”.⁽³⁴⁾ Kazinczy védirata szerint a Békepárt nem sokat tehetett Debrecenben, mert Madarász szemmel tartot-

ta a „gyanús” képviselőket, s a várost a szó szoros értelmében elzárta a külvilágtól. Ráadásul 1849 elején sokan nem hónapokban, csupán napokban számolták a Debrecenben eltöltendő időt. Valójában ekkor két dolog mozgatta a képviselőket: egy részük bízott a békeküldöttség sikerében és a mielőbbi békekötésben, s ezért nem is fogtak komolyabb szervezkedésbe. Másik részük – az elemző szerint – viszont az osztrák előnyomulástól és a teljes vereségtől tartott. Nagyon kevesen bíztak azonban a győzelem kivívásának lehetőségében.

Kemény Zsigmond szerint konkrét cselekvésre nem is határozták el magukat, ezért rendszertelenül megtartott összejöveteleiken is többnyire csak pipáztak, beszélgettek. Kemény szerint ezeken az estélyeken ki nem mondott cél volt Madarászt minden oldalról megtámadni, lehetőleg úgy, hogy Kossuth neve kimaradjon a játékból. Továbbá ekkor fejtették ki a parlamentben éppen aktuális témákról, javaslatokról véleményüket. Különben pedig folyt a kártyázás és a mulatozás. Ilyen keretek közt fejlődött, erősödött a párt, kapcsolatot teremtvé „többi társaságokkal, melyek részint clubbá voltak keresztelve, részint csak mint együtt mulató cotteriák valának ismeretesebbek. Mindenüvé sikerült embereinket bevinni, s pártunknak több vagy kevesebb proselytákat szerezni”.⁽³⁵⁾ Az említett összejöveteleknek köszönhetően „Kazinczy és Kovács rövid idő alatt tekintélyes minoritás élén állottak, melynek nyilatkozatai előbb visszatetszéssel, később figyelemmel, végre a képviselőház rokonszenvének jelei közt fogadtattak... A Kazinczy párt terveiben nem volt annyi határozottság, mint a programmal bíró és régi pártoknál szokott lenni... e párt működéseiben a mozgóerőt vizsgáljuk, az inkább egy shibolet, mint egy doktrína, inkább tiltakozás, mint cselekvés, inkább egy negatív irány vala. Nem engedni a dolgokat oda fejlődni, hogy a nemzet és a trón közt a kibékülés hidja akármily körülmények miatt leromboltassék, ez volt a Kazinczy-párt törekvése”⁽³⁶⁾ – állapítja meg Kemény Zsigmond röpiratában.

A Békepárt kezdeti szervezkedése és megnyilvánulásai mögött nem sejlik fel tudatos pártpolitika, inkább erőpróbálgatás, óvatos kötélhúzás a régi nemesi pipafüstbe burkolózó politika keretei közt. Január – február táján a békepárti képviselők konkrét felszólalásokkal igyekeztek kipuhatolni s egyúttal alakítani a képviselőház hangulatát, mint azt Bezerédj, Nyáry, vagy Bartal bevezetőben említett parlamenti felszólalásai, valamint Jókai Mór hírlapi cikkei alapján meg tapasztalhattuk.

A pártok Debrecenben

A már korábban említett visszaemlékezésekkel szöges ellentétben áll Kovács Lajos írása, aki joggal hangsúlyozza azt, hogy nem a békepártiak voltak kevesen, hanem a forradalmi ellenzék, vagyis a flamingók. Szerinte az országgyűlés eredendően békepárti nézeteket vallott. A forradalmi ellenzék csak február közepén kezdett erősödni, pontosabban február 10-én, mikor is Kossuthot interpellálják Jókai Közlönyben megjelent cikkei miatt. Kovács szerint a Békepárt a flamingók e nyílt fellépésére reagálva kezdett el tömörülni és Esti Lapok címmel újságot kiadni. Naplójában Hunfalvy azt fejté ki, hogy a mérsekeltnek vannak többségben, akik Madarászt el akarják az OHB-ból távolítani, míg ellenben a másik párt Kossuthtól akar megszabadulni, mert szerintük nem eléggé szélsőséges. Alig két hét múlva pedig már a képviselők két táborra szakadásáról számol be, de az általa ábrázolt két párt egyikében sem ismerhetünk magára a Békepátra: „az egyikben vannak a pecsovicsek, hogy ezen elnevezést megtartsam, a másikban az úgynevezett hazafiak. A pecsovicsek gazdagok, ezek majdnem kivétel nélkül szegények, kik az államból élnek... A pecsovicsek egyedül magát nézi... Az úgynevezett hazafi nézi a hazát, de csak azon helyről, melyen ő áll, minélfogva magát legmagasabbnak tartja, s őszintén azt hiszi, hogy a haza nem boldogulhat, ha úgy nem megyen a dolog, ahogy ő szereti, s hogy ő lehessen az első... A pecsovicsek fekete-sárgák, hazaárulók. A hazafiak és iparlovagok egy követ fűnek, mert egymásra szorulnak”.⁽³⁷⁾

Jókai egyébként igen képzelet gazdag, de korántsem minden összefüggésében pontos és valóság-hű képet fest a parlamenti pártokról és céljaikról, túlzásoktól sem mentes értékelésében: „az egyik párt

a dinasztíával, a másik a nemzetiségekkel akart alkudozni... mindkét pártnak különös gyarlósága volt az: hogy céljai elérésének semmi egyéb akadályait nem látta, mint az ellenpárt törekvéseit, s azt hívte: hogy ha azt megbuktatá, győzött. Holott egyfelől a békepártnak az ausztriai kormányral, a forradalmi pártnak pedig a küldinasztiakéval lett volna szükség magát érintkezésbe tenni. Ezek elmulasztásával az egész politikai harc, csak egy vármegyei pártküzdelem volt, mely mindkét részről csak felszeg győzelmeket eredményezett. Mikor a békepárt győzött, nem volt kivel alkudnia, Ausztria mit sem tudott arról: hogy vele egyezkedni akarnak, elveiket, törekvéseit nem ismerte, máig sem ismeri”.⁽³⁸⁾ Jókai a parlamenti pártok legnagyobb bűnül azt rója fel, hogy nem a külső ellenség ellen küzdöttek, hanem belpolitikai ellenfelük ellen, és nem a hazát védték, hanem pártjuk érdekeit.

Titkos levelezés Windischgrätzcel?

Tartott-e fenn valamilyen kapcsolatot a Békepárt a Habsburg-házzal vagy Windischgrätzcel? Erre vonatkozóan a források megemlítik Madarász parlamentbeli felszólalását, melyben meggyanúsította Kovács Lajost a Windischgrätzcel való kapcsolattartással. Kovács szerint ez a rémhír csak egy félreértésnek és Madarász rosszindulatának köszönhetően terjedt el, holott ő, mint miniszteriumi osztályfőnök, csupán egyik alkalmazottjának állított ki hamis névre útlevelet, hogy az Pestre mehessen, és többek között hírt hozzon családjáról. A küldöncöt azonban Madarász emberei elfogták, útlevelet elvették, és csak azután engedték el, miután Kovács Lajos személyesen tisztázta Madarászzal a helyzetet. Másnap -Hunfalvy a február 16-i titkos ülésen történtek közt számol be ez esetről – Madarász azzal állt elő az országgyűlésen, hogy „tudja s van bizonyítéka arról mikép vannak képviselők, kik Windischgrätz herczeggel titkon érintkeznek és a béke felett alkudozást indítanak s e célra álnoklevelekkel küldönczöket menesztenek Pestre”.⁽³⁹⁾ Kovács a vádak elhangzása után zárt ülést kért, ahol előadta az ő változatát a történetkről. Madarász ezek után szó nélkül távozott.

Erről az esetről beszámol még Kemény Zsigmond is emlékiratában, ám ő úgy emlékszik vissza, hogy Kovács – mivel kétsége támadt a küldönc becsületességét illetően – még azelőtt visszavette a feleségéhez írott levelét, mielőtt a futár elindult volna. De nem csak a levelet vette vissza, hanem Pálffy János egy aláírás nélküli üzenetét is, mely a futár gallérjába volt bevarrva. Tudni vélik, hogy az üzenet tartalma csupán egy intés volt Pázmándyhoz, miszerint Windischgrätz most könnyen kibékíthetné az országot, mert a képviselők meghököltek. Madarász sejtetett valamit e levélkérről, mert Windischgrätzcel való összeesküvésről kezdett beszélni. Kovács viszont egy szót sem szól erről a kis céduláról.

Hunfalvy Pál is megemlíti Naplójában azt a bizonyos titkos ülést, melyen Madarász már egy levelet is mutatott, bebizonyítandó Pálffy és Kovács Lajos Windischgrätzcel való cimborálását. Erre azonban olyan lármá keletkezett, hogy Almássy Pál az ülést feloszlatta. Hunfalvy Keménnyel ellentétben nem szól Kovács Madarász vádjaira adott válaszáról és Madarász távozásáról sem, sőt ő már konkrét tárgyi bizonyítékot említ. Hogy a tárgyi bizonyíték alatt a Pálffy-féle cédulát érti-e, vagy valami mást, az nem derül ki. Úgy vélem, ha Madarásznak valóban lett volna konkrét bizonyítéka a Békepárt árulását, Windischgrätzcel való cimborálását illetően, azt nem hallgatta volna el, mert ezzel egy csapásra hiteltelenné és közmegevetés tárgyává tehetné volna a legnagyobb politikai ellenfelét. Ezért nem is lehet véletlen, hogy arra a konkrét bizonyítékra soha többé nem hivatkozott a későbbiekben. Kovács Lajos kategorikusan visszautasítja a Windischgrätzcel való kapcsolattartás vádját, de elismeri, hogy „nagy szerencsétlenségnek tartjuk forradalmunkban azon példátlan ügyetlenséget, vagy élheterlenséget, hogy sem mi ellenségeink benső viszonyairól, sem ők a mienkről épen semmi tudomással nem birtunk”.⁽⁴⁰⁾

Bécsset nem is nagyon érdekelte a debreceni pártok véleménye. A Habsburgok ugyanis elhatározták, hogy a harctéren tesznek pontot e „lázadás” végére. Kovács mégis úgy véli, ha kapcsolatba léptek volna Béccsel, lehetőség nyílt volna a békekötésre. Ennek bizonyítására meséli el, hogy mikor 1849. szeptember végén Nagyváradon találkozott gr. Zichy Ferenc országos főbiztossal és elmondta neki a debreceni párt békülési szándékát, ő „össze sapva kezeit azt mondá nekem: jó isten, ha ezt Bécsben

csak gyanítják is, hiszen a dynasztia és annak hivei készek lettek volna a personal unio határáig menni, csak hogy az orosz interventio igénybe vételét kikerüljék".⁽⁴¹⁾ Hát persze! A jóságos Bécs, amely egyfelől akár a perszonálunióig is elmenne, másfelől pedig kiadja az olmtüzi alkotmányt! Most vagy Kovács, vagy Zichy hazudik. Mindenesre Kovács részéről nagy merészség kellett e történet leírásához, hisz Zichy 1883-ban még a magyar közélet élő, aktív szerepet játszó tagja volt. Zichy esetleges cáfolatával Kovács Lajos egész visszaemlékezését hiteltelenné tehetné. De Zichy nem cáfolta meg. Talán nem is tudott Kovács emlékiratáról? Vagy úgy gondolta, hogy 34 év elteltével már nincs jelentősége a dolognak? A harmadik lehetőség, mely számomra a megismert források és a rendelkezésre álló szakirodalom alapján nehezen képzelhető el, hogy Zichy azért nem reagált erre, mert a történet igaz. Tény viszont, hogy Bécs messzemenő békülési szándékát bizonygatni minden alapot nélkülöz, és sem ilyen nyíltan, sem burkoltabb formában nem fordul elő egyetlen más békepárti szerzőnél sem.

A nem békepárti kortársak közül senki sem említi meg ezt a „levélküldési” közjátékot, se az ezzel kapcsolatos országgyűlési felszólalásokat, se a Madarász-féle konkrét bizonyítékokat.

Véleményem szerint nem volt semmiféle titkos kapcsolat a Békepárt és Windischgrätz vagy a Habsburgok között. Lehet hogy felvetődött a gondolat, de megvalósítására nem került sor. Ha Windischgrätz egy parlamenti küldöttséget elutasított, miért pont ezzel a néhány képviselővel, egy ismeretlen párt többnyire középszerű tagjaival állt volna szóba? Két lehetőséggel számolhatunk. Az egyik az, hogy Kovács útnak indított futára tényleg csak családi leveleket vitt, de Madarásznak a bizonyítatlan szóbeszéd is elég volt ahhoz, hogy megpróbáljon ráijeszteni a Békepárt tagjaira. Egy erőyes támadással, még ha az bizonytalan és zavaros, sőt az sem kizárt, hogy esetleg alaptalan vádon alapul is, visszavethette az amúgy sem túlságosan mozgékony képviselők aktivitását. A másik lehetőség szerint a futár nemcsak családi leveleket vitt, hanem Windischgrätznek, vagy a Budán maradt és az ellenségnek behódolt befolyással bíró államférfiaknak szólókat is. Madarásznak viszont ezzel kapcsolatban nem voltak konkrét bizonyítékai, ezért ellentmondásos és gyenge fellépésével nem tudott célt érni.

A Békepárt viszonya Kossuthoz

Tapasztalhattuk, hogy milyen kapcsolata volt, illetve nem volt a Békepártnak a Habsburg udvarral. A folytatásban vizsgáljuk meg azt, hogy hogyan viszonyultak a másik félhez, Kossuthoz.

Valóban meg akarták Kossuthot buktatni, csak nem volt hozzá elég bátorságuk vagy olyan értékes kincsnek tartották, akit meg kell védeniük a flamingók radikalizmusától? Erre a kérdésre eltérő válaszokat kapunk. Hunfalvy meglehetősen ellenséges hangon szól Kossuthról. 1848. szeptember 7-én a következőket írja: ő az, aki „leginkább hajlandó a teljes elszakadást célul kitűzni”; „nem tartom kormányférfinak, heveskedéseivel sokat fog rontani”.⁽⁴²⁾ Ugyanakkor hajlandó elfogadni őt vezérének, „csak parthoz segítse a hajót, csak mentse meg a magyar államot és nemzetiséget”.⁽⁴³⁾ Sőt novemberben Pázmándy szavai – „De miután Kossuth a-t mondott, mondjon b-t is, nekünk mint hazafiaknak őt pártolnunk kell, tudván bár, hogy mindnyájan elveszünk.”⁽⁴⁴⁾ – bár kínos érzelmeket ébresztettek benne, mégis sokban egyetértett vele. Nem bizott Kossuthban, mert olyan igazi megyei nemes embert látott benne, aki semmit nem tud tenni anélkül, hogy valakit meg ne sértsen. Szerinte olyan politikus volt, aki nem túrt meg a magáé mellett más véleményt: „Mióta Austriába bementünk, azóta nekem nincs véleményem; az ellen szoltam – most azt kell tenni, mit Kossuth mond s habár legbölcsebb véleménye volna valakinek, mind semmit sem ér. A ház, a bizottmány csak látszat végett van ott”.⁽⁴⁵⁾

A békepártiakat három csoportra oszthatjuk Kossuth és a Békepárt viszonyáról vallott nézeteik alapján. Az első tömörülésbe tartozik Kazinczy, aki szerint a Békepárt célja Kossuth megbuktatása volt. Kovács és Jókai szerint viszont Kossuth békepárti nézeteket vallott, ezért csak a flamingóktól kellett őt távol tartani. A harmadik körbe tartozó Hunfalvy pedig úgy látta, hogy Kossuth „a két párt közt inog, mert a juratuspolitika inkább tetszik neki, mint a férfipolitika”⁽⁴⁶⁾ Kemény pedig nem ír Kossuthoz fűződő kapcsolatáról.

Kossuth és a Békepárt viszonyára a kortársak közül csak Irányinál, Horváthnál és Madarásznál találunk némi utalást. Irányi egyedülállóan úgy véli, hogy a Debrecenbe érkezett képviselők többsége Kossuth ellen volt. A többség nem hitt a fegyveres harc sikerében, és annak ellenére békét akart, hogy Windischgrätz nyíltan elutasított mindenfajta békekísérletet. Irányi szerint a békepártiaknak gyűlölniük kellett Kossuthot, mert nem akart alkudozásokba bocsátkozni. De miért gondolja azt Irányi, hogy a politikai ellenfelet gyűlölni kell, miközben Kossuth valójában kész 48-as alapon alkudozni!

Horváth Mihály is osztja Kazinczy Gábor nézetét, mely szerint a Békepárt Madarász megbuktatásával valójában Kossuth pozícióját akarta meggyengíteni, mert úgy vélte, hogy az nem akart alkudozásokba bocsátkozni, és a bécsi udvar sem tárgyalt volna vele. Ezért Kossuth távozásával (bukásával) elhárult volna az akadály a béke megkötése elől. Akik ezt gondolják, azok nem veszik figyelembe a tényeket, nevezetesen Windischgrätz januári üzenetét, melyben fehéren-feketén megmondja, hogy csak a teljes alávetés fogadható el az udvar számára. Horváth szerint ahogy nőtt Kossuth népszerűsége, úgy nőtt elbizakodottsága, becsvágya, hiúsága, lenézése is mások irányában. Ezért is ragaszkodott Madarászhoz, mert az minden körülmények közt hű maradt hozzá.

A Kossuthot védő Kovács Lajos szerint a Békepárt kezdetben gyenge volt, de még így is sokkal erősebb, mint a republikánus flamingók, a Madarász-féle párt. Ezért amikor a parlament Debrecenbe költözött, a képviselők többsége kész volt 48-as alapon békét kötni, és ezt a január 13-iki ülésen el is határozták. Kossuth tehát békét akar, még az „unbedingte Unterwerfung” után is. Kovács szerint ennek az az oka, hogy Kossuth a téli nagy csalódások után már fontosabbnak tartja a biztos békét, mint a kockázatos háborút, arról nem is beszélve, hogy ha Kossuth békével biztosítani tudja a 48-as jogokat, nagyobb hős lesz, mintha háborúzna. Ez persze így nem állja meg a helyét, hiszen 1849 elején semmi esély nem volt egy tisztességes béke megkötésére, és Kossuth sem hajszolta a dicsőséget. Kovács gondolatmenetének a lényege, hogy a Békepárt a „forradalmi frakcióval” Kossuthért versengett és nem Kossuth ellen működött. De ha ez így van, akkor Kazinczy, sőt Hunfalvy is miért akarták őt mindenáron lemondadni? Kovács nem ismerhette Hunfalvy és Kazinczy visszaemlékezéseit, de a köztudatban valószínűleg az a nézet terjedhetett el, amit ez utóbbiak is képviselnek, s Kovács ezért próbálja meg feloldani a köztük feszülő ellentétet. Nem tagadja, hogy Kossuth hatalmát végzetesnek tartották, ezért törekedtek a mielőbbi békére. Ugyanakkor tiszta szívvel hitték azt is, hogy Kossuth a kibékülés egyedüli akadályja, ezért hatalmának megdöntését hazafiúi kötelességüknek tartották – egészen szeptemberig.

Szeptemberben, a háború kitörésével minden megváltozott. Kossuth tehetségével, tömegekre gyakorolt hatásával elengedhetetlenné vált a védelmi harc sikeres megszervezésében. Ezért védtek Kossuthot vészes környezete ellen, és oly elemek befolyásától, mint Irányi vagy Madarász. Úgy véli Kovács, hogy ha nem került volna sor fegyveres összecsapásra, ha nem lett volna szükség Kossuth szervezőkészségére, ha Windischgrätz nem ragaszkodott volna a feltétlen megadáshoz, és a 48-as törvények megtartásával békét lehetett volna kötni, akkor a Békepárt „Kossuth bukását, esetleg hatalmának megtörését, a katonai beavatkozást, katonai dictatúrát és ha kell minden ilyes előmozdítást hazafi érdemnek és nem bűnnek tartott”⁽⁴⁷⁾ volna.

Madarász viszont éppen ellenkezőleg vélekedik Kossuth helyzetéről. Szerinte a Békepárt 1849 februárjában még olyan gyenge volt, hogy a flamingók nem tartottak tőlük, ráadásul meg voltak győződve, hogy amíg Kossuth kitart azon eszmék mellett, melyeket eddig is képviselt, és melyeket a radikálisok is helyeseltek, addig nem is tudnak megerősödni, ezért Kossuthra sem lehetnek veszélyesek. Ezek szerint Kossuth a radikálisok és nem a békepártiak nézeteit vallotta, mint ahogy azt Kovács Lajos mondja?

A naplóíró Hunfalvy viszont bizik Kossuth józanságában, ezért a fegyveres puccs helyett arról akarta Bezerédjn keresztül Kossuthot meggyőzni, hogy ha személye lenne a béke akadályja, akkor önszántából mondjon le. Hunfalvy Kossuth félreállítását-félreállítását csak akkor tartotta reálisnak és szükségesnek, ha győzelmünk után megkezdődnek a tárgyalások. Mivel az események máshogy alakultak, úgy döntöttek, hogy Kossuthot mindaddig védik, míg a harc szempontjából szükség van rá, és míg távol lehet tartani a radikálisoktól. Ez egy darabig sikerült is, mert Madarász megtámadása után Kossuth

március 25-ig nem vette védelmébe miniszterét. Kossuth március 25-ig „a világ előtt még a kimondott békepárti program alapján állott. Soha nyilván még nem mutatta csatlakozását a béke ellenségeihez, Madarász és társaihoz”⁽⁴⁸⁾ De Kossuth jelzett parlamenti beszéde után a békepártiak előtt világossá vált, hogy csak a győzelmet várja és szakítani fog a békepolitikával, melyet eddig kényszerből vallott.

És hogyan vélekedik Jókai a Békepárt és Kossuth viszonyáról? Visszaemlékezésében a következőket írja: „A békepártiak Kossuthot megnyerni sosem voltak elég gyöngék, megbuktatni sosem elég erősek. Amahhoz hízelt, emehhez szenvedély kellett volna, s ők e tulajdonok egyikével sem bírtak...féltek ugyan herceg Windischgraetzről, de mégsem annyira, mint Kossuthról, mert ez közelebb volt, ha Kossuth kihúzta a lábát Debrecenből, tüstént mertek ellene szólni és tenni, de ha visszajött, újra elhallgattak”.⁽⁴⁹⁾ Ezek szerint a kapcsolatuk koránt sem állt oly biztos alapokon, mint ahogy azt Kovács bemutatja. Ennek ellenére Jókai, a békepártiak közt egyedülként, arról számol be, hogy Kossuth jóváhagyásával jelentek meg oly nagy vihart kavart cikkei a Közlönyben (pl. 23., 24., 27., számokban).

Jókai szerint : az OHB „elhatározá, miszerint Jósika (tehát nem Nyáry) felügyelete alatt a kormánylap dialektikai szerkesztését elkülönítse a technikaitól, s evégett a leendő szerkesztőség programját felkérte magához, meggyőződendő afelől, vajon program tételei saját elveivel kvadrálnak-e. E program volt egyszerűs mind a még magát nem konstituált, de szellemi kohézióban létező békepárt programja is. E program alaptételei közt ezen szavak is voltak: „A magyar nemzet csak törvényeiért fogott fejevert, semmi egyébért nem. Mihelyt a magyar nemzet törvényei biztosítva lesznek, megszűnik áldozni a nép vérével”...a békepárt küldötte, ki e programot Kossuthhoz felvitte, másnapra kihallgatási időt nyert, az értekezés három hosszú óráig tartott; az eredmény az lón: hogy Kossuth a programot – elfogadta”.⁽⁵⁰⁾ Ezt követően a Békepárt megkezdte működését a Közlönyben, de annyi interpellációt kapott a kormány és Kossuth, hogy „a békepárt visszalépett alig két hétig tartó befolyása után a kormányra, s azontúl mint önálló párt konstituálta magát, – a kormány ellenében”.⁽⁵¹⁾ Tehát Jókai Kossuth beleegyezésével írta cikkeit a Közlönybe. Bár minden békepárti szerző hangoztatja, hogy ezek a cikkek a kormány által kirendelt cenzor, Jósika báró tudtával jelentek meg, ennyire nyíltan, mint Jókai, senki nem mondta, hogy minderről Kossuth is tudott, sőt beleegyezését adta volna! Kovács Lajos szerint, ha nem is Kossuth, de Jósika még a cikkek kinyomtatása előtt olvasta azokat, igaz, ezt később letagadta.

Kovács egy érdekes momentumot is megemlít, nevezetesen hogy Nyáry megszorolta volna Kossuthot, amennyiben a békülékenységgel szembe ellentét lép fel, nyilvános ülésen elmondja, miszerint „Kossuth már Pestről szorultságában Violand bécsi képviselőnek írt, s a békepunctiokat megküldötte”.⁽⁵²⁾ Mi szükség volt erre, ha Kossuth, mint ahogy ezt Kovács végig hangsúlyozza, a Békepárt nézeteit vallotta? Kovács szerint Kossuth az ő nyomására mondta ki február 12-én az interpellációra adott válaszként azt, hogy nem zárkózik el a becsületes béke elől, de a harcot folytatja. Kossuth válaszában diplomatikus hangvételt él inkább a hadi eseményeknek, és nem a zsarolás miatti meghátrálásnak tulajdonítom. Kovács mégis úgy látja, hogy Kossuth válasza fényes győzelem volt a Békepárt számára, és súlyos vereség a radikálisoknak. De ha ez valóban így van, miért kellett új lapot indítaniuk, miért nem maradhatott Jókai továbbra is a Közlönnél? Hiszen a hivatalos lapot többen is olvasták, és így nagyobb volt az esélye annak, hogy az osztrákok kezébe is kerül néhány példány.

Az Esti Lapok Kovács és Kazinczy szerint nem volt pártorgánium, pártprogramot sem adott, csupán „a mérséklő elemek vívótere lón”. Az első szám 1849. február 22-én jelent meg. A lap alapítói semmiben nem kötötték meg a szerkesztő Jókai kezét. Csak egyetlen feltételük volt: megtámadtatásuk esetén bármikor írhasanak a lapba. Kovács írása szerint az Esti Lapok nagy visszhangot keltett, és nem csak Debrecenben, hanem ahová magánúton eljutott. Mivel a postát Madarász ellenőrzése alatt tartotta, így a lap szervezett terjesztéséről szó sem lehetett.

A történelem folyamán többször érte a Békepártot az a vád, hogy az Esti Lapokat Kossuth megbuktatására használták, mert nyíltabban támadhatták benne Madarászt. És ez utóbbi igaz is.

A békepártiak Kossuthhoz fűződő viszonya nagyon ambivalens volt. Tudták, hogy szükség van rá a védelem megszervezésében, de féltékenyek is voltak hatalmára, népszerűségére, arról nem is beszél-

ve, hogy őt tekintették a béke egyik legfőbb akadályának. Csodálták Kossuthot, de félték is tőle. Megbuktatni sem erejük, sem bátorságuk nem volt. Nem úgy Madarász! Madarász megbuktatása emelte ugyan a párt tekintélyét a közvélemény szemében, s ezzel összefüggésben tagjainak száma is nőtt, ennek ellenére többségre nem jutott. Ennek legfőbb oka az volt, hogy nem tudott olyan utat felmutatni, mely a fennálló indulatok között a békéhez vezetett volna. Ezért a Békepárt Kossuth elleni fellépése is inkább csak tiltakozás volt, semmint konkrét cselekvés.

Az évkönyv szűk keretei a teljes tanulmány közlését nem teszik lehetővé. De remélhetőleg ez a néhány fejezet is hozzásegíti az olvasót a Békepárt, és így a szabadságharc történetének jobb megismeréséhez. Ami ebből a tanulmányból kimaradt, az a Békepárt és Madarász László kapcsolatának, az ún. gyémántper politikai hátterének taglalása, a Függetlenségi Nyilatkozat békeparti fogadtatása, valamint a Szemere-kormány, ill. a hadsereg viszonya békepolitikához. A tervek szerint ezekről a kérdésekről a következő évkönyvben bővebben is olvashatnak a téma iránt érdeklődők.

JEGYZETEK:

1. Hunfalvy Pál: Napló 1848-1849. Bp, Szépirodalmi, 1986. (továbbiakban Hunfalvy: Napló)
2. Kazinczy Gábor: Szerepem a forradalomban. In. Hazánk. Történeti Közlöny. 1884/1.k. (továbbiakban Kazinczy: Szerepem)
3. Jókai Mór: Emléksorok 1848-49-ből. Jókai Mór munkái gyűjteményes diszkiadás. Szerk. Lukácsy Sándor, Bp, Unikornis, 1994. (továbbiakban Jókai: Emléksorok)
4. Kemény Zsigmond: Forradalom után. In. Kemény Zsigmond : Változatok a történelemre. Szerk. Tóth Gyula, Bp, Szépirodalmi, 1982. (továbbiakban Kemény: Forradalom után)
5. Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. In. Uott.
6. Beksics Gusztáv: Kemény Zsigmond a forradalom és a kiegyezés. Bp, Atheneum, 1883.
7. Kemény Zsigmond: Emlékirat 1849-ből. In. Báró Kemény Zsigmond összes művei/9.k. Közrebo-
csátja Gyulai Pál, Bp, Franklin, 1907. (továbbiakban Kemény: Emlékirat)
8. Beksics, 140.o.
9. Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben/1-2.k. Bp. Európa, 1988. (továbbiakban Görgey: Életem)
10. Klapka György: Emlékeimből. S.a.r. Katona Tamás, Bp. Szépirodalmi, 1986. (továbbiakban Klap-
ka: Emlékeimből)
11. Irányi Dániel-Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847-1849/ 1-2.k. Bp. Szépirodalmi, 1989. (továbbiakban Irányi: Politikatörténet)
12. Irányi Dániel: Megjegyzések báró Kemény Zsigmond emlékirataira. Bp, Franklin, 1883.
13. Irányi Dániel: Megjegyzések Madarász József emlékirataira. Bp. Franklin-társulat, 1884.
14. Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1863. (továbbiakban Horváth: Függetlenségi harc)
15. Táncsics Mihály: Életpályám. Bp. Magvető, 1978. (továbbiakban Táncsics: Életpályám)
16. Kovács Lajos: A Békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára. Bp, Révai, 1883. (továbbiakban Kovács: A Békepárt)
17. Hunfalvy Pál: Rövid visszapillantás a forradalomra. In. Budapesti Szemle, 1883/34.k., 77.sz.
18. Madarász József: Emlékirataim 1831-1881. Bp. Franklin-társulat, 1883. (továbbiakban Madarász: Emlékirataim)
19. Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai. Közli Tóth Lőrinc. 1-2. rész In. Budapesti Szemle 1893/ 74.k., 198.sz. és 1893/ 75.k., 199.sz. (továbbiakban Batthyány: Emlékiratai)

19. Vukovics Sebő visszaemlékezése 1849-re. S.a.r. Katona Tamás, Bp. Magyar Helikon, 1982. (továbbiakban Vukovics: Visszaemlékezések)
20. Kemény: Emlékirat, 92.o.
21. U.ott. 92-93.o.
22. Kazinczy: Szerepem, 96-97.o.
23. U.ott. 97.o.
24. Batthyány Lajos decemberi tevékenységéről részletesen ír Urbán Aladár: Batthyány Lajos 1848 decemberében c. tanulmányában. A tanulmány megtalálható: Századok, 125.évfolyam, 1991/3-4. szám, 205-228.o.
25. Kazinczy: Szerepem, 93.o.
26. Kovács: A Békepárt, 35.o.
27. Horváth: Függetlenségi harc/2. k. 29-32.o.
28. Jókai: Emléksorok, 83-85.o.
29. Hunfalvy: Napló, 113.o. (1848. nov. 26.)
30. U.ott. 157.o. (1849. jan. 16.)
31. Hunfalvy Pál: Rövid visszapillantás a forradalomra. In. Budapesti Szemle 1883/34.k. 77.sz. 273.o. (továbbiakban Hunfalvy: Visszapillantás)
32. U.ott. 168.o.
33. Kovács: A Békepárt, 42.o.
34. Kazinczy: Szerepem, 93-94.o.
35. U.ott. 87.o.
36. Kemény: Forradalom után, 341.o.
37. U.ott. 209-210.o. (1849. márc. 1.)
38. Jókai: Emléksorok, 105.o.
39. Kovács: A Békepárt, 56-57.o.
40. Kovács: A Békepárt 91-92.o.
41. U.ott. 92.o.
42. Hunfalvy: Napló, 72.o. (1848. szept. 7.)
43. U.ott. 72.o. (1848. szept. 7.)
44. U.ott. 112.o. (1848. nov. 22.)
45. U.ott. 108.o. (1848. nov. 21.)
46. Hunfalvy: Napló, 200.o. (1849. febr. 16.)
47. Kovács: A Békepárt, 90-91.o.
48. Kovács: A Békepárt, 80.o.
49. Jókai: Emléksorok, 100.o.
50. U.ott. 49.o.
51. U.ott. 54.o.
52. Kovács Lajos: Az 1849-iki debreceni pártok, és az Esti Lapok. In. Hazánk. Történeti Közlöny. 1884/1. k. 198.o.

Nógrád megyei malombérleti szerződések a 19. század közepéről

Zólyomi József

A ritkán fellelhető 13–14. századi Nógrád megyei írott forrásokban is találhatunk utalásokat az Ipoly folyó mentén épült malmokra. Gyakran a települések egymás között vetélkedve igyekeztek bebizonyítani, hogy kinek volt először malma. A kováriak, a balassagyarmatiakkal pereskedve olyan iratokat mutattak be, a 19. század közepén, a hatóságoknak, melyek szerint az ő malmuk századokkal előbb fennállott mint a gyarmatiaké. „Hogy pediglen Kóvár századokkal előbb, mint sem B.Gyarmath létezik, ki teszik Gara Palatinusnak 13-dik Századba Kóvárról datált metalissából, mely a Honthi Archivumba, Luka Nemzetség régi írásai között 1-ső szám alatt létezik, – ki teszik B.Gyarmathnak Catholicus Szent Egyházi Matriculájából is, hogy Gyarmath előtte csak filiálissa volt Kóvárnak, és így későbbben eredvén, malmai is későbbben lettek.” – olvashatjuk a kováriak beadványában.⁽¹⁾ A középkori malmok számát megközelítőleg sem ismerjük, de az ekkor még sűrűbben elhelyezkedő, kislétszámú Nógrád megyei településeken, már egy jól kiépített malomhálózat meglétét feltételezhetjük. A malmok számát a 16–17. századi török háborúk jelentősen lecsökkentették, hiszen a 18. század elején – a mai megye több mint száz településén – csupán 32-ben találtak malmot az összeírók.⁽²⁾ A törökdúlás következtében elnéptelenedett, majd újratelepített települések földesurai között egy nagyobb arányú birtokaprózódást figyelhetünk meg a 18. század elejétől. Öröklés, vásárlás, ajándékozás révén a települések többségének 2–3 vagy még ennél is több földesura volt egyidőben, akik a jövedelmező malomépítésről nem szívesen mondtak le. Ennek eredménye, hogy egy-egy településen még a 19. század közepén is 2–3 malom működött, természetesen más-más földesúr tulajdonában.

Tanulmányunkban nem Nógrád megye malmainak történetét kívánjuk összefoglalni, hiszen források hiányában erre nem vállalkozhatunk. Vizsgálatunk a malmok múltjának csupán egy szűk időszakára, a 19. század közepére terjed ki. Az időhatár kiválasztásában az a tény segített, hogy ebből az időből – a történeti Nógrád megyéből – több mint száz malombérleti szerződést találtunk kutatásaink során. A szerződésekből megismerhetjük a kor malomtípusait, a malom tulajdonosa és a bérlő kötelezettségeit, a jövedelmek megoszlását, a molnárok lakáskultúráját, más források felhasználásával az ekkor még működő malmok jövőjét.

Az 1840–1865 között készült malombérleti szerződéseket 3-6-9-12 évre kötötték. A bérlet kezdetének és megszűnésének napjai mindig az adott év Szent György napjára (április 24.) esett. Felvetődik a kérdés, hogy a 18. vagy az ezt megelőző századokban, a malombérleti szerződéseket mindig ilyen rövid időszakokra kötötték-e. A kérdés feltevését az indokolja, hogy a 17. század közepéről ismerünk egy olyan szerződést, amely szerint a malom bérlőjogát a molnár utódai fiúágon örökölhették. Balassa Bálint, 1664-ben, engedélyt adott Molnár Mihály molnárnak, hogy Kékkőben egy malmot építsen. Az ekkor fiúágra szabályozott bérleti szerződést a 19. század közepéig nem változtatták meg, az abban foglalt jogok és kötelezettségek Molnár Mihály molnár későbbi leszármazottjaira is érvényesek voltak.⁽³⁾ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, ha a malom tulajdonosának egyenesági leszármazásában változás nem történt, akkor a bérleti szerződések gyakori megújítására sem került sor, a bérleti jogot a

molnár leszármazottai örökölték. A 18. századtól a malmok többsége már nem az „ösi” családok tulajdonában volt az adott településen, hanem vásárlás, házasság révén más földbirtokosok kezére került. Ezeken a településeken a molnárok bérletjogának öröklési gyakorlata megszűnt, meghatározott időszakonként a malmokat újra árendába adták.

1. Malmok típusai

Kutatásaink során a megye malmairól településenkénti, típusonkénti kimutatást nem találtunk. Csupán egy összeírást ismerünk, amely kerületenként mutatja be a malmok típusait és a rájuk kivetett rovások nagyságát. A felmérésből sajnos nem tudhatjuk meg, hogy az egyes kerületekben mennyi volt a vízi- és a szárazmalmok száma, az adatokból csupán arányaikra következtethetünk.⁽⁴⁾

Kerület	Vízimalom			Szárazmalmom	
	1	2	3	1	2
	osztály				
Szécsényi	4	-	8	-	6
Sztrégovai	1 1/2	1	33 1/8	-	-
Gyarmati	3 5/6	2 1/2	4	-	-
Füleki	3	5	10	-	2
Nógrádi	2	9	-	-	5
Kékkői	3	-	13	-	-
Losonci	4 1/2	12	18	-	-
Sziráki	1	2	13	-	9
Összesen	22 5/6	31 1/2	99 1/8	-	22

Mielőtt a malmok típusait bemutatnánk, ismerkedjünk meg még egy összeírással, amely a szécsényi járáshoz tartozó településeken lévő malmok őrlőköveinek számát rögzíti 1832-ben.

Őrlőkövek száma	Település neve
1 köves	Bokor, Szentiván (Cserhátszentiván), Ecseg /5 malom/, Buják /3 malom/, Sámsonháza, Nagybárkány, Megyer /2 malom/, Luczin (Lucfalva), Nagygéc, Szanda, Sipek (Nógrádsipek), Rimóc, Szécsény, Piliny, Szalmatercs, Ságújfalu, Vanyarc /2 malom/, Kürt (Erdőkürt), Erdőtarcsa /2 malom/, Becske, Bér /2 malom/, Bercel /2 malom/, Szántó (Zagyvaszántó)
2 köves	Verebély (Mátraverebély), Terény, Varsány, Szécsény, Dolány (Benczúrfalva), Karancsság /2 malom/, Palotás, Kürt (Erdőkürt), Csécse, Gede (Szarvasgede), Bér /2 malom/, Bercel
3 köves	Jobbágyi, Szakal (Nógrádszakal), Ludány, Endrefalva, Kálló, Kőkényes, Szirák, Bágyon, Dengeleg (Egyházasdengeleg), Lőrinci, Bér, Bercel
4 köves	Surány (Cserhátsurány), Herencsény, Hugyag, Halászi (Ludányhalászi), Pöstyén, Szécsény
5 köves	Litke, Héhalom, Szécsény

Többségük az egyköves malmok közé tartozott. Gyakran előfordult, hogy egy-egy településen eltérő számú kövel őrlő malmok is voltak (Kürt, Bér, Bercel, Szécsény stb.).⁽⁵⁾

a. Vízimalom

A vízi- és a szárazmalmokra kivetett rovások számából arra következtethetünk, hogy az előbbieket aránya volt a nagyobb. A táblázatból azt is kiolvashatjuk, hogy a legtöbb vízimalom a sztrégovai kerületben volt, ezt a losonci, kékkői, sziráki és a füleki kerület követte. A malmok többségét a harmadik osztályba sorolták.

A malom bérlőjével kötött szerződésekben, néhány esetben azt is feltüntették, hogy a malom kezeihez alul- vagy felülcsapó szerkezet jutatta el a működéshez szükséges vizet. A 19. század közepén Pöstyénben alulcsapó, négykerekű malom volt. Szátokon egykerekű, felülcsapó, a szécsényi Szentlélek patakon lévő két malom közül az egyik alul-, a másik felülcsapós volt. Losonc-Apátfalván 3 kerekű, Dengelegen (Egyházasdengeleg) 2 kerekű felülcsapós malmok voltak.

A vízimalmok többsége gabonát őrült, de ezek mellett voltak olyan malmok is, amelyekkel kását őröltek, kendert törtek. Alsósápon, Pincen, Hasznoson, Halászipban kendertörő (*kender mállató, kender törtető*) malmok működtek. Pincen kásaőrítő malom volt. Losonc-Apátfalván 6 ütőre járó *lóhere karlór* építettek a vízimalom mellé. A deszkának szánt fát a losonci fűrészmalomban dolgoztatták fel, melyet szintén víz hajtott.

A malom berendezéséről, felszereléséről csupán egy forrást találtunk. A halászi (Ludányhalászi) malomban, 1851-ben, az alábbiakat írták össze: öt fogas kerék, – tíz csap, – kőpadok, – öt garat, – öt teknő, – öt kéreg, – öt garat tartó, – kendertörető két bakra, – egy kis szoba, mely a molnárlegény lakása, – száz kilás kasznyi, – két darab egyenként 25, egy darab 12 és egy 10 kilás szűszék, – egy vasas kila, – egy árpa csináló kéreg, – egy pitlé láda. Az öt malomkö alsó és felső részeinek mérete: *Első kő* forgójának vastagsága 9 col, – *második*: felső forgója 9 és fél col, alja 2 col, – *harmadik*: forgója 10 col, alja 2 col, – *negyedik*: felső forgója 9 col, aljának vastagsága 5 col, – *ötödik*: felső forgója 5 és fél col, alja másfél col.⁽⁶⁾

b. Szárazmalom

A fentebb bemutatott táblázat szerint a szárazmalmok aránya elenyésző volt a vízimalmokhoz képest. Néhány kerületben (sztegregovai, gyarmati, kékkői, losonci) egyetlen szárazmalmot sem találtak az összeírók melyre rovást vethettek volna ki. A rovások nagyságából ítélve a sziráki kerületben volt a legtöbb szárazmalom, ezt a szécsényi, nógrádi és a füleki kerület követte.

A malombérleti szerződések között ritkán találtunk olyat, amelyet csak szárazmalom bérlésére kötöttek volna. Többségüknél a két malom bérlője azonos személy volt. A szárazmalmok a vízimalmok mellett helyezkedtek el, használatukra többnyire csak akkor került sor, ha az utóbbiak árkában a kerek forgatásához nem volt elegendő víz. A szerződések szerint a szárazmalmot, a gabonát őröltetőnek a lóvagy ökörfogatával működtették, ritkán a molnár is kölcsön adta lovait, de ezért külön díjazás járt.

c . Szélmalom

Eddigi ismereteink szerint szélmalom Herencsényben és Tereskén volt. Az előbbi településnél a történeti források nem említik, meglétére csupán abból következtethetünk, hogy az egyik dűlőt még napjainkban is *Szélmalom* dűlőnek nevezik. A tereskei szélmalomra bővebb adatokkal rendelkezünk. A malom tulajdonosát, 1863-ban, a községi bíró magához hívatta, mert az a gyanú merült fel ellene, hogy az uradalom egyik pajtáját testvérével felgyújtotta. Tillicsek Vince kosatkai (Morvaország) születű molnár, az egyik kérdésre az alábbiakat válaszolta: „Én bevallom az igazat amint volt, a kérdéses nap délután Steiner Tereskei korcsmáros korcsmájába mentünk, és Steinernek fűrészt, mely igazítás végett nálunk volt, haza vittük, a korcsmában ketten 5 itcze bort fogyasztottunk el, mikor haza felé indultunk Jóska testvérem ösztönzésére, *de azért is, mert még szél nem fúj, és a malomban nem őrölhetünk* – a korcsmába maradtunk.” A szélmalom megléte még egyértelműbb abból a válaszból, melyet a bírónak arra a kérdésére „mi vagyonod van” adott: „Atyám elhalván öt testvérek együtt bírjuk a Tereskei határban egy kisajátított téren lévő *szélmalom*. Van Pusztá Szátokon egy házunk, melyre ez ideig 300 új forintot fizettünk, és van több szátoki és tereskei lakosokon, mint egy 1200 új forintig követelésünk.”⁽⁷⁾

2. A malmok tulajdonosai

A 19. század közepéig – eddigi ismereteink szerint – malmot csak a települések világi és egyházi földbirtokosai építhettek. A megye településeinek nagyobb része világi földesurak kezén volt. Egyházi birtokok elszórtan találhatók a megye területén: például Berkenye, Szendehely, Kálló stb. községek határát a váci püspökség birtokolta, Drégelypalánk, Érsekvadkert, Hunyag stb. települések pedig az esztergomi érsekség gazdasági birtokához tartoztak.

A földesurak a birtokaikon épített malmokat gyakran bérbe adták a helyi közbirtokosságnak, egyházközségnek, akik azok üzemeltetéséhez szakképzett molnárokat fogadtak fel.

Az 1848. évi jobbágyszabadság után, a falvak önkormányzatai, egyházközségei már nem bérlői, hanem vásárlás révén, tulajdonosai lettek a malmok egy részének. Néhány esetben a gazdagabb zsidók is vásároltak malmot.

3. A malom tulajdonosainak kötelezettségei

A malombérleti szerződésekben viszonylag kevés adatot találhatunk a tulajdonos kötelezettségére vonatkozóan. A tulajdonos vállalta, hogy a malom és annak berendezése, valamint a molnárház javításához szükséges faanyagot ingyen biztosítja, azok helyszínre történő fuvarozásáról is ő gondoskodik. Hozzájárult (általában 2/3-ad részben) a malomkö beszerzésének költségeihez, a csatorna készítéséhez és tisztításához.

Forgách Pál szécsényi uradalmában minden esztendőben 8 kocsi gallyat kapott a földbirtokos erdejéből a molnár.

A malomhoz eltérő nagyságú szántóföld és rét tartozott, melyet a molnár „...minden elárkosítástól megóvni, a szántót trágyázni köteles, azokat felosztani, szétarabolni az árenda elvesztése alatt tilalmaztatik. Az utolsó árendás évben az őszivel bevetett szántóföld haszna még a régi bérlőt illeti.” A szentiváni malomhoz 8 kilás szántóföld, 2/4 kaszás rét, 1/4 kilás kenderföld és 1/4 kapás szőlő tartozott.⁽⁸⁾ A szalmatercsi molnár csupán két kilás borgonya és kukorica alá való földet kapott.⁽⁹⁾ A föld általában a bérleményhez tartozott, a molnárnak ezért külön szolgáltatást nem kellett adnia, csupán Szelestyénben találkoztunk azzal a gyakorlattal, hogy a szántóföld és rét bérlete fejében a molnár köteles volt a malomhoz tartozó vas szerszámokat saját költségén megjavítani.

4. Molnár kötelezettségei

a. Kaució letétele

A molnár a malombérleti szerződés megkötésekor egy változó összegű kauciót volt köteles adni a tulajdonosnak. A kaució rendeltetését a szelestyéni malom bérleti szerződésében olvasható leírással szemléltetjük: „... a cautió somma arra fog szolgálni, hogy a haszonbérő által a malomhoz tartozó épületekben és szerszámokban okozott károk, avagy elmulasztott haszonbérbeli illetőségek kipótoltathassanak, egyébként a malomból való elköltözésekor vissza adjatik, addig is pediglen az uraság által biztos helyre tőke gyanánt letéttetik, s a kamatja a malom igazítására fordítandó lesz.”⁽¹⁰⁾ A jövedelmező malmoknál jelentős összegű kaució letételére kötelezték a molnárokat. Ez az összeg Petőpusztán 500, Pöstényben 450, Szécsényben 176, Nagyhalápon 150 ezüst forint tett ki. A kevés jövedelmű karancsberényi vízi- és szárazmalom bérletének megkötésekor 24 váltóforintot kértek. Varsány közbirtokosai kaucióként pénzüsszeget nem kértek a bérlőtől, a molnár ingó és ingatlan javait hitelzálogként kötötték le. A felsőtoldi molnár a szécsényi házáat adta biztosítékkul.

b. Örlési vám

A molnár az örlésre átvett gabonából – az örlési díj fejében – vámot szedett. A vám mértéke egyes volt, ez tűnik ki a sziráki járás kerületi jegyzőinek 1856. évi jelentéséből. A járás malmaiban tízdevámot szedtek az öröltetőktől. Gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a molnár minden kila gabonából – örlési vámként – egy 7,2 icce úrmértékű csanakkal vett ki gabonát.⁽¹¹⁾ A palotási jegyző szemléletesen be is mutatta a vám nagyságát: „Ha valakinek 10 kila gabona vitetik a malomba, abból a vám – egy kilát 72 itczével számolva – egy kila. A molnár a csanakkal kivett gabonát a malomban elhelyezett 50–100 kilás szűszékban gyűjtötte össze, melyből a szerződésben meghatározott időpontokban, annak 2/3-ad részét átadta a malom tulajdonosának. A jövedelmezőbb malmokban az egész évre kivett gabonavám mennyiségét négy részre osztották, melynek egy negyedére jutó részét március, június, szeptember és december hónapok első hetében szállították a malomtulajdonos magtárába. A kisebb jövedelmű malmokban, mint például Nagy-Halápon, a malom tulajdonosának jutó 90 kila rozst egyszerre, Szent Mihály nap előtti héten kellett magtárába szállítania. A szügyi felsőmalom bérloje az egész évre járó 68 kila rozst félvéneként, vagyis két ízben volt köteles kiadni.

A molnárokkal kötött szerződésekben pontosan rögzítették, hogy a malom tulajdonosa – a bérlet ideje alatt – mennyi gabonát kap évente a beszedett vámból. Mennyisége malmonként változott: Szécsényben 666, Pöstényben 626, Pető pusztán 400, Bussán 380, Losonc-Apátfalván 200 kila gabonát kapott évente a tulajdonos. Néhány szerződésben csupán azt kötötték ki, hogy a vám 2/3-ad része a tulajdonost, 1/3-ad része a molnár illeti. Más malomtulajdonosok pénzben kérték a gabonavám értékét. A felső-szátoki közbirtokossági malom tulajdonosai évenként 225 pengő forintot (minden forintba 3 ezüst húszast számítva) kaptak gabona helyett. Varsányban 140 ezüst forinttal, Béren 392 pengővel kellett kiváltani a gabonavámost.

A malom tulajdonosa arra is biztosítékot kért a molnártól, ha a bérletben megállapított gabonamennyiséget nem tudná kiadni. Szentiványi Farkas a felső-rónyai molnárral kötött szerződés 5. pontjában az alábbiakat olvashatjuk: „Ha a most nevezett terminusokra a gabonát ki nem állítaná, szabadságában áll az Uraságnak a Lossonczy piatzon akár rozstot, akár feles búzát venni, és az ő költségén Uhorszkára hozatni, mely megvett gabonának árát és fuvarát az árendás köteles lefizetni.”⁽¹²⁾ A megyében működő vízimalmok között nem csak gabonaörlő malmok voltak, szép számmal akadtak köles hántoló, kásátörő, kendertörő (mállató), lóhere karló és fűrészmalmok is. A kásátörésért a gabonaörléssel azonos mennyiségű vámot szedtek. A kendertörés vámját csupán egy forrás örzi: a hasznosi malom bérloje, 1855-ben, november elsején egy és fél mázsa virágos- és ugyanannyi magvaskendert adott át Gyürky Pál földesúrnak.⁽¹³⁾ A kivett vám mennyiségét csak a 20. század első feléből ismerjük. Csikány József 70 éves (1969-ben) szuhai molnár elmondotta, hogy a két világháború között még két kendertörő vizimalom működött a községben. Az ő malmának négy törője volt. A töretni szánt kendert az asszonyok kévékben hozták a malomhoz, minden kévéből egy marék kendert vett ki vámként a törő használatáért. Arra már nem emlékezett, hogy a malom tulajdonosának ebből mennyi kendert adott évente, csupán azt fűzte hozzá, hogy az ő feleségének annyi kender jutott a vámból, hogy az egész télen szőhetett.

A lóhere karló és a fűrészmalom használatáért járó vám nagyságára nem találtunk adatokat.

A kutatások során feltárt malombérleti szerződések többsége arra is utal, hogy a malom tulajdonosának gabonáját a molnárnak soron kívül, azonnal meg kellett örölnie, abból a maga részére vámot nem vehetett.

A nagyhalápi szerződésben a molnárnak az öröltetőkkel szembeni magatartását is szabályozták. „Köteles a molnár a malomba, a legnagyobb betsületességgel, lelkiismerettel a vámot kivenni – a vámost pontosan a szűszékokban betölteni azonnal, s a legszorgosabb felelet terhe alatt azzal számolni. Köteles a molnár az örlőkkel becsületesen s szeliden bánni, az örlők között a hozatal rende szerint a rendet és sort megtartani, a búzát, árpát, kukoriztát sőt tenkelt, zabot is a legjobban megörölni. Az örlők zsákjaiban lévő búzáikra felügyelni, arra is felvigyázni, hogy mások által el ne lopassanak. Semmi szín alatt ajándékot elfogadni nem szabad csak akkor, ha azt az uraságnak előre bejelentetik.”⁽¹⁴⁾ Számos

adatot találtunk arra a szokásra, hogy a molnárak az őrlésre várakozóknak malomkalácsot sütöttek. Ennek szemléltetésére egy 1854-ben felvett jegyzőkönyvből idézünk.⁽¹⁵⁾ „Jausa Márton molnár, lakik Zahorán, múlt éjjel a Szelestyényi malomba őrlés alkalmával malom kalácsot sütött az őrlésre várakozók és gyermekei részére. Kati József zsélyi születésű, jelenleg ifj. Piatrik János szolgája, a nélkül, hogy lett volna valami elfoglaltsága, a malomba meg jött, és a sült kalácsokból minden engedelem nélkül vette volna. Ezt látván Jausa Márton molnár, a kalácsot fogyasztani tiltotta, a kalács sütő vassal fenyegette, hogyha többet szedend azokból. Mire a vádlott Kati József Jausával összekapott, egymást verték. Sztrhár János zahorai bíró a verekedőket szét kergette.”

c. Ingyen végzett ácsmunka

A molnárak kötelesek voltak, a tulajdonosok által meghatározott mennyiségben, ingyen napszám munkát végezni. A „faragónapszám”, „fejszés napok”, „ácsnapszám” nagysága a malom jövedelmezőségétől függött. A folyamatosan működő pöstényi vizimalom bérlője évente 300 nap ingyen ácsmunkát végzett a malom tulajdonosának.⁽¹⁶⁾ A Pető pusztai malom bérlője 100 munkanapot dolgozott ingyen a község épületeinél. Bekény János Nagyhalápon lévő malmának bérlőjétől csupán 80 nap ácsmunkát kért, megjegyezvén, hogy „az urasági munkák sokszor egy fél nap, hol egy óra, hol két-három hétig is eltartanak.” A felsőtoldi molnártól 60 fejszés napokat követelt a malom tulajdonosa, melyeket a maga kenyerén kellett ledolgoznia. Heréden a közbirtokosság tulajdonában lévő malom bérlőjétől 50 „molnár napszámot” kértek, de köteles volt a faluban elhunytak koporsóit ingyen elkészíteni. A koporsók ingyen készítése Rimócon és Lócon is a molnár kötelessége volt.

Losoncon a városi malom bérlője a 100 munkanapot naponként 24 krajcár befizetésével válthatta meg. Losonc-Apátfalván a „napkeltétől napszálltaig” végzendő 100 ácsnapszámot 50 ezüst forintért lehetett megváltani.

A kékkői alsójárársbeli (Nógrád, Jenő, Tolmács községek) molnárak az 1791. és 1792. esztendőben az alábbi ingyenmunkát végezték:

1. A tolmácsi határban két hid készítése,
2. A kovácsi hídnál két hétig dolgoztak,
3. Nagyorosziban lóiskolát, istállónak padlózását és kútnak tetejét készítették,
4. Jenőn a vármegye házánál az istállót újra padlózták,
5. Feketevízen, egy új helyen felállított kisebb hidon három hétig dolgoztak,
6. Vadkerten a vármegye házánál az istálló padlózatának, a kert rovás kerítésének elkészítésére négy hetet fordítottak,
7. A kapásküti hidakhoz szükséges fa kivágása a jenői erdőben öt hetet, a fák kifaragása, a hidak összeállítása négy hónapot vett igénybe,
8. A Lőrinc pusztán felállított hidhoz szükséges fa kitermelésén a nagyoroszi erdőben két hétig, a hid összeállításán négy hónapig dolgoztak,
9. A nagyoroszi vármegye házánál három hétig dolgoztak,
10. Feketevízi hidaknál végzett munka két hétig tartott.⁽¹⁷⁾ Az ingyen végzett munkák napjainak száma nagyon eltérő volt, összefüggött a malom jövedelmezőségével. A pöstényi malom tulajdonosa 325 kila felesbúzáat kapott a molnártól, aki még 175 napot volt köteles ingyen dolgozni. Felsőtoldon a bérlési díj egy évre 50 kila tiszta búza és 60 fejszés nap volt.

A szécsényi járásban, 1832-ben, részletes összeírást készítettek a molnárak ingyen végzett ácsmunkáinak számáról. A táblázatból meg tudhatjuk, hogy hány molnárt köteleztek 12, 30, 60 stb. nap ingyen munkára.

Napok	Molnárok	Napok	Molnárok
száma			
12	1	60	9
18	4	80	2
20	1	100	5
30	4	150	2
40	8	200	1
50	10	250	2

A molnárok nagyobb része 50, 60 és 40 napig dolgozott ingyen a malom tulajdonosának. Tizenhat molnárnál nem határozták meg a napok számát, ők „szabadhajtás” szerint dolgoztak.

A szelestyéni és a szécsénykovácsi molnárnak kötelezővé tették, hogy „... az uraság számára meg kívántató molnár munkák kiszolgáltatására köteles leszen állandóan egy alkalmas molnár legényt tartani, ki minden munkát pontosan végbe vinni képes, saját élelmezésével tartani.”⁽¹⁸⁾

Az 1848-as törvények a molnárok ingyen végzett munka kötelezettségét is eltörölték, de – mint ez a forrásokból kitűnik – rövidesen újra visszaállították. Erre következtethetünk Molnár Mátyás megyei molnárcéh céhmesteréneknek, 1850-ben, a kormány bizottságának küldött leveléből. „Midőn a Köz Terhek Közviselésének elve Ország Gyűlésileg kimondatott – mi szegény molnárok, kik addig minden igazság és méltányosság ellenére, nem csak hogy a közadót viseltük úgy mint akárki más, hanem azon felül még minden a megyében meg kívántató ácsmunkákat is ingyen megtenni köteleztünk – mondom ekkor mi is némiképpen reménykedni kezdtünk.

De borzasztó is valóban! A csizmadia, szabó, kürtőseprő, kőműves, bár mi más mester Ember, csak úgy viszi a Köz terheket mint mi, vagy akár ki más – de ha a T. Vgye csizmadia, szabó, kőműves vagy bár mi néven nevezendő Mester Embernek művére reá szorul, annak művét s munkáját fizeti, mint akár ki más. Egyedül mi szegény molnárok voltunk azon abnormis helyzetben, melly szerint a Közadót ugyan fizettük, mint akár ki más, de a Vgyének ácsmunkára szüksége lett, azt mi ingyen s minden fizetés nélkül megtenni köteleztettünk.

Említett Köz Teher viselése Szent elvének ki mondásával folyamodtunk azonnal a Magyar Kormányhoz és szerencsések is voltunk annyiban, hogy a minket leginkább nyomasztó ingyen munkából felszabadítottunk – azomban Ö. Cs. K. Felsége Kormányának helyretételével, vissza jött régi abnormis helyzetünk is, s így újonnan adót fizetünk mint akár ki más s a megyei ácsmunkát ujra ismét ingyen meg tenni kénytelenítünk, s így mi szegény molnárok újra kétszeresen adózunk.”⁽¹⁹⁾

d. Szalonna, hizott állatok beszolgáltatása

Már a 17. századi malombérleti szerződésekben is találkozhatunk azzal a gyakorlattal, hogy a malom tulajdonosa hizott állatokat kért bérlőjétől. Balassa Bálint, 1664-ben, az újonnan épített malom bérlőjével kötött szerződésben kikötötte, hogy a molnár „minden esztendőben egy ártányt fog hizlalni és azt az uraságnak átadni”. Ugyanebben az évben Balassa Imrének, a litkei kétkerekű ipolyi malom éves jövedelemének felsorolásban a molnár által meghizlalt két darab ártány vagy négy tallér befizetése is szerepel.⁽²⁰⁾

A 19. század közepe táján készült malombérleti szerződések is – egyre ritkábban – tartalmazzák azt a kitételt, mely szerint a molnárok hizott állatokat voltak kötelesek adni a malmok tulajdonosainak. Ráday László földbirtokos szécsényhalászi molnárrja, 1855-ben, négy mázsa szalonnát adott az uraságnak.⁽²¹⁾ A tamási malom bérlője 20 darab „anya nagyságú” hizott kacsát hizlalt évenként Markus József földbirtokosnak az 1859-ben megkötött szerződés alapján.⁽²²⁾ Heréd község közbirtokosainak – akik az uradalomtól béreltek két vízi- és egy szárazmalmot –, a bérlőjogot nyert molnárral kötött szerződésében olvasható: „A molnár tartozik a Canonica Visitatio értelmében a Nagytisztelendő Plébános úrnak kétmázsás, a Kántor tanítónak egymázsás sertést évente kiadni.”⁽²³⁾ Prónay Pálnak a Losonc-Apátfalva határában fekvő malmának bérlőjével kötött szerződése az alábbiakat tartalmazza: „Tartozik a bérlő az Uraság által hizóba gondviselése alá kiadandó két ártányt öt mázsára évenként hizlalni, az

öt mázsán felőli sertéshús folyó árát a bérlőnek az uraság jutalmazás gyanánt kifizeti, – öt mázsán alóli sertéshús hiányának folyó árát ellenben bérlő molnár mester a tulajdonos Uraságnak megtéríteni a leötletés, felmázsálás alkalmával készpénzben pótolni köteleztetik. Köteleztetik nem különben a bérlő molnár mester az Uraságnak saját magából nyolcz lúd zsírozóra tömött tökéletes nehézségű hizott lúdat toll tisztára mosottan konyhájához szállítani, a tollú pehely szintén az uraságé.”⁽²⁴⁾ A felsőtoldi molnár fél mázsa szalonnát szolgáltatott be a malom tulajdonosának. A gutai és a béri közbirtokossági malmok bérlői 4–4 kila gabonát adtak a községi kanok ellátására.

e. Egyéb szolgáltatások

Ráday László szécsényhalászi malmának bérlőjét arra kötelezték, hogy „Az uraság által ki mutatandó helyen a molnár tartozik a malomnál juh-úsztatót fel állítani minden munkabér beszámítás nélkül, melyhez azomban minden meg kívántató anyagokat az uraság fog adni, ezen úsztatót folyvást a haszonbérlési esztendő alatt ingyen, jó karban tartani. Valahányszor a Mtgos uraság rendel halászatot, tartozik a molnár mester halászni azon észrevétellel, hogy a halászhoz megkívántató embereket annyszor, amennyiszer az Uraság halászatot rendel, a helybeli Tiszt úr tartozzon kiállítani, és a hálóhoz vagy is annak ki igazításához kender amennyibe kívántatni fog, az Uraság fogja kiszolgáltatni.”⁽²⁵⁾

A tamási malom bérlőjének, a maga költségén, két hámos lovat kellett tartania, hogy azokat a malom tulajdonosa évenként négy alkalommal, minden fizetés követelése nélkül, igénybe vehesse „oly útra mint ide Gyöngyös”.⁽²⁶⁾ A Losonc-apátfalvi molnárral kötött szerződés 16. pontjában arról olvashatunk, hogy „...a bérlő megengedni köteles oly távolságra mely menet és jövet két napba kerülend, lovait s kocsiját adni tartozik s a tartás az uraságot illeti, – s ház körül vagy Losoncra is ha szükséges, adni tartozik.”⁽²⁷⁾

f. Malom, malomház karbantartása

A malombérleti szerződés egyik pontja a malom épületének, berendezésének folyamatos javításával, állagának megőrzésével foglalkozik. Szemléltetésül a pöstényi malom bérleti szerződésének 6. pontját idézzük. „Köteleztetnek a haszonbérlők a malom épületét és minden malomi belső és külső vízi eszközöket és készüléket haladék nélkül megcsinálni, és haszonbér végével ugyancsak igen jó karban és állapotban ingyen minden követelés nélkül vissza adni, mely munkálatokra csak a szükséges nyersfa anyagok a tulajdonosok által a helyszínre fuvarozva időnkénti bejelentés mellett, kifognak adatni, ezen kizárólag értve nyersfa anyagok kiadásán felül, minden egyéb munkálatokat a haszonbérlők be tudás nélkül időnként pontosan tellyesíteni és egyéb más szükségletek a bérlők által viszon követelés nélkül kiállítandók lesznek, megigazítván és jó karba hozatván a malom és minden szerkezete a bérlők által. Ha az épületek a haszonbérlő ideje alatt a haszonbérlő vagy cselédje gondatlansága által elpusztulna, kivéve a menykőütést, tartozik vagyonából az felújítani és helyre hozni.”⁽²⁸⁾ Az alábbiakban néhány példával szemléltetjük, hogy a molnároknak milyen munkákat kellett végezniük a malomnál. A pöstényi molnár a zúgó elkészítéséhez 40 karót faragott ki, 3 gerendát helyezett a karók tetejére, alját lepadlózta, a zúgó alá új homlokfőt készített, hét vízválasztó oszlopot helyezett el, a két végére 15 padlót tett. A malomkerekekhez 480 fogat, 200 spernátszőget készített.

Kötelességük volt a homlokfő, a zúgók, a vízárók, a vízfogó gátak állandó javítása, tisztítása, az elkopott malomkő pótlása, melynek egyharmad költségét a molnár fizette. A malomkő beszerzésének, szállításának teljes költségét csupán a gutai közbirtokosság vállalta magára.⁽²⁹⁾ Az új malomköveket Losoncon, Vácott vásárolták.

A molnár költségét terhelte a malom és a molnárház tűzkár elleni biztosítása, az árverési illeték, saját jövedelmi adójának viselése.

5. A molnárok jövedelme

A malmot bérlő molnár jövedelmét, megélhetését elsősorban az őrlésre vitt gabonából kivett vám biztosította. A szerződésekben pontosan rögzítették, hogy a molnár az éves bérleti díjba hány kila gabonát volt köteles adni a malom tulajdonosának. Ebben a molnár részesedését nem közlik, de néhány megállapodásban a „harmados molnár” kifejezés szerepel, mely arra utal, hogy a vámként beszedett gabona 2/3-ad része a malom tulajdonosát, 1/3-ad része pedig a bérlő molnárt illeti. Ez alapján megközelítő pontossággal kiszámíthatjuk a molnárnak jutott gabona mennyiségét. Példaként megemlítjük, hogy a pöstényi közbirtokossági malom bérlője, az őrlésre átvett gabona vámjából 626 kila felesbúzáat adott a malom tulajdonosának. Ha az átadott gabona az éves bevétel 2/3-ad részét tette ki, akkor a molnár – őrlési vámként – 949 kila gabonát szedett be. Ez szerint a molnárnak 313 kila gabona jutott. Prónay Pál Losonc-Apátfalván működő malmának bérlője már csak 150 kila gabonát kapott a vámból. Találtunk olyan szerződést is, ahol a tulajdonos a malom jövedelmét három felé osztotta. Gróf Károlyi Ferenc 1746-ban kiadott szerződésében olvashatjuk: „Törintsi lakosoknak tekintvén szegénységét, magok nyomorúságát az által is segítették, hogy engettem Törintsi határban az Ipolyon új malmot építeni, illy conditiók alatt, hogy annak jövedelme három felé osztódjék, egyrész Méltóságos Úr részére, második a Falu számára, a harmadik a molnáré legyen. A fellyebb írt malom pediglen örököszen adatott az említett lakosoknak és az ő maradékainak.”⁽³⁰⁾

A bérlő gabonavám jövedelmének nagyságát jelentősen befolyásolta, hogy a vízimalmot bővíző folyó (Ipoly), nagyobb patak (Feketevíz, Zagyva), vagy kisebb vízer működtette. Ez utóbbiaknál az sem volt mindegy, hogy a malmot a vízben szegény felső- vagy a vízben bővelkedő alsószakaszára építették.

Számos esetben a molnárnak nem jutott annyi gabona a vámból, hogy családját el tudta volna tartani. Különösen így lehetett az a 18. században, amikor a falvak még kis létszámúak voltak. Példaként egy bárnai tanú 1737. évi vallomásából idézünk: „Tudgya azt is a Tanú, hogy a Bárnai Malom igen vékony hatású, mivel Molnárra is Sarlóval keresi esztendőnként kenyerét, úgy hogyha Szüntelen foroghatna is, Bárnából, mivel öt-hat Gazdából álló Falucska, igen keveset hozhat be. A Bárnai lakosokat többnyire eösmeri, tudgya, hogy többnyire szabados jövevényekből álló, négy ekénél több ki nem megyen az egész faluból.”⁽³¹⁾

Még a 19. század első felében is voltak olyan molnárok, akik a vámból bejött gabonából alig tudtak megélni. Elsősorban a kisebb patakok felső szakaszára épült malmok bérlői jutottak kevés gabonához, hiszen ezekben a malmokban csak a nagyobb esőzések idején – tavasszal és ősszel – örölhettek. E molnárok úgy egészítették ki jövedelmüket, hogy ácsmunkát vállaltak a helyi és a szomszédos települések gazdáinál, ahol a ház, pajta, istálló tetőszerkezetét állították össze, szerszámokat javítottak részükre, vagy a legények megrendelésére szerelmi ajándékokat (guzsaly, mángorló, sük, orsó stb.) készítettek.

A vízimalmok mellett felállított szárazmalmok viszonylag kevés jövedelmet biztosítottak a molnároknak. A legéndi szárazmalom bérlője 50 kila rozs és 4 kila tiszta búza vámot adott a tulajdonosnak. A szarvasgedei szárazmalom esztendőnként 10 kila vámot hozott Ruttkay György földbirtokosnak az 1830-as években. A szupataki malomból 9 kila vámot kapott. E malmokat bérlő molnárok éves bevétele sem lehetett jelentős.⁽³²⁾ A gabonavám mennyiségét, egyes időszakokban, az aszály is befolyásolhatta. Példaként megemlítjük, hogy a hat évre árendába kivett legéndi szárazmalom bérlőjének öt aszályos év jutott a bérlet idejére. A malom tulajdonosa, a község, a szerződésben kikötött árendából 10 kila gabonát elengedett, sőt, a malom bevétele növelése érdekében olyan intézkedést hozott, hogy „a legéndi bíró pálczája alá tartozó lakosok más falvak malmaiban nem örölhetnek gabonát, ha ezt megteszik minden rang különbség nélkül 1 pf. leend büntetésük.” Az intézkedések nem vezettek eredményre, a molnár csak az ingó és ingatlan vagyona eladásából tudta a vámot kifizetni.⁽³³⁾ Az alábbiakban a szécsényi járás molnárajainak a vámból származó éves gabonabevételét mutatjuk be 1832-ből.

A gabona mennyisége (kila)	Település neve
5 - 10	Sámsonháza, Megyer, Luczin (Lucfalva), Szanda, Sipek, Rimóc, Lócz, Varsány, Piliny, Karancsság, Szalmatercs, Etes, Sóshartyán, Ságújfalu
10 - 20	Herencsény, Sipek, Szécsény, Karancsság, Kürt (Erdőkürt), Bokor
20 - 40	Szentiván (Cserhátszentiván), Ecseg, Megyer, Nagygéc, Surány (Cserhátsurány), Dolány (Benczúrfalva), Szécsény, Kürt (Erdőkürt), Erdőtarcsa, Bér
40 - 100	Nagybárkány, Litke, Halászi, Pöstény, Vanyarc, Palotás, Dengeleg (Egyházasdengeleg), Buják, Csécse, Bercel
100 - 200	Kálló, Kökényes, Bercel, Kövesd (Nógrádkövesd)
200 - 300	Szirák, Bágyon, Dengeleg (Egyházasdengeleg), Lőrinci, Heréd

A molnár gabonabevétele egy településen belül is változott. Dengelegen az egyik malom 100, a másik 300 kila gabonabevételt hozott bérlőinek. Eltérő jövedelmet biztosítottak bérlőknek a Szécsény, Bercel, Karancsság határában található malmok is. Az összeírás Bokor, Szentiván, Sámsonháza, Megyer, Luczin, Szalmatercs, Szécsény patakon épült malmairól megjegyzi „ritkán öröl”, míg a Szandán, Sipeken, Karancsságon, Etesen, Sóshartyánban és Szécsényben felállított szárazmalmokról azt a megjegyzést olvashatjuk „sokat áll”.⁽³⁴⁾

6. A molnárok lakóháza és berendezése

A malmok mellé épített, a molnár lakhelyéül szolgáló házak – a malommal együtt – a bérlemény részét képezték, melyekben a molnár a bérlet ideje alatt lakhatott. Mivel a lakóház nem saját tulajdona volt, ezért annak nagyobb átalakítása, módosítása csak a malom tulajdonosának engedélyével kerülhetett sor. A molnárok házaira sajnos kevés adattal rendelkezünk. A legkorábbi adatunk a patvarci molnár házára – melyet a Forgách család építtetett a 18. század végén – vonatkozik, mely szerint az kőfundamentumra, vályogfallal épült, zsúppal fedett épület volt. Két szobából, egy kamrából, konyhából állt, alatta pincével. A leírás szerint az épület végében van két kis szinke, majd a baromfiknak, sertéseknek van itt három ól, egyik vályogból, kettő pedig fa rovatékos.⁽³⁵⁾ Ebben az időben készült a mohorai szárazmalom molnárjának zsúppal fedett háza is, de még fából.⁽³⁶⁾ A szakali molnár lakóháza, 1851-ben, három szobából, konyhából, egy kamrából állt. A szobákba kályha nincs. Az udvarban van egy nagy istálló rossz padlással, ezzel egyfedél alatt van egy szinke és egy sertésól, mellette deszkából készült két baromfiól található. Az egész udvar deszkával van bekerítve, rajta két kapuval és egy kis ajtóval.⁽³⁷⁾ Hlasznik Pál losonci molnár 1858-ban egy L alakú molnárházban lakott. A köalapú, vályogfalú, cserépszindellyel fedett házban négy szoba, két konyha volt. Minden szobában cserépkályha, az egyikben sütökemence is állt.⁽³⁸⁾

Az alábbiakban tekintsük át, hogy néhány molnár lakóházában milyen tárgyakat találtak a hagyatéki leltározói.

1. Brezovszki István dengelegi (Egyházasdengeleg) molnár hagyatéki leltára 1848-ból:

A 21 éves korában elhunyt molnár hagyatékában két öt-öt pengő bankjegyet (25 váltó forint), huszasokban (223 vf.), 69 db kemény tallért (345 vf.), rézpénzt (2 vf.), ötösökben pengő ezüst garasokat (1 vf.) találtak. A leltárba az alábbi termények szerepelnek: tiszta búza (5 kila), veremben lévő rozs (39 kila), veremben lévő árpa (63 kila), zab (12 kila), tenkely (1 kila), kukorica (11 kila), széna (4 szekér), bükköny (1 szekér), árpa és rozs szalma (5 szekér), rozs szalma ideivel együtt (3 szekér), idei rozs-búza termés még szalmában (13 csomó és 10 kéve), kendermag (1 kila). Állatállománya: 3 ló, 1 tehén, 7 kijáró és 1 hízó sertés, 26 lúd, 14 nagyobb és 7 kisebb kacsa. A hagyatéki leltár 322 tételt tartalmaz, melynek teljes közlésétől eltekintünk, csupán a lakóház berendezésének tárgyaiból, az öltözethez tartozó ruhadarabokból és a molnár mesterséghez tartozó eszközökből mutatunk be néhányat.⁽³⁹⁾

Bútorok, lakástextilek, kép, tükör	
Négy felső dunna	Három alsó dunna
Tizenöt vánkös	Három közönséges ágyterítő
Egy fehér, keresztül vastag csipkésű ágyterítő	Két vékony pamutos asztal abrosz
Két darab új vánkoshaj	Egy hamvas vagy vastaglepedő
7 darab törülköző	4 darab vékonyabb ágyi lepedő
4 vastagabb vagyis szalmalepedő	Négy darab fából készült nyoszolya
Két nagyobb láda puha fából	Hat kávészínűre festett karszék
Egy kékre festett fogas	Egy furnírozott sublósos kasznyi
Kályha körüli puhafa lóca	12 darab rámás kép
Két kisebb tükör	Kihúzó asztal keményfából
Munka- és használati eszközök	
Kenyérsütő abrosz	Hat szakajtórúha
Három koczkás ablak függöny	Hatszeles új ponyva
Hat db pakfong kanál	4 czinkanál és egy le vesszedő kanál
21 villa, 5 kés	Tűzpadra való szerszámok: kutács, lapoczká, fogó
Egy kovácsvakaró	Palacsinta sütő
Réz katlan	4 czintányér
Bádogos tejszűrő szitka	Vasaló két vassal
Malomkalács sütő vas	Tésztagyúró tábla
Trancsírozó tányér fából	Kanalas
Fedeles döböny fa abroncsos	11 szakajtó
Kenyértartó fedeles szakajtó	Pattogós motolla
Egy nagy szűszék	8 cserépfazék
6 cseréptál és öt tányér	Egy vastag fekete nagytál
Két porcellán tál, 10 fejtér tányér, kávécs findzsa	3 kávécs csésze
Öltözet darabok	
Asszony spenczli ezüst gombbal, csattal	Két alsószoknya
Téli veres-fekete nagykokczájú kendő szőrből	Két patyolat fekete színre festett kötény
Fejér kendő, kis veres virággal	Fejér schlingelt félkendő
Asszonynak való ujjas ködmöny	Egy pár ezüst fülbevaló
Ezüst gyűrű szemmel	Széles posztó nadrág szíjjal együtt
Posztó férfi kabát	Férfi téli bekecs
Molnár szerszámok	
4 ráspoly, két kis fűrócska, nagy fűrés, bárd	Rámás és farkasfogú fűrés, donga feszítő
Spuntoló-, szarvas-, kutalló- és cresztő gyalu	Rajz modla, csapó zsinór, fa czirkalom, faragószék
Gömbölyű véső, lyukasztó, abroncs nyújtó, furgoncs	Stróf kulcs, abroncsolló kés, vas reszelő
Vízimérték, fa ráspoly, köszörű vályúval, csákányok	Szerszám tartó ráma
Harapófogók, 2 kalapács, balta, abroncsolókés	

2. Dobos György sipeki (Nógrádsipek) molnár hagyatéka 1855-ből:

A hatvan éves korában elhunyt molnárnak Losonc-Tugáron saját háza volt. Sipeken a bérelt malomhoz tartozó házban lakott. Hagyatéki leltárában az alábbi tárgyakat tüntették fel: téli mente, - bunda, - nyári kabát, - köpönyeg, - kasznyi, - ócska láda, - hosszú karos szék, - két karszék, - asztal, - ócska szűszék, - 70 darab asztalos és molnár mesterséghez tartozó szerszámok, - óra, - dézsa, - rocska, - káposztagyalyu, - lisztes hordó, - nyoszolya, - kolbásztöltő, - zsejtár, - lugzó.⁽⁴⁰⁾

3. Barta József szakali (Nógrádszakál) molnár hagyatéka 1857-ből:

Az elhunytak fél úrbéri telke volt a faluban, melyet gyermekei között felosztott, maga pedig az ács mesterséget kitanulva molnárnak szegődött. Szakalban lévő kőfalú, szalma fedésű saját házában lakott, mely két szoba, egy konyha és egy istálló alaprajzi elrendezésű volt. Az udvar építményei közé tar-

A molnárok jövedelmére, otthonuk berendezésére vonatkozó adatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy többségük a telkes gazdák szintjén élt. A malom hasznától függően a tagozódás náluk is megfigyelhető: egész, fél- vagy negyedtelkes gazdák életszívnálát követték. A legmódosabb ipolyi molnárok között voltak olyanok is, akik öltöztük (arany ékszerek), bútoraik (falióra, furnérozott szék, fehérre festett szekrény stb) beszerzésében a városi polgárságot tekintették példaképnek. A molnárok társadalmi megbecsülésének elsősorban az adott rangot, hogy magas szinten értékelték a mindenki által igényelt famunkához. Tekintélyüket az is fokozta, hogy a világ, a szűkebb táj eseményeiben, a kocsmárosok mellett, ők voltak a legfőkezdőbbek, hiszen a malomban sokan megfordultak naponta. A molnár nagyobb vagyoni helyzetére következtethetünk abból is, hogy például a dengelegi molnár betegségét egy aszódai orvossal kezelte, aki cukorral, citrommal, faolajjal, zsírral, ecettel gyógyította betegét. A további kiadások között szerepel – halála után – a holttest mosása 3 itce pálinkáért, a koporsó elejére ajtó készítése, a sír kigyepesítése, az elhunyt ruházata (ing, gaty), kendővásárlás a sír mellett álló három leánynak stb. Az összes kiadások (64 ft.) nagyobb részét – a rokonok kívánsága szerint – a halotti torra fordított összeg (40 ft.) tette ki.

7. A vízi- és szárazmalmok megszűnése

A 19. század közepe tájáról is van még adatunk arra, hogy egyes községek földbirtokosai új vízimalmot akartak építeni. Szigyi Lajos, Szanda község kerületi jegyzője, 1854-ben, arra kért engedélyt, hogy a falu határában fekvő saját lóherés földjén vízimalmot építsen. Az építés tervét Oravecz József szandai bíró és Gyuris György törvénybíró is támogatta: „...lélekösméretes tanúságot teszünk arról, hogy ezen tervezett malom, nem hogy valakinek kárt okozna, hanem inkább minden egyes községi lakosunknak, sőt még a közelfekvő puszták lakosainak is temetes hasznára szolgálna, s beteljesedne azon általános óhajta a község lakóinak, miszerint az őrlés végett távol vidékre teendő költséges és fáradságos utazásoktól községünk ezzel felmentetne.”⁽⁴²⁾ Vanyarc község földesura a falu határában lévő Szlovátzka dolina nevezetű völgybe akart vízimalmot építeni. Az építést a község vezetői itt is támogatták: „Felépítése minden tekintetben ajánlható, mert ezen Helységnek éppenséggel nem, a vidéknek pedig szinte alig levén malma, Vanyarc helységbeliek gyakran a drága munkérnek valósa-gos pazarlásával, és a gazdasági munkák elhanyagolásával kéntelenek 4-6 óra távolságra őrleni valójukat átszállítani.”⁽⁴³⁾ Az új malom építőinek ekkor már sejtienie kellett, hogy a vízimalom működtetése – a „hengerliszt” viszonylag gyors elterjedésével – a jövőben aligha lesz gazdaságos. A megyében található malmok többsége „parasztra” őrlött, de a 19. század első felében már voltak olyan vízimalmok amelyekre pitlét, sűrű szitát szereltek a liszt és korpa elválasztására. A patvarci ipolyi malom két köve pitlére őrlött 1819-ben.⁽⁴⁴⁾ A század közepén pitlével felszerelt malom működött Losoncon, Hasznoson, Halászipban stb. A kereskedők azonban szívesebben vásárolták és árulták a finomabb és olcsóbb hengerlisztet. A molnárok, a malom tulajdonosok gyakran tiltakoztak a dunai (Dunán szállított) liszt behozatala ellen, de a gőzmalmok építése tovább fokozta elkeseredettségüket. Gubcsó Mihály a losonci felső-malom hasznabérloje már 1852-ben arról panaszkodott, hogy „...úgy a kül, mint a helybeli kereskedők, sőt egyes emberek is, a Henger és ide fel szállított Dunai lisztet nagy mennyiségben áruván, egészen kizárják Városunkban létező és engemet különösen érdeklő, általam hasznabérbe birt, úgynevezett Felső-malom őrlési munkálkodását, természetesen azok kész lisztet vásárolván, búzát malomban őrleni nem hordanak, – csak azok kik vagy különösen kintelenitetnek, vagy pedig olyanok, kiknek búzájuk teremvén, vagy vásárolván.”⁽⁴⁵⁾

A vízimalmok jövedelmezőségét már nem csak a Dunán szállított olcsóbb liszt csökkentette, hanem a megyében épült gőzmalmok is. Az 1850-es évek végén Losoncon és Szécsényben épült gőzmalom, mely ellen a vízimalom tulajdonosai – ha nem is eredményesen – természetesen tiltakoztak. Adler Károly amikor 1858-ban bejelentette Losonc város vezetőinek, hogy gőzmalmost akar építeni, azt csak az alábbi feltételekkel engedélyezték:

- „1. Hogy Adler Károly tervezett gőzmalmát egyedül gőzerő által működtethesse, annak mozgásba tételére, a város eddigi fűrészmalmát hajtó, s Lossoncz város két, (részben a hely. hitvallású egyházat illető) malmának működésbe hozó, földesúri jogánál fogva kizárólag Lossoncz városát illető folyóvizet, soha semmiféle viszonyok között használatba ne vehesse, – azt gőzmalma működése érdekében se fel ne foghassa, – se más irányba ne vezethesse.
2. Hogy Lossoncz város s az Egyház malomjogi jövedelme ne koczkáztassék, – Adler Károly vállalkozó soha semmiféle magányosoknak, akár lossoncz, akár vidéki lakosok legyenek azok, sem vármért, sem díjért ne örölhessen, sem búzáért lisztet cserébe ne adhasson, hanem egyedül raktári számára örölhessen, szóval lisztyével kereskedelmi üzletet folytathasson.”⁽⁴⁶⁾ Özvegy Vancsó Jánosné Szécsényben felépített háromkerekű gőzmalma 1858. január végén kezdte meg működését. Ez ellen elsősorban a pöstényi közbirtokosság malmának bérlője tiltakozott. „Károm elviselhetetlen mivel bérleményemnek – ezen gőzmalom felállítása óta – nem csak nevezetese része, hanem majdan egészen elvonatott, miután ezen általam bérlett malomba örölni szokott Szécsény Mváros 3.000-en felüli lakossal, továbbá Lóc, Rimóc, Varsány, Kis- és Nagy-Géc, Megyer és egyéb helységekbeli összessen 10.000-en felüli lakosokkal – végleg elmaradtak, mi miatt malmom üressen áll, mivel a többi szomszéd helységek saját falubeli malmaikba örletnek.” Laukovics János pöstényi molnár beadványához a fentebb említett községek igazolását is mellékelte. Varsány község levelében olvashatjuk: „Mi Varsány helysége Elöljárói és közbirtokosai nyilvános tanúságot teszünk – Laukovics János Pöstényi molnár mester megkeresése folytán, hogy Varsány Községe lakossai számtalan évektől az Ipolyi- többnyire a Pöstényi Malomba jártak örölni, mióta pedig Szécsénybe a Gőzmalom használhatóvá vált, azóta Községünk lakossai – mivel közelebb lévén – a Szécsényi gőzmalomba viszik örölni valójukat.”⁽⁴⁷⁾ Néhány évvel később a bujádi Eszterházy uradalomhoz tartozó Csór pusztán (jelenleg Cserhátsurány belterületéhez tartozó falurész) építettek gőzmalmot. A német területről érkező molnár 1868-ban kötött házasságot Surányban, mely azt jelenti, hogy a gőzmalom az 1860-as években épült.⁽⁴⁸⁾

A vizimalmok fokozatos megszüntetését sürgette az a tény is, hogy a molnárok – a malom működtetése érdekében – a folyók, patakok vizét felduzzasztották, melyek a környező rétek elárasztását, a közelben fekvő lakóházak összedőlését eredményezte. A balassagyarmati Malom utca lakói 1850-ben az alábbi levelet írták a kormánybiztosi hivatalnak: „Bgyarmat mvárosunknak az úgy nevezett Malom utcája, néhány évektől, mióta tudniillik a kővári és Bgyarmathi alsó malmok gátjai szerfelett felemeltetvén, az Ipolynak többé éppen semmi medre nincsen – oly veszedelmes helyhezetbe jött, mi szerint nem csak a tavaszi áradások, hanem a nyári legszebb egy két napi eső is az egész Ipoly völgyét el borítván, azt is mindenkoron ha vízzel el sem önti egészen, hanem területét annyira el nedvesíti, hogy mindannyiszor egy két Házunk el-el dől. – Jelenleg is oly iszonyú helyzetben vagyunk, mi az említett utzának alól írott lakossai, mi szerint több Házaink már valósággal le dőlven, mindnyájukénak roskadását óránként várjuk.” A panasz kivizsgálására a város előjárósága helyszíni szemlét tartott és megállapította: „Az Ipoly vize rendetlen folyása, úgy a Kürtös Patakának gyakori áradása már az Ipoly vize medrét annyira feltöltötték, hogy a víz a Hid alatt nem folyhatván. Ezt okozza leginkább a B.Gyarmati Alsó malom, de legfőképpen a Kővári malom, mely már a malom homlokfáját annyira fel emelte, hogy a legkisebb esőzés alkalmával rétyeinket egészen elönti.” Hasonló megállapításra jutott Komáromi Imre szolgabíró is jelentésében: „...az általam tartott szemle után azt tapasztaltam, hogy az Ipoly medre annyira be iszapolódot az Ipoly malmok rendkívüli felemelése által, hogy Gyarmat várossának azon része mely az Ipolyra fekszik, folytonos elöntéseknek van kitéve, el annyira, hogy jelenleg is több házak ledőlve vagynak.”⁽⁴⁹⁾ Az alábbiakban néhány adatot idézünk Jánoska Ferdinánd Nógrád megye mérnökének az 1850-es évek elején készült jelentéseiből, melyeket az Ipolyon és a szécsényi Szentlélek patakon felállított malmok helyszíni vizsgálata után készített. „Az Ipoly folyó medrébe keresztbe fektetett és az örlővíz feltorlaszolásának megnyerése végett, majd nem egészen a természetes partok tetejével, sőt azok színéig terjedő magasságig emelt, egy mozdíthatatlan, kezelhetetlen s

a vizek szabad lefolyásának aljában akadályul álló rőzsegát alkalmazásával nyervén meg életét, ezért e víznek árjait célszerűen és biztosan kezelni nem lehet.”⁽⁵⁰⁾ Az Ipolyon található tarnóci (Ipolytarnóc) malom megvizsgálásakor azt tapasztalta, hogy „...a malom fő l láb 6 hüvelykel magasabbra emeltetett, a malom bár zúgóval vagy on ellátva, de ez is csak három öl szélességű lévén, nagyobb vízáradás alkalmával a víznek csak egy része férhetvén el, kiöntéseket okoz, s a felette lévő víz medrét be iszapolja... ezért a malomfő, s ezzel zsilipjei egy láb s 5 hüvelykel alább szállitasson, a zúgó pedig még három öllel szélesíttessen.”⁽⁵¹⁾ A szécsényi Szentlélek patakon lévő két malomról az alábbiakat jelentette: „A kérdéses Szentlélek pataki völgyön épített egy alul és egy felülcsapó malmok kártékony csatorna vonalait vizsgálat alá vevén, azonnal világosan előtűnt, miként főleg a felső malom csatornába az anyáárok-ból vízetfogó és emelő malomgát az egész folyam szélességében a környező partok magasságáig terjedvén, okszerűtlen építésével most már az következett be, hogy az anyafolyó már megszűnt folyam lenni, hanem minden víz – többnyire az örlővíz csatornába erőszakoltatásával – a malomárkon folynak alá, az anyáárokba csak és egyedül akkor juthatván víz ha a folyam partjainak meghágásával a kérdéses völgyek vízáradásokkal borítottatik el kártékonyan.”⁽⁵²⁾ A folyók, patakok fő medrének rőzsegáttal történő elzárása, az ebből kiágazó, majd a malom után oda visszatérő szűk vízvezető csatornák építése a megye déli részén is a rétek elöntéséhez, használhatatlanná tételéhez vezetett. A Szuha patakra épült csécsei malom töltése miatt, az ecsegiek rétje gyakran került víz alá. A megye hatóságához küldött beadványukban is ezt tették szavá 1850-ben. „Számталanszor folyamodtunk már a Tekintetes Megyénkhez, hogy a Csécsei malom töltése által okozni szokott kárvallásainkat orvosolná. Ecseghi határunkon lévén e töltés a vizárt feltartja, kiöntéseket okoz, melly rétjeinken szénánkat évenként be önti, mint a folyó év s havi 23-án is a mennyi kárt okozott, egyenkint több adózóknak is, de különösen a községi rétet és mellette a szomszéd Csécsei község réjtét egészen be öntötte....Ött évig sem hoz be a malom annyi hasznot kevés számú birtokosainak, mint egy évben a két helység sok szegényei károkat szenvedünk miatta.”⁽⁵³⁾

Az egyre több kárt okozó vízimalmok lebontása már a 19. század első felében megkezdődött. Hont megye Ipoly szabályozási rendeletére, az 1830-as években, Dejtár, Patak község malmait bontották le, melyek pedig egyenként 248 kila rozs bevételt hoztak évente. Az egyre inkább gazdaságtalan, a rétek termését, házak állagát veszélyeztető vízimalmok „levágatása” az 1850-es évek után gyorsult fel. Balassagyarmaton a Kishíd alatti, négy vízikerekre járó alsó malom maradványai 1873-ban még látszódtak: „... a molnár lakása a most Kapor testvérek háza volt, az utcáról való bejáratnál a malomkö most is a földbe mélyítve van. A malom gátja cölöpjeinek tönkjei még kiállnak a vízből” – olvashatjuk a szemtanú leírásában. A város tulajdonában lévő felső malmot Augusztin András építette a 18. század végén, mely 1873-ban még állt.⁽⁵⁴⁾

Az 1950-es évektől végzett gyűjtőútjainkon csak a hasznosi és a nógrádsápi vízimalmok maradványait láthattuk. Az ekkor megkérdezett idős emberek mindegyike emlékezett a faluja határában működő vízi- és szárazmalmokra, de a gyűjtés időpontjában már csak egykori helyüket tudták megmutatni.

8. Malombérleti szerződések

Az Ipoly folyón lévő Szécsény-Halászi malom szerződése 1842-ből

Haszonbéri Szerződés

Mi szerint Szécsény Halászi határban fekvő Méltóságos Gróff Ráday László jussán, jelenleg engemet illető Ipolyi ött kerekű vízi malmot Vancsó János molnár mesternek Kilentz egymás után következő Esztendőkre, vagyis az 1842-ik évi Szent György naptul az 1851-dik Évi Sz. György napig, haszonbérbe bocsájtottam az alább megírt feltételek mellett, úgy mint:

1-ször Kezdődik a haszonbér folyó 1842-dik évi április 24-dik napján Kilentz egymás után következő Évekre az az 1851-dik Évi április 24-dik napjáig.

2-szor A mik eddig használására meg hagyattak ezen túl is, a Kilentz Évek lefolyásokig a molnár mes-

ternek használásában meg hagyattnak u.m. Egy darabka rét, malom pascummal együtt, három kilás Kukoritzá földek, két kilás Krumpli földek, egy búza kilás Kender földek, és egy darabb Káposztás földek, és Esztendőnként négy nyári szekér Szalmával az malom szükségére.

3-szor A Hidakat, mi illeti, mi után Halászi Helysége eddig a napszámosok terhét a hid és út csinálásának minden úrbéri beszámítás nélkül viselte, a fentebb ki kötött Esztendőkre ezen szokás a maga valóságába meg hagyatik azon hozzá tétellel, hogy az Uradalom az ahhoz meg kívántató anyagokat minden hiány nélkül ki szolgáltatni tartozik, kötelességül tétetik azonban a molnárnak a hidak jó Karban tartását figyelembe venni, és azokat a felépítés után conserválni.

4-szer Tartozni fog az molnár mester Esztendőnként az Mélgos Uraságnak be adni négy mázsa szalonnát (a kettőt a Pöstényi malom árendába számítva).

5-ször Köteles a Molnár mester a malomtól egy jó faragáshoz értő legényt tartani, a ki a megkívánt időben az Méltóságos Uraság udvarában minden szükséges faragású munkát szorgalmasan fog végezni.

6-szor A malomhoz minden nemű megkívántató szereket a Méltóságos Uraság köteles léssen adni, és a megrendelt szerekből a molnár mester tartozik maga a malmot megcsinálni és jó karban tartani.

7-szer Tartozni fog a molnár mester Évenként 500 azaz ötszáz kila feles búzát fizetni, s ezen gabonát évnegyedenként a ludányi tisztemnek hiba nélkül átadni. – Úgy nem különben a molnár mesternek használásába bocsájtatik az alsó ludányi belső határban Csalár alatt egy darab 8 kasszás rét, melyet eddig az alsó ludányi jobbágyok a Méltóságos Uraságtól árendába birtak, nem különben a gulábocsi el maradt ház hely után való földek és rétek.

8-szor Tartozik a Molnár mester Egy, az uraság által ki mutatandó helyen a malomnál Juh-Úsztatót fel állítani minden munkabér beszámítás nélkül, melyhez azomban minden megkívántató anyagokat az Uraság fog adni, ezen Úsztatót folyvást a Haszonbérleti Esztendők alatt ingyen jó Karba tartani /Értvén egyedül a munka tételt/.

9-szer Valahányszor a Méltos Uraság rendel halászatot, tartozik a molnár mester halásznia azon észre vétellel, hogy a halászatkor meg kívántató Embereket annyiszor, a mennyiszor az Uraság halászatot rendel, a helybeli Tiszt Úr tartozzon ki állítani, és a háléhoz vagy is annak ki igazítása – kendert a mennyibe kívántatni fog, az Uraság fogja ki szolgáltatni.

Ezen haszonbéri szerződés mindkét részről való biztosítására magunkat kölcsönösen akképpen kötelezzük le, hogy a jelen feltételeket meg álló, tellyesítő fél, az azt meg nem tartó félén 1834. 20-dik és 1840. 11-dik Törv. Czikkek rendeletével minden nemű Károsodással, sőt azon felül 200. az az Két száz pengő forintokba meg állapított bánat pénzt, mind világos adóságot akár melyik meg keresendő Szolga Bíró előtt követelhesse és meg vétethesse a haszonbérleti szerződés a kötött Évek lefolytaig, továbbbi és maga erejében fen maradván.

Mellyeknek nagyobb bizonyosságára és erősebb voltára, két egyenlő példányba kiadtuk a jelen haszonbéri szerződésünket nevünk alá írásával meg erősítve Alsó Ludányba Böjt Elő hava 17-dik napján 1842-dik Esztendőben. – Vancsó János molnár mester m.k. – Franciska Nauerr m.k. Vancsó János hitvese. – az uradalom részről Sztranyavszky Lajos m.k. ludányi Kasznár. Elöttem Krisskó János m.k. Jegyző.”⁽⁵⁵⁾

A bujáki uradalom Buják községgel kötött szerződése 1853-ból

Szerződés

Mai alább írt napon és évben egy részről t. bujáki uradalom Tiszcsége, más részről pedig Buják helység községe közt fenntartván a t. felsőbbség helyben hagyását, következő szerződés kötött u. m.

1. Három évre által adja a Mlgos uraság a bujáki helység határában lévő egy kerekű vízi s egy kerekű száraz malmát olly formán a községnek, hogy azokban a t. vármegye által kiszabott igaz malom vám mérték mellett szabadon öröltethessen.

2. Ezen haszonvételért s uradalmi jog használatáért tartozik a haszonbérlőfél évenként nevezetesen a vízi malom után 24 f. 36 xr, a száraz malom után 6 f. 24 xr. öszvessen 31 forint irván harmincz egy forintot olly ezüstpénzben mellyből három db ezüst húsz krajczáros egy forintot, húsz forint pedig egy kölni márka finom ezüstöt téssen, haszonbérképpen fertály évi határ időben mindenkor előre, minden követelés az uradalmi pénztárba fizetni.
3. A malom árkait és gátjait tulajdon költségén kitisztítani és a malombeli eszközöket a szerződési évek elteltével jó állapotban a Mgos uraságnak vissza adni a haszonbérlő fél köteleztetik. A malmok és molnár háza igazításához az uradalom tisztség által elkerülhetetlenül szükségesnek talált fa anyagokat fizetés nélkül maga az uradalom fogja kiadni, de azokat megvágatni, és helyre hordatni a mesteremberek bérét megfizetni a haszonbérlő fél lészen köteles.
4. Kötelezi magát a haszonbérlő fél szerződési díj nevezet alatt minden 100 f. haszonbér után egy száztól és így 31 f. szerződési öszveg után 19 xrt ezüstpénzben ezen szerződés átvételével, egyszer és nem többször az uradalmi pénztárba fizetni.
5. Ha ezen szerződés idő alatt a pénzben valami változás történnék, szabad lészen az uradalomnak a jelen szerződést felbontani és más szerződési feltételeket szabni, vagy pedig félévi felmondás után máskép rendelkezni.
6. Minekutána a haszonbérlő fél az épületet és az eszközöket jó karban átvette, tartozik azokra felügyelni és a szerződési idő lefolyta után szinte jó karban visszaadni, az épület javításokat köteleztetik a haszonbérlő fél saját költségén eszközölni olly kikötéssel, hogy ha ezen javítások elmulasztásából az uradalomra nézve bármiféle kár háramlanék, azt az uradalomnak téríteni tartozik.
7. A tűzre a haszonbérlő fél a legnagyobb vigyázattal legyen, mert ha akár saját, akár cselédjei vigyázatlansága által tűzkár támadna, ezt minden ingó és ingatlan vagyonával pótolni fogja.
8. A haszonbérbe vett épületeknél önkényesen építkezéseket vagy változásokat tenni szabad nem lészen, és ha a haszonbérlő fél üzlete elősegítéseül valamelly változásokat tenni óhajtana, ez csak az uradalom befolyásával, és általa kiadandó terv szerint történhetik olly feltétel alatt, hogy a szerződési idő kitelte után az uradalomtól a tett építésekért a haszonbérlő fél valamelly megtérítést nem igénylend, hanem ingyen és jó karban fogja átadni az uradalomnak.
9. A fennálló rendőrségi szabályoknak legszigorúbb megtartása kötelességül tétetik a haszonbérlő félnek, utilevel nélkül kóborlóknak szálást adni tilalmaztatik, sőt illyes gyanús egyéneket a felsőbőségnek bejelentni, – és egyáltalában a haszonbérlő fél mind saját mind pedig cselédjei józan és erkölcsös maga viseletre szemüggel lenni, s a bérbe vett haszonvételt jó karban megtartani köteleztetik.
10. A haszonbérlő félnek a haszonvételt az uradalom tudta és jóváhagyása nélkül, egy másik vagyis alhaszon bérlőnek átadni szabad nem lészen.
11. Ha a szerződési idő alatt a bérbe vett haszonvételt elemi események által okozott károsodás érné, és ha a haszonbérbe vett épületeknél vagy más részben javítások vagy építések tétetnének /melyre maga a haszonbérlő fél is tartozik felügyelni/ ezen építési időre, és az érintett károsítás után – háború esetét sem véve ki – minden kárpótlási igényről lemond és neki semmi szín alatt haszonbér elengedésért folyamodni szabad nem lészen, még azon esetben sem, ha az a bérelt haszonvétel élésében valahogy háboríthatnék, miután az uradalom azon kárpótlást, mellyet neki ez esetben a bíró megítélend, annak átengedni ígéri.
12. Az épületi és földadót az uradalom, – minden egyéb bár mi néven nevezendő ezen bérleti tárgyat illető terheket pedig, különösen a nyilvános munkákat úgy az ezen haszonvétel utáni jövedelmi adót s a községi terheket a haszonbérlő fél tartozik viselni anélkül, hogy mindezekért valamelly megtérítést igényelhessen.
13. Az ezen haszonvételre esendő katonaszállásolási és tartási költségeket szinte a haszonbérlő fél tartozik viselni.

14. Kötelezi magát a haszonbérő fél minden nemű bélyeg illetéket, mely ezen szerződés, úgy a leltár valamint a haszonbér befizetéséről szolló nyugtatók után jár, magáéból fizetni.
15. Joga leend az uradalomnak azon esetre ha a haszonbérő fél e szerződési feltételeket meg nem tartaná, e szerződést megsemmisíteni, a haszonbérő felet a haszonvételből kitiltani és új árverés útján a hátra lévő szerződési időre másnak ismét kiadni olly feltétel alatt még is hogyha ezen szerződésben kikötött haszonbér az új árverés alkalmával meg nem adatnék, az uradalmat minden ingó és ingatlan vagyonával kárpótolni, és minden szerződési pontok meg nem tartása által az uradalomra haromlandó kárt megtéríteni tartozik, e tekintetre nézve aláveti magát a haszonbérő fél az 1836. XX. és az 1840. XI. törvény cikkely és az 1845. évi október 18-án kelt legmagasb határozat értelmében meg is rendelt sommás törvénykezésnek lemondván minden ellenmondás és feljebb vitel, és más törvényes módokról.
16. Ezen szerződés eredetét viszi 1853-ik év Január hó 1-ső napjától 1856-ik évi Január 1-ig, miután ezen magány tulajdon s királyi haszonvételi jog használata az uradalomnak szabad rendelkezése alá vissza esik.
17. Szabadságában áll a haszonbérő félnek ezen szerződés helyben hagyása, és megbélyegzése után ennek másolatát saját költségén magának megszerezni.
18. Leköti magát a haszonbérő fél egyetemlegessen az egyik mindnyájukért, s mindnyájan egyért jót állva, a fentebbi szerződési feltételek szoros megtartására. Mellynek nagyobb erejére ezen szerződés egy példányban, mind a két szerződő fél aláírásával megerősítve kiadott. Titka Ignác bíró, Varga Ferencz törvénybíró saját kezevonássa, Varga Albert esküt saját kezevonára. Elöttem Horváth Albert kerületi jegyző.”⁽⁵⁶⁾

A Felső-Szátoki malom haszonbérleti szerződése 1856-ból

Haszonbéri szerződés

Melly az alul írott napon és helyen egy részről Szátok községe hites Elöljárósága mint Haszonbérbe adó, más részről Zachar Máté Molnár mint Haszonbérbe vevő között a következő feltételek alatt kötöttetett:

1. Felső Szátok községének Elöljárósága haszonbérbe bocsájtja Zachar Máté molnárnak felső Szátok határában létező s jó karban lévő egykerekű fenncsapó vízimalmot a hozzátartozó föld és réttel, mely kizárólagosan a községet illeti 1856-ik évi Szent György naptól egymást követő három évekre, azaz 1859-ik évi Szent György napig évenként fizetendő 225 azaz Kettőszázhuszonöt pengő forint haszonbérért, minden egy forintban három ezüst huszas számítva.
2. Én Zachar Máté 1856-ik évi Szent György naptól egymást követő három évekre, azaz 1859-ik évi Szent György napig Felső Szátok községi egykerekű s fenncsapó vízi malmát évenként fizetendő 225 azaz kétszáz huszonöt pengő forint fizetésért haszonbérbe veszem, s kötelezem magam
3. A haszonbéri összeget évenként mindig évnegyedenként előre fizetni, ellenkező esetre a haszonbérő annyiszor amennyiszor ezen kötelezettségének eleget nem tenne 12, azaz tizenként pengő forint bánat pénzt lesz köteles fizetni.
4. A malom jókarba helyeztetve fog által adadni, azt a haszonbérő a haszonbéri évek leteltével, szinte olly karba tartozik általadni.
5. A malmot, valamint a Molnár lakot a haszonbérő tulajdon költségén köteles a tűzvész ellen biztosítani, – a malom valamint a lakház fala s tetejének kijavitása melletti költség viselése a községet terheli.
6. A malom gépezetéhez szükséges minden kellékek a helység által 2/3, és a haszonbérő által 1/3 részben fedezendő, megjegyezvén, hogy a kisebb kijavitásokat, mint fogak készítése, orsó aczélozása, csákányok élesítése, s több efféle a haszonbérő terhe.

7. A malomra menő Canalis, valamint a malom melletti Tó évenkénti kitisztítása a molnár kötelessége, s egyszersmind felelőssé tétetik, a Canalist jókarban s tisztán tartani, nem különben a Canalist, ha nem jobb, legalább a jelenlegi karban a haszonbéri évek leteltével által adni.
8. A haszonbéri szerződésekhez, valamint a Jegyzőkönyvhöz szükséges bélyegeket a haszonbérő tartozik megvenni
9. A fentebbi pontokban foglalt feltételek, s kötelezettségek megtartásának biztosítása tekintetéből köteles a haszonbérő a jelenlegi malomgép becsárának egy harmadrészét készpénzben lefizetni, s ezt a helységtől csak a haszonbéri évek leteltével hátrahagyandó malomgép megbecsülendő árához képest vagy többbe, vagy kevesebbe kapandja vissza.

Melly ebbeli haszonbéri szerződésünket kölcsönös beleegyezés mellett elfogadva, s tulajdon kezűleg alá írva Kiadtuk Kelt Felső Szátokon február 11-én 1856. Velki Mihály keze keresztvonása a község hites bírāja, Kovács János keze keresztvonása, a község hites Törvénybírája, mint Haszonbérbe adók. Zachar Máté mk. mint árendás. Elöttem s átalam Devény Bertalan mk. ker. jegyző.⁽⁵⁷⁾

JEGYZETEK:

1. Nógrád Megye Levéltára (továbbiakban NML) 152. Megyefőnöki iratok. 609/1850.
2. Schneider Miklós: Az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községeiről. Salgótarján, 1973.
3. NML.IV. 158/c. 1824/1853.
4. NML IV. 152. Megyefőnöki iratok. 5718/1850.
5. NML IV. Öi.:129. 2230/1832.
6. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB III/304/1854.
7. NML IV. 274. KFTSZ. 938/1864.
8. NML IV. 199. Sziráki JCSKVSZB 28/1856.
9. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB 192/1860.
10. NML IV. 181. 4/35/1850.
11. A csanak egyfából (többnyire tölgyfából) faragott merítőedény, melyet a molnárak a gabonavám kivételére használtak.
12. NML IV. 191. Losonci JCSKVSZB. 2110/9/1853.
13. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB III. 81/1859.
14. NML IV. 16-31. III/42/1857.
15. NML IV. 163. VIII/24/1854.
16. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB. III. 179/1858.
17. NML IV. 1/c. Instantiae. Fasc. 4/381/1793.
18. NML IV. 163. BJCSKVSZB. 35/1850.
19. NML IV. 152. Megyefőnöki iratok. 3605/1850.
20. NML IV. 158/c. NMCSKTSZ. 1824/1853.
21. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB. III. 24/1855.
22. NML IV. 196. Losonci JCSKVSZB. III. 60/319/1859.
23. NML IV. 199. Sziráki JCSKSZB. 9/1859.
24. NML IV. 196. Losonci JCSKVSZB. III. 7/21/1855.
25. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB. III/24/1855.
26. NML IV. 196. Losonci JCSKVSZB. M. 6. 3770. III. 319/1860.
27. Uo.: III/7/21/1855.
28. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB III/179/1858.
29. NML IV. 199. Sziráki JCSKVSZB 285/1857.
30. NML IV. 1/c. Nógrád vármegye nemesi közgyűlés iratai. Instantiae. Fasc. 18. 228.
31. NML IV. Inquisitiones. 41/1737.
32. NML XIV. 14. cs. Nagy Iván gyűjtemény.
33. NML IV. 181. Rétsági JCSKVSZB. VII/62/1853.
34. NML IV. Öi.: 129. 2230/1832.
35. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) P. 1882. Forgách család levéltára. 36/354/1859.
36. NML.IV. 71. Archivum mixtum. III/1/1825.
37. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB. III/304/1854.
38. NML IV. 196. Losonci JCSKVSZB 2189/1858.
39. NML IV. 199. Sziráki JCSKSZB. B. I. IV. 90/1856.
40. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB. D. 11. IV. 244/1855.
41. Uo.: B. 115. IV. 45/1858.
42. NML IV. 199. Sziráki JCSKSZB. 1871/1081/1854.
43. NML IV. 152. Megyefőnöki iratok. 3602/1851.
44. MOL P. 1882. Forgách család levéltára. 36/354/1859.

45. NML IV. 196. Losonci JCSKVSZB. S. 10. 48/J. III. 5/1852.
46. Uo.: 974/1329/1856.
47. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB. III. 179/1858.
48. Házassági anyakönyv. R. kat. Plébánia Hivatal, Cserhátsurány.
49. NML IV. 152. Megyefőnöki iratok. 609/1850.
50. Uo.: 3629/1851.
51. NML IV. 196. Losonci JCSKVSZB 703/1854.
52. NML IV. 152. Megyefőnöki iratok, 5259/1850.
53. Uo.: 2934/1850.
54. Vágner (Völgyi) István: Történeti jegyzetek. 27. köt. 212. p.
55. NML IV. 198. Szécsényi JCSKVSZB III/24/1855.
56. NML IV. 199. Sziráki JCSKSZB. III. 61/1856.
57. NML IV. 197. Rétsági JCSKVSZB 5641/D/24/1858.

Néprajz - Ethnographie

Appendix 1 - Figures

Felirat a népművészetben

K. Csilléry Klára

Magyarországon általában nem túl gyakori és inkább csak egyes tárgycsoportokra jellemző a felirat a népművészeti alkotások közé sorolható, kézművesek által, köznépi vevők számára előállított, 18-19. századi tárgyakon, de többségében méginkább ritkának mondható a paraszti alkotók keze munkájaként, paraszti használatra szánt, ugyanebben az időszakban készült darabokon.⁽¹⁾ Maga a felirat azonban még az egyébként szerény megjelenésű tárgy értékét is minden bizonnyal emelte a rátekintők szemében. Nem ok nélkül véshették fel tehát a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum egy helyi származású, 1841-ből datált, egykor szalmával vagy csuhéval bekötött ülésű, vázas szerkezetű székének a támlájára: „Tessék üjjön le barátom”. Ezt a széket alighanem kötetlen esti beszélgetéseknél kínálhatták fel a jó barátoknak, talán kinn a tanyán, és ők elismeréssel tarthatták számon a szokatlan feliratot.

Az ilyenféle, feliratos köznépi tárgyak és általában az ezeken alkalmazni szokott feliratok tudományunk művelőitől viszont korábban csak kevés figyelmet kaptak. Mindazonáltal alighanem mindannyiunk előtt magától értetődő, hogy felirat csakis olyan társadalom, illetve társadalmi réteg tárgyai jelenhetett meg, amelyben az írástudás már meglehetősen általánossá vált, miközben az ezt az ismeretet nélkülözők is tudatában voltak az írott feljegyzés fontosságának. Számunkra tehát a téma kapcsán felvetődő egyik legjelentősebb kérdés az, hogy a feliratozásnak az írni tudásból, illetve az írott szöveg tiszteletéből fakadó igénye hol, mikor, milyen hatásra jelent meg a magyarországi köznépnél, majd milyen alakulás nyomán, milyen jellemző változatokat ért ebben a körben el? Erről kell most tanácskoznunk, a már felmutatható eredmények nyomán további vizsgálódásokra buzdítva.

Miktől figyelhető meg általában a köznépnél az írás olyan fokú ismerete, mely már feliratok alkalmazására is ösztönzött? A kérdésre adandó beható válasz a régmúlt történetének kutatóira vár, mégis talán nem felesleges utalni az általunk vizsgálandó emlékek korai előzményeire egyetlen kiragadott példa idézésével.

A példa az ókori Egyiptomból való, ahol a Kr. e. II. évezred idejéről több kézművesfalat sikerült feltárni, benne azoknak a kiváltságos helyzetű munkásoknak és családjuknak házaival és temetőjével, akik a királysírokon dolgoztak, továbbá azoknak, akik ezeknek a faluknak a lakosait kiszolgálták. Az egyik ilyen telep, Deir el-Medine esetében, mely az évezred második felében állt fenn, tudjuk például, hogy nem csupán a házak ajtaján volt olvasható a család fő neve, de a munkások kőből faragott gyalogszékeinek a peremén is azok tulajdonosáé.⁽²⁾ Az itteni feliratos emlékek közül különösen figyelemre méltó az itt bemutatott 20 cm magas mészkőlapocska, ostrakon (1. kép) amelyet a falu temetője

I. kép: Ari-Nefer egyiptomi kézműves feliratos önábrázolása. Mészkőlap, Kr. e. II. évezred 2. fele. Párizs, Louvre

egyik, a XIX. dinasztia idején (Kr. e. 1306–1186) létesített sírjában, az isteneknek szentelt sírkő mögött találtak. Rajta ott látható az elhunytnak a képe, amint a számára gyékényre felhalmozott ételáldozat előtt ül, egy jókora kövön. Az ábrázolás fölött indítva és jobb oldalra lenyúlva ötsoros felirat látható, amely amellett, hogy közli, miszerint a megjelenített, Ari-Nefer kést fen, azt is elmondja, hogy az ő anyja Tauszeret, az apja Szaudzsi.⁽³⁾ A fennmaradt ilyen, cserépből vagy kőből való ostrakonokon látható rajzok általában az előkelő sírok festményeihez szolgáltak vázlatként, ezt a példányt azonban, miként azt az elhelyezésén túl éppen a felirata jelzi, az elhunyt utódainak a tájékoztatására szánták, biztos tudatában annak, hogy azok el is fogják tudni azt olvasni.

Miként jól tudjuk, a későbbi időket, különösen pedig a középkor korábbi századait, sokáig nem éppen az írástudás általánossá válása jellemezte. De habár a kora középkor századaiban a papi rend vitte tovább csupán az írásbeliséget, annak a fontosságáról, hogy az emlékezetre méltó tényeket írásban, netán feliratban is rögzíteni kell, az írásban járatlanok körében is számosan meg lehettek győződve. Az ebből fakadó igény nyomán mindazonáltal sokáig csupán a legelőkelőbbek megbízásából keztek feliratok, azok is leginkább egyházi rendeltetésű, tehát az azt olvasni tudók által őrzött tárgyakon. Elég legyen itt csak a magyar koronázási palástra utalni, mely, mint jól tudott, eredetileg papi miseruha volt és amelyről felirat hiányában a mai kutató is nehezen tudna biztosabbat mondani. De ott olvasható a körbefutó latin feliraton: „Ezt a kazulát Krisztus megtestesülésének 1031. esztendejében ... készítette és adta István király és Gizella királyné a székesfehérvári Mária-egyháznak”.⁽⁴⁾

Fokozatosan emelkedve az idők során Európa-szerte az urak és a polgárok körében az írást ismerők és becsülők száma, profán rendeltetésű tárgyakon is megjelentek a feliratok, mindinkább gyarapodó számban. A 15. században Európa nyugati felének országaiban már meglehetősen gyakran mondható az alkalmazásuk. Segítségükkel pontosítható is és meghatározott társadalmi réteghez köthető egyes ebből a szempontból korábban csak felületesen ismert és így esetenként tévesen meghatározott tárgyaknak a használata. Ennek igazolására azt az 1449-ből datált svájci ácsolt ládát idézem, amelyet, minthogy parasztházból került a 20. század elején a zürichi Schweizerisches Landesmuseumba, az ékrovásos, geometrikus jellegű díszítményei alapján a szakmabeliek népművészeti alkotásnak, paraszti használó számára készült tárgynak vélték mindaddig, amíg Walter Trachsler végig ki nem böngezte a láda felületén található, számos latin és német, gallicizmusokkal tarkított tájszólásban írt feliratot, majd levéltárban ki nem nyomozta a bennük említett személyeknek a kilétét. 1971-ben publikált tanulmányából kiderül, hogy a láda eredetileg nem valamely 15. századi parasztházban állt, hanem Sitten (Sion) város egy tekintélyes kereskedő és földbirtokos polgárának a fia számára készült. Jellemző, hogy noha a tárgyat a felirat szerint egy Sittenhez közeli faluban, Baltschiederben állították elő, a homloklap feliratának elkészítője fontosnak érezte tudatni az olvasóval, hogy ő sitteni polgár, mégha a saját nevét nem is tartotta fontosnak említeni.⁽⁵⁾

A szaporodó profán feliratok másik példaként egy a 15. század 3. negyedében, ugyancsak Svájcban, valószínűleg Bazelben szövött falikárpitra hivatkozom. Ez egy a század első felében készült, felsőrajnai szatirikus fametszet nyomán jeleníti meg a magát munkával túlterhelő asszonyt. A férfi kérdése a felirat szerint: „Kedves Metzi, hogy tudsz ilyen fáradhatatlan lenni”, mire az asszony fölött ott a felelet: „Nagyon is fáradhatatlan vagyok, ha vásárra igyekezem”. A lehetetlent is teljesíteni vágyó buzgalom jól leolvasható ugyan magáról az ábrázolásról is: a számárháton ülő, fején baromfival és fazékkal teletömött kosarat egyensúlyozva is szoptató és eközben fonó és motolláló asszony, körülvéve a háziállataival – ámde a tréfálkozás csattanóját a felirat szövege rejt, az ezzel a kárpittal lakásukat díszítő és azt nézegető polgárokról vagy nemesekről olvasni tudást feltételezve.⁽⁶⁾

Másféle újdonságot szemléltet egy további példa, egy lakodalmi menetet ábrázoló, a 15. század 4. negyedéből való velencei üvegpohár (2. kép). Felirata: „Eleget követel az, aki némán szolgál!”⁽⁷⁾ Kellően semleges ahhoz, hogy bárki, akinek elég pénze volt hozzá, megvehesse esküvői ajándéknak. Luxus-tárgy ugyan, de már alighanem sorozatban készült, és előhírnöke a feliratos tömegáruinak, amire a következő századokból sorra kínálóznak a példák.

Mikor jelenik meg ezek után a köznép házaiban a feliratos tárgy? Ennek a kérdésnek a megválaszolására irányuló kutatásról nem tudok. A paraszti környezetben talált legkorábbi datálású, 15-16. századi, társaltanul felbukkanó tárgyak eredetének a hitelesítése egyenkénti beható kutatást igényelne. Ez azonban, amint azt az 1449-beli sitteni ácsolt ládánál láttuk, korántsem biztos, hogy megerősítené azt, hogy az illető darabok eredetükre nézve is valóban köznépi, paraszti háztartásból származnának.

A dél-tiroli késő gótikus szobai feliratokról írva, Helmut Stampfer is felveti a dél-tiroli – ma észak-olaszországi – San Pietro (Sankt Peter) egyik német parasztházában, a szoba mennyezetén megőrződött két, 1481-ből datált, Szűz Máriát dicsérő és étel-italbeli mértéktartásra és istenfélelemre intő, német nyelvű, gótikus indadíszrel kísért feliratnak kapcsán, hogy ki lehetett ezeknek a feliratoknak a megrendelője, illetve amennyiben az egy helybeli parasztgazda volt, miként tanulhatott meg olvasni? Hozzáteszi ehhez azt is, hogy ennek a kérdésnek a megválaszolásához írott forrással nem rendelkezünk.⁽⁸⁾ Igaz, nem csupán a felirat megrendelője, de az egész így díszített mennyezet egykori tulajdonosa is kérdéses lehet. Érdemes ehhez figyelembe venni azt, amit az innsbrucki Tiroler Volkskunstmuseumban levő hat, gótikus faragásdíszű, bár felirat nélküli dél-tiroli szoba – azaz azok fa falborítása és mennyezete – kapcsán Hans Gschnitzer megállapít. Ezek mindegyikét még 1914 előtt szerezte meg a múzeum, de közülük csupán egy az, amelyikről egyáltalán feltehető, hogy eleve egy közrendű személy házában a szobájába készült. Pedig a szerzeményezés idején ezek közül a gótikus faragású együttesek közül további három is parasztházban volt beépítve, ám ezek eredetileg úri lakásokhoz, bírósági épülethez, vendéglőhöz tartoztak, és már csak divatjamúltként adták el őket a későbbi tulajdonosnak.⁽⁹⁾

A 16. században azután már oly nagy számban maradtak fenn Európa hazáinktól nyugatra eső részein, paraszti háztartásokból, évszámmal ellátott tárgyak, főként kelengyeládák, hogy nem kételkedhetünk benne, hogy legalábbis a házasságkötés időpontjának ily módon való feljegyzését a parasztsaládok is fontosnak tartották. A példákat Németországból, az alsó-szász országrészből idézem, ahol a Museumsdorf Cloppenburg munkatársai nagyszabású helyszíni kutatás eredményeként tárták fel az idevágó anyagot. Itt egy kisebb tájegység, az Ammerland területén 1594-ből mutatható ki az első olyan ácsolt kelengyeláda, pontosabban annak megőrződött homloklapja, amelyre a menyasszony nevét – sőt a lakóhelyét is – felírták a készítővel. Ugyanitt 1602-ből való az első olyan láda, ismét egy ácsolt láda, amelynek a feliratában szereplő leánynévnek az anyakönyvben is utána lehetett nézni, és így meg tudható volt, hogy az azt birtokló menyasszony egy házas gazdának volt a leánya.⁽¹⁰⁾

Ekkoriban azonban, nevezetesen a 16-17. században, uraknál, polgároknál is, és mind szélesebb körben, divatozott már Európa-szerte, egyre több tárgyra kiterjedően az évszámmal és különféle felirattal való megjelölés. Köznépi jelentőségük révén különösen figyelemre méltók a házfeliratok. Ami a protestánsokat illeti, ebben a Bibliában leírtakhoz igyekeztek igazodni. A német evangélikusokra Martin Luther buzdítása hathatott abban, hogy a házakon és kapukon a 15. század derekától terjedő feliratkozás általánosulásával, annak szövege is kibővíüljön – addig ugyanis csak az építés idejét és az építtető, meg az építőmester nevét volt szokás megadni. Luther arra szólította fel a híveket, hogy szép példamondatokat írjanak fel a házakra. Márpedig Mózes V. könyve 6. része 6. és 9. versében Mózesnek a

2. kép: Esküvői ajándékpohár, felirattal.

Velence, 15. sz. 4. negyede.

Köln, Kunstgewerbemuseum

Tízparancsolat kapcsán elmondott intései közt ez olvasható: „És ez igék, a melyeket e mai napon parancsolok néked, legyenek a te szívedben... És ird fel azokat a te háznak ajtófeleire, és a te kapuidra.” Ennek megfelelőek az itteni korai, 16. század eleji házfeliratok: mind vallásos jellegűek.⁽¹¹⁾ A vallásos feliratok azután megjelentek a más tárgyakon is, így a falusi menyasszonyi ládák, az említett Ammerland területén a 17. század elejétől kimutathatóan.⁽¹²⁾

A tárgyfeliratozás európai gyakorlatát nálunk is átvették az urak is és polgárok is, miként a megőrződött emlékek jelzik. Az egyszerűbb, a tárgy tulajdonosát jelző feliratokra nézve legyen elég itt az elit feliratos tárgyai közül egyetlen példa, az az erősen rongált állapotban fennmaradt szék, amelyen a családi címert széles sávban öleli körbe Bethlen Miklós neve és az 1674 évszám, mely utóbbi jeles családi eseményre utal: a bethlenszentmiklósi kastély első építési periódusa befejezésének dátuma ugyanis ez és egyben nyilván a berendezésé is.⁽¹³⁾

Az, hogy a protestánsoknál, így a reformátusoknál nálunk is korán kíváncsisággá vált, hogy a szentírásbeli igék feliratokon is ott legyenek az azt olvasni tudóknak az otthonában, jól kiviláglik Bornemisza Péter 1578-ban megjelent Ördögi kísértetek című művéből. Ő leírja, hogy járt egy bölcs és jámbor ember házában, ahol a falon „nagy sok szép szent és bölcs írásokat” látott, amelyet az azért írt fel oda, hogy „mindenkor szeme előtt forognának”.⁽¹⁴⁾ Bornemisza azt tanácsolja, hogy kísértés ellen írást kell felragasztani a falra, és azt „olvasd gyakran”. Igaz, ő arra is figyelmeztet, hogy a „falra ragasztott szép szentenciák” nem vagy csak keveset használnak, ha az, aki, „nem vigyáz, nem imádkozik”.⁽¹⁵⁾

A katolikusok körében az elsődlegesebb a vallásos képeknek, szentképeknek a falra való kitévése volt,⁽¹⁶⁾ illetve a vallási jelképeknek és szentek képeinek az alkalmazása a lakásbeli tárgyakon, különösen az ez irányú ellenreformációs ösztönzések nyomán. És bár felirat mindezekhez is járulhatott, ezt alighanem csupán ezek némelyikénél érezhették a hívők lényegesnek.⁽¹⁷⁾

Kézénfekvő a gondolat, hogy mindemellett kézművesek, illetve az őáltaluk készítették lehettek a fő terjesztői a feliratoknak a számok és a betűk tiszteletére már hajló parasztságnak a körében. Bizonyos tárgyak esetében a mesteremberek, mondhatni, szinte rá is kényszerültek a terjesztésre; így amikor egyes cikkek az úri és módos polgári körökben divatjukat veszítették – miként az a feliratos kerámiaákra és üvegtermékekre vonatkozóan köztudott –, és az előállítóknak a köznépnél kellett próbálkozniuk újabb felvevő piacot találni. Ők szorgalmazhatták a feliratot a rendelésre készült köznépi tárgyakon is, hiszen azt nyilván magasabb ár honorálta.

Mindazonáltal Európa-szerte a legtöbb feliratos, köznép számára kézműves által készített tárgy csak viszonylag kései időszakból, a 18-19. századból maradt fenn, jelezve a felirat késve stabilizálódott népszerűségét, majd pedig az elért népszerűségnek ezt követő tartós megőrződését. A megrendelésre készített, reprezentatív berendezési tárgyakra a társadalomnak ebben a köreiből a vallásos, illetve fennkölt fogalmazású felirat volt a jellemző, míg a vásári árut, természetesen, személytelenebb feliratok jellemezték, amiből életelveinek megfelelően lehetett kinek-kinek válogatni. Példaként a kései tübingi ládákra hivatkozom. Ezek ugyan levéltári adatokból már a 17. századtól is ismertek, de azután a 18. század második felére és méginkább a 19. századra olcsó tömegáruvá váltak, amelyeknek a vásárlói az utóbbi században már leginkább a cselédek közül kerültek ki. Ám ezek a kései darabok is kaptak feliratot, komolyat és kevésbé komolyat egyaránt. Egy 1898-ból datált példányon például a következő felirat olvasható: „Te vogelsbergi lány, gyere, vásárolj meg engem, a szép ládácskát”.⁽¹⁸⁾ Tipikus vásári tömegárua való szöveg; mivel pedig Vogelsberg Hessenben van, egyértelműen jelzi, hogy a távolabb elterülő Thüringiában dolgozó asztalos eleve arra készült, hogy egy itteni vásáron kínálja majd az áruját.⁽¹⁹⁾

Magyarországra fordítva a szót, itt – amennyire megítélhető, az írástudás terjedésével magyarázhatóan – egyes területek parasztságánál a feliratozás elemi formája, az évjelzés viszonylag korán szokásba jött, míg másutt ez csupán lassabban, nem egy helyen csak igen jelentős késéssel.

A készítés dátumának megörökítése már a 17. században kimutatható egyes épületelemeken, különösen a mestergerendán,⁽²⁰⁾ így például Kászonimpéren (ma: Imper), az egykori Csík megyében, 1678-ból,⁽²¹⁾ a Győr megyei Börcsön pedig 1686-ból,⁽²²⁾ mindkét esetben a tulajdonos névjelétől kísérve.

A köznépi használatra előállított korai feliratos tárgyak közül a szász asztalosműhelyekben készült, 17. századi datált menyasszonyi ládákra hivatkozom, megemlítve, hogy már 1619-ből maradt fenn ilyen példány, egy segesvári vagy medgyesi készítésű láda. Mindenesetre ezeken a 17. századi ládákön az évszám mellett semmi más felirat nincsen.⁽²³⁾

A 18. századtól azután fel-feltűnik a parasztházbeli tárgyakon a tulajdonos neve. Előfordul az alkotó megnevezése is. Így például ott van mindkettőjüké a legkorábbról ismert évszámos takácsszőtesnek, egy dunántúli rúdra való kendőnek a feliratában: „GÁL ERSEJI TAKÁCS PÁL SZÓTTE 1748”.⁽²⁴⁾

Külön hangsúlyozni kell, hogy a század második felében már megtalálható a betűkkel nehezen küszködő falusi faragók munkáján is az alkotót megnevező felirat, mint a legkorábbról ismert ilyen, a Vas megyei Viszákra való, 1767-ből datált mángorlón: „CINALTÓ LUD FERENC”.⁽²⁵⁾ Közvetlenül honnan származhat a falusi emberek ilyenféle feliratainak ötlete, még kiderítésre vár. Úgy vélem azonban, hogy bár ezekből a feliratokból az alkotói öntudat is kiérződik, azokat elsődlegesen nem abból a célból írták, hogy nevüket a késői utókor is ismerje és becsülje, hanem hogy a megajándékozottat és a környezetét emlékeztesse arra, hogy ez az ajándék kinek a kezének köszönhető. Felmerülhet továbbá az is, így példánkánál is, hogy valamely írástudó talán előírhatta a szöveget a faragónak, de éppen ebben az esetben ez aligha áll, márcsak az ige nyelvjárási formájából ítélve is. Az, hogy a D fordítva írt, szintén azt mutatja, hogy a feliratot a faragó önállóan alakította ki, gyöngé írástudással, csak bizonytalanul emlékezve egyes betűknek az alakjára.

Akad példa az alkotó megnevezésére a női hímzések közt is, így egy székelyföldi lepedővég jól ismert feliratán: „Tankó Juci varta 1793”,⁽²⁶⁾ de az ilyenekről az itt ülők előtt aligha szükséges bővebben szólni, hiszen a jelen, a témakörnek szentelt konferenciáknak ez az első alkalma éppen a textil-iairól szól, és az efféle emlékekről a mostani tanácskozás során is nyilván lesz még szó.

A feliratok közt hosszabb-rövidebb szövegekre is akad 18. századi köznépi példa, így a házfeliratok között, ami egyben azt is mutatja, hogy az a tanítás, amely mint láthattuk, Bornemisza Péter írásában is tükröződik, szélesebb körű befogadásra talált. A tarcsafalvi (volt Udvarhely m., ma: Tárcești) Szilveszter György építőmester 1780-ban épült háza szép példa erre. Ő nyilván református volt, mint-hogy tudjuk, hogy 1795-ben a szintén udvarhelyszéki Kecsetkisfalud (ma: Satu Mic) református templomának a tornyán dolgozott. A háza mestergerendájának felirata szerint az építés idején a 27 éves mester még nőtlen volt; erre utal ház magyar és latin nyelvű feliratainak egyike, amely egyrészt mutatja a bibliai ige tudatos kiválasztását, de egyben azt is, hogy minnyire kötetlenül lehetett idézni a Biblia szavait: „PRAED: 4: V: 1: JAJ PEDIG AZ EGYEDÜL VALONAK”.⁽²⁷⁾ Hozzá kell tenni, a 18. századból katolikus falvakból is maradtak fenn az égi segítségre hivatkozó feliratos mestergerendák, így például a Moson megyei Lébényből, 1791-ből: „ISTEN KEGYELMIBŐL CSINÁLTATA SZABADOS GYÖRGY”.⁽²⁸⁾

A 18. századból idézhető másféle hosszabb, és egyébként rendkívül ritkának ítélnélő hazai felirattal emlék is, egy Kötelen, Szolnok megyében készült kürtről, amelyen nem csupán az alkotó, de a megajándékozott neve is szerepel, lakóhelyük megnevezésével egyetemben, megtoldva egy az alkotói önérzetet érzékeltető, tréfás figyelmeztetéssel a tárgyat esetleg eltulajdonítani akarónak: „ANNO: 1788: DIE: 6: MAJI: CzifraZtAM: ÉN DudAS: ISTVÁNY KötelKeN: TiSZa: Bön: LAKos: PÁDÁR: MIKloSNak: Aki: ell: LoPJA: Jó: ell: GyugJA:”. Az ábrázolás felső sorában a munkája közben bemutatott faragómolnárnak és csengőöntőnek nagy gonddal megrajzolt képe azt sejteti, hogy az a megnevezetteket volt hivatott megörökíteni, de erre már a feliratban nincsen utalás.⁽²⁹⁾

Eközben feliratokkal ellátott, különféle eljárással készült képek, háziáldások is eljutottak a magyarországi falusi köznép, ellátottság lakásaiba is, nemkülönben szentképek is, továbbá képet is tartalmazó imádságos könyvek, de az, hogy a képeknek a többségükben latin és német és inkább csak a 19. században szaporodó magyar feliratai mennyire ihlethettek másolásra, és lehettek-e és milyen hatással tárgyfeliratoknak a létrejöttére is, kikutatandó feladat lenne.⁽³⁰⁾

A megőrződött emlékek alapján úgy látszik, hogy a magyarországi parasztság kézművesektől beszerzett objektumainak a többségén az évjelzésen és a tárgy tulajdonosának nevéen túl még a 19. század-

ban is általában ritka volt a felirat. Az olyan tárgy, mint egy a 19. század második feléből való, valószínűleg Csongrád városbeli asztalosmester kezétől származó, feliratos ágyfej, egészen kivételesnek mondható. Igaz, maga a nagy méretben megfestett Szeplőtelen Szűzanya képe is azzá teszi; a magyarországi köznépi bútorokon ugyanis, mint tudjuk, nem vált szokássá a vallásos ábrázolás. Még szokatlanabb azonban, hogy a kép meg is nevezze a megjelenítettet, ez esetben fohász kíséretében: „Mária bűnösök menedéke könyörögi Éretünk”.⁽³¹⁾

Hosszabb felirat Magyarországon leginkább a fazekasok kezéből kikerült paraszti presztizstárgyakon vált szokássá. Korai példaként egy a Bács-Kiskun megyei Dunapatajon, nagygazda háznál megőrződött hatalmas vizeskorsó feliratát idézem, mely szerint „Ifjú Hallai Mihály Építete 1801 dik Esztendőnek utolsó holnapjában ezt a korsót Készülése pedig volt Érsek lakó kalotsa Városában Étel ital álm Szükséges ez három kiváltképen nyáron”.⁽³²⁾ A felirat utolsó szakasza közvetve a tárgy funkciójára is utal, arra, hogy aratás idején volt használatban. A készítő mesternek feltétlenül számítania kellett arra, hogy nem csupán a tulajdonos, de mindenki, aki közelébe kerül a korsónak, kibetűzi és értékelni is fogja a feliratot.

A feliratozás leginkább a 19. századi alföldi pálkás butellákon avagy butykosokon vált általánossá, de elvétve más cseréptárgyra is rákerült. Ezek nem egyszer igen hosszúak, miközben gyakran a tárgy birtokosának nevét és sokszor a készítés helyét és a készítőt is megnevezik. Mint Füvessy Anikó hangsúlyozza: „ezek a feliratok a paraszti írásbeliség terjedésének fontos dokumentumai, a készítő és a használó írásbeli jártasságának bizonyítékai.”⁽³³⁾ A butellák többségén, a nem megrendelésre vagy ajándékba, hanem vásári árunak készülteken azonban sommásabb a szöveg: „Sándor”, „József”, „István ez”, „János ez a Butykos ha meg Veszi”.⁽³⁴⁾ Ugyanígy lehetett ez tálon, tányéron is: „Boráé”, „Saráé ez a tál”, „vedmeg Panni”,⁽³⁵⁾ no de a legrövidebb szöveget is el kellett olvasnia a vásárlónak, hogy dönthesen, megveszi-e az ily módon kínált darabot.

A cserépedények hosszabb-rövidebb, sikerültebb vagy ügyetlenebb verses felirataival többen is foglalkoztak,⁽³⁶⁾ és bár a téma, különösen az összefüggéseket illetően, nincs is kimerítve, itt ezekre nincsen lehetőség kitérni. Talán nem felesleges viszont a hazai cseréptárgyak arra a jellemzőjére rámutatni, hogy az edények feliratai általában nem utalnak a tárgyat díszítő, színnel vagy csak körvonallal jelzett ábrázolásra. Ritka kivétel a magyar fazekasok kínálatában egy 1802-ben Debrecenben készült tányér, amelyen a leány, a katona és az öreg kerítőnő kapcsolatát szókimondóan értelmezi a felirat: „Szeretem az urat igen Tőle magam nem sajnálom édes szívem”.⁽³⁷⁾ Ez a felirat német hatásra születhetett, ahol az ott oly kedvelt, különféle figurális rajzú tányérok, de a virágosokon is, gyakori volt a többnyire körbefutó, jámbor avagy esetleg pajzán szöveg, rendszerint rövid versek.⁽³⁸⁾ Debrecenben, a puritán kálvinista családoknál azonban egy a konyha vagy akár a szoba díszítésére szolgáló tárgyon az 1802-beli tányérnak felirattal is egyértelműsített jelene hihetőleg inkább ellenérzést válthatott ki. Talán ezt jelzi az a tény, hogy a későbből ismert tányérokat csak egy-egy magános asszonyfigura díszíti, minden magyarázó felirat nélkül, így két 1830-ból datált példányt és a velük közel egykorú társukat.⁽³⁹⁾

Ami rövidke értelmező felirat más fazekasközpontok készítményein előfordul, az többségében egyedi, egyszeri ötletnek tűnik. Így a Borsod megyei Mezőkeresztesen működött Négyesi József fazekasmester kezétől származó,⁽⁴⁰⁾ a 19. század végéről vagy már a 19-20. század fordulójáról való butellán levő, amelyet nyilvánvalóan esküvői ajándék céljára készített. Az ezt díszítő virágbokron a csókolódzó két madár fölött ott az emlékeztető: „Új pár madár”; bár ez a butella is vásári példány, hiszen a hátlapján írottak szerint „akki meg veszi azzé lesz”.⁽⁴¹⁾

Másféle példák is idézhetők a rövid értelmező feliratra a 19. századból, további alföldi fazekasközpontokból. Egy 1839-ből datált hódmezővásárhelyi kulacson az oldal közepén látható hal és a lejjebb felrajzolt kerítőháló alatt a következő szöveg olvasható: „ez a háló ezt a halat akarja fogni”.⁽⁴²⁾ Egy 1883-beli makói butellán az előlap egészét betöltő szomorúfűz alatt pedig: „Szomorú fűz Földig ér az ága”.⁽⁴³⁾ Egy virágocska alatt viszont az a mai szemlélő számára már egészen fölöslegesnek tűnő magyarázat áll egy 1876-os évszámot viselő szentesi butellán, hogy az „Tulipánt”,⁽⁴⁴⁾ egy 1885-beli hódmezővásárhelyi butella virágvázája alatt pedig, hogy „Virág” (3. kép). Hasonlóképp meg-

3. kép: Butella „virág” felirattal, virágváza alatt.
Hódmezővásárhely, 1885.
Budapest, Néprajzi Múzeum

leges, hiszen ugyanis ismert szentek vagy történeti személyiségek, események, illetve kedvelt világi témák ábrázolásait volt szokásban, falratevés céljából megvásárolni. Ha a beszerezhető üvegképek, nyomatok felirata német vagy más, a tulajdonos számára nem ismert nyelvű volt, azt tudomásul vették, anélkül, hogy lényegesnek tartották volna törekedni annak lefordítására. Egyébként azt tapasztaltam, hogy az adatközlőim által érthető, de hosszabb képszoveget is csak felületesen ismerték. A magasan függő kép nem is lett volna alkalmas tüzetes olvasgatásra, az ilyen felirat tartalmát a gyermekekkel is élőszóban volt szokás közölni. Példaként említem, hogy a dél-alföldi német községben, Hartán sem tudott tájékoztatni az életkorokat bemutató olajnyomat idős tulajdonosa a kép sok és apróbetűs aláírásáról, holott ez a 19. század második feléből való, magyar felírtos nyomat már a gyermekkorában is a szülői ház falát díszítette, és ő is jól tudott magyarul.

Figyelemre méltó az elmondottakhoz a felső-ausztriai, linzi példa nyomán magyarországi német műhelyekben a 19. század elején meghonosodott, lovas figurával díszített, menyasszonyi ruhásszekrényeknek az alakulástörténetéből vett példa. A legkorábbi hazai, valószínűleg Esztergomban készült, magyar gárdistát megjelenítő, ilyen darabon még ott a német felirat: „Ungarische Garde”.⁽⁴⁹⁾ Az ilyen lovas figurás szekrények hatására Hartán előállított legkorábbról ismert, 1839-ből datált példányon a magyar felirat szerint „Magyar Huszár” és a kor leghíresebb betyárja, „Angyal Bandi” (4. kép) látható. Ebben a faluban a lovas figurás szekrények a módos parasztsaládoknál még évtizedekig kedveltek maradtak, ám aláírás a későbbiekre már nem ismert, sem a huszárok, sem a betyárfigurák alól. A Néprajzi Múzeum 1848-beli hartai szekrényén sincs már ilyen, éppígy a századvégi, immár pisztolyos be-

hökkenítő, hogy a mezőcsáti Rajczy Mihály egy 1843-ban alkotott remek tálján szükségesnek látta odaírni a tál öblét uraló madár lába alatti kis talapzatra: „Madár ez”.⁽⁴⁵⁾

Az ilyenféle „értelmezések” kései, talán már tréfálkozó kicsengései lehetnek egy korábbi, végső soron a könyvillusztrációkra visszamenő gyakorlatnak. Ennek tulajdonítható az a 17-18. századi református templomok mennyezetkazettáiról ismert eljárás, hogy nem csupán a nehezebben felismerhető figurákat nevezik meg, mint például a Kolozs megyei Tancs (ma: Tonciu) református temploma Parajdi Illyés János által 1676-ban festett mennyezetén Bacchust (BAKUS) és Nagy Sándort (SÁNDOR), de az ANGYALT is,⁽⁴⁶⁾ sőt másutt akár a napot és a holdat is, mint a csengersimai (Szabolcs-Szatmár m.) református templom 1761-ben készült mennyezetén.⁽⁴⁷⁾ A komáromi „mázos mives fazekasok” 1840-ben készült céhkancsójának is nyilván az ünnepélyességét kívánta fokozni az azt alkotó mester, Lándor István azzal, hogy noha a címzettségviselőt megörökítő szöveget magyarul írta, az oroszlán és az egyszarvú fölé latinul tette – ha hibásan is – az azokat megnevező feliratot: „Leon” és „Unicornis”.⁽⁴⁸⁾

A mesterek termékeit megvásárolók a rövid feliratokat bizonyára mind leolvasták, de a kevésbé kézreeső daraboknál, így a falra függesztett képeknél a képértelmező aláírásoknak alighanem kevesebb fontosságot tulajdoníthattak. Legalábbis az általam Mezőkövesden és Hartán e tárgyban megkérdezett idősebb adatközlők megítélése szerint a képeken az aláírás feles-

4. kép: Ruhásszekrény ajtófestésének részlete, „Angyal Bandi” felirattal. Harta, Bács-Kiskun m., 1839. Magángyűjtemény

tyárokat megjelenítő, ugyanitt őrzött példányokon sem, mint például egy 1894-es datálásún.⁽⁵⁰⁾ Ezek a képek az azok ismeretében felnőtt közösség számára nyilván felirat nélkül is azonosíthatóak voltak.

Szinte természetesnek tűnik az elmondottak után, hogy korábban sok tárgyról, különösen a faragásokról, így a főként pásztorok készítette, jelenetes példányokról is többnyire hiányoznak az értelmező feliratok. Hihetőleg a városi eredetű, feliratos tárgyak, a falusiak közt terjedő ponyvanyomtatványok, az újságok címlapjai és képaláírásai keltettek azután kedvet a szabályos képfeliratokhoz. Az elsőként említett, városi feliratos tárgyak kapcsán utalni kell az emléktárgynak a biedermeier kor idején elhatalmaskodt divatjára, mely tárgyakról többnyire nem hiányzott az „Emlék”, „Emlékül” vagy hasonló felirat, elég legyen itt csupán a fürdőhelyeken terjesztett ún. kúrapoharakra hivatkozni.⁽⁵¹⁾ Aligha tekinthető tehát véletlennek, hogy a falusi szerelmi ajánlékokon éppen az 1830-as években tűnnek fel azok ajándék voltára utaló első feliratok,⁽⁵²⁾ majd a század második felében a különféle tárgyi ajándékokon az „Emlék”, „Emlékül”, „Emléknek” megjelölés.⁽⁵³⁾

A nyomtatványok hatását mutató feliratok különféle köznépi műfajokban is megfigyelhetők. A makói Kiss Antal által 1883-ban készített butellán a munkaeszközök

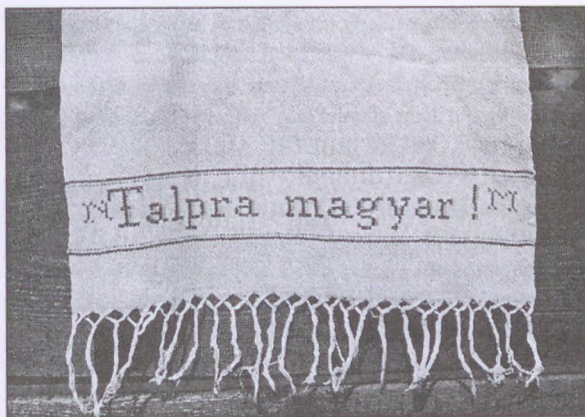
két csoportja mellett áll ily módon azok megnevezése: „Kubikos Szer Számok” és „Föld mivelő Eszközök”.⁽⁵⁴⁾

A nyomtatott termékek példái teremtetthettek kedvet a Dunántúlon, hogy a megjelenítetteket megnevezzék a faragók. Baranyai Szüts András 1878-ban alkotott, kocsmába betérő betyárbandát bemutató borotvatartóján már szép, szabatos írással ott áll a betyárok mindegyikének neve: „Juhász András, Druzsín Ferkó, Braskó Jóska, Somogyi Jóska”.⁽⁵⁵⁾ Egyedi képkompozíció, egyedi felirat, magam legalábbis nem ismerem mását. Ki olvashatta, nem tudni. Majd az 1880-as években szokásba jött a címadás az ábrázoltak alatt. Ott olvasható például az 1838-ban született Balázs Vendel munkáin, így a többféle változatban megfogalmazott drámai jeleneten: „SAVANYÓ ELFOGÁSA” (1886)⁽⁵⁶⁾ vagy a halálra táncoltatott leány megjelenítésén: „SÁGI MARISKA”.⁽⁵⁷⁾

E idő tájt már jelentkeztek a faragó pásztoroknál az úri megrendelők. Bagol András juhász, a ki nek datált művei a 19-20. század fordulójáról, az 1891-1903 közti évekből ismertek, már alighanem ezeknek, köztük az őt foglalkoztató arisztokrata családok tagjainak a tájékozatlanságát óhajtotta eloszlatni,⁽⁵⁸⁾ amikor ilyenfelét írt fel egy általa faragott botra: „ITT A SUBRI ÉS MILFAI A HAZA HÍRES RABLÓI A BAKONYI ERDŐN”.⁽⁵⁹⁾ Bagol András feliratai már szinte bőbeszédűek, bár előfordulnak nála egészen rövidke is, köztük „felesleges információt” hordozók: „SZÉK”, „VISLA”.⁽⁶⁰⁾ Másrészt akad értelmezése, amely a kutatás számára is hasznos adalékot szolgáltat, így a tipikus legény-leány pár ábrázolása mellé bekarcolt szöveg: „E SZÉP KONTESZ FÖLTARTJA A VIRÁGOT, AZ A JELE, HOGY SZERETI A BÁRÓT”.⁽⁶¹⁾

A hosszabb feliratok terjedéséről szólva, ismét nem feledkezhetünk meg – akárcsak a 19. század második fele magyarországi népművészetének más, jellemzően új jegyeinél⁽⁶²⁾ – a kortárs iparművészet-től érkező ösztönzésről sem. Úri és polgári házaknál ugyanis ekkor váltak divatossá a feliratos tárgyak, megszívulva az iparművészet jeles szaktekintélye, Jakob Falke, a bécsi Iparművészeti Múzeum első igazgatója által írottakat. Ő ugyanis 1871-ben, a lakás művészetéről közreadott, nagy hatású könyvében,

a historizmus követte ideálnak megfelelően, példaként idézte olvasói számára a középkor és a 16. század gyakorlatát – majd pedig ezt rendre megismételte a kötetének további kiadásaiban is –, azt, hogy azokban az időkben a himzésmin-tákat feliratszalogokkal volt szokás kísérni.⁽⁶³⁾ Ezek után, mint azt egy 1884-beli német képeslap illusztrációja mutatja, még a hálószo-ba bútoraira, ágyra, szekrényekre is kerülhetett felirat,⁽⁶⁴⁾ mindazonáltal, mint tudjuk, leginkább a kézimunkákon jött ez a 19. század ezekben az éveiben divatba. Eva Stille volt az, aki rámutatott arra, hogy az alig néhány év-tized alatt már igen széles körben elterjedő köznépi, himzett és feliratos konyhai fálvédők kialakulása azoknak a művelt hölgyeknek a kézimunkái nyomán következett be, akik viszont feliratos himzéseikkel a korabeli esztétikai szakirodalom ajánlásaihoz igazodtak.⁽⁶⁵⁾ Jól mutatja ennek az egyhamar szétáramló divatnak egy korai állomását egy 1875-80 körül, gyermekjátéknak készült áruházmóddal, a müncheni Bayerisches Nationalmuseum gyűjteményében, ahol már a kirakatban ott láthatók a feliratos himzések is.⁽⁶⁶⁾

5. kép: Disztörülköző, „TALPRA MAGYAR” felirattal és N M tulajdonosi monogrammal. Dunapataj, Bács-Kiskun m., 19. sz. vége. Dunapataj, Pataji Múzeum

6. kép: Karosszék támlája, „PAP GÁBOR 1880” felirattal. Hódmezővásárhely. Magángyűjtemény

A feliratos kézimunkák divatja, tudjuk, gyorsan eljutott hazánk-ba is.⁽⁶⁷⁾ A szélesebb körű terjedés korai példaként egy disztörülközőt mutatok be a Bács-Kiskun megyei Dunapatajról (5. kép). Ennek a jellemzői, így az, hogy járulékos kép nélkül, egyedül a fehér alapon pirossal és mára kifakult zölddel himzett, keresztszemes „Talpra magyar!” felirat díszíti, valószínűsítik a készítésének az egykori tulajdonosok meghatározta időpont-ját,⁽⁶⁸⁾ azt, hogy még a 19. század végén készült, minden bizonnyal ugyanattól a hazafias lelkesedéstől indítva, amelynek a hatására Dunapatajon már a halálának évében, 1894-ben felállították Kossuth Lajos szobrát.⁽⁶⁹⁾ A Nemzeti dalnak a dunapataji kendőn megjelenő idézéséhez emlékeztetek Bagol Andrásnak nagyjából ebben az időben, 1893-ban cifrázott fokosára,

amelynek a felirata: „Talpra magyar hí a haza, 1849”.⁽⁷⁰⁾

Nem tettem még említést az eddigiekben a köznépi tárgyak feliratának díszítő szerepéről. Pedig, ami a mesterembereket illeti, az általuk készített tárgyakon rendszerint még a kisebb feliratokat is, így

különösen a tárgy tulajdonosának a nevét, szépen megrajzolt betűkkel írták fel, esetleg külön kompozícióba illesztve. De ez jellemzi a mintakendőn begyakorolt betűkből összeállított, dunapataji himzett feliratot is (5. kép). A szabályosan megrajzolt betűk dekorív értéke kihasználásának különösen szép példája egy nyilván ajándéknak készített cserépfalusi tálaspolc, amelynek a korlátokba iktatott, áttört felirata „LŐKÖS ERZSÉBETRE ÁLDÁS / SIMON ANDRÁS KÉSZÍTTÉ / KÉSZŰT 1901 ÉVBE MÁRCZIUS”.⁽⁷¹⁾

A feliratok közt esetenként az ösztönös érzékkel kifundált stilizálás egészen különleges példáival is találkozhatunk. Ilyen egy ismeretlen hódvásárhelyi faragónak az 1880-ból datált alkotása: egy áttört támlájú karosszék (6. kép)⁽⁷²⁾, amelyen az alkotó, az asztalosmunkákon látható feliratozásmódtól érezhetően teljesen függetlenül magát, úgy nagyította-kicsinyítette és módosította a betűket, hogy vibráló ráccsá formálódjon a tulajdonosra utaló felirat.

Ezzel be is fejezem a feliratos népművészeti tárgyak rövid számbavételét. Egy bevezető nem érintheti a témakör minden részletét és benne minden problémát, ez esetben nem pusztán a rendelkezésre álló idő hiányában, de megfelelő előtanulmányok híján is.

Nagy szükség volt tehát erre a konferenciára, és biztos vagyok, hogy az előadások sok felmerülő kérdésre adnak választ, újabb, megválaszolásra váró kérdéseket is felvetve, miközben nagyon sok hasznos új ismerettel gazdagítanak.

IRODALOM

ASSION, Peter

1987 Truhenexport aus dem Thüringer Wald. Volkskunst 10. Jg./3, 5-10.

BÁLINT, János - BUZÁS Miklós - CSERI Miklós - SABJÁN Tibor

1999 Egy tarcsafalvi lakóház bontásának tapasztalatai.

In: Balassa M. Iván - Cseri Miklós (szerk.): Népi építészet Erdélyben. Szentendre, 147-164.

BALOGH Jolán

1967 A népművészet és a történeti stílusok. Néprajzi Értesítő XLIX. 73-165.

BARABÁS Jenő - GILYÉN Nándor

1987 Magyar népi építészet. Budapest

BORNEMISZA Péter

1980 Ördögi kisírtetekről. In: Nemeskürty István (szerk.):

Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. Budapest, 975-1122.

BORSOS Béla

1974 A magyar üvegművesség. Budapest

BRUYERE, Bernard

1939 Rapport sur les Fouilles de Deir el Médineh (1934-1935). III. Le Caire

K. CSILLÉRY Klára

1971 Népművészetünk története (Kiállítás-katalógus) Budapest

1972 A magyar nép bútora. Budapest

1973 A Bútor- és Világítóeszköz-gyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő LV. 110-124.

1976 A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. Ethnographia LXXXVII. 103-132.

1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia LXXXVIII. 14-30.

1985 A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. Ethnographia, XCVI. 173-211.

1987 A himzett konyhai falvédők múltja. In: Kovács Ákos (szerk.): Feliratos falvédők. Budapest, 12-23.

1990 Bútorművesség. In: Juhász Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest, 105-154.

1997a Lakáskultúra. In: Balassa Iván (főszerk.): Magyar Néprajz IV. Életmód. Budapest, 327-415.

1997b Vallási ábrázolások magyarországi népi bútorokon. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): Népi valóságosság a Kárpát-medencében II. Veszprém - Debrecen, 41-67.

1999 17. századi köznépi festett ládák Erdélyből. In: Balassa M. Iván - Cseri Miklós (szerk.): Népi építészet Erdélyben. Szentendre, 231-252.

DENEKE, Bernward

1979 Germanisches Nationalmuseum Nürnberg. Volkskunst. Führer durch die volkskundlichen Sammlungen. München

DESROCHES NOBLECOURT, Christiane - VERCOUTTER, Jean (red.)

1981 Un siècle de fouilles françaises en Égypte. 1880-1980. Paris

DOMANOVSKY György

1968 Magyar népi kerámia. Budapest

DOMONKOS Ottó

1996 Népi grafikák. In: Környei Attila - G. Szende Katalin (szerk.): Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, 257-272.

FALKE Jacob von

1882 Die Kunst im Hause. 4. kiad. Wien

1897 Die Kunst im Hause. 6. kiad. Wien

FÉL Edit

1965 A textilgyűjtemény gyarapodása. In: Ifj. Kodolányi János (szerk.): A Néprajzi Múzeum 1963-1964. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő XLVII. 224-238.

FÉL Edit - HOFER Tamás - K. CSILLÉRY Klára

1969 A magyar népművészet. Budapest

FÜVESSY Anikó

1993 A tiszafüredi mázas kerámia. Debrecen

GRÁFIK Imre

1998 Emlékező tárgyak. In: Szende Katalin - Kücsán József (szerk.): „Isten áldja a tisztes ipart”. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, 87-120.

GSCHNITZER, Hans - MENARDI, Herline

1986 Stuben, Öfen, Hausmodelle. Tiroler Volkskunstmuseum Katalog 2. Innsbruck

HOFER Tamás

1965 Az Állattartás Gyűjtemény gyarapodása. In: Ifj. Kodolányi János (szerk.): A Néprajzi Múzeum 1963-

1964. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő XLVII. 183-188.

HOFER Tamás - FÉL Edit

1994 Magyar népművészet. Budapest

HORVÁTH Terézia - N. FÜLÖP Katalin

1973 A Textilgyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő LV. 125-144.

JASPERS, Friedrich-Wilhelm - OTTENJANN, Helmut

1982 Volkstümliche Möbel aus dem Ammerland. Stollentruhen, Kastentruhen, Koffertruhen. Textteil - Bildteil. Cloppenburg

KATONA Imre

1977 Butellavers. Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest, 397.

KLESSE, Brigitte - MAYR, Hans

1977 Verborgene Schätze aus sieben Jahrhunderten. Ausgewählte Werke aus dem Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln. Köln

- KÓS Károly
1989 Erdély népi építészete.(Budapest)
- S. KOVÁCS Ilona
1987 Bagol András faragópásztor. Ethnographia XCVIII. 101-112.
2001 Pásztorművészet. In: Kapitány Orsolya – Imrő Judit (szerk.): Somogy megye népművészete. Kaposvár, 329-372.
- KOVÁCS Éva – LOVAG Zsuzsa
1980 A magyar koronázási jelvények. (Budapest)
- KRESZ Mária
1961 A Kerámia gyűjtemény. In: A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő XLIII. 98-103.
1962 A Kerámia gyűjtemény. In: Szolnoky Lajos (szerk.): A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. Néprajzi Értesítő XLIV. 241-247.
1972 „Népművészetünk története”. A Néprajzi Múzeum kiállítása, 1971. Néprajzi Értesítő LIV, 142-153.
1976 Virág és népművészet. Budapest
1990 Fazekasság. In: Juhász Antal (szerk.): Csongrád megye népművészete. Budapest, 299-380.
1991 Magyar fazekasművészet.(Budapest)
- KRESZ Mária – ISTVÁN Erzsébet
1973 A Kerámiagyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő. LV. 144-152.
- KRISTÓF Ildikó
1995 „Istenes könyvek - ördögös könyvek” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján). Népi Kultúra - Népi Társadalom XVIII. 67-104.
- LUKINICH Imre
1927 A bethleni gróf Bethlen család története. Budapest
- MADARASSY László
1932 Dunántúli tükrösök. Budapest
- B. NAGY Margit
1957 Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez. In: Bodor András és mások (szerk.): Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 486-496.
1970 Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest
- PÁLOS Ede
1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. Néprajzi Értesítő XII. 150-173.
- RAWITZER, Barbara
1985 „Flößertruhen” - ein Thüringer Exportschlager in Franken. In: Brückner, Wolfgang (red.): Fränkisches Volksleben im 19. Jahrhundert. Würzburg, 77-81.
- SCHLEE, Ernst
1978 Die Volkskunst in Deutschland. Ausstrahlung, Vorlagen, Quellen. München

- SCHRAM Ferenc (szerk.)
1970 Magyarországi boszorkányperek (1529-1768) I. Budapest
- SELMECZI KOVÁCS Attila
2001 Nemzeti jelképek. Budapest
- SINKÓ Katalin
1987 A falvédők képi világa. In: Kovács Ákos (szerk.): Feliratos falvédők. Budapest, 24-32.
- STAMPFER, Helmut
1983 Spätgotische Stubeninschriften in Südtirol. In: Koch, Walter (red.): Epigraphik 1982. Österreichische Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Klasse, Denkschriften, 169. Band, Wien, 43-47.
- STILLE, Eva
1979 Trautes Heim Glück allein. Gestickte Sprüche für Haus und Küche. Frankfurt
- P. SZALAY Emőke
1993 A debreceni kerámia. Debrecen
- SZACSVAY Éva
1999 A szirén mint jelkép. Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon. In: Küllös Imola (szerk.): Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban. Budapest, 200-208.
2000 Protestáns ördöggképzetek. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8. Kolozsvár, 164-180.
- SZELESTEY László
1996 Faragó emberek, pásztorművészet. In: Gráfik Imre (szerk.): Vas megye népművészete. Szombathely, 310-336.
- SZENDREY Zsigmond
1931 A népi feliratos költészetről. Népünk és Nyelvünk 3.
- SZILÁRDFY Zoltán
1984 Barokk szentképek Magyarországon. Budapest
- TOMBOR Ilona
1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV-XIX. századból. Budapest
- TÖMÖRKÉNY István
1912 Föliratos agyaedények. Néprajzi Értesítő XIII, 197-207.
- TRACHSLER, Walter
1971 Eine Walliser Truhe von 1449 im Schweizerischen Landesmuseum. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Band 28. 156-174.
- VEREBÉLYI Kincső
1993 A hagyomány képei. Debrecen

VIDA Gabriella

1997 Népi kerámia. In: Fügedi Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, 255-295.

WILCKENS, Leonie von

1978 Das Puppenhaus. München

JEGYZETEK:

1. A jelen közlemény az 1999. nov. 18-án megtartott konferencián elhangzott, vetített képes előadásomnak csökkentett képanyagú, jegyzetelt és helyenként módosított változata.
2. Bruyere 1939: 14.
3. Desroches Noblecourt - Vercouttier 1981: 261.
4. Kovács - Lovag 1980: 58.
5. Trachsler 1971: 157, 162-169; vö. K. Csilléry 1997a: 342.
6. Klesse - Mayr 1977: 32-33.
7. Klesse - Mayr 1977: 34-37.
8. Stampfer 1983: 44.
9. Gschnitzer - Menardi 1986: 16, 23-25.
10. Jaspers - Ottenjann 1983: Textteil 83-84, Bildteil 12-13.
11. Jaspers - Ottenjann 1983: Textteil 84-85.
12. Jaspers - Ottenjann 1983: Bildteil 44-46.
13. Lukinich 1927: 229. kép; vö. B. Nagy 1957: 491-494; B. Nagy: 1970: 135. kép; K. Csilléry 1985: 14. kép, 187-188.
14. Bornemisza 1980: 1001.
15. Bornemisza 1980: 989. Vö. Szacs vay 1999: 200; Szacs vay 2000: 169-170.
16. Korai magyarországi köznépi - ha nem is falusi - adat a jezsuiták budai krónikájában, 1696-ból, hogy Szent Ignác képét a pravoszláv budai rácok házuk és szobájuk falára függesztették, míg mások, 1688-beli bejegyzés szerint, ajtókra és házkapukra szögezték azt (Szilárdfy 1984: 21). A Csongrád megyei Mindszenten, az orgonista házánál említenek falon függő Szűz Mária képet egy 1739. évi boszorkányperben (Schram 1970: 251; vö. Kristóf 1995: 83).
17. Verebélyi 1993: 167-168; K. Csilléry 1997b: 47-48.
18. Assion 1987: 5. kép.
19. Assion 1987: 10.; lásd még: Rawitzer 1985: 79-81.
20. Barabás - Gilyén 1987: 83.
21. Kós 1989: 203.
22. Pálos 1911: II/6. tábla, 170.
23. K. Csilléry 1999: 9, 11-14, 16. kép, 243-247.
24. Kresz 1972: 7. kép, 146; Horváth - N. Fülöp 1973: 136-137.
25. Fél - Hofer - K. Csilléry 1969: 165. kép.
26. Fél 1965: 62. kép, 226 (téves olvasattal); vö. Balogh 1967: 130. kép, 162-163; K. Csilléry 1971: 23. kép, 14.
27. Bálint - Buzás - Cseri - Sabján 1999: 158-160.
28. Pálos 1911: II/2. tábla.
29. Hofer 1965: 8-II. kép, 185-188; Fél - Hofer - K. Csilléry 1969: 25-27. kép, 59; K. Csilléry 1971: 21-22. kép, 8-9.

30. Tanulságos példákat hoz a feliratos képek másolására Sopron környéki német községekből, a 19. századból, rámutatva az előképek kutatásának fontosságára: Domonkos 1996: 6-9. kép, 258-260. A háziáldásokra lásd: Verebélyi 1993: 165-170.
31. K. Csilléry 1997b: 7. kép, 55.
32. Kresz 1961: 54. kép, 99.
33. Füvessy 1993: 149.
34. Lásd pl. Kresz 1991: 59; Füvessy 1993: 111.
35. Lásd pl. Fél - Hofer - K. Csilléry 1969: 25-26.
36. Lásd pl. Tömörkény 1912; Szendrey 1931; Katona 1977; Füvessy 1993: 149-158.
37. Kresz - István 1973: 10. kép, 148; Hofer - Fél 1994: 170. kép.
38. Lásd pl. Schlee 1978: 251-253. kép, 176-78; Deneke 1979: 106-107, 113, 115.
39. Domanovszky 1968: I. tábla, 36; P. Szalay 1993: 2-3. kép, 66-67.
40. Vö. Vida 1997: 370-371. kép.
41. Kresz 1962: 62. kép, 246. A hátlapról idézett szövegrészlet eddig nem publikált.
42. Kresz 1990: 338. kép.
43. Kresz 1990: 371. kép.
44. Kresz 1976: 22.
45. Lásd pl. Vida 1997: 402. kép.
46. Tombor 1968: XXXVIII. tábla, 89.
47. Tombor 1968: 13. ábra, 62.
48. Kresz 1991: 45-47. kép, 23.
49. K. Csilléry 1973: 10. kép, 118.
50. K. Csilléry 1973: 11-13. kép, 118.
51. Borsos 1974: 116. kép, 171.
52. K. Csilléry 1976: 113-114, 126-127.
53. K. Csilléry 1976: 127; Gráfik 1998: 89-90, 95-104.
54. Kresz 1990: 387. kép, 378.
55. K. Csilléry 1977: 13. kép, 24.
56. Lásd pl. K. Csilléry 1977: 14. kép, 24; Hofer - Fél 1994: 123. kép; Szelestey 1996: 665. kép; S. Kovács 2001: 66. kép, 365.
57. Lásd pl. Madarassy 1932: 31. kép; Fél - Hofer - K. Csilléry 1969: 172. kép.
58. Vö. S. Kovács 1987: 109, S. Kovács 2001: 369.
59. A Néprajzi Múzeum 83.110.2 ltsz.-ú botján.
60. S. Kovács 1987: 109.
61. S. Kovács 1987: 109-110.
62. K. Csilléry 1977: 22.
63. Lásd pl. Falke 1882: 403-404; Falke 1897: 317.
64. Stille 1979: 44. kép.
65. Stille 1978: 9-186.
66. Wilckens 1978: 224. kép.
67. K. Csilléry 1987: 16-19.
68. Vö. ehhez a falvédőkre vonatkozó azt a megállapítást, hogy a pusztán felirattal díszített példányok korai készítésűek: Sinkó 1987: 25.
69. Az adatért Szabó László, dunapataji tanárnak tartozom köszönettel.
70. Selmeczi Kovács 2001: 27. Hasonló felirat Bagol András egy másik botján: S. Kovács 1987: 12. kép.
71. Lásd pl. K. Csilléry 1972: 12. tábla.
72. Lásd még: K. Csilléry 1990: 87. kép, 109.

Az iskolai női kézimunka-oktatás története Magyarországon

Csiszér Dóra

A fonalas munkák oktatása sokáig csak családi keretek között folyt, és hosszú folyamat eredményeként vált iskolai tantárggyá a XVIII – XIX. század folyamán.

Magyarországon már a XI. században nagyon híres volt Gizella királyné himző iskolája, ahol többek között a veszprémi és a székesfehérvári katedrálisok számára készítettek oltárterítőket és miseruhákat. De itt hímezték Szent István koronázási palástját és egy miseruhát XVIII. János pápa számára, melynek révén híressé vált Rómában a magyar himzőmesterség. Később is foglalkoztak a királyi udvarban és a birtokos családok kastélyaiban a kötés, varrás, himzés tanításával, ez azonban még nem volt rendszeres oktatás.

Először a középkori kolostorok iskoláiban mutatkozott igény arra, hogy a leánynövendékek rendszeresen foglalkozzanak kézimunkázással. Emellett már a XVI. századtól alapítottak ún. kötő iskolákat elsősorban Nyugat – Európában, majd aztán a XVIII. században már egyre több ipariskola létesült. Ezeket uralkodók, egyházi személyek vagy nőegyletek alapították, de még mindig csak magánvállalkozásokként működtek, a nyilvános iskolákkal való összekötésükre még nem gondoltak.

A hatóságok figyelme csak a XVIII. század második felében irányult az iskolai kézimunkázás felé, először Csehországban vezették be 1773-ban kötelező népiskolai tantárgyként⁽¹⁾. Később pedig minél jobban felismerték a kézimunka oktatás erkölcsi és nevelő hatását, annál inkább törekedtek arra, hogy az iskolával összekapcsolják, és a többi tantárggyal egyenlővé tegyék. Magyarországon először Mária Terézia rendelte el az oktatását abban a két árvaházban, amelyet 1762-ben alapított. Habár az 1777. évi Ratio Educationis a kötelező tantárgyak közé sorolta, majd az 1806. évi királyi rendelet is kötelezővé tette az oktatását a főrendiek leányiskolái számára⁽²⁾, mégis mindezen rendelkezések még sokáig csak elméleti szinten maradtak meg.

1817-ben alakult meg a Budai Jótékony Nőegylet Hermina és Mária Dorottya főherceggasszony pártfogásával és Brunswik Majthényi Mária vezetésével. Ők elhatározták, hogy a budai népiskolákban 15 kézimunka tanítónőt alkalmaznak és délután, a fiúk távozása után kötésre, varrásra, fonásra tanítják a lányokat napi két órában. Ez 1822-re Budán már széles körben elterjedt gyakorlattá vált, így például a Folnesics-féle budai leányiskolában a nőegylet előkelő hölgyei felügyelték az oktatást. Mindezen előzmények ellenére Eötvös József 1868-ban nem vette fel a kézimunkázást a népiskola kötelező tantárgyai közé. Trefort azonban 1872-ben a fővárosi tantervben már kötelezőként említette, de országosan csak 1905 után lett kötelező tantárgy a népiskolákban. Valamivel jobb sorsa volt a kézimunka oktatásnak a felső népiskolákban és a polgári iskolákban. Itt 1868-ban, illetve 1869-ben lett kötelező tantárgy⁽³⁾. A két iskola tantervét 1887-ben egyeztették össze, és ettől kezdve heti három órában tanultak a növendékek kézimunkázni.

A részletes tantervek kidolgozása az oktatási minisztérium feladata volt. Az 1887. évi rendelet alapján a következő tanmenetet határozták meg a polgári leányiskolákban és a felső népiskolákban⁽⁴⁾.

I. osztály (Heti 3 órán)

Három kötött, három horgolt minta; három kötött, három horgolt csipke, mind kis darabokban. Horgolt gyermekfejkötő és kabátka.

A hálózás elemei. A harisnyajegyzés megtanítása céljából egy 15 cm simán kötött négyzeten néhány betű, keresztöltéssel kivarrra.

Ugyanolyan nagyságú körülszegett vászonra néhány betű keresztöltéssel, a fehérneműk jegyzése céljából. Vászonra mosható himző pamuttal, kereszt- és bécsi öltéssel kivarrra tálcatakaró vagy más hasznos tárgy.

II. osztály (Heti 3 órán)

Három nehezebb kötött és horgolt minta, ugyanennyi csipkeminta kis darabokban.

Egy pár kötött gyermekharisnya. Horgolt pénzes-erszény.

Hálózott párnabetét kivarrra.

A harisnya, fehér és színes ruhaneműek foltozása, beszövése.

A varrás elemei egy kis (pl. 20 cm négyzet) varrókendőn.

Egy zsebkendő körülhurkolás (Schlingen) és lyukkivarrással.

Könnyű áttört munka (suplika), szár- és simaöltés, úgy más töltőöltések, túllbehúzás, apró, hasznos házi tárgyakon alkalmazva.

III. osztály (Heti 3 órán)

A kötés, horgolás egyesítve gyakorlandó, pl. egy kis paplanon, horgolva kereszt- és más díszöltéssel kivarrra, kötött csipkével körülvéve. Egy pár kötött kesztyű. Zsebkendő himzett névvel. A fehérneműek készítéséhez szükséges mértékvétel, elmélet - gyakorlattal egyesítve. Szabásrajzok készítése. Egy leánying fehérhímzéssel díszítve; egy hálókabát, mindkettő kézivarrással.

IV. osztály (Heti 3 órán)

A fehérneműk szabása, varrása, folytatva elmélet és gyakorlatban. Egy fiúing szabva és varrra. Kis asztalterítő, törülköző vagy más efféle, vászonra áttört munkával s más műhímzéssel, rácsomózott rojttal. Műfoltozás, beszövése. A felsőruha szabása, varrása. Szabáskönyv készítése. Utasítás a kézimunkalapokban előforduló rajzok, minták, kézimunkák lemásolására, utánzására.

Az előzőekben már említettem, hogy a kézimunka oktatás bevezetését olyan elmélet munkák előzték meg és segítették elő, amelyek felismerték a női kézimunka erkölcsi és nevelő hatását. Az ilyen jellegű eszmefuttatásoknak az volt a célja, hogy az oktatás szükségességét igazolják:

„A kézimunka-oktatás során nemcsak a testi erő és ügyesség fejlődik, hanem a szellemi erő is. Fejleszti a megfigyelőképességet, az emlékezetet a maga tárgyára nézve fejleszt és jellembeli tulajdonságok fejlesztéséhez is hozzájárul. Türelemre, szorgalomra, rendre, pontosságra s kötelességteljesítésre nevel, s fejlesztii az ízlést. Azáltal, hogy látható eredményeket produkál fokozza az ambíciót, kedvet, vetélkedést, s ily módon szorgalomra serkent. Egyesül benne a munka és a szórakozás fogalma. Valóban becses jellembeli tulajdonságokat fejleszt, s így méltán foglal helyet az iskolai tantárgyak között.”⁽⁵⁾

Az elvi megfontolások mellett az oktatás bevezetéséhez szükség volt a módszertani alapok kidolgozására és a tanítók képzésére is. A módszertani alapok kidolgozására a XIX. század közepétől indultak meg a kísérletek. Ennek egyik elindítója Schallenfeld Róza, egy berlini leányiskola vezetője volt; 1867 - ben adta ki módszertani tervzetét *Der Handarbeitsunterricht in der Schule* címmel. Ez után sorra jelentek meg a módszertani útmutatások elsősorban német nyelven⁽⁶⁾.

A legnagyobb hiányt a képzett tanítónők jelentették. Először 1875 - ben rendelték el a kézimunka tanítónők állami vizsgáját, de hosszú ideig csak magánúton lehetett képesítést szerezni. 1914 - ben a rajztanítói képzéssel összekapcsolva dolgozták ki a képesítés szabályzatát.

Nálunk Zirzen Janka, a Budapesti Magyar Királyi Állami Polgár-, Tanítónő-, és Nevelőnőképző Intézet igazgatója volt a gyakorlati módszerek kidolgozásának előfutára. Ő a párizsi világkiállításon

nagy sikert aratott „Minta gyűjtemény”-ével, majd szintén örömteli fogadtatásra talált az 1873-as bécsi világkiállításon bemutatott részletes tanmenete német és francia magyarázó szöveggel kísérve. Ezek az útmutatók nem csupán a tantervek leírását jelentették, de praktikus tanácsokkal is szolgáltak, és pontosan meghatározták a tanórák menetét és körülményeit. Így például nagy gondot fordítottak a tisztaságra, ezért elrendelték, hogy minden osztályban legyen mosdótál és kéztörölő. Nagyon fontos volt emellett a helyes testtartás. Tiltották a fényűző kézimunkák készítését, hasznos munkadarabokat írtak elő⁽⁷⁾.

A kiállítások szervezése is kötelező volt minden leánynevelő intézetben. Ezt az adott évben a diákok által készített kötelező kézimunkák anyagából kellett összeállítani. Ezeket a mintagyűjteményeket az iskola köteles volt megőrizni.

Az oktatás célja az volt, hogy megkedveltesse a tanulókkal a kézimunkázást, és a legszükségesebb gyakorlati tudnivalókra oktassa őket, hogy a későbbiekben magukat tovább képezhessék. Ezért is szorgalmazták, hogy az egyes darabok a különböző vidékek hagyományaihoz alkalmazkodjanak.

Az oktatásban fontos szerepet játszottak a mintakendő és később megjelentek a mintakönyvek is, melyekből el lehetett sajátítani a hímzés technikáját, és meg lehetett ismerni a mintákat. Külföldön már a XVI. századtól jelentek meg mintakönyvek, az elsőt 1523-ban Ausburgban adták ki⁽⁸⁾. A XIX. század közepétől Magyarországon is elterjedtek a külföldről behozott mintakönyvek. Ide sorolható Owen Jones Grammatik der Ornamente című gyűjteménye, vagy például Therese de Dillemont Enczyklopaedia című könyve, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter is beszerzésre javasolt. A század végétől már magyar nyelvű és kiadású könyvek is megjelentek; így például az 1885. évi országos kiállításon díjat is nyert Krüner Anna könyve, A horgolás és kötés tömeges tanításának vezérkönyve.

Magyarországon az ekkor megindult népművészeti divat hatására a XIX. század 80- as éveitől megkezdődött a népi ornamensek tanítása. A népi motívumkincs felhasználása az iskolai textilmunkákon egész Európában megfigyelhető jelenség volt ekkor, természetesen tájanként eltérő intenzitással⁽⁹⁾. A folklorizmusnak ezt az ágát a népművészeti kiadványok, mintagyűjtemények, divatlapok támogatták. Ezt a törekvést a módszertani útmutatások is világosan kifejezik:

„Idegen minták és formák a népiskolába ne jussanak be, gondosan tanulmányozzuk a magyar motívumokat és magyar stílus mintákat.”⁽¹⁰⁾

Ezen célból jelentek meg miniszteri ajánlással 1888-tól a Kalotaszegi varrottas album füzetei, amely egybegyűjtötte, és hozzáférhetővé tette a kalotaszegi népi textilművészet már külföldön is csodált motívumkincsét. Az egyes tájegységek ornamenseinek tanulmányozására ezen kívül a következő munkákat ajánlották:

Dr Szendrey János: A régi magyar viseletek története

Nemes Mihály: A magyar nemzeti viselet története képekben

Malonyai Dezső: A magyar nép művészete

Mindezek mellett már a századfordulótól a divatlapok is közöltek mintagyűjteményeket. Így például a Bazár, Divatszalon, Divat - Újság, Patyolat, Wiener Mode, Illustrierte Frauenzeitung. Ezeket azonban elsősorban a felsőbb rétegek kézimunkázó hölgyei vásárolták, és ritkán jutottak el a népiskolákba.

A módszertani útmutatók a mintakönyvek használata mellett javasolták a múzeumok látogatását a diákok és a tanítók számára egyaránt. Az Iparművészeti Múzeum, a Néprajzi Múzeum és a Budapesti Iparművészeti Társulat is rendezett népművészeti tárlatokat. Itt az eredeti, gyűjtésből származó textiliák mellett helyet kaptak a tanfolyamokon készített fonalas munkák is.

A kézimunka oktatás rövid történeti áttekintése után elmondható, hogy ez a téma művelődéstörténeti szempontból önmagában is figyelemreméltó és részleteiben tovább kutatható. Most azonban mégis inkább a téma egy másik kapcsolódási lehetőségét szeretném elsősorban kiemelni. Ez pedig a népművészeti kutatások azon vonulata, amely a hagyományozás, hagyományozódás folyamatát vizsgál

ná egy széles társadalmi közegben. Nyomon követné az egyes motívumok vándorlását, alakulását. Vagyis a kézimunka oktatás helyét határozná meg a folklorizmus és a folklorizáció folyamatában. Ez a tanulmány csupán a téma kutatási lehetőségeit kívánta bemutatni, mintegy kiindulási alapot nyújtva a művelődéstörténet és a folklór határterületén mozgó későbbi kutatásoknak.

IRODALOM

FEJŐS Zoltán

1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Hofer Tamás (szerk.): Népi kultúra és nemzettudat. 143 - 159. Budapest

FERENCZI Vilma

1907 Vezérfonal a női kézimunkák tanításához. Budapest

HOLLÓNÉ HATOS Kornélia

1941 A kézimunkaoktatás vezérkönyve. Szeged

KRÜNNER Anna

1888 A horgolás és kötés tömeges tanításának vezérkönyve ütem és vezérszó szerint. Budapest

LENGYEL Györgyi

1986 Nagyanyáink öröksége. Bukarest

PÉTERFY Sándor

1896 A magyar elemi iskolai népoktatás. Budapest

SACHER Eleonóra

1909 A női kézimunka tanításának módszere. Budapest

Tanterv a polgári leányiskolák számára 1902. Budapest

JEGYZETEK:

1. HOLLÓNÉ HATOS K. 1941. 9.
2. PÉTERFY S. 1896. 160.
3. SACHER E. 1909. 8.
4. Tanterv... 1902. 17 - 18.
5. SACHER E. 1909. 16.
6. Pld. Schallenföld Ágnes: Praktische Anweisung zur Erteilung des Handarbeitunterrichtes
Godei: Leitfaden zu einer methodischen Erteilung des Handarbeitunterrichtes
Müller: Elementarunterricht in weiblichen Handarbeiten
7. KRÜNNER A. 1888. 6-8.
8. LENGYEL Gy. 1986. 10.
9. FEJŐS Z. 1991. 151.
10. FERENCZI V. 1907. 65.

Polgári textíliák feliratai a 19–20. században

Ferencziné Sedlmayr Krisztina

Az alapvetően írásbeliségen nyugvó XIX. századi polgári kultúra feliratokkal díszített tárgyak széles körét hagyományozta ránk. Műfaji sokszínűséget mutatnak azok a textíliák is, melyeken valamiféle írás, évszám, vagy szöveg jelenik meg. Tanulmányomban ezeket a polgári élethez kapcsolható, jellegzetes tárgytipusokat szeretném röviden áttekinteni. A korszak, melyben a jelenség megfogható, durván száz esztendő, az 1800-as évek közepétől az 1940-es évekig terjedő időszak. Kijelölése önkényesnek tűnhet, hiszen a XIX. század elején is készült „polgári” kézimunka, másrészt a második világháború sem vetett véget egy csapásra egy effajta, széles körben gyakorolt tevékenységnek. Mégis célszerűnek tűnik ezt az időszakot vizsgálni, mely Magyarországon a polgári kultúra, s azon belül is a kézimunkázás „klasszikus” korszaka. Nehezebben szorítható határok közé az a társadalmi réteg, melynek tárgyalakító tevékenységét – ez esetben kézimunkáit – polgárinak minősíthetjük. Talán vitatható módon nem tekintem annak a paraszti-kispolgári falvédőket, annak ellenére, hogy azok a magyar nyelvterületen készült feliratos kézimunkák legelterjedtebb típusát képezik. A zászlófeliratok jelentőségük arányában való elemzése teljesen szétfeszítené írásom kereteit. Így ezeket, csakúgy mint a kötet egy másik tanulmányában részletesen bemutatásra kerülő mintakendőket, csak megemlítem. A magyar polgári kézimunkázás története szinte teljesen feltáratlan, így mindaz, amit erről elmondhatok, saját kutatásom, vagy inkább múzeumi munkám tapasztalata.

A textilre való „írás” klasszikus módja a hímzés és az applikáció. A XX. század első felében ezeket a munkai igényes technikákat gyakorta váltja fel a gyorsabb, de igénytelenebb eljárás, a festés – még az olyan hagyományos műfajok esetében is, mint a zászló, a halotti címer, az emlékkendő vagy a koszorúszalag. Értéket azonban továbbra is a kézimunka képvisel: a hosszabb időre, vagy nagyobb nyílvánosságra szánt textíliák hímzéssel való díszítése századunkban is általánosnak mondható.

A kézimunka a hagyományos női polgári lét egyik alapvető, mindennapos tevékenysége volt. Egy-egy háztartás kézimunkák tömegét állította elő, használta. Az elemi és polgári iskolai kézimunka-tananyag az ehhez szükséges technikai tudás megszerzését biztosította. (A korabeli oktatás és nevelés a türelmet és precizitást kívánó készségtárgyak elsajátítását hallatlan eredményességgel végezte). Az otthoni készítés ugyancsak elősegítette azt a folyamatot, melynek során a kézimunka az íráshoz hasonló készséggé, önkifejezési eszközzé vált.

A polgári textíliák körét azonban nem szűkíthetjük le az iskolai ill. a háziasszonyok által készített kézimunkákra. A kelengye elkészítését már középosztályi szinten is specialistákra bízták. Így a feliratos polgári textíliák nagyobb részét képező hímzett kelengyedarabok többsége is megrendelésre, bér-munkában készült. Számos olyan műfaj is létezik, mely szellemiségében szorosan kapcsolódik a polgári kultúrához, de funkciója nem a lakás díszítése, és nem is viseletdarab. Ezek a tárgyak valamilyen módon a közösségi élethez kapcsolódnak, és feliratukon az együvé tartozást fogalmazzák meg.

A feliratok köre a monogramtól a hosszabb egybefüggő szövegig terjed. Feltehetjük azonban a kérdést, valóságos felirattal állunk-e szemben a monogramok esetében. A nevek kezdőbetűi a tárgy eredeti környezetében egyértelmű jelentést hordoznak. Mihelyt azonban kikerülnek abból a közegből, mely a betűjelet fel tudja oldani, a monogram információs értéke minimálisra csökken. Lényegében ugyanez vonatkozik a keresztnevekre is, mely sok esetben annak becézett formája. Ugyancsak elgon-

dolkodtató az olyan feliratok értelmezése, mint kefe, fésű, portörölő avagy Brotsacke, Klammer, Wäsche stb. Ezek a darabokon ugyanis rendszerint a tárgy megnevezése a képi megjelenítéssel együtt szerepel. De ha a képi ábrázolás hiányzik is, készítője számára – már csak alakjánál, elhelyezésénél fogva is – egyértelmű annak rendeltetése. A németajkú józsefvárosi szakmunkás, Allt Lajos háztartásából maradt fenn a „Kragen, Manschetten” feliratú himzett doboz⁽¹⁾ melynek jellegzetes formája nem hagy kétséget afelől, mit rejt. Itt tehát a felirat megintcsak alig értelmezhető nyelvi jelként. Ennek a típusnak egy modern, ám még „háború előtti” változata az a torockói himzéssel díszített kézimunka, melyen „Rádióműsor”⁽²⁾ felirat található. Feltűnő, hogy a magyar polgári lakástextilben milyen ritkán fordul elő szöveggént értelmezhető felirat. Míg ebben az időben német nyelvterületen a szentenciákkal, bölcsességekkel ellátott textil a lakószobában is helyet kap, Magyarországon ennek csak nyomait találjuk. (Az erdélyi szász otthonokból például a feliratos falvédők változatos, gazdag anyaga került múzeumba vagy lejegyzésre. Különösen meghatóak a Siebenbürgen süsse Heimat típusú hazafias szövegek). A hazafias, bölcselkedő szövegek hiánya elsősorban azért különös, mert a magyar közízlés erősen német befolyás alatt állt, a magyar polgárok a német divatlapokat, kézimunkaújságokat éppúgy forgatták, használták, mint a magyar nyelvűeket. Úgy tűnik, a hazai német polgárság körében sem voltak igazán divatban – legalábbis a lakószobákban – a hosszabb felirattal ellátott textiliák. A Magyar Nemzeti Múzeum viszonylag gazdag lakástextil-gyűjteményében például egyetlen ilyen jellegű darab sem található. A Fotótár enteriőr-anyagában ugyancsak hiába keresünk olyan polgári lakásbelső, ahol feliratos lakástextil látszódná. Ebből persze nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy efféle egyáltalán nem is volt, azt azonban igen, hogy általánosan elterjedt típust nem képviselt. Szöveges feliratok nálunk jobbára csak a kispolgári konyhai falvédőkön, házi áldásokon jelennek meg. A magyar polgári otthonok lakószobáiban használt hosszabb feliratú textiliákra jóformán nem találunk adatot. Az ebédlő, a szalon vagy az úriszoba hangulatától a feliratok édeskés, „gemütlich” hangulata távol esett. Egy-egy kisebb terítő, tálcakendő persze – elsősorban az ebédlőben – előfordulhatott. A polgári háztartás egy sajátos kedves tárgya az a terítőcske, melynek funkciója a sült gesztenye melegen tartása volt, ahogyan azt kissé gyermekded felirata mutatja: „Tessék friss gesztenye”⁽³⁾. A Textilgyűjtemény egyik különleges, tipikusnak semmiképpen nem nevezhető darabja az a tálcakendő, melyen egy groteszk jelenet látható, részeg embert utasít rendre az ugyancsak bohókás külsejű csendőr. Alatta a felirat: „Miért: Mert rőndnek muszáj lőnni!”⁽⁴⁾. Elvétele a hálószobába is kerülhetett egy-egy, a falvédők izlésvilágát idéző textil, rendszerint „Jó éjszakát, Jó reggelt” vagy hasonló felirattal. A falvédők világa azonban kívül esik a hagyományos polgári kultúra keretein. Ide tartoznak viszont azok a feliratokkal ellátott textiliák, melyek az otthon falán kívül, de a polgári gondolkodásmód, értékrend jegyében készültek, vagyis az egyleti, társulati zászlók, a különféle emlékkendők, vagy akár a himzett ballagótárisznyák. A felirattal díszített polgári textiliák sajátos csoportját képviselik a mintakendők. A rajtuk megjelenő különféle betűtípusok, esetleg évszám, a készítő neve, az egyes himzésfajták begyakorlását célozzák, ugyanakkor viszont a kompozíció szerves részét képezik.

A feliratokra vonatkozó legfontosabb kérdés: dekoratív avagy jelentéshordozó szerepe-e az erősebb. A különböző műfajok vizsgálatokor természetesen eltérő választ kapunk. Az azonban valamilyen felirattal ellátott textília esetében elmondható, hogy a nyelvi üzenet esztétikai szerepet is betölt, illetve fordítva: a felirat sohasem öncélú díszítés. Az írás, a szöveg magához vonzza a tekintetet, minden egyéb ornamentika pusztán háttér, mely annak erejét csak tovább növeli. A magyar polgári kézimunkákon három alapvető himzésfajta alkotja a feliratot. Keresztzemes motívum elsősorban a német hatásra készült, a tárgy funkcióját megjelölő feliratokon fordul elő – nem különösen gyakran. Az írások többsége a megfelelő szélességű kontúrt adó laposöltéssel készült. Elvétele lánccal, ill. szárlóltéssel is találunk, bár az így készült ábrázolás és felirat mindig kissé primitív hatást kelt. (Ezzel a himzésfajttal készült a falvédők nagy része). A monogram – illetve a becézett női keresztnév – szinte kötelezően jelenik meg a polgári kelengye asztal, fehér- és ágyneműin. Otthoni elkészítésükhöz segítséget nyújtottak a kézimunka könyvek/újságok előrajzolt mintái, melyek a monogram kialakításának számtalan variációját kínálták. A kézimunkaújságok a monogramok előnyomásával nagy forgalmat bonyolítottak, de

az erre szolgáló nyomódüccok – a családtagok nevének kezdőbetűivel – sok polgári háztartásban is megtalálhatók voltak⁽⁵⁾. A századfordulón a polgári kelengye szinte valamennyi darabján megjelent a himzett monogram, melynek elkészítése hatalmas munkát rótt a család nőtagjaira, avagy óriási kiadást jelentett. A nyilvánvaló dekoratív funkció mellett ez esetben a tulajdon megjelölése sem elhanyagolható szempont (gondoljunk csak a nagyobb, sokszemélyes háztartásokra és a ritkább mosási alkalmakra). Az íráskép érzékenyen követi a kor tipográfiai jellegzetességeit, mely természetesen a korszak stílusának, ízlésének befolyása alatt áll. Az Allgemeine Modenwelt 1854-es évfolyamában ajánlott betűtípusok még a biedermeier stílus jegyében fogantak, girlandok, indák követik, vagy éppen alkotják az írást.⁽⁶⁾ A kalligrafikus historizáló és szecessziós betűket a '10-es évektől kezdve egyre gyakrabban váltja fel a „modern” hatást keltő nyomtatott nagybetű. „A dúsan csipkézett, redőzött, sokszor hosszú ujjú, vastag vászonígek egyenes szabású, vállpántos vékony batisztingekké lettek, finom kézi hímzésekkel, apró fehér virágkoszorúkkal, pöttyökkel díszítve s a nagyméretű, kacsaringós gót betűs monogramok helyét is pici egyszerű betűk vagy a keresztnév foglalta el...” – írja F. Dózsa Katalin.⁽⁷⁾ Az egyszerűsödés szorosán összefüggött a középosztály anyagi helyzetének megrendülésével. A korszak nagyhatású női tanácsadókönyve, az Asszonyok Aranykönyve 1940-ben az ágynemű szerényebb díszítését ajánlja, mely otthon is könnyen elkészíthető. A kézimunka, a hímzés azonban teljesen nem hagyható el. „A szép ágynemű nem azt jelenti, hogy fodros és agyondíszített legyen... A himzett dísz helyezzük a párna szélére, a névbetűt a sarokba. Mintás, azaz damasztból készült ágyneműre nem való hímzés, azt hagyjuk simán, csak szép nagy betűket himezzünk a sarkába...”⁽⁸⁾ A díszkrét és valóban csak „tulajdonjegy” funkciót betöltő himzett monogram a polgári férfi fehérneműn is szinte kötelezően megjelent. /Az 1950-es, 60-as években az idősebb korosztály körében még mindig népszerű volt a „varratott” ing, melyen a monogram minden kétséget kizáróan jelezte: viselője egykor „jobb napokat látott”/. Az iskolai, és azon belül is elsősorban az internátusi élet ugyancsak szükségessé tette az egyforma darabok monogrammal való megjelölését. A kézimunka mindennapi gyakorlatának korában a tintaceruza nem helyettesíthette a gondos anyai kéz által himzett betűjeleket.

A felirattal ellátott polgári textilák önálló, izgalmas csoportját képviselik az emlékkendők, emléképek. Feliratuk többnyire szikár, lényegretörő, „emlék”, „emlékül”, „zur Erinnerung”, évszám, esetleg név, helynév. Egy részük hadifogságban készült, ezeknek a tárgyaknak külön varázsa, hogy férfiak varrták, himezték. A börtönemlék kollektív műfaj, melyet a közösség valamennyi tagja szignált. Némelyiken szarkasztikus humor is megjelenik, mint pl. „Emlék a Margit körüti szanatóriumból.”⁽⁹⁾ A hadifogoly- és börtönemlékek kényszerű körülmények között, lehetőségek adta anyagra és eszközzel készültek, van közöttük tintaceruzával felíratozott rongydarab, himzett kincstári törölköző, apró, összefoltózott textilmaradék. Az élet fontos eseményeinek emlékkendővel való megörökítése polgári szokás. A börtönben vagy hadifogságban készített emlékkendők szép példái annak, hogy a nehéz élethelyzetekben – biztonságérzetének növelésére – hogyan nyúl az ember vissza azokhoz a hagyományokhoz, melyeket békésebb időben gyakorol. Emlékkendő természetesen örömteli eseményeket is megörökíthettek. Az I. világháborúban résztvevő katonák előszeretettel készítették un. leszerelési emlékképet, melyen megörökítették hadtestük nevét, a fontosabb csaták helyszínét stb. Ezek a többnyire selyemből készült, gondosan hímzett, bekeretezett képek a kispolgári otthonok dekoratív díszül szolgálta. A millenniumi ünnepségekre érkezett vendégereg szuvenírtárgyként szívesen vásárolt feliratos, himzett emlékkendőt, melyeken – csakúgy, mint az emlékpoharakon – Millenniumi Emlék felirat olvasható. Az 1930-as Szent Imre-év, majd a nyolc évvel később megrendezett Eucharisztikus Kongresszus alkalmával árusított emlékkendők többsége már nem kézzel hímzett, hanem nyomott eljárással készült, filléres tucatárú volt. Funkcióját és külsejét tekintve is kissé eltér az előbbi tárgyféleségtől, ám lényegét tekintve mégiscsak ide kapcsolható a ballagótarisznya műfaja. Az iskolai éveket felidéző két évszám, esetleg az iskola neve szerepel ezen a jellegzetes emléktárgyon. Az 1935-ben távozó Emericánás diákok ballagótarisznyájára a Vale szó is rákerült.⁽¹⁰⁾ (A ballagótarisznya a kevés himzett polgári textilek egyike, mely lényegében hasonló formában – jellemzően magyaros hímzéssel díszítve – átvészelte a második világháborút és ajándékozása ma is élő szokás.)

Végezetül megkísérlem összefoglalni azt, milyen megfontolások alapján kerülhetett felirat a polgári textiliára és milyen jelentést hordozhatott azon. A Tündérujjak 1934. karácsonyi számának vezércikke egy fontos és általam eddig még nem említett szempontra hívja fel a figyelmet: a felirattal díszített tárgy különleges, személyes ajándékká válhat. „Már maga az, hogy áruházi vásárlás vagy megrendelés helyett saját kezűleg dolgozzuk ki az ajándéktárgyat, megkülönböztetést jelent és emeli az ajándék becsületét. Hát még ha egy a megajándékozottnak kedves név, monogram, dátum vagy szó is ékesíti a kézimunkát és kiemeli azt a tömegesen jövő karácsonyi ajándékok közül a gyengéd figyelmes-ség”.⁽¹¹⁾

A felirat egyik fontos funkciója az, hogy személyessé teheti a tárgyat, melyen megjelenik. A monogram, becenév vagy keresztnév egészen közvetlenül utal a tulajdonos személyére. Ismerünk olyan feliratozott textiliákat is, melyeket az ajándékozó neve vagy az ajándékozás időpontjának megőrkítése tesz egyedivé. A monogram/vagy becézett női név/ természetesen többnyire „tulajdonjegy” funkcióval került a textiliára. A betűt kialakításánál ugyanakkor az esztétikai szempontnak is nagy szerepe van, a hímzett vagy applikált monogram sokszor a díszítés egyetlen, de minden esetben hangsúlyos eszköze. A tárgyat megnevező felirat esetében a személyes jelleg akkor sem ilyen határozott, ha annak használata egyértelműen bizonyos személyhez kötődik. A tárgyat megnevező felirat mellett szinte mindig ott találjuk annak képi ábrázolását is, ami a díszítőfunkció dominanciáját valószínűsíti. Ez esetben inkább azt a hagyományos női polgári magatartást érhetjük tetten, mely a kézimunkák előállítását szenvedélylyel, sőt időnként kényszeresen végezte. A legkülönbözőbb háztartási eszközök és személyes tárgyak számára készültek dobozok, zsákok, zacskók, védőburkok. Ezek egy része minden bizonnyal segítette a hatalmas tárgybőséggel rendelkező polgári létben való eligazodást, a rend fenntartását. Más darabok azonban, mint a pl. az új szerzeményként a gyűjteménybe került portöröltartó, – a „kvázihasznos” tárgy benyomását keltik. Bizonyos textiliák mai szemmel olyan bizarrnak tűnnek, hogy felmerül a kérdés: a felirat és a sokszor szintén groteszk ábrázolás mögött nem ironia bujkál-e.

Úgy tűnik, a német kézimunka gyakorlatban általánosan elterjedt és egyfajta mentalitást is tükröző szentenciaszerű feliratok hazánkban jóformán csak a konyhai textiliákon jelentek meg és azok is a városi társadalom alsó szintjén. Bármiféle általánosítást azonban csak nagyon óvatosan tehetünk, mindaddig, míg a társadalomtörténet a kézimunka történetében nem fedez fel maga számára izgalmas és feltárára érdemes témát.

IRODALOM

Asszonyok Aranykönyve
é.n. Tündérújjak kiadás

DE DILLMOND, Theresie
é.n. Encyclopädie der weiblichen Handarbeiten

F. DÓZSA Katalin
1975 Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867-1917 között.
in: Folia Historica 89-108.

MÜLLER, Heidi
1982 Textilarbeiten in Haus. in: Zwischen Schule und Fabrik. Textil Frauenarbeit in Baden

WENDL, Martin
1958 Urgrossmutter's Leib und Küchenwäsche. Leipzig.

JEGYZETEK:

1. MNM. Legújabbkori Történeti Főosztály, ltsz. 78.7.12.
2. Asszonyok Aranykönyve é.n. I. 402.
3. MNM Legújabbkori Történeti Főosztály, ltsz. 2001. 4. 2.
4. MNM Legújabbkori Történeti Főosztály, ltsz. 85.10. 20. 1.
5. Heidi Müller 1982, 94-96.
6. Allgemeine Modenwelt 1854, 10.
7. F. Dózsa Katalin 1975, 96. A szerző természetesen az általános trendről beszél, hiszen a gót betű vagy bármiféle historizáló íráskép segítségével könnyűszerrel érhetek el „archaikus” hatást, mely korántsem állt távol a korszak szellemétől.
8. Asszonyok Aranykönyve é.n. I. 160.
9. MNM Legújabbkori Történeti Főosztály, ltsz. 65. 29. 1.
10. MNM Legújabbkori Történeti Főosztály, ltsz. 91. 9. 2.
11. Tündérújjak 1934, 1.

The first of these is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants. The second is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants.

The third is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants. The fourth is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants. The fifth is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants.

The sixth is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants. The seventh is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants.

The eighth is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants. The ninth is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants. The tenth is the fact that the majority of the population of the United States is of European descent. This is a result of the fact that the United States was founded by European immigrants.

Feliratos paraszti textíliák Nógrád megyében

Kapros Márta

A textíliák feliratozásának szokása, annak megvalósulási gyakorlata főbb vonásaiban beleilleszke-
dik abba az általános rendbe, ami a paraszti használatú tárgyakat e vonatkozásban jellemzi.⁽¹⁾ Az alap-
anyag, a technika, a készítés körülményei illetve a tárgyak funkciója révén azonban sajátosságokat is
mutat.⁽²⁾

A feliratozás elterjedése

A szerény számban fennmaradt korai textíliák között igazolhatóan Nógrád megyéhez köthető fel-
iratos darabot nem ismerünk. Azonban földrajzilag szélesebbre nyitva vizsgálódásunk optikáját, elkép-
zelhető, hogy előfordult vidékünkön is ilyen tárgy a 17-18. században, amikor a kutatás a magyar pa-
rasztság körében a feliratozás megjelenését teszi. Gondoljunk a Néprajzi Múzeum gyűjteményének fel-
földiként meghatározott – gyakran hivatkozott, publikált⁽³⁾ – lepedőszél darabjára (NM:⁽⁴⁾
51.14.1574.), amelynek két subrikolt csikja közé monogramot és az 1677-es évszámot varrta ki
laposöltésű szabadrajzú himzéssel készítője. Vagy említhetjük az ország északi területeiről nagyobb
számban fennmaradt, így a szomszédos Gömör megyéből is ismert,⁽⁵⁾ a 18. századra, esetleg 19. szá-
zad elejére keltezett azon recemunkákat, amelyek Ábrahám áldozatát jelenítik meg, feltüntetve az áb-
rázolt alakok nevét. Ezek az emlékek a népművészet régi stíluskorszakához tartozván, szorosabb ro-
konságot mutatnak a felsőbb társadalmi rétegek himzéseivel, ami esetenként – kellő adatolás híján –
óvatosságra int készítőik, használóik társadalmi szempontú megítélésénél.

A levéltári források sem adnak sok eligazítást. Ez idáig a legkorábbi ismert adalék a megyéből
1838-ból való: egy szegény sorban élő, erdőtarcsai nemesből ellopott tárgyak listáján szerepel gyolcsból
való lepedő, „ACS” betűkkel jegyzett.⁽⁶⁾ A másik adat tartalmában ugyan bővebb: 1852-ben az Ipoly-
ból Letkésnél kifogott csecsemő tetemét rejtő „vánkosboríték... végébe F és S nagy vörös betűk kereszt
öltésekkel kivarrrva vannak”,⁽⁷⁾ a párnahuzat tulajdonosának társadalmi állásáról azonban – érthető
módon – nem szolgál olyan eligazítással, mint az előző forrás.

A múzeumi gyűjteményekben a 19. század utolsó harmadáig nógrádi textíliák csak szórványosan
vannak képviselve. Párhuzamok ismeretében azonban joggal számolhatunk azzal, hogy a tanult kézmű-
vesek itt is szerepet játszottak a feliratozás terjedésében. A gyöngyösi szűrszabók nógrádi megrende-
lő számára is varrhattak monogramos cifraszűrt,⁽⁸⁾ hiszen a megye dél-keleti vidéke a nevezett város
vonzáskörzetéhez tartozott. Bár készítési helyét nem ismerjük, egy 1898-as évszámú, gyűjteményünk-
ben őrzött példány tanúsítja, hogy hordtak feliratos cifraszűrt Nógrádban.⁽⁹⁾ A szűcs munkák köréből
olyan helyi divatok nyomára itt nem akadunk eddig, mint pl. a szomszédos megyék hevesi-átányi, vagy
mezőkövesdi körzeteiben a feliratos női ködmönökére. Kazáron viszont a 20. század elején elterjedt
szokás volt a női csizmák sarkára rézszegekkel kiveretni viselője nevét, a készítés évszámát, vagy akár
a falu nevét is.⁽¹⁰⁾ Ide kapcsolható, hogy a fennmaradt korai feliratos viseletdarabok között viszonylag
gyakori fehérhimzéses gyolcskendők készítői többnyire, ha nem is kézművesek, de specialisták voltak,

esetenként távolabbi vidékekről közvetítették a személyre szóló rendelés szerint kifarrott, monogramos darabokat hálázó asszonyok.⁽¹¹⁾ Az ilyen himzéseknél nem hagyható figyelmen kívül a térség kisvárosaiban működő kézimunka előnyomdák hatása sem. A paraszti készítésű szötteken megjelentő feliratok háttérben ugyancsak számolnunk kell a takácsmunkákkal.

Bár kétségtelen, hogy a megszaporodott múzeumi darabok is ettől az időtől teszik lehetővé a megalkozottabb tájékozódást, ezzel együtt a feliratozás szélesebb körű elterjedését a parasztasszonyok maguk készítette textiliáin Nógrádban a 19-20-as századfordulóra tehetjük. Közvetlen bizonyítékunk ugyan kevés van, mert évszám a tárgyakon ritka. De a gyűjtési dokumentációk adatain és a stíluskritikai szempontokon alapuló, hozzátétőleges kormeghatározások alátámasztják ezt. Az országos képhez viszonyított időbeli elcsúszás magyarázható azzal a körülménnyel, hogy vidékünkön általában a népművészet új stílusának kibontakozása később következett be. Így nincs ellentmondás azon felfogással, hogy a tárgyak feliratozásának szélesebb körű elterjedése mögött a megváltozott paraszti mentalitás munkált, amelybe az alkotói öntudat, illetve a tulajdonosi büszkeség megerősödése egyaránt beletartozott.⁽¹²⁾ Tartalmi szempontból emellett szól, hogy ekkor a névbetűk, ritkábban teljes név alkalmazása csaknem kizárólagos, a szerény számban előforduló évszámon kívül további felirat nincs.

A névbetűk népszerűsége mögött azonban más okok is meghúzódnak. Elsősorban az úri, polgári gyakorlat hatására gondolok. Akár úgy, hogy az ilyen háztartásokban látott monogramos darabok szolgáltak előképül a készülő paraszti kelengyékhez. Másrészt a vidék himzéshagyományainak kutatása során bebizonyosodott, hogy a 20. század elején már számolnunk kell általában a polgári kézimunka hatásával, amibe beletartozott a monogramok alkalmazása is. Mindez változatos csatornákon keresztül juthatott el a parasztházakba. Érintettük a kézimunka előnyomdákat, továbbá adatfelvételnél néhány, a maga korában új divatúnak számító himzésről kiderült, hogy a helybeli tanítónő, jegyző lánya stb. rajzolta elő, esetleg varrta ki az ünneplőbe szánt textíliát. Noha az elemi iskolákban a kézimunka oktatás ekkortájt szerveződött,⁽¹³⁾ valamilyen formában már működött, ha nem is minden közösségben, és nem is folyamatosan. A fennmaradt emlékek jelentős hányadán a betűk megformálása mindenképpen avatottabb kézre vagy nyomtatott előképre utal. Mert bár a feliratozás jelentősebb elterjedésének időszaka összhangban van az alfabetizáció 19. század végi nógrádi helyzetképével,⁽¹⁴⁾ közismert, hogy az „írni tudás” nem jelentette egyben a biztos íráskészséget. Nem beszélve arról, hogy a betűknek textil alanyon történő megjelenítése további ismereteket, gyakorlatot igényelt.

Más oldalról nem hagyható figyelmen kívül, hogy a névbetűknek tényleges azonosító szerepük is lehet, s az írni tudás terjedésével a textiljegyek helyére léptek.⁽¹⁵⁾ Emellett szól, hogy – mint majd látjuk – egyes tárgyféleségeken ugyanott találjuk a monogramot, ahova a ruhajegyet is szokás volt bevarrni. Alighanem az az igazság, hogy a monogramok paraszti textiliákon való széleskörű elterjedésében, ezen időszakban már a különböző motivációk egymást erősítve játszottak szerepet.

Rövid időn belül további impulzusok erősítették a feliratozás szokását. A szöveges falvédók gyorsan terjedő városi divatja már az 1910-es években kezdi éreztetni hatását vidékünkön. Egyelőre még csak a *Jó reggelt és Isten hozott* feliratok utalnak erre, amelyek az ide vonatkozó kutatások szerint már a konyhai falvédók „őshazájában”, német nyelvterületen a kezdetektől népszerűek voltak.⁽¹⁶⁾ Az 1930-as évektől gyakoribb, immár hosszabb, vallásos és világi tartalmú feliratok szövegegyezései egyértelműen mutatják a kapcsolatot az előnyomott falvédókkal, s azok betűformáinak utánzása is tetten érhető a késői paraszti készítésű textiliákon. Az – úgymond – falvédó-hatás ismét csak összetett folyamat eredménye: a két világháború között már kötelező elemi iskolai kézimunka oktatásnak, valamint az iskolán kívüli népművelés keretében szervezett kézimunka és varró tanfolyamoknak egyaránt szerepük volt a közvetítésben. Ebbe a folyamatba csatlakoztak be utóbb a himzett termékeikkel hálázó matyó asszonyok is, akik részint rendelésre varrtak ki szövegeket vagy az általuk kínált himzések népszerűsítették egy-egy szövegformulát.

Szűk körre érvényes, de a kérdés összetettségét érzékeltetendő, említést érdemel, hogy a feliratozás szokásának terjedésében és konzerválásában szerepe lehetett a Gyöngyösbokrétá mozgalomnak. Nem tudjuk pontosan, hogy mióta és milyen gyakorisággal volt leolvasható Órhalomban a tulajdonos

neve a szöttek vászonkötényekről. Annyi azonban tény, hogy a községből való bokrétások fellépő öltözetébe külső indíttatásra bekerült – egyébként akkorra a faluban inkább divatjamúltnak számító – *szakácskák*on általánossá vált a felirat. Ezen cifra ruhadarab a városi közönség szemében karakteressé tette az immár polgáriasy jegyeket mutató örhalmi népviseletet, s a feliratnak az ő megközelítésükben, egyben személyt azonosító funkciója volt.⁽¹⁷⁾ A bokrétások „divatja” pedig visszahatott a községbeliek viseletére.

Általában véve a feliratozás szokásának intenzitását, táji jellegzetességeit illetően csak óvatos megállapításokat tehetünk, mivel a Palóc Múzeum gyűjteménygyarapításának szempontjai között a közelmúltig legfeljebb csak az évszamos tárgyak kaptak figyelmet.⁽¹⁸⁾ Annyi kétségtelen tény, hogy a feliratozás legelterjedtebb megyénkben is a németiség körében volt, s a 19. század végétől nyomon követhető itteni gyakorlat a továbbiakban alig változott.⁽¹⁹⁾ A Balassagyarmat környéki, evangélikus szlovák telepesekekkel kevert lakosú falvak – ugyancsak folyamatosnak, bár kevésbé széles körűnek látszó – feliratozó gyakorlatában a betűk formai jegyei utalnak biztosabb íráskészségre, avagy a polgári kézimunkában való nagyobb jártasságra. Megjegyzem, a megye egyetlen református községében Diósjenőn, ahol egyébként már a 19. század végén kvalitásos helyi himzőkultúráról tudunk, intenzívebbnek látszik a feliratok alkalmazási gyakorlata.⁽²⁰⁾ A dél-nógrádi szlovákság körében szerény kezdetek után, az 1930-as évektől keltezhető szélesebb körű feliratozás összefonódott a színes szabadrajzú himzésstílus kivirágzásával. A feliratos textiliák a megye keleti sávjában fekvő, javarészt Salgótarján vonzáskörébe tartozó falvakban gyakoribbak, jelenlegi ismereteink szerint az 1920-as évektől. Ez részint a város, a bányák közvetítette erősebb polgári hatással magyarázható. Bár a korábbi példányok rokonságot mutatnak a Heves megyébe eső Mátraalja falvainak helyi himzőkultúrájával is, amelyben a feliratozás nagyobb múltra tekint vissza.⁽²¹⁾

A feliratok tartalma

A névbetűk összességében a legelterjedtebbek megeszerte. A teljes név – bár alkalmazásának gyakorisága térben és időben eltéréseket mutat – ugyancsak általánosnak tekinthető. A női nevek megjelennek becézett formában is, kivéve a német falvakat. Az 1940-es évektől vannak példák arra, hogy a becézett keresztnév elől elmarad a vezetéknev. Elenyészően ritka esetben – férfiaknál – csak vezetéketnevet hímeztek ki, avagy a németeknél a keresztnév mellett a vezetéknevnek csak kezdőbetűje szerepel. A németek saját nyelvi gyakorlatunknak megfelelően használták a neveket a feliratokon, bár – a két világháború között valamelyes növekvő gyakorisággal – vannak példák a magyaros formára is. A szlovák falvakban varrott textiliák a magyaros névhasználatot mutatják kivétel nélkül. Egyébként az alább tárgyalandó, további szövegek – az eddig ismert tárgyi anyag szerint – mindig magyar nyelvűek mindkét nemzetiség körében. Évszamos darabok a megye legkülönbözőbb vidékeiről felbukkannak az áttekinthető időszakban, de mint említettem, évszámot ritkán alkalmaztak Nógrádban.

A név, névbetű általában a textília tulajdonosára, s a vele gyakran azonos készítőre utal, de sajátos rendeltetésű tárgyak esetében többlettartalmat is hordoz. Ilyenek a jegykendő, a menyasszony lakodalmi ajándékát jelentő völegénying, völegény kötény, s ha rajtuk évszám is olvasható, az a lakodalom dátuma. A szerelmi ajándéku szánt kiskendők sarkaiiba a leány kedvese vagy mindkettejük nevének kezdőbetűit, ritkábban keresztnéveiket varrta bele, s az ajándékozás időpontját is megörökíthette.⁽²²⁾ Az ilyen öltözetdarab, kiegészítő viselése jelezhetette a közösségnek, hogy az illető legénynek szeretője van, vagy jegyben jár, illetve hogy fiatal házasemberrel állnak szemben. Megjegyzem, a későbbi gyakorlatban ez nem egyértelmű, a legénynek édesanyja is hímezhetett, készíttethetett hasonló, feliratos inget ünneplőbe. Ugyancsak nem minden feliratos kiskendő készült szerelmi ajándéknak. A leányok ünnepi viseléséhez tartozó kézbe való kendőkre hasonlóképpen rákerülhetett a tulajdonos monogramja, a készítés évszáma, esetleg egyéb szöveg. A dél-nógrádi szlovák falvakban a legények ünneplő öltözetéhez a kivarrott díszszekendő szintén hozzá tartozott, s aki még lánytól nem kapott ilyet, az testvére, any-

ja által készültet hordott. – A szerelmi ajándéknak varrott kendőcskéken csak a 20. század közepe táján jelent meg a szokás tartalmához kapcsolódó, azt mintegy értelmező, további szöveg is. Főleg: *emlék, emlékül*, egy darabot ismerünk (Terény, PM:78.6.1.18.), amelyen a legény keresztneve elé kivarrott „SZERETLEK” szó példázza ezt.⁽²³⁾ Egyidejűleg néha feltűntek e kendők megszokott virágornamentikájú díszítésében figurális szimbólumok is, mint a csókolózó galamb-pár, csőrében levelet vivő madár.

Hasonló szándékkal készült, a szokás tartalmára utaló, vagy az adott textília sajátos rendeltetését megvilágító felíratra csak szórvány példák vannak, s ugyancsak késői keletkezésűek. Ez összhangban áll azzal, hogy kivétel nélkül ünnepi vászonkendőkről van szó. E tárgyfeleségen belül vidékünkön később indult meg, már ahol megindult, a funkció szerinti specializálódás folyamata.⁽²⁴⁾ Az adott készletből korábban mindig a konkrét helyzetet mérlegelve választottak. Például gyermekágyasnak ételt hordván, ha elsőszülött volt a gyermek, ha fiatal menyecske volt a keresztanya, gazdagon díszített, új divat

Szerelmi ajándéknak készült kiskendő. Galgaguta, 1948. (PM:64.47.9.)

Kapros Márta felvétele

ilyenféle feliratok kerültek: „JÉZUSSEGICS” (Karancsberény, PM:254/2001)⁽²⁵⁾, „Nyugodjon békében” (Karancslapujtó, PM:300/2001). Egyedi példánynak tűnik a szügyi, evangélikus Kukla Anna 1930-as években, kongré anyagból készített, szokatlanul nagy méretű tükörtakaró ruhája (PM:91.20.1.), amely gazdagon feliratozott: „ISTEN,VELETEK / ÉNMÁRELMEGYEK, „AZ ÚR LETÖRLI, / FÁJÓKÖNNYETEK.”, „ÉN TUDOM,HOGY AZ ÉN MEGVÁLTÓM ÉL, / ÉS UTOLJÁRA AZ ÉN POROMFELETT MEGÁLL.”, „MINDEN LÉLEK / DICSÉRJE AZURAT,”. – Az ún. emlékkendőket⁽²⁶⁾ mindössze egy kurióznak számító darab (PM:75.8.7.) képviseli a Palóc Múzeum gyűjteményében. A vidékünkön ismeretlen technikával szőtt kendőt első világháborús hadifogságból hozta fia egy rimóci asszonynak. Felirata: „Údvözlét Seebachról.”⁽²⁷⁾

A korábbi anyagban vannak elszórtan olyan tárgyak, amelyek felíratának értelmezését nehezíti, hogy a gyűjtésükhöz kapcsolódó adatfelvétel hiányos, s párhuzamok sem mindig igazítanak el egyértelműen. Fél Edit hívta fel a figyelmet arra a hollóközi szöttes kötényre, amelynek „felirata szinte örömmel adja tudtul, hogy viselője „Horvát Mihály 18 éves”, vagyis elérte a legénykort, amikor megkaphatja a legényt megillető öltözetdarabokat, így a díszes vászonkötényt is”.⁽²⁸⁾ Párhuzamként említünk egy Ősagárdról származó kézbe való kendőt (PM:71.10.14.), amelynek feliratai: „KM”, „1919”, „17 éves”. A kendő tulajdonosa Krucsa Mária – szlovák anyanyelvű – parasztasszony az adatfelvétel során ragaszkodott ahhoz az indokhoz, hogy ennyi idős volt, amikor azt varrta magának. Egy 1920 körül készült hutyagi szöttes szakácskán (PM:50.151.1.) ez áll: „ÉLJEN BACDAL ILONK AHUCJA”.⁽²⁹⁾ Azt sem

szerint készült darabot vettek elő. Nem várt, sokadik, főleg leány gyermek születésekor nem látták okát a cifrázkodásnak. Párhuzam nélkül áll az a két, teljesen egyforma, egyazon csesztvei háztartásból származó, 1930-as évekbeli kósárkendő (PM:84.11.1., 84.11.2.), amelyek szövege: „JÓ ÉTVÁGYATKIVANOK / AKOMAMASZONYNAK”. A tükör letakarására szolgáló kendő kiválasztását régi gyakorlat szerint az elhunyt életkora motiválta a díszítés mértékét, színezését illetően. Másfajta gondolkozást feltételeznek azon késői példányok, amelyeket fekete fonállal varrtak ki, s a vallási jelképek, polgári kézimunkákat idéző figurális motívumok mellé

tudjuk, miért tartotta fontosnak készítője a pontos dátum beszövését egy, párhuzam nélkül álló búcsústarisnyába.⁽³⁰⁾ A teljes felirat: „ADAMMARISKACSITAR 1911MARCZIUS7E”. Talán a nevezett leány az időben közeli Szeplőtelen fogantatás ünnepén készült élete első szentküti búcsújárására? Lehet, hogy rossz irányba tapogatózunk, s egyszerűen csak arról van szó, hogy a hosszabb felirat kitöltötte a vászon teljes szélességét? Belejártszhat a magyarázatba esetleg az is, hogy a szóban forgó Csítár község az intenzív szöttekultúrájú örhalmi kistájhoz csatlakozik. Gyűjtési tapasztalataim szerint: „az nagy dicsőség vót, aki írást is tudott szöni,” s ha ez több írásjelből állt, bizonyára még inkább növelte a készítő presztízsét. Ennek fényében gondolhatunk arra, hogy a mesterségbeli tudás bizonyítási szándéka vezette az örhalmi Kanyó Jánosnét, amikor egy 1920 körül készített disztörülköző (PM:50.153.1.) középső mustráját növekvő számsor beszövésével oldotta meg.⁽³¹⁾ Vagy csak az munkált a háttérben, hogy „ilyen még senkinek sincs”? – A kérdésekre utólag már aligha kapunk hiteles választ.

A feliratos fálvédők szövegeire visszautaló formulák közül – mint említettem – legkorábbi és területileg általános az *Isten hozott*. Népszerűségében szerepe lehet a palócok intenzív vallásosságának, s e köszöntő formula elvileg jól illeszkedik a *vendégszobának* is nevezett parádés szoba funkciójához, ahol az ilyen szövegű textiliák fogadták a belépőt. Ezt látszik erősíteni, hogy a szöveg folytatódhattott *kedves vendég* megszólítással. A 30-as évektől egyre népszerűbbé vált *Dicsértések a Jézus Krisztus* felirat terjedésének háttérében hasonló tényezők munkálhattak. A szintén széles körben elterjedt *Jó reggelt* még, úgymond, belefér az előbbi gondolatkörbe: a megtisztelt, tisztaszobában lefektetett kedves vendéget üdvözölhette felebredvén a törülközőtartón függő textília felirata. A szöveg azonban gyakran bővül a ház asszonyának keresztnevével, ő viszont legfeljebb gyermekágy idején hálhatott a tisztaszobában. Utóbb használták a *Jó reggelt Édesem, Ébredj Édesem* formákat is. Mielőtt végleg belebonyolódnánk az erőltetett magyarázatokba, véleményem szerint célszerűbb elfogadni azt, hogy ebben a késői időszakban inkább a kispolgári ízlést tükröző kézimunkák formai utánzásáról van szó. A világi tartalmú szövegek közül viszonylag kedvelt még a *Légy boldog* jókívánság, kiegészítve a leány többnyire becézett változatú keresztnevével. Nem hiányzik a szerelmi tematika sem. Azonban ezek a gyakran rímekbe szedett, banális szövegek, magyar nóta idézetek⁽³²⁾ nem a szerelmi ajándékokra kerültek – amint azt a más vidékekről ismert adatok alapján várnánk –, hanem ugyancsak a disztörülközőkre. A formai átvétel mellett szól, hogy e feliratokat kísérhetik azok tartalmához igazított, újfajta figurális díszítményelemek. Az ilyen, késői darabok száma további, célzott gyűjtéssel minden bizonnyal gyarapítható. Ezek már kívül esnek a népművészet körén, csakúgy, mint az előnyomott fálvédők, iskolai feladatként készített, a rendeltetésükre utaló feliratú fésű- és kefetartók, egyéni ötletből született továb-

Disztörülköző. Vizslás, 1930-as évek. (NTM:74.1.3.)

Buda László felvétele

bi himzett dísztagyak, amelyek a hagyományos paraszti lakáskultúra felbomlásának időszakában a nógrádi falusi házakban is helyet kaptak.⁽³³⁾

Az eddig érintett köszöntő formulákon túli, hosszabb, vallásos feliratok az 1930-as évektől tűnnek fel, nagyobb elterjedtségük azonban szintén inkább a második világháborút követő időszakra esik. A szokásos virág ornamentika bővül vallási szimbólumokkal és figurális motívumokkal, amelyek lazább-szorosabb kapcsolatban állnak a szöveg tartalmával. A nógrádgárdonyi urasági cseléd Fülöp Jánosné legszebbnek, s egyben legnagyobb ünnepre illőként tartotta számon a kelengyéjébe 1934-ben himzett törülközőjét (PM:72.14.6.), amelyen „kopírral” előrajzolt minta szerint a Szüzanya törrel átszúrt szívének és a Jézus Szívének ábrázolása két oldalára komponálva olvasható: „MÁRIA SEGÍTS” és „JÉZUS SEGÍTS”. Hasonló ábrázolás látható egy 1940-ben készült, használatba már nem vett, szandai abroszon (PM:81.3.4.), a következő szöveggel kísérve: „MÁRIA-SZÍVE LÉGY VELÜNK”, „JÉZUS-SZÍVE LÉGY VELÜNK”. Máskor csak angyalak megjelenítése utal a szöveg jellegére. Például Húgyagról több példányban is ismert dísztrülközőn (PM:318/2001, 326/2001), a *Jézus Szíve, szereltek én, Segíts át az élet tengerén* felirattal társul a virágminták közé illesztett két angyal. Esetenként a szöveg tartalma konkrétan kötődhet bizonyos vallási ünnephez. Pl. egy kisterenyei dísztrülköző (PM:82.14.46.) két végébe hímezték be: „FELTÁMADT KRISZTUS / ENAPONALLELUJA”. A hiányos dokumentációk mellett egyelőre valószínűsíthető, hogy használói ezt szintén szabadabban értelmezték, s általában jeles egyházi ünnepek időszakában díszítették ilyen darabokkal a tisztaszobát. A textíliák egyben jelezték a ház lakóinak buzgó valóságát. A vallásos tartalmú szövegeket megjelenítő paraszti himzések ismét felvetik az előnyomott falvédókkal, egyéb polgárius kézimunkákkal, illetve az egyházi előképekkel való kapcsolatok kérdéseit.

Hazafias vagy politikai tartalmú felirat nógrádi paraszti textíliákon nemigen fordult elő. Ez nyilván összefügg azzal, hogy a himzés u. n. intim műfaj, s alkotói nők. Az előnyomott falvédók jelentettek némi nyitást ebben az irányban.

A különböző tartalmú feliratok vidékünkön is jól megfértek egymással egyazon darabon. A jelenség nem új és táji tagolódást sem mutat. Magam részéről a fokozott díszítő szándékot látom a feliratok szaporításában, s az alkotók minden bizonnyal a szövegek tartalmának ebben kevésbé tulajdonítottak jelentőséget. Pl. egy, az első világháború tájára keltezhető, mátraszelei abrosz (PM:117/2001) koszorúba foglalt „BI” monogrammal kettéválasztott betűsora a következő: „ISTENHOZOTT BODORILONKA”. A Nemtibe való Herceg Mari 1926-ban varrott dísztrülközőjén (PM:52.124.1.) olvasható: „KINYÍLOTAKÉK / NEFELEJCSTM / EGBABAMENGE / MS ZER ES / H E / RCEG MARI”. Egy, a ferences harmadrendbe tartozó asszony az 1930-as évek elején varratott ki egy virágornamensekkel és Oltáriszentséggel, kereszttel díszített abroszt (PM:90.7.1.), amelynek feliratai: „ISTEN. HOZOTT”, „NAGY ÖRZSI”, s kétszer megismételve „JÖJELSZENTLÉLEK ISTEN”. A herencsényi Paulik Mihályné, aki másoknak is előrajzolt mintát, 1936-ban varrott, ünnepi dísztrülközője (PM:90.8.1.3.) egyik végében olvasható: „NINCSEN RÓZSA TÖVIS NÉLKÜL / NINCSEN ÉLET BÁNAT NÉLKÜL”. A másik vég ábrázolása: Jézus Szívéből vér csöpög egy kehelybe, alatta „EZ AZ ÉN VÉREM KELYHE” felirat. A trülközőtörtön áthajtott textíliának egyszerre mindkét vége látszott. Szerémi Krisztina nagylóci parasztlány saját kelengyéjébe készült, különösen gazdagon cifrázott dísztrülközője (PM:71.43.4.) visszahajtott felső felében „ISTENHO” felirat látható, folytatása az ellentétes oldalon himzett alsó végén: „1942 ZOT 1942”, alatta egy angyal alak lábánál félkörben: „KRISZTINKA”.

A feliratok megformálása

A feliratok megjelenítéséhez használt betűtípusok kölcsönhatásban vannak a textília alapanyagával és a betűk kivitelezéséhez alkalmazott technikával, de nem kizárólagos ez a viszony. A szomszédos megyékből ismert emlékekkel összevetve⁽³⁴⁾ szembevetendő, hogy Nógrádban az álló formátumú nagybetűkből álló felirat a jellemző. Ezt általában keresztiszemes öltésekkel varrták, illetve természetesen illelnek a szövött feliratok. Az egyszerű, antikva betűkkel párhuzamosan használták azok polgári kézimun-

ka hatását tükröző, cifrább, mintakendőkről ismert változatait is. A Balassagyarmat, Losonc környéki falvakból vannak szerényebb számban korai példák keresztöltéssel varrott, kurzív nagybetűkre. A két világháború között feltűnnek ilyenek a dél-nógrádi szlovák falvakban is. Egyébként ugyaninnen van néhány példa gót betűs monogramokra, ami ez esetben nyilván a polgári kézimunkában való nagyobb jártassággal magyarázható. Feltűnő viszont, hogy a németek fennmaradt textíliáin a teljes neveket mindig latin betűkkel formázták, mert a „magyar betűt könnyebb varrni”, csak a monogramok között találunk gót betűs változatokat.

A megyeszerte elterjedt gyolcs alapú szabadrajzú fehérhímzéseken az azonos technikájú, keresztírányú laposöltésekkel varrott feliratok a kezdetektől un. írott betűket mutatnak, ezek lehetnek kurzívák is. Egyes viseletdarabokon a szabadrajzú díszítéssel párosított eltérő technikájú felirat viszont a helyi hímzésstílus sajátossága lehet. A németek ilyen váll- és fejkendőin mindig keresztsszemmel varrták ki a nevet. A kontrasztot hangsúlyozza, hogy a felirathoz piros hímző pamutot használtak. Ugyancsak helyi jellegzetesség, hogy náluk a legkülönbözőbb gyári alapanyagokra kerülhet keresztsszemes felirat – igaz, a házivászon használata itt korán háttérbe szorult.⁽³⁵⁾ A diósjenői férfinégyes karakteréhez hozzá tartozik, hogy a ruhadarab szabadrajzú hímzéses elejét lezáró mellpántra varrott név készült keresztsszemmel. A későbbi, ugyancsak gyolcs alapú, tarka szabadrajzú díszítményekhez a dél-nógrádi falvakban azonos hímzés technikájú felirat társult. E hímzésstílus kiteljesedésével a betűk itt egyre mesterkétebbek lettek, a díszítettség szinte az olvashatóság kárára érvényesül. A megye keleti felében, ahol a házivászon jelentősége tovább megmaradt, a színes szabadrajzú hímzéssel készült textíliákon váltakozva használták a szálszámolós és előrajzolás után varrott feliratokat. Érdekes, hogy az utóbbiakat is formálhatták antikva betűkből. Bár az 1930-as évektől már a „folyó írás” gyakoribb, s a betűformáláson érezhető az előnyomott falvédők hatása.

Közismert, hogy a paraszti készítésű tárgyak felírtaiban iskolázott szemmel nézve sok a „hiba”.

Dísztürelkőző két végének felirata. Kazár, 1912. (PM:68.74.22.)

Buda László felvétele

Igaz ez vizsgált anyagunkra is, s nem mondható, hogy időben egyenes vonalú „javulás” tapasztalható. Az idézőjeleket azért használom itt, mert számunkra mindez nem a helyesírási készséget tekintve érdekes. Még a betűformáknál maradvány: nemegyszer a gondosan megkomponált díszítményben megjelenő, feliratok mives betűi között is egyik-másik – főleg az S, Z, N, B – tükörképét mutatja. A készítőik számára szemmel láthatólag az ékezetek kevésbé voltak fontosak. A névbetűk rövidítést jelző pontjait illetően – akár azonos kelengyén belül – ingadozó a gyakorlat: használják helyesen, csak a végére teszik, máskor sehozá, avagy éppen a két betű közé. Az utóbbi esetben megjelenítése inkább a szimmetria hangsúlyozását sejteti, mint az ugyanele illesztett, sokszor stilizált pontnak is nézhető aprócska motívum. Hasonlóképpen bizonytalan az ilyen

írásjel – motívum értelmezése olyankor, ha a kiírt név minden egyes betűje után – az utolsót kivéve – beillesztették. Hasonló jel, s a néha gondolatjelet idéző vonal szóköz helyén is lehet. Egyébként a szóköz jelzésére, szavak helyes elválasztására sem nagyon törekedtek. Van, amikor emögött az írástudás bizonytalansága egyértelmű, de belejátszhat kényszer, ha a készítő nem számolta ki jól előre a szöveg elhelyezését. Máskor a díszítménybe komponált szöveg nyilvánvalóan alárendelt szerepet kapott a virágornamenek mellett, vagy a szimmetria szabálya magyarázza az íráshibákat.⁽³⁶⁾ Az utóbbira legszembetűnőbb példát a németek köréből hozhatunk. A fehérhímzéses kendők két oldalán vezetett, a sarokban derékszögben megtört névfelirat szóköze szerencsés esetben éppen a betűsor közepére esett. Ha viszont nem, akkor is azonos számú írásjel került mindkét oldalra. Pl. „MARIWI / RSINGER”, „ELISABET / HASEGNER”, „MARIAS / CHLENK”. – A szöveg esztétikai szempontok szerinti tördelése a tartalmi helyeséget is keresztezhette. A nevet és évszámot tartalmazó feliratnál ismertek olyan megoldások, hogy az évszám a két névelem közé került, vagy a kettébontott számsor közé varrták a nevet, névbetűket.

A felirat és a tárgy

Az alábbiakban sorra vesszük azokat a textil alapú tárgyféleségeket, amelyeken megyénkben feliratot találunk, kitérve a feliratoknak a tárgyalakításban való sajátosságaira, a felirat és a tárgy díszítményeinek formai kapcsolatára. Előljáróban leszögezzük, hogy a késői réteget leszámítva, az egyes szövegformulák nem köthetők egyik vagy másik tárgytípushoz.

A diszlepedőkön a leginkább előforduló névbetűk egyik megjelenési módja, hogy a textília egy sarkába varrták bele a fő díszítménytől elszakadva, gyakran annak nézetére merőlegesen. Ugyanott jellettek a köznapi használatú lepedők is. Megjegyzem a textiljegyek helye szintén a lepedő egyik sarkában volt.⁽³⁷⁾

A feliratos lepedők valamelyes sűrűsödése három vidéken tapasztalható. A Romhány környéki, régi hímzőstílus jegyeit tovább örökítő kistájon a laza szerkezetű keresztszemes főminta közzé komponálva jelenik meg a monogram, évszám, többnyire együtt. Malonyay közli egy olyan, minden bizonnyal lepedő részletének fényképét,⁽³⁸⁾ amelybe a teljes nevet és az 1906-os évszámot a minta fölé, kiemelten varrták be a készítője.⁽³⁹⁾ E textiliák a 19. század vége és az 1920-as évek közötti időszak gyakorlatát reprezentálják. A dél-nógrádi szlovák falvakban a monogramos lepedők divatja későbbi, a 20. század közepére tehető. Az immár golyos anyagú daraboknak – újabb szokás szerint – középvonalában vezetett mintacsíkja komponálva, vagy az mellé, ugyancsak középre rendezve jelennek meg a dekoratívan formázott névbetűk. A német falvakban az emlékezet által átfogható időszakban a vetett ág lepedőinek

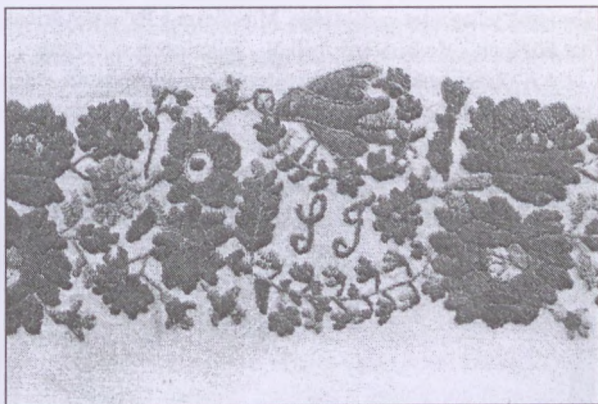

Diszlepedő részlete. Órhalom, 1890 körül. (DIV:53.1.1070.)
Buda László felvétele

egyedüli díszítménye, az egyik keskenyebb vég szélére kivarrott teljes név volt. A textília szélességében széthúzott betűk nagyobb közét egy-egy apró, ugyancsak keresztszemes motívummal oldották (pl. Szendehely, PM:78.40.1.1., 78.41.1.).

A gyűjteményekben fennmaradt többi lepedő származási helyén eddigi ismereteink szerint egyedi darabnak minősül, s időben is meglehetősen nagy szóródást mutat. Változatosságuk illetve dekorativitásuk okán azonban érdemes sorra vennünk ezeket. A 19. század utolsó harmadára datálható az a magángyűjteményből származó,

óralmi darab, amelyen a fordított S-sel végződő „TÓTMARIS” felirat betűsora szervesen beépül a piros-kék, keresztszemmel kivarrt mustrába (DIV:53.1.1070.). 1909-ben került a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe egy gazdagon díszített menyasszonyi lepedő Nagylócról (NM:76908.). A két vég széles szöttes mintacsikját a tárgy hosszanti oldalai mentén lazán sorakozó, keresztöltéssel varrott motívumok kötik össze. Ezek középső darabja koszorúba foglalt monogram, a textília két oldalán más-más betűtípussal megjelenítve. Ugyanebben a községben Strenko Teréz 1910 körül varrott menyasszonyi lepedőjén a piros-kék,

Menyasszonyi lepedő részlete. Nagylóc, 1910 körül. (PM:71.43.6.)

Kovács Tamás felvétele

szabadrajzú mustrába szinte alig észrevehetően olvad be monogramja (PM:71.43.6.). A szomszédos Nógrádsípekről származó, végeiben hasonló díszítésű darabnál viszont éppen a név és az 1933-as évszám kiemelése volt a varró szándéka: a vetett ágyról lecsüngő lepedő elejének közepébe hímizte keresztöltésekkel (PM:69.1.1.). Ilyen megjelenítésű egy 1930-as, Szügyből való gyolcslepedő név és évszám felirata (PM:59/2001). Zólyomi József Kazár környékéről említi, hogy halotti lepedő egyik keskeny végének cifráját felirattal is gazdagíthatták. Mátraszeléről közli egy – 1933-ban készült – darab rajzát, amelyen az egyes vászonszélek szerint tagolva olvasható „DICSÉRTESÉK - A JÉZUS - KRISZTUS”.⁽⁴⁰⁾ Grynaeusné Papp Emília 20. század közepi gyűjtéseiből tudjuk, hogy Diósjenőn a gyolcsból készült fehérhímzéses halotti lepedőkre nevet és a készítés évét volt szokás kivaranni. Az akkor már ritkaság számba menő darabok egyikét rajzban is megörökítette: ezt egy híres helyi hímzőasszony Hornos Zsuzsánna varrta saját magának 1904-ben, 38 évesen – egyébként 85 éves korában halt meg. Az ugyancsak szabadrajzú fehérhímzéssel varrott ágyterítők sarokmintájába szerkesztették bele a varrók a készítés évszámát e községben.⁽⁴¹⁾ Hasonlóképpen sarkain is kivarrott az a gyolcs lepedő, amely egy környékbeli pusztáról származó, pataki menyecske kelengyéjébe készült az 1880-as években. Ezen azonban az ágy közepre eső, nagy, folthatású díszítmény centrális mintaeleme az ugyancsak fehérrel hímzett a monogram.

Hasonlóan a lepedőkhöz, az abroszoknak is lehet a sarkukba varrva a névvel. Ez főleg a szerény díszítésű, utóbb már köznapi használatra szánt asztalterítők, illetve a javarészt díszítetlen batyuzó- vagy sütőabroszok jellemzője. Egyébként ugyanitt helyezték el a ruhajegyet is az ilyen rendeltetésű textíliákon. A ház ünnepi öltözetéhez tartozó abroszokon viszont, a keskenyebb oldalak mentén futó mustra alatt, ritkábban fölött jelennek meg a névbetűk, esetleg teljes név közepre rendezve úgy, hogy a két vászonszél összevarrásra, ha van: kötése adja a szóközt illetve betűk között. Ismertek csak egyik oldalon jegyzett darabok, ilyenkor a textíliát úgy terítették föl, hogy az asztal szabadon álló rövidebb oldalára essék a felirata. A Mátraalja falvaiban a nevet vagy további feliratot már az 1910-es években is inkább a hosszanti oldalak mentén helyezték el, ezzel az abrosz minden oldalára díszítés került. A megye más vidékein hasonló törekvés később jelentkezett. A cserhádi falvakban az 1930-as évektől feltűnő, hosszabb vallásos feliratok elhelyezésekor fordulnak ehhez a megoldáshoz. Ez egyébként belesimul az abrosz díszítésének általános változási folyamatába, amelynek eredménye a koszorús, azaz minden oldalon körbefutó cifrázás lett. A következő lépés, amikor a textília kör vagy négyszög alakú *közeplet* kap, vidékünkön is regisztrálható a 20. század közepétől, itt azonban az így létrejött felületet nem volt szokás felirat elhelyezésére felhasználni, amint az a Heves és Borsod megyék érintkezési sávjában készült

abroszok jellegzetes sajátossága. Mindössze a Balassagyarmat környéki evangélikusoktól ismerünk példát középen – de keretezés nélkül – feliratozott változatra.

A vászonkendők korábbi rétegén belül a névbetűk elhelyezése hasonló az abroszokéval. A textiljegyekkel egyezően a sarokba varrott, szerényebb megformálású, esetleg csak egy betűs névjel inkább a mindennapos használatú darabokon fordul elő. Ünnepi változataikon a textília keskenyebb végeibe

Dísz törülköző. Mátraszele, 1929. (PM:52.125.1.)

Buda László felvétele

szőtt vagy hímzett mustrához csatlanak a felirat, a vászonszél végétől nézve gyakrabban a mintacsík fölé, ritkábban alá, középen helyezték el azt. Bevarrhatták – ugyanígy – mindkét végbe is.⁽⁴²⁾ Ez jellemzi az ajándékos és ételhordó (posztrikos) kendőket, kezdetben a dísz törülközőket is. Az utóbbiakon itt-ott feltűnő hosszabb felirat elhelyezése hasonló. A törülköző kendők konyhai, de a szintén díszül szolgáló, szegre akasztott példányainak inkább csak alsó végét díszítették ugyanígy, vagy a cifra lehetett magában álló, legfeljebb nagyobb és mivesebb betűkből formázott monogram, ugyancsak középre rendezve. Az utóbbi változattal egyező megjelenésű a szakajtókendők feliratozása is. A német asszonyok a gyári készítésű konyharuhák sarkába, annak rácsozat mintájához igazodva varrták be nevük kezdőbetűit.

A feliratos törülközők díszítésében alapvető változások az 1930-as évektől jelentkeznek, amikor – a fából esztergályozott törülközőtartók töme-

ges elterjedésével összefüggésben – kialakult az új forma. A rúdon átvett textilja jóval hosszabb lett, s két végét az anyag ellentétes oldalán varrták ki. Eleinte még továbbra is a – megnövekedett szélességű – mustrák fölött futottak a betűsorok, azonban mind erősebben érvényesült a polgáriás kézimunkák hatása. Úgy tűnik, az előnyomott falvédóknak nemcsak formai jegyeit, hanem falikép funkcióját is átvették a dísz törülközők Nógrádban. A változatos feliratokkal, különböző stílusú ornamensekkel túlszűrt darabok között egyre ritkább a harmonikus, kiértelt kompozíciója. S a feliratozást illetően jöszerevel tendenciák sem fogalmazhatók meg. A két egymásra hajtó kendővég felületét jobbra egységes mezőként fogták fel, a fent megkezdett szöveg folytatódott alul. A felnagyított, gyakran figurális központi ornamens körül ívelten is vezethették a betűsort. A feliratozást tekintve, hasonlóan a díszítmény egészéhez, táji különbözőségeik már nemigen regisztrálhatók.

Az észak-magyarországi megyék múzeumi gyűjteményeivel összevetve,⁽⁴³⁾ Nógrádban több a feliratos viseletdarab. Ebbe minden bizonnyal belejátszik az a körülmény is, hogy vidékünkön tovább fennmaradt a parasztviselet, így nagyobb számban van képviselve a gyűjteményekben. S a feliratozásban jelentkező későbbi divatváltások is megjelenhettek az öltözetdarabokon.

A nem kézműves készítette férfi ruhadarabok közül leggyakoribb az ingek feliratozása. Bár az első évszámias példányok az 1920-as évekből valók, a széleskörű elterjedtség és az eltéréseket alig mutató gyakorlat korábbi gyökerekre utal.⁽⁴⁴⁾ Gyakoriság tekintetében ez esetben is a névbetűké az előbb-

ség. A felirat kerülhetett a mellpántra vagy közvetlenül alá, esetlegesen fölé vagy a díszített ingmell két oldalára lent.⁽⁴⁵⁾ A névbetűk, névelemek közé szívesen illesztettek elválasztásként egy-egy, a betűkkel azonos méretű motívumot. Ezek a feliratok általában mindig hangsúlyt kapnak: a zömében fehérén fehérrel kivarrott *ingelej* mellett a betűket, évszámokat mindig színes, javarészt piros pamuttal varrták ki. Kivételt a dél-nógrádi szlovákok késői darabjai jelentenek, amelyeken a tarka, egyre zsúfoltabb szabadrajzú himzésekbe beleolvadnak a túldíszített betűk.⁽⁴⁶⁾

A vászongatyákon a páros vagy csak magányos névbetűk használata mellett párhuzamosan jelen vannak az 1940-es évekig a ruhajegyek is. Mindkét jel közvetlenül a *kötőzködés* alá került középre, illetve baloldalra. A kisméretű, igénytelen, gyakran elnagyolt betűk egyértelműen a felirat megkülönböztető és nem dekoratív szerepét mutatják. A nők vászon pendelyeinek feliratozása minden részletében megegyezik a gatyákról elmondottakról.

Névbetűs női ing, a férfingekhez hasonlóan, nagyobb számban van képviselve gyűjteményünkben. A mellévarrott ujjú darabok közül egyetlen feliratos sincs. A bevarrott ujjúak korai készítésű csoportjából csak néhány szlovák nemzetiségű faluból való darabnál található a mellpántron monogram.

A többi – megyeink különböző névzeine készült –, ugyancsak kisszámú példányon a gomblyukpánt két oldalára, ritkábban magára a gomblyukpántra varrták ki a névbetűket. Az utóbbi változat közül Diósjenőről vannak olyan ingvállak, amelyeken a betű mellett ugyanitt textiljegyek is láthatók. Az első világháborút követően szaporodnak – valószínűleg a férfingek mintájára készített – feliratos darabok; ezeken a felirat helye már mindig a mellpánt. Csak elvétve található teljes név, évszámmal jelzett darabunk mindössze egy van, 1930-ból. A német falvak gyakorlata e vonatkozásban is változatlan az emlékezet által átfogható időszakban: a gyolcs ingek egyszerű hasítékjának végződése alá varrták be a névbetűket; a kisleányok hasonló ingeire ugyanúgy. Helyi változatnak látszik a Balassagyarmat közeli szlovák falvakban, hogy a bő ujjú vászoningek széles kézelőjének himzsmintájába épült be a monogram – amit egyébként bevarrhattak egyazon darabon a mellpántra is. Később, a szűk ujjú forma elterjedésével az ingujj himzéséhez szintén csatlakozhatott a monogram; ez a délebbi, már korán elmagyarosodott cserhádi falvakból is adatható.

Völegénying eleje. Diósjenő, 1978. (PM:67.4.16.)

Kovács Tamás felvétele

A gyűjteményi anyag tanúsága szerint a férfi kötényeket ritkán látták el felirattal, illetve esetenként a tárgyak adatolása sem könnyíti meg utólag a tájékozódást arra nézve, hogy férfi vagy nő számára készült az adott viseletdarab. Hozzájárul ehhez, hogy a Rimóc környéki kistájon a családon belül felváltva viselték ugyanazokat a cifra szakácskákat mindkét nemhez tartozók. Szempontunkból ez most egyébként nem érdekes, mert a felirat ugyanúgy és ugyanott jelenik meg a kötényeken, csak táji különbségek regisztrálhatók. Három viseletcsoport említendő. Legkorábban Rimócon és környékén

adathoz, hogy a vászonszakácskák aljának himzett sávjába vagy az fölé kivarrták a névbetűket, utóbb becézett női keresztnévet, esetleg évszámot, ez azonban nem volt általános. Órhalom-Hugyag-Ipolyvarbó női viseletének karakteres darabját jelentő – más összefüggésben már érintett – szöttes szakácskák divatja az 1930-40-es években tetőzött. E kötények egyre nagyobb felületét beborító, zsúfolt szöttes díszítményébe szervesen illeszkedik a teljes nevet, utóbb évszámot is tartalmazó, levegősebb betűsor. Az 1950-es években még elszórtan feltűnő vászonszakácskák himzett változatain a biztos kompozíciót már nélkülöző, zsúfolt mintázatba belemosódik a becézett keresztnév felirata. A dél-nógrádi dombvidék szlovák falvai közül Galgautáról maradtak fenn időben meglehetősen szóródást mutató olyan, gyári anyagú, keskeny kötények, amelyeknek két felső sarka csokormintájába épült be a monogram vagy kiírt teljes név. E kötények megkötő szalagját beljebb varrták fel, így a szabadon maradó, viselője csipőjén kifeléző köténysarok cífrája jól érvényesült. A megye keleti sávjába eső falvakban is volt rá példa, hogy a női vászonkötény alján futó mustrához igazítva kivarrták nevet, névbetűt, széles körű divatról azonban itt sem beszélhetünk.

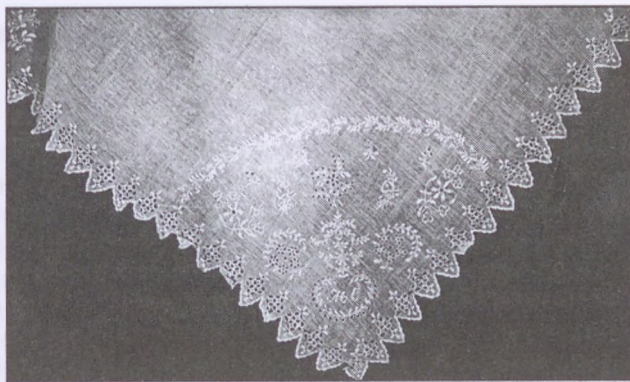
Szakácska. Órhalom, 1932. (PM:72.13.1.)

Kovács Tamás felvétele

merünk néhány példát. Ahány darab, annyi féle a névbetűk, a teljes név elhelyezése. Feltehetőleg esetleges változatok ezek, s a háttérben a díszítés fokozásának szándéka állt. Valamennyi 1930 után készült, közvasárnapi ünneplő öltözethez, amelyben vállkendőt már nem viseltek, tehát jól látható volt e ruhadarab tarka himzése, amelyhez a feliratot igazítani igyekeztek.

A váll- és fejkendőik közös tárgyalása mellett szól, hogy rajtuk a felirat mintába történt komponálása megegyezik. Noha az ilyen fehérhimzéses gyolcs kendőket korábban megyeszerte viselték, a 20. századra használatuk erősen visszaszorult, tárgyi emlékek inkább csak a szélesebben vett Ipoly-völgy falvaiból maradtak fenn, közülük a legkésőbbre keltezhető is 1920 előtt készültek. Ezekből kisebb táji vagy időbeli eltérések nemigen rajzolódhatnak ki. A kendők, viseléskor hátul lecsüngő, legdíszesebb sarkán látható felirat elhelyezése három sémát mutat. Ha a sarok cífráját egy, nagyobb méretű virágcsokor adja, annak két oldalán vagy alatta középen vannak a névbetűk és esetleg évszám. Másik változat szerint a kendősarok díszítését egymás mellé, fölé helyezett önálló mintaegységek adják ki. Ezek egyik, a himzés középtengelyébe eső darabja tartalmazza a monogramot, leggyakrabban úgy, hogy két levél és ág szívet alakot formázva fogja azt körül. Hasonló díszítménykomponálás mellett – talán a későbbi darabok megoldása ez – a névbetűk, bár szimmetrikus elrendezésben, de külön-külön, alig kivehetően vannak a minták közé hímelve. Az utóbbi változatra tudunk példákat a távolabbi Buják községből is. Lényegében ide kapcsolhatók a Balassagyarmat környéki szlovák asszonyok gyolcs fejkendői, amelyeket már nem fehérrel, de mindig egy színben tartva hímiztek ki. Rajtuk a polgári előképre utaló, egy-

bekapcsolt betűkből való monogram beleolvad a sarok mintázásába. Sajátos és minden egyes darabon következetesen alkalmazott kompozíciójukkal ismét a német falvak tűnnek ki. A gyolcskendők fő sarkán az oldalak mentén hullámdás csik fut, az általuk bezárt szögben csokorminta, a kettő közötti sávba varrták a derékszögben megtört teljes nevet. Az egyéb gyári kelméből varrott vagy készen vásárolt kendőikre monogram került a sarokba: egyik betűje az egyik, másik a másik oldal nézetében, s elhelyezésüknél a kendő eredeti,

Fejkendő sarka. Dejvár, 1917. (PM:198-1948)
Zólyomi József felvétele

geometrikus mintázatahoz igazodtak. Hasonló elv szerint elhelyezve, egy 1870 körüli, nyomott mintás karton vállkendőn még teljes nevet olvashatunk. Ezeken a színes mintás anyagokon szintén eltérő színű fonalat használtak, ami kiemeli a feliratot.

Legnehezebb rendszerezni a nagy formai változatosságot mutató kiskendőket. A közelmúltban sikerült számba vennem az 1932-es születésű galgautai Hévíz Zsuzsánna tulajdonában évek során összegyűlt, úgymond, készletet. A közel ötven darab kiskendő java részét – néhány öröklött példányt nem számítva – ő varrt, magának, testvérbátyjának, későbbi férjének. A formai változatosság így egy háztartáson belül is szembeszökő. S bár kétségtelen, hogy a szóban forgó asszony jó varró hírében áll, valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha a példából általánosítunk. A viszonylag gyorsan elkészíthető himzéseken mások is szívesen próbálgathatták a különböző megoldásokat. Amit a kiskendő felíratozásáról általános jellemzőként mégis megállapíthatunk az, hogy a betűk, évszámok, szövegek elhelyezése mindig sarkosan történt, noha a virágornamentika elhelyezése utóbb változhatott a kendőn. Vagyis lehet a sarkokban csokorminta, amihez társították a feliratokat, vagy a *koszorús cifra* adta kereten belül a szögletekbe varrták azokat: egy sarokba egyféle jelentésű felirat került. A felirat sarkos elhelyezése egyértelműen összefügg azzal, hogy vidékünkön a kiskendőket sajátos módon összehajtvá viselték bármelyik rendeltetés esetén is: mellényzsebbe tűzve, imakönyv mellé vagy csak magában kézbe fogva – úgy, hogy minden sarka látszott.

Végezetül már csak felsorolom azon tárgytipusokat, amelyekből a Palóc Múzeum gyűjteményében előfordul ugyan felíratos darab, de olyan kis számban, hogy általánosítható következtetések vagy lokális eltérések megfogalmazására nincs mód, még ha a terepkutatások szórvány adatait is igyekszünk bekapcsolni. Tehát: búcsústarisznya és a németek ugyancsak házivászonból készült búcsús hátizsákja, iskolás tarisznya, iskolai mintakendő, himzéstanulás gyakorlódarabja (német), kenyértakaró.⁽⁴⁷⁾

Célirányos gyűjtés minden bizonnyal eredményes lehet a paraszti készítésű (készítettetésű?) katolikus egyházi textiliák vonatkozásában. Erre hívja fel a figyelmet két olyan oltárterítő, amely a közelmúlt vallásnéprajzi kutatásai kapcsán került be a gyűjteménybe. Rajtuk a vidék szöttekultúrájába szervesen illeszkedő mustra fölött helyezték el a feliratot. A terényi 1890-es születésű Csordás Erzsébet főoltárra szánt terítőjének (PM:89.14.1.) – gyűjtéskor már portörülökként használt – töredék darabján megkezdett szöveg: „ÜDVÖZLÉGY”. A karancslapujtói sekrestyében talált terítő (PM:91.15.1.) felírata: „MÁRIA. BETEGEK. GYÓGYÍTÓJA. KÖNYÖRÖGJ. ÉRETTÜNK. AMEN.” A gyűjtő Limbacher Gábornak sikerült azt is földerítenie, hogy az utóbbi tárgy készítője az 1920-as években⁽⁴⁸⁾ az ismert „szentember” Boroznaki Pál nőtestvére volt, s a textília eredetileg a karancshegyi kegyhely oltárát díszítette. – Sajnos többet már aligha tudhatunk meg a diósjenői eklézsián a második világháborúig összegyűlt, nagyszámú úrasztali terítőkről, kendőkről, mint amit Grynaeusné Papp Emiliának köszönhe-

tünk: emlékei szerint a helyi hímzésstílus változásait jól szemléltető tárgysorozatnak a világegést túlélő mindhárom példány⁽⁴⁹⁾ évszámos.

X X X

A – mondhatni – esetlegesen felgyűlt tárgyi anyag és a szórvány adatgyűjtések áttekintése alkalmas arra, hogy általános következtetéseket levonjunk. Számolva természetesen azzal, hogy célirányos kutatás részleteiben feltétlenül gazdagíthatja, árnyalhatja ezt a képet.

Országos összehasonlításban nézve, Nógrád nem tartozott textiliák vonatkozásában az intenzíven feliratozó vidékek közé. A parasztasszonyok, lányok maguk készítette tárgyain a feliratozás különböző gyökerekre visszavezethető, megkésett elterjedése itt elsődlegesen a név és névjelek alkalmazását jelenti. Ennek hátterében a hétköznapi használatú tárgyaknál a tulajdonost azonosító szándék állt. Az ünnepi rendeltetésű textiliák esetében a dekorativitás szerepe az elsődleges. Beleértve az egyéb tartalmú szövegeket is, a felirat a tárgy díszítményének szerves része, esetenként önmagában jelentheti a díszítményt. A betű- és számsorokat, azok egyes – esztétikai szempontok alapján felbontott – elemeit az alkotók ugyanúgy kezelték, mint a mustrákat vagy azok egyes motívumait. A tárgyakon való elhelyezésüknél az adott textília geometrikus vagy virág ornamentikájára vonatkozó szabályok, szokások érvényesültek. Bár az alkotók tudták a felirat jelentését, nem annyira a közlési szándék vezette őket, hanem inkább a díszítés fokozása. Mindez egyes tárgytípusoknál lokális divatok keretei között jelentkezett.

A viseletben, lakáskultúrában vidékünket jellemző konzervativizmus mellett sajátosan alakult a – színvonalában egyre sekélyesedő – városi-kispogári kézimunka erőteljes hatásának befogadása a falusi asszonyok körében. Ezen a téren a további, néprajzi közelítést támogató kutatás számos új tanulsággal szolgálhat.

IRODALOM

K. CSILLÉRY Klára

- 1971 Népművészetünk története (Kiállítási katalógus). Budapest
- 1976 A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. Ethn. LXXXVII. 103-132.
- 1979 Felirat (címszó). In: Magyar Néprajzi Lexikon II. 131, 132-133.
- 1987 A himzett konyhai falvédők múltja. In: KOVÁCS Ákos (szerk.): Feliratos falvédők. 2-23. Budapest

DOMANOVSKY György

- 1981 A magyar nép díszítő művészete I-II. Budapest

FÉL Edit

- 1940 Adatok a tulajdonjegyekhez. NÉ XXXII. 386-395.
- 1976 Magyar népi vászonhímzések. Budapest
- 1981 Palóc szőttesek (címszó). In: Magyar Néprajzi Lexikon IV. 167-168.

FÉL Edit - HOFER Tamás

- 1966 Parasztkok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Budapest

FÉL Edit - HOFER Tamás - K. CSILLÉRY Klára

- 1969 A magyar népművészet. Budapest

FLÓRIÁN Mária

- 1984 Szűrszabók és szűcsök Gyöngyösön. In: HAVASSY Péter - KECSKÉS Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. 371-400. Gyöngyös
- 2000 Parasztviselet. In: KAPROS Márta (szerk.) Nógrád megye népművészete. 112-184. Balassagyarmat

FÜGEDI Márta

- 1997 Szőttesek, hímzések. In: FÜGEDI Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. 315-350. Miskolc

GRÁFIK Imre

- 1972 A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben. NÉ. 69-104.
- 1998 Emlékező tárgyak. In: SZENDE Katalin - KÜCSÁN József (szerk.): „Isten áldja a tisztas ipart”. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. A Soproni Múzeum kiadványai 3. 87-120. Sopron

GRYNAEUSNÉ PAPP Emília

- 1972 A diósjenői viselet és hímzés alakulástörténete. Kézirat. Palóc Múzeum Néprajzi Adattára: 630.

LENGYEL Ágnes - LIMBACHER Gábor

- 1997 A Szent és a Profán. Népi vallásosság a Palócföldön című kiállítás könyvváltozata. Balassagyarmat

KAPROS Márta

- 1991 Sajátosságok a Nógrád megyei németek női viseletében. In: EPERJESSY Ernő – KRUPA András (szerk.): Nemzetiség – Identitás. 244-250. Békéscsaba – Debrecen
- 2000a Paraszti szöttesek és hímzések. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. 185-236. Balassagyarmat
- 2000b A szokások tárgyainak népművészete. Az emberi élet fordulói. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. 237-253. Balassagyarmat
- 2000c Fejezetek Kazár néprajzából. In: SZVIRCSEF Ferenc (szerk.): Kazári évszázadok. 107-130. Kazár

KOVÁCS Ákos

- 1987 A magyarországi falvédők feliratai. In: KOVÁCS Ákos (szerk.): Feliratos falvédők. 72-92. Budapest

MALONYAY Dezső

- 1922 A magyar nép művészete V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok népművészete. Budapest

CS. SCHWALM Edit

- 1988 A Mátraalja népi hímzése. A varróasszonyok szerepe. In: PETERCSÁK Tivadar (szerk.): Fejezetek Bodony néprajzából. Néprajzi tájkonferenciák Heves megyében 5. 30-41. Budapest – Eger
- 1997 A hímzés tanulása – mintakendők, feliratos textilek díszítőelemei Heves megyében. Agraria XXXIII. 449-485. Eger

VERES László – VIGA Gyula (szerk.)

- 1999 A Herman Ottó Múzeum műkincsei. Miskolc

VARGA Marianna

- 1989 Palóc népviseletek és textilek. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok III. Termelés és a javak felhasználása. 497-676. Eger

ZÓLYOMI József

- 1998 A Nógrád megyei parasztság lakástextiljai (1700-1960). Nagy Iván Könyvek 3. Balassagyarmat

JEGYZETEK:

1. K. CSILLÉRY K. 1971, 1979.
2. Az alábbiakban felvázolt képhez a hátteret a mai észak-magyarországi régióból származó feliratos textiliákból, 1999-ben a Palóc Múzeumban rendezett kiállítás tapasztalatai adják. A kiállítás célja elsődlegesen a múzeumi gyűjtemények ez irányú számbavétele volt, a további kutatásokhoz kiinduló helyzetet teremtendő. - A dolgozatban támaszkodom a múzeumi tárgyak nyilvántartási dokumentációjában hozzáférhető információkra, illetve felhasználom a nógrádi viselet és textilkultúra témakörében végzett, több évtizedes terepkutatásaim ide vonatkozó adatait.
3. Ld. egyebek között DOMANOVSKY Gy. 1982, II. 158. 1. kép
4. A dolgozatban feltüntetett leltári számok adott múzeumra utaló rövidítéseinek feloldása: NM = Néprajzi Múzeum, Budapest; DIV = Dobó István Vármúzeum, Eger; NTM = Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján; PM = Palóc Múzeum, Balassagyarmat
5. FÜGEDI M. 1997, 331- 332. 484. kép; VERES L.-VIGA Gy. 1999, 165, 315.
6. ZÓLYOMI J. 1998, 56.
7. ZÓLYOMI J. 1998, 31.
8. Vö. FLÓRIÁN M. 1984, 398.
9. Közölve: FLÓRIÁN M. 2000, 195. kép
10. KAPROS M. 2000c, 109.
11. KAPROS M. 2000a, 219.
12. FÉL E. - HOFER T. - K. CSILLÉRY K. 1969, 33. 52.
13. SCHWALM E. 1997, 454.
14. Ld. LENGYEL Ágnesnek e kötetben közreadott tanulmányát.
15. GRÁFIK I. 1972, 82.; FÉL E. 1976, 19.
16. K. CSILLÉRY K. 1987, 15; KOVÁCS Á. 1987, 74.
17. A „híres bokrétás” Sípeki Bözsi kölcsönadta Balassagyarmatra egy polgári család lánya jelmezéhez a cifra szakácskáját. Közben jött az üzenet a jegyzőtől, hogy "fel kell ötözni, mert jönnek az urak". Bözsi nem jött zavarba, kölcsönkérte egy Bokrétába nem járó menyecske kótényét. Visszaemlékezése szerint, mikor Paulini Béla meglátta, ráripakodott: "Te nem Csordás Julis vagy! Miért nem öltöztél fel rendesen?!" Sürgősen szőtt is magának Sípeki Bözsi egy tartalék szakácskát, nehogy még egyszer szégyenbe maradjon.
18. A gyűjteményben a feliratos textiliák száma, beleértve az előzetes nyilvántartásba vett, ide kapcsolódó darabokat is, megközelíti a háromszázat.
19. KAPROS M. 1991, 246.
20. Vö. GRYNÆUSNÉ PAPP E. 1972.
21. Ld. CS. SCHWALM E. 1988.
22. Vö. K. CSILLÉRY K. 1976, 127.
23. Az országos tapasztalatokhoz viszonyítva vidékünk ebben is jelentős késést mutat. A hosszabb - Kós Károly által találóan "nefelejcs-rigmusoknak" nevezett szövegeknek pedig itt nyoma sincs. Ld. K. CSILLÉRY K. 1976, 127-128.
24. KAPROS M. 2000b. 239-240.
25. 2001-ben pályázati támogatásból sikerült Limbacher Gábornak megszereznie a Palóc Múzeum számára Berki Endre hugyagi műkereskedő elsősorban textiliákat tartalmazó, Nógrád megyei eredetű, több mint 900 darabból álló készletét. Az anyag eladó segítségével lehetséges adatfelvételt én végeztem, s bár végleges nyilvántartásba vételük még nem történt meg, a gyarapodási számra való hivatkozás mellett felhasználom a témánkhoz kapcsolódó darabokat.
26. Ld. FÜGEDI M. 1997, 318. 471. kép; CS. SCHWALM E. 1997. 468.; GRÁFIK I. 1998. 97.

17. Szintén érdekességgként említem azokat, a soproni Központi Bányászati Múzeum új állandó kiállításán látott vászonkendőket, amelyeknek párhuzamai minden bizonnyal jócskán lehetnek, és a folklorizmus kutatójának érdeklődésére tarthatnak számot. Feliratuk: „EMLÉKÜLETES / KÖZSÉGNŐTA / NÁCSÁTÓL. / CZOTTNER / ELVTÁRSNAK”; „MINISZTERELVTÁRSNAK / MÁTRAMINDSZENTI / ISKOLÁTÓL”.
28. FÉL E., 1981. 168. - A tárgy leltári száma NM:71.45.125. Itt nincs jelentősége, de a későbbiek miatt megjegyzem, tárgyon szereplő keresztnév: "NIKLÓS", a szöveget záró S betűt pedig fordítva írta ki a készítő.
29. A hucja talán ragadványnév.
30. Közölve: KAPROS M. 2000a, 204. 234. kép
31. Közölve: KAPROS M. 2000a, 198. 227. kép
32. Néhány példa: „Ahogy én szeretlek, / Nem szeret úgy senki" (Vizslás, PM:321/2001); "ÉDESRÓZSÁMHASZEREC / ELNEFELEJCSENGEMET" (Kazár, PM:296/2001); ELJÖTTEMMERT / SZERETLEK / ÉLJÜNK / BOLDOGAN / T M" (Hugyag, PM:276/2001); "Boldogság / Koszorúzza Életünket." (ismeretlen helyről, PM:327/2001); "KEDVESFÉRJEMJÓLEGYÉL / ENGEM NAGYON SZERESSÉL." (Vizslás, PM:200/2001).
33. Tekintettel arra, hogy ilyen irányú kutatásokra a megyében nem támaszkodhatunk, a felsorolt tárgyfelelőségekkel jelen dolgozatomban nem foglalkozom, legfeljebb csak mint előképeket érintem azokat.
34. Ld. CS. SCHWALM E. 1997, 470.
35. KAPROS M. 1991, 246.
36. Vö. FÉL E. - HOFER T. 1966, 32-33.
37. Fél Editnek az órhalmi ruhajegyek elhelyezésére vonatkozó megállapításai a gyűjteményünkre alapozott tapasztalat szerint javarészt széles körben általánosíthatók. (FÉL E. 1940, 387-389)
38. MALONYAY D. 1922, 93.
39. Gyűjtőmunkája során Zólyomi József is találkozott ezen a vidéken névvel, évszámmal ellátott darabokkal: ZÓLYOMI J. 1998, 97-98. Magam a varró íráskészségének bizonytalanságát, esetleg másolásból adódó tévesztést látok azon két - magángyűjtő közvetítésével fennmaradt - példány felirata mögött, amelyek egyikén "06" látható (Romhány, NM:149325. Közölve: KAPROS M. 2000a, 212. 243. kép), a másik darabon pedig ritmikusan ismételt motívumként, koszorúba foglalt K betű, hol előtte, hol utána megjelenített, vele azonos méretű szívvvel (Érsekvadkert vidéke, NM:61.91.43.). Ugyancsak a Néprajzi Múzeum gyűjteményében található egy érsekvadkerti lepedőszél, amelyen "KOVÁCS" felirat olvasható (NM:61.80.6.). Feltehetően a lepedő már hiányzó másik felét adó vászonszél tartalmazta a keresztnévet.
40. ZÓLYOMI J. 1998. 194, 224. - Hasonló, vallásos feliratú halottas lepedőket a szomszédos Heves megyei községekben is készítettek. Ld. SCHWALM E. 1997, 463-464.
41. GRYNÆUSNÉ PAPP E. 1972.
42. Van, hogy egy darab két végében eltérő betűk olvashatók. Sajnos a tárgyak hiányos dokumentációjából nem kapunk erre magyarázatot. Az esetenként eltérő betűformából, himző pamutból gondolhatunk arra, hogy új kelengyébe került öröklött darabról van szó.
43. Ld. még CS. SCHWALM E. 1997, 469.
44. Az ingekre, gatyákra vörös pamuttal kivarrott betűket említi: MALONYAY D. 1922, 81.
45. Varga Marianna az Ipoly völgyi falvakból említi, hogy szokás volt a férfingek mellpántjára kivaranni a tulajdonos névbetűit (VARGA M. 1989, 624).
46. Fél Edit szerint a tulajdonjegy helye Órhalomban a "mizli" alatt volt (FÉL E. 1940, 389). Gyűjteményünkben mindössze egy textiljeggyel ellátott, köznapi ingről tudunk, a jel ezen a ruhadarab elejének közepébe, de annak gatyába, nadrágba bekötött alsó széléhez közel van bevarrva.
47. Egy IHS monogrammal ellátott példány közölve: LENGYEL Á. - LIMBACHER G. 1997, 24. 10. kép
48. A szöttes díszítmény korábban látszik, s nem kizárt, hogy takácsmunka.
49. Egyik, 1875-ös évszámú darab Papp Emilia készítette rajza közölve: KAPROS M. 2000a, 281. kép

Jegyzetek a hímzésminta-kendők történetéhez

Verebélyi Kincső

A népi hímzések eredetének, alakulás-történetének és kapcsolatrendszerének a kutatása még számos feladatot tudhat maga előtt. Egyik ilyen kérdés lehet annak a vizsgálata, hogy a hímzéskultúra hogyan terjedt, népszerűsödött évszázadokon keresztül, milyen eszközök és eljárások segítették e folyamatot. A hímzéseknek egy sajátos kompozíciójú és technikai kivitelű fajtáját *mintakendő* néven emlegeti a szakirodalom: e mintakendők története a hímzéskultúra elterjedésére általában és a magyar körülmények sajátosságaira is rávilágíthat.

A mintakendő textil alapanyagra különféle öltéstechnikával kivitelezett minták gyűjteménye. A mintakendők általában kétfélék lehetnek: egyfelől „feljegyzések”, másfelől a gyakorlást szolgálják. A gyűjtők és kutatók figyelmé irántuk már a XIX. század végén, a XX. század elején felébredt, elsősorban Angliában és a skandináv országokban, majd a hetvenes években megújult, amint erről kiállítási katalógusok, hosszabb-rövidebb tanulmányok számolnak.

Már i. u. a IV. századból egyiptomi sírból származó mintakendőt is azonosítottak. A továbbiakban közel-keleti területekről származó néhány textiliáról derítette ki a kutatás, hogy az mintakendő. Ezek közül sokáig a legrégebbsnek tartották azt, amely a Turfán oázis templomegyüttesének ásatáskor került elő, és a feltételezések szerint i. u. 850 körül keletkezett. A 30x35 cm-es textil-darabon 28 különféle, geometrikus és inda-minta látható, főleg lapos öltéssel varrva. A legtöbb minta kék, bár helyenként a piros is előfordul. A szakirodalom i. u. a XIII-XV. századból származó néhány további egyiptomi iszlám sírból származó kendőt említ, amelyek között olyan is akad, amely írott szerencsekívánatot is tartalmaz a geometrikus minták mellett.

A mintakendők használatának európai kezdeteit még homály fedi. Valószínűnek tarthatjuk azt, hogy a középkori apácázárdákban, ahol talán a legtöbbet hímeztek, használatos lehetett a mintakendő – ám erre bizonyíték még nem került elő. Érdekes, hogy az első adatok a mintakendőkre festményeken láthatók. A Barcelona melletti Villafranca del Panades Szent Ferenc templomában van egy, a XIV. századból származó táblakép, amelyen Szűz Mária és a kilenc szűz mellett egy idősebb asszony olyan hímzést tart a kezében, amely mintakendőnek látszik. Egy másik képen – Joos von Cleve (1485-1540) – úgy ábrázolta Szűz Máriát, amint éppen félre teszi hímzését, hogy gyermekével foglalkozhasson. Az összehajtogatott kendőn még a minták – szegfű, virágok, oroszlán és kutya – is kivehetők.

A XV. század elejéről – elsősorban Angliából – írásos forrásokban találhatók adatok a mintakendőkre. Yorki Erzsébet angol királynő 1502. július 10.-i gazdasági feljegyzései között fordul elő a mintakendő említése. Nemcsak háztartási jegyzékek, hagyatéki leltárak és végrendeletek tartalmaznak adatokat a mintakendőkre vonatkozóan – utalva egyszersmind azok nagy értékére – hanem irodalmi alkotások is. Például William Shakespeare a *Titus Andronicus* és a *Szentivánéji álom* című darabjaiban is találhatók említések a mintakendőkről, hogy csak a legnevezetesebb szerzőre utaljunk. Sokáig úgy tűnt, hogy Angliában született meg vagy született újjá a mintakendő, mint textil-műfaj. Ahogyan azonban másutt is hozzá láttak a művelődéstörténeti források feldolgozásához, úgy árnyaltabbá vált a kép. A kutatás ma többféle eredettel számol, hiszen a XVI. századból már több helyről maradtak meg ilyen munkák.

A legkorábbi datált darabot (amelyet Jane Bostocke 1598-ban készített) a londoni Victoria and Albert Múzeumban 1960-ban azonosították. Itt a XVI. századból egy olasz és egy német eredetű változat mellett még további négy angliai származású kendőt is őriznek.

A mintakendők száma a XVII. századtól kezdve sokasodik, hogy azután fejlődésének történetét egészen napjainkig jól nyomon követhessük. A kezdetek szorosan kapcsolódnak a mintakönyvek történetéhez.

Ismeretes, hogy a könyvnyomtatás feltalálása után német, olasz, francia könyvnyomdák egyik legkedveltebb kiadvány-típusa a mintakönyv lett. A mintakönyvek négyzethálón ábrázolt mintákat közöltek: nemcsak himzők, csipkeverők, hanem más ornamentális díszítményeket használó kis-iparművészeti műfajokat képviselő mesterek számára is. Az első ismert ilyen mintakönyv (Schönsberger „Form und Modelbuchlein”) 1523-ban

Mintakendő, Bölske, 1842. Vászon, pamutfonállal hímzett
Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 68.83.4. Fotó: Gyerkó Tibor

Augsburgban jelent meg. Peter Quentell, Egenolff, Schwartzberger és mások 1530 és 1560 között további, hasonló mintakönyveket adtak közre, amelyeket a továbbiakban még számos más szerző mintakönyvei követettek. Nem egy olyan változatot is ismerünk, amelyekben a négyzethálósan nyomtatott, üresen hagyott lapokon kézzel rajzolt és színezett minták utalnak a mintagyűjtés gyakorlatára. A minták – hiszen ekkor a szerzőség még nem élvezett szerzői jogokat – hosszú időn át megmaradtak, újra és újra megjelentek. Később, különösen a

XVIII. század végén és a XIX. század elején a kor ízlésének megfelelően átfogalmazódtak, illetve bővültek is. A XIX. század végén a reneszánsz mintakönyveket azután Berlinben és Bécsben újra kiadták, ami megintcsak hozzájárult a régi, Európa-szerte ismert minták tudatosításához, sőt fennmaradásához.

A korai mintakönyvek becsére következhetünk abból a tényből, hogy nem egyszer neves művészek, például Hans Holbein vagy Albrecht Dürer is rajzoltak ilyeneket. A mintakönyvek eleinte jobbra felnőttek, sőt hivatásos himzők számára készülhettek, ám lényegében hamar kezdődik azoknak az oktatásban való felhasználása is. Bár nem sikerült olyan egyezést találni amely azt mutatná, hogy egy mintalapon látható összeállítást teljes egészében meg is hímiztek, a kölcsönhatás kétségbevonhatatlan, hiszen mintakönyvek és mintakendők motívumai jól egyeztethetők.

A XVI-XVII. században jobbra hosszú és vékony selyem-anyagra színes gyapjúfonállal varrták rá a mintákat. A hosszú, szalagszerű mintacsíkok a továbbiakban ugyan szórványosan még megmaradtak, a XVIII. századtól azonban már nagyobb méretű, téglalap alakú mintagyűjteményekkel is találkozhatunk. Erre az időszakra – bizonyos regionális eltérések mellett –, úgyszólván rögzül az a mintakészlet és elrendezési mód, amely a mintakendők karakterét megadta. Elsősorban hímzett mintákról beszélünk, ez válik a kötött, horgolt, szövött vagy nyomott mintakendők mellett a reprezentatív műfajjá.

A fekvő vagy álló téglalap alakú mintakendők alapanyaga a XVIII. században a selyem mellett a gyapjúkongré, némelykor a vászon is. A színes gyapjuszállal varrt hímzések felső részén sorokba rendezve megjelenik az ABC. A betűsorok egymás alá helyezve nagy és kisbetűket, különféle betűtípusokat sorakoztatnak fel. A betűket sokszor számsor követi: egytől kilencig, a sort a nulla zárja. E hímzés középső része rendszerint a különféle mintáké, amelyek egymástól függetlenül mégis laza elrendezettségben töltik ki a rendelkezésre álló felületet. A varrt minták között egy-egy motívum mintakönyvekből is ismert, más esetekben az azonosítás nem olyan egyszerű feladat, mivel például a vázából kinövő virágtő rendkívül sok helyen fordulhat elő és csaknem azonos megfogalmazásban. Természetesen a korstílusok és ízlések is nyomott hagynak a mintaválasztásban: ám úgy tűnik, mintha állandósulna, és évszázadokon át megmaradna egy sajátos mintakészlet, amely a mintakendők sajátja: páva, kakas, szarvas, papagáj, virágtő, koszorú, girland, ház, templom, emberi figurák a leggyakoribbak. Markus B. Huish 1900-ban megjelent művében megkísérli a jellegzetes minták első előfordulásának megállapítását, szerinte az ABC 1648-tól, a mottó-szerű szövegek 1686-tól, a készítő nevének feltüntetése 1648-tól, a számok 1655-től, a versek 1696-tól kezdenek feltűnni a mintakendőkön. Részleteiben módosulhatott ez a kép, annyi azonban bizonyos, hogy a betűk és számok elmaradhatatlan elemei a későbbiekben is a mintakendőknek.

A kendő alsó harmadát rendszerint 12 kockára osztva a lapos öltés vagy gobelin öltés számtalan változatának felhasználásával kivitelezett színes geometrikus minta-variációk töltik ki, amelyeknél látni való az a törekvés, hogy a hímzésfélék különbözősége a színek felhasználásával sajátos optikai hatást hozzon létre. (Többnyire kárpitféléken látjuk viszont ezeket az öltésfajtákat és mintákat.) Néha ezeket az öltéseket *point d'hongrien*-nek nevezik, ám ez a megnevezés inkább összegező elnevezése az árnyalatokat használó cikk-cakkos és pávaszem-mintákat kivitelező gobelinöltés-féléknek. Míg a kendők felső kétharmadát általában keresztöltéssel (vagy ennek változataival) varrták ki, az alsó rész öltéstechnikai szempontból valamivel változatosabb képet nyújt.

A fenti „egységek” mellett megjelenhetnek még külön is egyes formák és technikák, mint pl. a monogram, iniciálé-szerű betűk, évszámok. A kendőt sokszor különféle bordűr minták szegélyezhetik.

Itt érdemes említést tenni Anna Maria Aström finn kutatónő érdekes kísérletéről, amelynek során két XVIII. századi egyébként az európai konvencióknak megfelelő mintakendőt elemzett. A mintákat – virágok, madarak, szarvas, férfi, nő, létra, kancsó stb. – szimbólumként fogta fel és a mintakendőkben a nemesi társadalom világképének leképzését mutatta ki. Véleményünk szerint a mintakendő funkciójánál fogva nem szimbólum, hanem mintagyűjtemény. Az más kérdés, hogy egyik vagy másik minta aztán helyi gyakorlatban akár jel-értéket is kaphat, amit egy adott közösség ismer és elismer.

A XIX. század – különösen ennek első fele – egységesülést mutat. Az alapanyag általában ekkor is a gyapjú kongré, a hímzőszál gyapjúfonal. A forma fekvő téglalap, 1800 körül jelenik meg a négyzet-

Mintakendő, Szatmárnémeti, 1896.

Kongré, gyapjúfonallal hímveze.

Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 72.3.1.

Fotó: Gyerkő Tibor

forma. A legáltalánosabb méret 27-35 cm. Leggyakrabban továbbra is az ABC, a számok csíkja és a minta rész látható a mintakendőkön, amelyek kizárólag keresztszemes himzéssel készülnek. Csaknem valamennyiüket alábélelik úgy, hogy az alátét az oldalszegélyeken is megjelenjen és a sarkoknál kis szalagsokrokat adjon. Ezek a mintakendők – esetleg üveg alá helyezve és bekeretezve – nyilvánvalóan falidíszként is szolgáltak. Ugyancsak a XIX. században jelennek meg a fehérhímzés különféle technikáit bemutató mintakendők is, mint a műfaj egy alcsoportja. Ezeken a finom len- és pamutanyagokra hímzett változatoknál is gyakori az öltésfélék gazdagsága, és a virágmotívumok mellett az ABC és az évszámok, monogramok előfordulása.

Találtunk természetesen olyan változatokat is a XIX. század közepétől egyre nagyobb számban, amelyeken vagy csak az ABC és a számok változatai láthatók, keresztszemes öltésekkel varrva, vagy olyanokat, amelyek kockás elrendezésben egy vagy több színnel kivitelezve az öltésfélék és mintafélék gyakorlását szolgálhatták. A gyapjú kongrét felváltja a lazább szövésű pamut kongré, a kedvelt forma az álló téglalap és a 45-30 cm-es méret lesz.

A XIX. század második felében a kongré alapon kivitelezett mintakendők egyik nagy csoportja továbbra is a gyapjuszállal, mégpedig feltűnően élénk már-már ríktó színűekkel kivitelezett. A másik csoportra egyszínű, piros, kék, fekete pamutszál használata a jellemző. Az alábélelés itt sem ritka. No-

Kendő, Felföld, 1842. Kendervászon, pamuttal hímézve.
Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 139.715. Fotó: Gyerkó Tibor

ha korábban is számolhatunk az-
al, hogy a mintakendők a minták
gyűjtésén és technikák gyakorlá-
sán kívül az oktatást is szolgálták
– erre most is kevés a közvetlen
adatunk. A XIX. utolsó harmadá-
tól kezdve azonban a mintaken-
dők többsége már az iskolai okta-
tás keretében készülhetett.

Az kézimunka-oktatást eb-
ben a korszakban is mintaköny-
vek segítették elő. A hímzéstaní-
tás egyre szervezettebbé vált, az
egy-egy sajátos tanmenetű nőisko-
la mellett lassan megjelenik az
úgynevezett polgári iskolákban,
majd az elemi iskolák oktatási
rendjében is. Így azzal számolha-
tunk, hogy a két világháború kö-

zött a népi hímzés-hagyomány összetetalálkozik az elemi iskola oktatási gyakorlatával. A legutóbbi évti-
zedekben pedig – a hímzett mintakendők újra felfedezése révén – a szabadidőben kézimunkázó nők
érdeklődése is egy-egy történeti mintakendő újra hímzését eredményezte; ehhez legalább is külföldön
– megint csak a mintakönyvek adnak támpontokat.

A magyarországi hímzés-mintakendők összefoglaló feldolgozása még nem történt meg, noha szá-
mos múzeumban nem is kis számmal vannak különböző korszakokból származó példányok. A Buda-
pesti Iparművészeti Múzeumban mintegy 70 darab mintakendő van a XVIII. századtól a XX. századig
terjedő korszakból. Ezeket a hímzéseket tekinthetjük olyan sorozatnak, amelyhez viszonyítani lehet
más múzeumi gyűjtemények változatait. A Néprajzi Múzeum néhány tucat kendője, a debreceni Déri
Múzeum gyűjteménye vagy a balassagyarmati Palóc Múzeum kollekciója – nem is beszélve a többi mú-
zeum darabjairól – már elég alapot ad ahhoz, hogy nagy vonásaiban lássuk a magyarországi darabok
helyét a nemzetközi háttér előtt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az Iparművészeti Múzeum darab-
jai származási helyüket illetően csak általánosságban meghatározottak, t.i. annyiban, hogy „Magyaror-
szágon” kerültek elő. A múzeumok néprajzi gyűjteményei a származás helyét pontosabban tüntetik fel.

Ennek egyik oka talán az is lehet, hogy e gyűjtemények tárgyai a későbbi korszakokból származnak és maguk a gyűjtesek későbbiek is mint az Iparművészeti Múzeumban található mintakendőké.

Ami a kendők anyagát, technikáját, formavilágát illeti, a fentiekben nagy vonalakban adott jellemzés a magyarországi anyagra is jól ráillik. Azt mondhatnánk, hogy a magyarországi darabok leginkább az osztrák-német kendők jellemzőit ismétlik meg az anyag, technika, minta, méret és szín tekintetében egyaránt. Magyarországon viszont a mintakendőkre vonatkozó írásos források alig feltártak. Jobbára csak olyan adatra támaszkodhatunk, amelyet Gervers Molnár Vera is idéz a magyar hímzéstörténetet összefoglaló írásában. Ez arról szól, hogy Guthi Ország Magdolna 1563-ban leányának Bánffy Annának írt egy levelet, amelyben több hímzett „példát” is említ. Tatay István 1607. január 24. kelt hagyatéki leltára is említ hat varrott-minta kendőt. Palotay Gertrud „Régi erdélyi hímzsminta rajzok” című cikkében érintette azt a hímzés-minták hagyományozódásának kérdéseit.

A történeti adatok feltárásában még igen nagy hézagok vannak, hiszen például éppen a XIX. század hazai hímzési gyakorlatáról alig tudunk valamit, és az ilyen kézimukatótörténeti áttekintések általában is hiányoznak. Lyka Károlynak a táblabíró világ hímzéskultúrájára tett utalásai érzékeltetik, hogy az adott időben Magyarországon is milyen fontos női tevékenység volt a hímzés. A biedermeier stílust mutató mintakendők nagy száma csak más oldalról bizonyítja ezt a tényt. A XIX. századi irodalmi és művelődési folyóiratok nőknek szánt mellékleteinek ilyen szemponti áttekintése is további fogódzót adhat a hímzéskultúránk árnyaltabb megismeréséhez.

A nemzetközi minták írott, nyomtatott közlésformáinak a magyarországi hímzéskincsrel való egybevetése pedig nyilvánvalóan még számos felfedezést tartogat számunkra. A különféle társadalmi rétegek hímzéskultúrájának egybevetésekor az oktatás szerepéről sem felejtkezhetünk, hiszen az iskola közvetítő funkciójának konkrét felmérése a textil-díszítmények technikájának és ornamentikájának nyomon követésén túl a magyarországi kulturális áramlások szélesebbkörű megismeréséhez is elvezethetnek.

Mintakendő, u.a. Püspökhatvan. Kendervászon, pamuttal hímelve.
Palóc Múzeum, Balassgyarmat, ltsz. 54.18.1.

IRODALOM

ASTRÖM, Anna-Maria

Die Symbolsprache in zwei alten Stickmustertücher. Ethnologia
1992 Fennica vol. 20. 40-45.

GERVERS - MOLNÁR Vera

Ipolyi Arnold hímzés gyűjteménye az Esztergomi Keresztény
1983 Múzeumban. Budapest

GOCKERELL, Nina

Stickmustertücher. Katalog des Bayerischen Nationalmuseums.
1980 München - Berlin

GROSSMANN, Friedrich

Zur Geschichte der Stickmustertücher. in.: Volkswerk, Jahrbuch
1942 des Staatlichen Museums für Deutsche Volkskunde, 2.
Berlin, 269-282.

HABERLANDT, Arthur

Ein altes Mustertüchlein aus Turfan (Zentralasien).
1923 Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft.
Wien, (nr. 53.) 69-82.

HOLLÓNÉ HATOS Kornélia

A kézimunkaoktatás vezérkönyve.
1941 Szeged

HUISH, Markus B.

Samplers and tapestry embroideries.
1900 London

KING, Donald

Samplers. Catalogue. Victoria and Albert Museum.
1960 London

LYKA Károly

Magyar művészet 1800-1850.
1942 Budapest

LOTZ, Arthur

Bibliographie der Modelbücher. (Neudruck)
1963 Stuttgart

MÜLLER, Heidi

Rosen, Tulpen, Nelken... Stickvorlagen des 19. Jahrhunderts
1977 aus Deutschland und Österreich.
Berlin

OSBORNE, Harold

In: The Oxford Companion to the Decorative Arts.

1975 Oxford, Samplers, 686-691.

PALOTAY Gertrúd

Régi erdélyi hímzés minta rajzok. Kolozsvár

1941

RADVÁNSZKY Béla

Magyar családélet és háztartás a XVI-XVII. században.

1879 Budapest

RAPP, Anna

Schweizerische Mustertücher aus dem Schweizerischen

1976 Landesmuseum, Bern

SEGURA, Lacomba

Maravillas bordados populares espanoles.

1949 Madrid

ZISCHKA, Ulrike

Stickmustertücher aus dem Museum für Deutsche Volkskunde.

1979 Berlin

(A tanulmány „A mintakendő mint textil-műfaj” címen némileg eltérő formában megjelent a Magyar Iparművészet 2000/2. sz. 33-37. lapjain.)

The first part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The second part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The third part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The fourth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The fifth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The sixth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The seventh part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The eighth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The ninth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The tenth part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people.

A parasztság és az írásbeli kultúra

Lengyel Ágnes

Az írás-olvasás gyakorlatának a paraszti műveltségben való sajátos megnyilvánulásait levéltári források, XIX. század végi – XX. század eleji statisztikai kimutatások és néprajzi-történeti adatok segítségével mutatom be.

Az írott és a szóbeli kultúra kölcsönhatása egyidős a kétféle műveltséggel, de szövevényes kapcsolatrendszerük egészében véve még föltáratlan a néprajztudomány számára. Szóbeli hagyományok éltek a nemesség körében is, és a paraszti társadalom sem maradt mentes az írásbeliség befolyásától, azonban igazán intenzívvé ez a hatás csak az írás-olvasás széles körű elterjedtsége során vált.

A népi tömegek Magyarországon, Nyugat-Európához hasonlóan csak a XVIII-XIX. században léptek ki az analfabetizmus világából,⁽¹⁾ a korábbi évszázadokban a zárt kultúrájú parasztság műveltséganyagába nem tartozott bele az írni-olvasni tudás, mely nagyrészt a társadalmi-gazdasági változásokkal és az oktatásügy reformjaival függött össze.

Az iskolaügy Magyarországon 1548-ban került először országgyűlési tárgyalásra. Az oktatás ügyét az 1550-60-as évektől a protestáns egyház irányította, de emellett nagy jelentősége volt az 1560. évi nagyszombati zsinatnak, amelynek egy határozata kimondta, hogy minden plébánia mellé kisiskolát kell felállítani. A kisiskolákat az iskolamester vezette, akinek egyik fontos feladata még a középkorból hagyományozódott át: a pap munkatársaként irányította a templomi és a templomon kívüli szertartásokat. A XVI. század közepén ezek a falusi-mezővárosi kisiskolák jelentős szerepet kaptak a reformáció-ellenreformáció ideológiai küzdelmeiben, s ezért fontosnak tartották, hogy már a gyermekeket megismertessék a vallás elemi tudnivalóival. Rendelkezések születtek arról, hogy hetenként össze kell gyűjteni őket katekizmus-oktatásra, bibliamagyarázatra. Ezen hitbéli ismeretek oktatása mellett a kisiskolák feladata volt az olvasás és írás megtanítása azoknak a fiúknak, akik a papi pályára készültek. Nekik a tanító saját tudásától függően, latint is oktatott. A tanítónak az olvasás és írás megtanításáért a diák szüleitől külön fizetség járt. A canonica visitatio-jegyzőkönyvek gyakran összecsúszva is felsorolják, hogy mennyi tandíj illette meg a tanítót külön – külön az olvasás, az írás és a számolás megtanításáért.⁽²⁾ A XVII. században a kisiskolák rendjének szabályozása már jórészt Pázmány Péter nevéhez kötődött és az általa 1629-ben összehívott nagyszombati zsinat kinyilvánította azon igényét, hogy a gyermekek otthon, családi körben adjanak számot az iskolában tanultakról. A canonica visitatiókban következhetni lehet a kisiskolák tananyagára, mely az elemi ismeretek közül az olvasás megtanulását szorgalmazta és emellett továbbra is elsősorban a katekizmus és a vallási tanok elsajátítását. A célkitűzések ellenére a falusi iskolák hatékonysága az olvasni tudás megszerzésében nem volt jelentős és a XVIII. század derekáig, illetve még azon túl is a magyarországi parasztság az alfabetizáció alacsony fokán állt.⁽³⁾

1769-ben Mária Terézia királynő utasítása alapján a Helytartótanács falvanként összeíratta Magyarországon a papok és tanítók számát. Az összeírás szerint azokban a falvakban, ahol plébános vagy parókus lelkész volt, majdnem mindenhol tanítót is találunk. Átlagosan azonban a községek felében sem pap, sem tanító nem volt, de ez szinte megyénként változott. Általánosságban véve elmondható, hogy az Alföld peremvidékein és a Dunántúl egyes részein majdnem minden falura jutott tanító.⁽⁴⁾ Nógrád vármegyében ezen összeírás szerint 1770-72 között 234 helyiségben összesen 190 tanító mű-

ködött, 56%-ban római katolikus, 39%-ban evangélikus vallásúak. A tanulók létszáma igen változó volt, és általános jelenséggé vált, hogy a tanítónak sokszor nincs kit tanítani.⁽⁵⁾

A XVIII. század középső évtizedeitől megfigyelhető, hogy az ország intenzívebben fejlődő területein, a parasztság anyagilag tehetősebb rétegeinél, a fejlettebb árutermelési és kereskedelmi lehetőségek nyomán megjelent már az igény az írás és olvasás elsajátítására, mivel ennek ismerete már konkrét hasznot jelenthetett egyes tehető, jól gazdálkodó parasztemberek számára. Ekkortól, ezeken a vidékeken a korábbiaknál jóval nagyobb mértékben adták a falusi-mezővárosi parasztgazdák fiúgyermeküket, telkük jövőendő munkaerőit a falusi tanító keze alá.⁽⁶⁾ A gazdaság fejlődésének, fellendülésének és ezzel összefüggésben a parasztság polgárosodásának tudható be, a vallásos indíttatás mellett, hogy a XVIII. század végén, főként mezővárosi parasztemberek között, már akadtak olyanok, akik önállóan olvasták a Bibliát vagy más ájtatos könyveket. A paraszti olvasni tudás e téren kezdett kibontakozni, és a leírások szerint az olvasni tudók házuk népét is maguk köré gyűjtötték a hangos bibliaolvasás hallgatására.⁽⁷⁾ A sokféle vallásos nyomtatvány között olyanok is előfordulnak, melyek figyelembeveszik az alfabetizmust és kifejezetten utalnak arra, hogy az olvasni nem tudók a nyomtatvány által közvetített üdvjavakat elnyerhetik a felolvasott szöveg meghallgatásával is.

Ebben az időszakban, tehát a XVIII. század második felében további egyházi és világi-földesúri kezdeményezések is megfigyelhetőek az elemi oktatás szorgalmazására. Ezekre alapozva az 1777-ben kiadott királyi rendelkezés, a Ratio Educationis először rendezte államilag Magyarország közoktatását és megfogalmazta az olvasás-írás-számolás tanulásának követelményét a kisiskolai oktatásban résztvevő falusi-mezővárosi gyermekek számára. A királyi rendelkezés azonban – melyet 1806-ban újabb szabályozás követett – természetesen nem változtatta meg az olvasni-írni tudás azon, minden korszakban érvényes törvényszerűségét, hogy a gyermekkorban megszerzett ismeret, későbbi gyakorlati használat híján elenyészik. Az írás-olvasás paraszti kultúrába való beépülése összességében – és főleg a gazdaságilag elmaradottabb térségekben, mint Nógrád vármegye – továbbra is igen lassú folyamat volt.

Más szempontból, a korszakban kiadott nyomtatott művek felől tekintve is érdemes a paraszti alfabetizmus jelenségét megfigyelnünk. A *Magyarország könyvészete* című összefoglalás öt kötetében 19.000 megjelent könyv címe ismeretes az 1712 és 1800 közötti időszakból. A kiadott munkáknak ekkor csupán egynegyede magyar nyelvű a túlnyomórészt latin, német vagy szláv nyelveken megjelent munkák mellett. A század első felében a vallásos kiadványok kizárólagos uralma a jellemző, majd a század közepétől szépirodalmi, történelmi, földrajzi, államismereti, természettudományos stb. jellegű könyvek is nagyobb arányban jelentek meg.⁽⁸⁾ A XVIII. században és a XIX. század első felében a műveltségnek a könyvkiadás szempontjából két szintje volt. A főúri ügynevezett magas kultúra és a provinciális nemesi, kisnemesi szint, ami a könyvekben a „főúri renden lévőknek” és az „alacsony renden lévő közönségnek” megjelölésben tükröződött.⁽⁹⁾ A széles paraszti tömegek – a körükben is bontakozó alfabetizáció ellenére – ekkor még nem jöttek szóba, bár ebben az időszakban a könyvek jó része nem volt már megfizethetetlen a módosabb parasztság számára. Kisnemesi hagyatéki leltárak szerint az ima- és énekeskönyvek 10-15 krajcárt, egy seprű, szita vagy köpű árát érték.⁽¹⁰⁾ Nem annyira a könyvek drága volta, nehéz megszerezhetősége, hanem az olvasni nem tudás és alapvetően a tradicionális mentalitás, illetve a népi társadalom szájhagyományozó jellege akadályozta meg azt, hogy az írott kultúra áthassa a parasztságot. Környezetükben nem a mai értelemben vett olvasásról, inkább felolvasásról beszélhetünk ekkoriban, például a társas munkák alkalmain, illetve protestánsoknál az ekkorra már kialakult rendszeres házi áhitatokon.⁽¹¹⁾ Amennyiben paraszti olvasmányokat említhetünk ezen időszakban, a számukra nyomtatott kiadványok alapvetően kétfélek voltak: vallásos könyvek és kalendáriumok. A debreceni nyomda nép számára készített vallásos kiadványait Benda Kálmán elemezte. A nyomda a református egyház tulajdona volt s imádságos könyveket, bibliai történeteket, kegyes tanításokat adott ki több ezres példányszámban. Jellemző módon, szinte az egész XVIII. századon keresztül ugyanazokat a nagyrészt még a XVII. században, illetve a XVIII. század elején íródott könyveket jelentette meg, amelyek a régi típusú kegyességi irodalmat képviselték. Egy másik jelentős hatású nyomda Vácon működött 1770-től és egyéni, korakapitalista vállalkozásként üzleti alapokon állott, nem

volt elsődleges célja vallási tanok terjesztése. Parasztoknak szánt nyomtatványai között megtalálhatóak a különböző felekezetű vallásos kiadványok, gyakorta itt is régebbi munkák újranyomásaként. A világi történetek úgyszintén régebbi típusúak voltak. Közöttük vezető helyen a kalendáriumok állottak, melyek a praktikus gazdasági ismeretek mellett ájtatos és világi történeteket egyaránt tartalmaztak. Jelentős még, különösen a múlt század második felében és századunk elején az Egri Nyomda Rt. tevékenysége is, és Nógrád megyében az országos összeírás 1867-ben Kék László balassagyarmati nyomdáját tartotta számon.

A parasztság polgárosodása az 1848-as forradalom után vált fokozatosan egyre meghatározóbbá, párhuzamosan a régi feudális kultúra bomlásával. A paraszti élet- és termelési mód jelentős átalakulásával, a mezőgazdasági és kézműves árutermelés fejlődésével és a vele összefüggő vásárolás révén a paraszti kultúra korábbi zártsága fokozatosan feloldódott és méginkább szükség lett a közéleti tájékozottság valamilyen fokára, amelyet az említett nyomdák kiadványai, a felvirágzó ponyvairodalom, kalendáriumok, újságok, iskolai könyvek nyújtottak. Az olvasás-írás ezen időszaktól nyert a korábbiaknál biztosabb alapokat.

A fejlődés folyamata tájként különböző intenzitással zajlott. A palóc vidék a polgárosodás, városiasodás terén viszonylag elmaradt terület volt, s ez az írásbeliség fáziskésésében is jelentkezett. Az 1869-es országos felmérés szerint, melyben már a műveltség statisztikailag mérhető fokaként tekintették az írás-olvasás ismeretét, Magyarország 6 éven felüli férfi népességének csak 40,8%-a, női népességének pedig 25,01 %-a tudott írni olvasni. Az 1869-től mintegy évtizedenként elvégzett népszámlálások adatai szempontjából Nógrád megye a Duna balparti térségéhez tartozik, a felföldi megyék sorában. A legfejlettebb nagytáj a Dunántúl, ennek is a nyugati térsége, ahol az 1860-as években egyedül Moson megyében tudott, mind a férfi, mind a női lakosság mintegy 3/4-e írni-olvasni. Ezt követi a másik nagytáj, az Alföld, majd harmadikként következik a Duna balpartjaként megjelölt felföldi térség. Ezenbelül Nógrád a kevésbé fejlett megyékhez tartozott, főként az urbanizáltság alacsony foka miatt, másrészt a szlovák lakosság jelentős száma következtében és a felekezeti megoszlás meg a római katolikus többség miatt. Általános statisztikai tény ugyanis, hogy a városokban tudtak nagyobb arányban írni-olvasni, a nemzetiségek közül pedig első helyen a németek álltak, hozzájuk hasonló arányban a magyarok és elmaradottabb a többi nemzetiség (szlovákok, oláhok, ruthénok stb.). A felekezeti megoszlást tekintve a kimutatás szerint a protestánsoknál általánosan nagyobb az alfabetizáció aránya. A palóc vidék népének írni-olvasni tudását Pap Gyula így jellemezte ebben az időszakban: „*Műveltségi álláspontjuk még sok kívánnivalót hagy fen, a férfiak között igen ritka a ki olvasni, még ritkább a ki írni tud.*” A statisztika számadatainak ellentmondva a nőknél figyelt meg vallási okokra visszavezethető nagyobb érdeklődést: „*A nők legalább tanulnak annyit, hogy saját könyvükből tudnak akadozva imádkozni. Irodalomról, könyves műveltségről furcsa fogalommal bírnak, nyomtatványok alatt nem képzelnek mást mint politikai újságot és imádságos könyvet, aki e hiedelmükből ki akarná vetkeztetni, bizony falra hányná a borsót.*”⁽¹²⁾

Az elemi iskoláztatás nógrádi jellemzőire e korszakból a váci római katolikus egyházmegye területéről, az 1861-62. évből, esperességi kimutatásokból ismerünk adatokat. Az ecsegi esperességi kerület falvaiban, Becskén, Bujákon, Csécsén, Alsó-Toldon, Szécsénkén stb. létező elemi iskolák mind csak egyosztályúak és vegyesek voltak. Bercelen a kimutatás évében a 168 tanképes korú gyermekből egy sem járt iskolába, mert az éppen akkor épült. Kövesden pedig azért nem jártak, mert a tanító „pénzbeli fizetése a vácz püspök útján évi 12 forint, ebből meg nem élhetvén, kézi munkával kényszerült tengetni életét.”⁽¹³⁾

1868-ban az Eötvös-féle népoktatási törvény kimondta az általános tankötelezettséget. Az ezévi XXXVIII. törvénycikk már meghatározta, hogy ha egy községben legalább 30 tanköteles korú (6-12 éves) gyermek él és nincsen már működő felekezeti iskola, a község köteles elemi népiskolát felállítani. A népiskolai szervezet a 6-12 éves korban kötelező elemi népiskolából, az erre épülő, a tovább nem tanulók számára 15 éves korig szintén kötelező télen heti 5, nyáron heti 2 órában nyújtott ismétlő oktatásból állott. Emellett a legalább ötezer lakosú községekben felső népiskolát kellett felállítani, mely 6

elemi után fiúknak 3, lányoknak 2 éven át heti 18 órában nyújtott felsőbb ismereteket. Ezenkívül a törvény polgári iskola és tanítóképző felállításáról rendelkezett. Az elemi népiskola tantárgyai a hit- és erkölcstan, írás-olvasás-számolás, nyelvtan, beszéd- és értelemgyakorlat, hazai földrajz és történelem, kiegészítve némi általános földrajzi és történeti ismeretekkel, a természetrajz és a természettan elemei, gyakorlat a mezőgazdaság és a kertészet köréből, állampolgári ismeretek, ének- és testgyakorlás. A népiskolai oktatás hatékonyságát elősegítette, hogy a törvény az oktatás nyelvét a községnek, az iskola tanulóinak anyanyelvét tette meg. Az elemi népiskolai hálózat a kiegyezést követő negyedszázad alatt gyorsan fejlődött. Az iskolák és a tanítók száma jelentősen nőtt és míg 1870-ben az iskoláteleseeknek még csupán mintegy 50%-a járt iskolába, ez az arány 1880-ig már 77,21%, 1890-re pedig már 81,51%-ra emelkedett.⁽¹⁴⁾

Még ha a népiskolai törvény csak részben valósult is meg, a parasztság körében nagyban elősegítette az írni-olvasni tudást. Az olvasókedv elsősorban a népies termékeket előállító nyomdák könnyen hozzáférhető kiadványaira terjedt ki. 1880 és 1900 között az eladott kalendáriumok mennyisége kétszeresére emelkedett, azaz 1 millióról 2 millióra. A szaporodó kis nyomdák tevékenysége és a népi érdeklődés nyomán egyre mindennaposabbá vált a parasztházakban a nyomtatványok jelenléte. A ponyvanyomtatványoknak széles körű terjesztésére utal Pintér Sándornak, 1880-ban, a palóc grammatikai sajátosságokért aggódó megjegyzése, miszerint „*a nyomda által majdnem minden gunyhóba bedobott nyomtatvány s az iskoláztatási kényszer, a palócnyelv grammatikai sajátosságait megöli.*”⁽¹⁵⁾ A ponyvákon a világi témák, széphistóriák, betyártörténetek mellett jelen voltak a vallásos füzetek, ájtatos olvasmányok is.

A tanügyi reform jelentős eredményei nyomon követhetőek a statisztikai adatokban is. A népszámlálási összeírások 1869-től felvették az „*ír és olvas*” rovatot. A statisztika szerint míg 1869-ben Magyarország 6 éven felüli férfi népességének – ahogyan már említettem – csupán 40,8%-a, női népességének pedig csak 25,01 %-a tudott írni olvasni, 1890-ben a férfiak esetében már 60,20%, és a nőknél is 46,49 % volt ez az arány. Nógrád vármegyében ekkor az országos átlagot valamivel meghaladóan a férfiak 65,71 %-a és a nők 50,73 %-a tudott írni és olvasni. Szempontunkból lényeges, hogy az alfabetizációt illető legnagyobb haladás a 11-15 és a 16-20 éves korcsoportokra esik, tehát a népesség azon korosztályaira, amelyek a megelőző évtizedekben nyerték elemi oktatásukat, és míg 1880-ban a 30 évet meghaladó férfiak felerésze nem tudott írni-olvasni, addig 1890-ben ez már csak az 50 éven felüliekről mondható el. Századunk első harmadának adatai szerint Nógrád vármegye 6 év fölötti összlakosságának 66,5 %-a írt és olvasott 1900-ban. 1910-ben 76 % ez az arány, míg 1930-ban (megváltozott megyehatárokkal) Nógrád és Hont k.e.e. vármegye lakosainak 89%-a írt és olvasott.

A statisztikai adatok századunk elején megmutatkozó jó arányai az etnográfiai feljegyzésekkel nincsenek teljes összhangban és inkább az a valószínű, hogy a megkérdezettek ilyen arányban végeztek iskolát és gyermekkorukban valamilyen szinten megtanultak olvasni-írni. Ezt a feltételezést támasztják alá a néprajzi megfigyelések, közöttük Morvay Juditnak a Nógrád megyei Varsányban végzett vizsgálata. Eszerint századunk első felében az asszonyok körében írni-olvasni még kevesen tudtak, a sok dolog miatt erre rá sem érthettek, „*ha jártak is iskolába odáig már csak kevesen jutottak el, hogy folyékonyan olvassanak.*” Az olvasás szükséglete idősebb korban jelentkezett, vallási igényekkel összefüggésben: „*Az olyan asszony is, aki értett valamelyest a betűhöz, jobbra csak öregkorában adta rá a fejét az olvasásra. Kiházásította, férjhez adta gyermekeit, s csak azután kezdte el <<misétől létániáig>> szótárolva silabizálgatni a nagy bibliából, az Arany Koronából vagy a Makulátlan Tükörből az egyes részeket.*”⁽¹⁶⁾ Dégh Linda olvasásszociológiai kutatásai során szintén azt állapította meg, hogy még századunk közepén sem általános a faluban az olvasó ember, aminek természetesen az életmódból következő okai is vannak.⁽¹⁷⁾

Az írás-olvasás ismeretének foka a korábbi korszakokban is és még a közelmúltban is árnyalt képet mutatott. Az írni-olvasni jól tudók között ott voltak a félanalfabéták, akik ha nevüket nem is tudták leírni, a betűk passzív ismeretéig mégis eljutottak és ha nehezen is, de olvastak. Az írni tudókat sem választotta el éles határ az írástudatlanoktól, hiszen egy széles átmeneti réteget jelentettek azok, akik

csupán saját nevüket tudták leírni, vagy csak a konkrét szükséghelyzetekben alkalmazták írni tudásukat. Az 1890-es népszámlálás adatait idézve azt láthatjuk, hogy a „csak olvasni tud” rovatba Magyarország összlakosságát tekintve a férfiak 1,90%-a, a nők 6,61%-a került. Nógrád megyében ez az arány ennél jóval magasabb, különösen a nők körében. Közülük 19,58% tartozott ide, de a férfiak körében is 6,05% az aránya azoknak, akik írni nem, csak olvasni tudtak. A nők körében kimutatható jelentős különbséget azzal is magyarázható, hogy az iskolában szerzett ismereteiket később kevésbé volt alkalmuk hasznosítani.

A félalfabetizmusnak ilyen jellemző, írni nem, de olvasni tudogató fokán állhatott az Egri Nyomda Részvénytársasághoz 1907-ben küldött ponyvanyomtatványokat megrendelő jászkeregegyházi Mészáros István, aki az előrenyomtatott megrendelőlevélén X-szel bejelölte az általa igényelt nyomtatványokat, de azt aláírás helyett csak a kereszt jelével látta el.⁽¹⁸⁾ Az írni-olvasni tudás hasonló fokát illusztrálhatjuk a közelmúltból, előimádkozók példáival. A Magyargécben élő 1910-es születésű Pásztor Pálné számos régi ponyvanyomtatvány megőrzője és használója, pusztai neveltetése és családi körülményei miatt iskolába alig járhatott, ezért írni nem tanult meg, olvasni is csak „magától”. Hasonló példa a néhány éve elhunyt Gyöngyös környéki híres búcsúvezető, közismert nevén „Abasári Janika”, aki szintén csak olvasni tudott.

Az írás-olvasás népi kultúrában való megjelenésének formái között az olvasási gyakorlatnak a valódi vonatkozásokkal való összefüggése külön kérdésként merül fel. A XVIII. századtól ismerünk adatokat arra, hogy a parasztok számára az olvasás egyet jelentett az imádkozással és e két szót gyakran szinonimaként használták még a XIX. század második felében is, mivel olvasnivalóra ismereteik, gyakorlatuk alapján csak mint vallásos szövegre tudtak gondolni. Pap Gyula 1865-ben leírja, hogy a hosszú nap unalmának elűzéséért könyveihez folyamodott: „*Este egy éltés palóc így szólt hozzám: bijony az ur má csakugyan a membe (menybe) mehet ha mindennap ennyit imádkozik.*”⁽¹⁹⁾ Táncsics Mihály is hasonlólt írt a Veszprém megyei Ácsteszérről: „*Ami olvasnivalót faluhelyen kapni lehetett, azt én téli hosszú esteken mind elolvastam, ezt az emberek nem olvasásnak, hanem imádkozásnak mondták.*”⁽²⁰⁾

Az imakönyvnek a paraszti kultúrában betöltött jelentőségére utalnak azok a hagyatékokat számbavevő források, melyekből az írástudatlanok imakönyv tulajdonlását láthatjuk.⁽²¹⁾ Az írni-olvasni tudást és nem tudást a népi kultúrában olyan szokások során is számontartották, ahol az imakönyv szintén jelentőséget kapott. Istvánffy Gyula írta le, hogy például temetéskor a halott kezébe, „*ha írást tudott imádságos könyvet tesznek, ellenkező esetben pedig két kezét, két oldalt hosszában helyezik el a koporsóban s ilyenkor a kalapot és az imádságos könyvet a bal hóna alá teszik.*”⁽²²⁾ Az imakönyvekre vonatkozó paraszti használat másik, sajátos voltát mutatják azok az esetek, amikor írástudatlanok is vittek templomba az ima-énekeskönyvet. A Nógrád megyei Szandán, a XX. század elején, a családtagok olvastak fel az imakönyvből vagy szentírásból az olvasni nem tudó számára, ha az nem jutott el vasárnap a templomba.⁽²³⁾

Az imakönyvek, ájtatos szövegek nemcsak olvasnivalóként, hanem szakrális tárgyként is számontartottak voltak és kapcsolódtak néphitbeli jelenségekhez. A betű mágikus erejébe vetett hit a nép között a XVIII. században vált általánosabbá, akkor amikor az írás jelenléte már viszonylag gyakori, de a parasztok nagy többsége még írástudatlan. A leírt szöveg, ahogyan a kimondott szó is, varázserővel bírt, olykor még jelentésétől függetlenül is hatott. Ezen alapul a szöveges amulettek és az értelmetlen betűhalmazok, idegen nyelvekből származó szótörmelékek használata.⁽²⁴⁾ Az írás és a nyomtatványok mágikus alkalmazása volt jelen az ördögűzés és a boszorkányság egyes eseteiben. Ördögűzésre lehetett használni például varázsserejű cédulákat, melyek a ráírt igék és a ráütött pecsét hatalmánál fogva űzték ki az ördögöt a megszállott személyből vagy dologból, illetve ha az ember magán viselte, mentes maradt mindenféle ördögös ártalomtól. Megrontott állat esetében, például szarvasmarhánál, az írást a szarvába fűrt lyukba kellett bedugni. Kert, szántó, szőlő vagy a ház és egyéb gazdasági épületek megoltalmazásakor pedig a négy sarokba elásva nyújtott védelmet az írott papíros, melyet zivatar közeledtekor parázsra is vetettek. A poszorkányperek anyagában találkozni az „ördög könyvé”-vel, melybe a boszorkányok beleírták a nevüket. A bűbajos cselekedetek során az írásoknak általában pozitív ereje volt,

nem rontásra, betegség okozására használták, hanem az írás önmagában, mágikus erejénél fogva gyógyításra volt képes, illetve valamilyen előnyhöz juttatta birtokosát.

E korai példákon kívül, a XIX. század közepe óta nagyszámban elterjedt vallásos tartalmú ponyvanyomtatványok között szintén találunk mágikus vonatkozásokat. Számos adat mutat arra, hogy a szakrális szövegeket tartalmazó írott-nyomtatott füzeteket, papírokat az egyházi szentelményekkel egyenrangúnak tartották.⁽²⁵⁾ Az ájtatos ponyvanyomtatványok egy elkülöníthető csoportja pedig önmagában is hatékony, varázserejű tárgyként, amulettként volt használható. Nem kellett feltétlenül elolvasni, de még másik személy által való felolvasásra, meghallgatásra sem volt szükség. Mágikus erővel bírtak és különböző kegyelmek teljesülését ígérték a használatnak olyan módjai is, hogy a nyomtatványt a testre helyezték, magukkal hordozták, vagy meg is ették. Az imádság- és áldásszövegek megevése – elnyelése az érintkezéssel mágia elvén alapszik és azért vált szokássá, hogy a betegséget okozó gonosz lélek ne találjon hajlékra az ember testében.⁽²⁶⁾ Különösen elterjedt volt ez a pestisjárványok idején, de Bezerédi Imre kuruc vezérről is feljegyezték, hogy lenyelt ilyen gyógyító erejű cédulát.⁽²⁷⁾ Ugyancsak az érintkezéssel mágia elve alapján a mágikus erejűnek tartott nyomtatványokat testrészeire helyezték vagy állandóan maguknál tartották (pl. imakönyvet háborúban). Használták erre a célra a szentek ereklyéihez hozzáértett képeket vagy az egyszerű szentképeket is. Az 1940-es években a búcsújáráshelyeken árult nyakba akasztható amuletteken a búcsújáráshely temploma és védőszentjének képe látható. Ezekről azt tartották, hogy mindenféle betegségtől és bajtól megvédik viselőjüket. Ilyen egyházi eredetű amulettek még a nyakban viselt érmék, melyeken a képi ábra mellett szintén lehettek feliratok, és ilyen a Mária-képpel ellátott skapuláré, vállruha is. Ez puskagolyó ellen is védett, ha hétszer vagy kilencszer megáldotta a pap.⁽²⁸⁾ E jelenségek a paraszti képhasználat általánosabb vonásaira is utalnak, mint a katolikus parasztszobák – sokszor kegyhelyekről származó és azt ábrázoló – szakrális-mágikus jelentőségű falképei esetében. Protestánsok körében, így például a Nógrád megyei evangélikusoknál, ennek a falra akasztott „igék”, bibliai szövegrészletek feleltek meg. Egyes hosszabb szövegeknek, ponyvafüzeteknek is ez a jelentése válhatott elsődlegessé, ahogyan például még századunk második felében is szolgáltak ponyvanyomtatványok bírósági perek során szerencsehozó tárgyakként.⁽²⁹⁾ Egy a magyar nyelvterületről több helyről is dokumentált áldásszöveg, a *Tóbiás áldása*, eredetileg utasemberek magukkal vitt amulettje volt, mely csak később alakult át, egészült ki szinte univerzális jellegű, úgynevezett „szent levél”-lé. Különösen elterjedt volt századunkban a világháborúk idején – más golyó ellen oltalmazó imádságokkal együtt (melyeknek korábbi előzményei a nyíl és lándzsa ellen védő imádságok), de tartalma szerint még a szülő asszonyt is megsegíti az írás, ha a nyomtatványt jobb mellére helyezik.

A sajátos funkciójú ponyvakiadványok között utaltunk már olyanokra, amelyek tekintettel voltak az írni-olvasni nem tudókra. Ezeket közös, hangos olvasásra szánták, a szöveget felolvasta egy írástudó ember a háznép számára s az elnyerhető javak a felolvasás útján kiterjednek az írástudatlanokra is: „*Mely házban ez olvastatik, halva gyermek ott nem születik (...) Azon ember ki ott lészen, ezen imádságokat hallja vagy olvassa 40 esztendei búcsút nyer.*” A felolvasásra sem volt mindig szükség. Egy XVII. századi francia képes nyomtatvány így szólítja meg az olvasni nem tudó használatát: „*aki ha olvasni nem tud, térdet hajt előtte [a képen látható szent előtt], bűnbocsánatot nyer.*” Hasonló a nálunk a múlt század óta népszerű „*Hét Mennyei Szent Zárók Imádsága*” című ponyvanyomtatvány, mely szintén, paradox módon megszólítja az analfabéta olvasót is: „*Aki pedig olvasni nem tud, az imádkozzon a szenvedő Krisztus öt sebeihez.*”

A mágikus alkalmazású szövegek sorába tartozik a „*kilenc szent betű*” is, mely előfordul ponyvanyomtatványon és kéziratos másolatokban terjedő „szent levél” részeként is, továbbá imakönyvbe bejegyezve, de önmagában, külön papírlapra leírva is. A 9 betű és a védelmének tartalmát megfogalmazó szöveg eredetileg önmagában állott és elsődlegesen fegyveráldásként volt használatos. Eredete igen régi, a XVI. században, égi levéllel együtt tűnt fel egy kölni röplapon. Tartalmi eredete-jelentése ismeretlen. Használatát a közelmúltban többféle módon megfigyelhettük.⁽³⁰⁾ További párhuzamot és hasonlóságot mutatnak a XVIII. századi pestisjárványok idején elterjedt betűmágiás pestiskeresztek, másként zakariáskeresztek, melyek imádságoskönyvek illusztrációi között, egykorú ponyvairatok cím-

lapján, önálló apró szentképeken, templomi fogadalmi képek, Mariahilf ábrázolások járulékaiként fordultak elő. A zakariáskereszt betűi egy-egy bibliai mondásnak a kezdőbetűi. Bálint Sándor utal még a ponyvairatokon felbukkanó mityánk-keresztre is, mely már az őskeresztények által ismert kriptogramm volt.⁽³¹⁾ A 9 betű ismertetett példája mutatja azt a néphitben közismert jelenséget, hogy a vallásos szöveg értelmetlenné zavarodott töredéke is megfelelt a mágia eszközeknek. Latin vagy egyéb idegen nyelvű, többnyire az egyházi szövegkinccsel közvetített szakrális eredetű „varázsszavak”, „abrakadabrák”, értelmetlen szótöredékek fordulnak elő az idevonatkozó néphitadatok között. Uthalhatunk további példaként nem papírlapra, hanem, kenyérre, fokhagymagerezdre, káposztalevéltre, kés nyelére írt szótöredékekre.⁽³²⁾

Az írásbeliség sajátos csoportjait képezik a különböző tárgytypusokon megjelenő szövegek. A népi kultúrában felírtos tárgyak, eszközök elterjedése a XIX. század végétől adatolható, amit alátámasztanak az ismertetett statisztikai adatok. Észak-Magyarország falusi lakossága körében a századforduló táján válik többségi készséggé az írás-olvasás tudománya. A hagyományos orális paraszti kultúra írásbeliségben, így például textileken, fafaragásokon való megjelenése nagyobb arányokban nyilván csak e folyamat eredményeként jelentkezhetett. Erről tanúskodhat egy bükkaljai szőttes kendő is, amit a betűvetés tudományának elsajátításáért egy parasztlány hálaajándékul is adhatott, mert amint felírta tudatja velünk: „Derda * Julianna * emlékül * Batta József tanítónak adta.”⁽³³⁾

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1943 Sacra Hungaria. Tanulmányok a vallásos népelet köréből. 182-192. Kassa

BARSI József

1865 Elemi tanügy a Váci Róm. Kath. Egyházmegye területén 1861-62-ben. In: Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására. I. MTA Statisztikai Bizottsága. Szerk. HUNFALVY János. 186-195. Pest.

BENDA Kálmán

1976 A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. Valóság. 4. sz. 54-61.

BELITZKY János

1972 Nógrád megye története 896-1849. Salgótarján

FERGE Zsuzsa

1976 Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága (Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat 4.)

FINÁCZY Ernő

1902 Magyarországi közoktatás Mária Terézia korában. I-II. Budapest

FÜGEDI Márta

1997 Szóttések, hímzések. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Szerk.: Fügedi Márta. Miskolc 315-349.

HUDI József

1990 Alfabetizáció és népi írásbeliség a 18-19. században. Rubicon.

JUNG KÁROLY

1983 Baj ellen oltalmazó égi levél és áldás Gombos hagyományvilágában (Adalékok vidékünk szakrális néprajzához) Jugoszláviai magyar folklór. Újvidék 256-265.

1988 Törökbecsei amulett (Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése) Ethnographia 357-375.

1994 Őrszerek könyve. Szent levelek, golyó ellen védő imádságok, amulettak a magyar néphagyományban. Újvidék. KIMUTATÁSA a Magyarországi összes könyv- és kőnyomdának.

1867 In: Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására. I. MTA Statisztikai Bizottsága. Szerk. HUNFALVY János. 83-89. Pest.

KONEK Sándor

1867 A népoktatás ügye a magyar korona területén. In: Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására. I. MTA Statisztikai Bizottsága. Szerk. HUNFALVY János. 36-46. Pest.

KOSÁRY Domokos

1988 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest

LENGYEL Ágnes

2001 Amulettként használatos XIX-XX. századi szakrális ponyvanyomtatványok. In (Barna Gábor szerk.): „Nyisd meg Uram, szent ajtódát...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára. Budapest.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1848-1890. 1-2. kötet (szerk.: KOVÁCS 1979 Endre) Budapest

MAGYAR STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

1891 Új Folyam I. kötet. A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei. I. Általános népleírás. Budapest

MÉSZÁROS István

1980 Katolikus kisiskoláink 1714-1773 között. In: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XX. századi történetéből. Budapest.

1988 A falusi tanító feladatkörének kibővülése a XVIII. században. In: HOPP Lajos-KÜLLŐS Imola-VOIGT Vilmos (szerk.): A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a XVIII. századról. 111-121.

MOLNÁR Ambrus

1986 A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent Asszonyok Társasága. In: TÜSKÉS G. szerk.: „Mert ezt Isten hagyta...” 418-443. Budapest

OBORNI Teréz

1991 Nógrád vármegye népoktatása 1770-1772 között. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVII. 9-55. Salgótarján

ORTUTAY Gyula

1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethnographia LXXIII. 497-511.

1966 Kalendárium olvasó magyarok. Halhatatlan népköltészet. 286-290.

PAP Gyula

1865 Palóc népköltemények.

POGÁNY Péter

1959 Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770-1830. Budapest

SZOJKA EMESE P.

1988 "Szent levél" a Bács-Kiskun megyei Tataházaról és lánclevelek Bajáról. Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében, Kecskemét. (1990) 178-191.

TÓTH István György

1995 Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17-18. században. Századok. CXXXIII. 815-856.

1996 Mivelhogy magad írást nem tudsz...Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.

JEGYZETEK:

1. Hudi J. 1990. 16.
2. Mészáros I. 1988. 111-113.
3. Benda K. 1993. 40; Hudi J. 1990.16.
4. Benda K. 1976. 54.
5. Oborni T. 1991. 11.
6. Ezt igazolják Benda Kálmán vizsgálatai is, melyek szerint az 1760-as években a gazdaságilag exponált helységeken a parasztlőljárók jóval nagyobb számban tudták nevüket sajátkezüleg aláírni, mint az elmaradottabb vidékeken. Benda K. 1976. 54-61.
7. Mészáros I. 1988. 117.
8. Benda K. 1976. 58.
9. Cserbák A. 1988. 35.
10. Tóth I. Gy. 1995. 837.
11. Molnár A. 1986.
12. Pap Gy. 1865.
13. Barsi J. 1865. 192.
14. Magyarország Története... 1979.1399-1402.
15. Pintér S. 1880. 89.
16. Morvay J. 1981. 192-193.
17. Dégh L. 1948. 306.
18. Heves Megyei Levéltár XI-16/5. 1907.
19. Pap Gy. 1865.
20. Táncsics M. 1978. 38-39.
21. Tóth I. Gy. 1995. 832
22. Istvánffy Gy. 1894. 181.
23. özv. Tóth Jánosné Koplányi Teréz, sz.1916, Szanda, vallása róm. kat.
24. Szendrey Zs. 1937. 403; Pócs É. 1990. 656.
25. Lengyel Á. 1994. 230-231.
26. Pócs É. 1990. 647.
27. Bálint S. 1943.117.
28. Pócs É. 1964. 225.
29. Jung K. 1988., 1994; Szojka E.1988.
30. lásd Lengyel Á. 2001. 82-84.
31. Bálint S. 1977.I. 345-346.
32. Pócs É. 1984. 131; 555-560.
33. Fügedi M. 1997. 318.

Képi-vizuális kultúra, írásbeli műveltség

Limbacher Gábor

(Hozzászólás: Felirat a népművészetben. Textilek.

Konferencia, Balassagyarmat, 1999. november 18.)

A Palóc Múzeum – Kapros Márta rendezte – „Felirat a Népművészetben” című kiállításában nagyon sok nagyon szép tárgy látható. A szöveges narrációból megismerjük a feliratos textilanyag jellegzetességeit, elterjedésének időbeli alakulását, a kapcsolatos társadalmi hatásokat. A gondolatiság terén a kutató vagy látogató számára a tovább gondolás számos útja nyitva áll.

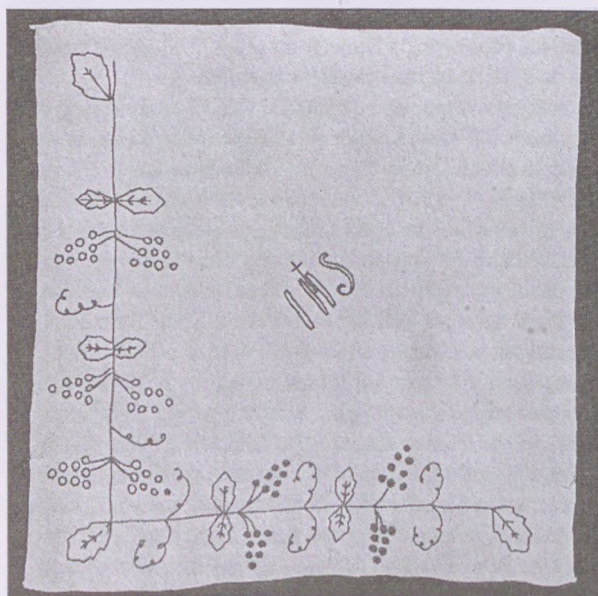
Célszerű a jeltudomány nézőpontjának alkalmazása, nemcsak azért, mert a feliratok jelentkezése nyilvánvaló változási folyamatot jelez a hagyományos képi, a biblia pauperummal is fémjelezhető vizuális köznépi illetve paraszti kultúrához képest, még csak nem is azért, mert a közelmúltban látott napvilágot Voigt Vilmos szerkesztésében a Magyar jelrendszerek évszázadai című kötet.

A jeltudományi alkalmazás részint azért hasznos, mert a verbális és képi jelek a tárgyakon nagyrészt együtt jelentkeznek, egymásra épülnek. Gondolataink alátámasztását megkönnyíti, ha a Palóc Múzeum jelen konferencia idején látható többi tárlatát, a „Bölcsőtől a sirig” című néprajzi állandó kiállítást valamint a „Hazaszeretet magyarságtudat a népeletben” címmel a múzeum folsó szintjén rendezett kiállítás önállóított nagytermi részét is az új tárlat háttéranyagaként értelmezzük.

A születéssel kezdődő kiállításban a gyermekágyat fekvő anya táplálékkal való ellátásának hagyományos szokása vidékünkön az úgynevezett „poszrik”. A kosárban hozott ételeket „poszrikos kendő”-vel volt szokás letakarni. Több ilyen kendő látható a kiállításban. Egy szügyi változatra feliratot is hímeztek: „JÓ ÉTVÁGYAT KIVANOK A KOMAMASZONYNAK”. A vászonra öltött írás az evés előtti jó kívánság folklór jelenségét tárgyasítja, és adott esetben az egész szokás pozitív, segítő jellegét is összegzi, amellyel a cselekvő személy az újszülötthöz és édesanyjához viszonyul. Írás és kép egymásra épülését példázza állandó kiállításunk lakodalmi egységében a rimóci vőlegény ingének hímezése. Menyasszonya a monogram betűi közé Jézus Szent Szívének jelét himezte. Ezáltal a párválasztásnál, házasságkötésnél szokásos szív-szimbólum formálisan is szakrális minőségűvé válik, a párkapcsolat e szintre helyeződik. A felnőttkor kiállítási egységében a jelesnapi vitrin tartalmazza azt a herencsényi (Nógrád m.) ünnepi abroszt, amit elsősorban akkor terítettek az asztalra, amikor a pap az Oltáriszentséggel meglátogatta a háznál lévő beteget. Ennek megfelelően az abrosz belső felületére kelyhet hímeztek Oltáriszentséggel, átlós kompozícióban kereszttel és virágzó ággal. De, hogy mennyire nem csupán a díszítőművészet köré tartozik ez az ábrázolás, azt az abrosz szélére hímezett szöveg mutatja: „JÖJJ SZENTLÉLEK ÚRISTEN”. Tehát az abrosz ünnepek és a pap beteglátogatása idején rituális eszközként segíti a háziakat a hétköznapi világából kilendülni a valóság túláradó, gyógyító természetfeletti közegébe, Krisztus teste és áldozata valamint a Lélek várása révén. Ugyanebben a vitrinben az iménti abrosz kehelyábrázolásával megegyező szerepe van a húsvéti ételszenteléskor használt kosártakaró kendő felirathímezésének: „FELTÁMADT KRISZTUS! / E NAPON ALLELUJA.”. Ez az immár olvasni tudó parasztember számára hangsúlyozza az ünnep és a rítus jelentőségét, archetipikus jelentését, és jelzi konkrétan számukra a szentelt étel átlényegülését. A templomból kijövő asszonyok nagyünnepi jeleneténél látható fa feszület a paraszti képes beszéd klasszikus példája. A kereszt folsó szárán látható „INRI”-tábla valódi betűzött felirat („Názáreti Jézus a zsidók királya” latin szöveg rövidítése), az oldala és alulra vésett jelek viszont képesbeszédet hordoznak. A törrel átszúrt szív az istenanyai fájdalmat

és e jel Krisztus szenvedésének eszközeivel valamint Júdás árulásának 30 ezüstjével együtt a keresztre feszítés pillanatát az üdvtörténet beteljesedésének folyamatává alakítja. A gyertyatartóban lévő gyertya Jézust mint a világ világosságát mutatja, a bádogtető szélső éksoros mintázata pedig az egész jelenetet sugárzó, túláradó valóságként láttatja. Az évköri ünnepeket illusztráló fényképek sorában látható a vízkereszthez kapcsolódó házszentelés jelene, amint a G+M+B és az évszám rituális szövege a ház ajtajára kerül. E felirat mintegy a kisdied Jézust köszöntő három napkeleti bölcs Heródes ártásával szembeni isteni oltalmazását hivatott a ház és népe számára közvetíteni évről-évre. A búcsújárás bemutatásánál a karancshegyi kegypoltár terítójén a „MÁRIA. BETEGEK GYÓGYÍTÓJA. KÖNYÖRÖGI ÉRETTÜNK. AMEN.” himzés olvasható. E felirat a búcsúsok szakrális kommunikációját tárgyasítja és mintázza. A temetői egységben egy I esztendő evangélikus halott leány fejfájának feliratát a Nap a Hold és a csillag vésett alakja egészíti ki, miáltal a halott – ki „Itt nyugszik az Úrban...” – hozzátartozóinak kozmikus-vallásos hite illetve világképe tükröződik, és a fejfaszöveg, jelentését tekintve is, kozmikus közegbe kerül. A halál, az Úrban nyugvás a Mindenség szintjén kap értelmezést.

A Hazaszeretet... c. kiállításban a Gyurkó Pál pásztor faragta karszéken nemcsak az alkotó monogramja és a készítés évszáma kapcsolódik az uralkodó ábrázolásként megjelenő országcimer képéhez, hanem maga az írás és annak háttér színezése is hangsúlyozza a készítő hazafiúi érzésvilágát, nemzeti öntudatát: zöld alapon piros betűk láthatók. A kiállításban a sajátos paraszti jel- és ábrázolás-szemléletet illusztrálja a Rimócról (Nógrád m.) még napjainkban is ismert úgynevezett kilenc szent betű szerepe. Egy papirosra másolt kilenc betű szakrális-mágikus erejével képes a parasztság számára a betegséget legyőzni, és szükség- illetve vészhelyzetben védelmezni. A betűk konkrét jelentése használója számára ismeretlen, az szövegamulettnek minősül. Egy kenyértakaró kendőre himzett IHS monogram és szőlő, mint liturgikus növény a kendővel letakart otthoni kenyérnek is szakrális jelentést tulajdonít (1. kép). Kaptár

1. kép: Kenyértakaró kendő
Krisztus-monogrammal és szőlőággakkal.
Ipolytarnóc (Nógrád m.),
1910. (Palóc Múzeum, Balassagyarmat.
A külön nem jelölt képek a szerző
felvételei)

2. kép: Méhköpi, nyílása alatt Krisztus-monogram.
Ipolyecce (Nógrád m.), XIX. század.
(Palóc Múzeum, Balassagyarmat)

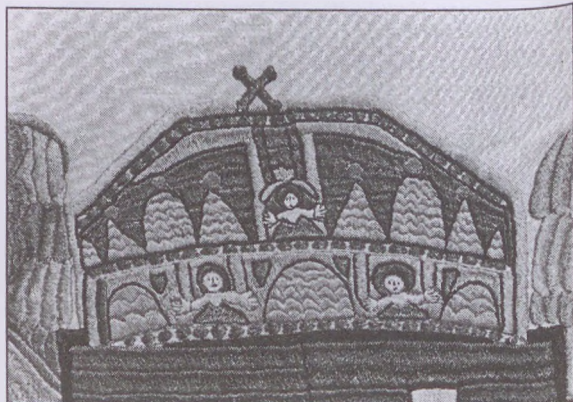
3. kép: Istálló, az ajtó és az ablakok fölött téglából formált rontásselhárító kereszttel.
Nagylóc (Nógrád m.), XX. század eleje.

oldalába vésett IHS monogram is jelezheti a méhek munkája eredményének szakrális jellegét, de hangsúlyosabb lehet annak óvó-védő funkciója (2. kép). Ugyanez a szerepe gazdasági vagy lakó épületen kiképzett kereszt ikonikus jelének (3-4. kép). Jelbeszéd értelmű sajátos változatot figyelhetünk meg a hejőcsabai (B-A-Z m.) dalárdazászló Szenkorona ábrázolása esetében. Ezen Krisztus helyett is angyal szerepel, a Szentháromságot is jelölhető hármass elrendezésben. Az alakok szettárt karú megformálásában az áldó jelleg dominál, összhangban a Szentkorona általános szemléletével (5-6. kép). A Hazaszeretet kiállításban szerepel a Néprijzi Múzeum rozsnjóí csizmadia céh padja is, amely „17 [országcímer-ábra] 05” és „újitotta Abonyi Pál atyamester 1848” feliratot visel. Ezt

4. kép: Bajelhárító kereszt lakóház csúcsán és kapuja fölött.
Zagyvaszántó (Heves m.), Bakó Ferenc felvétele, 1951
(Dobó István Vármúzeum, Eger)

és akár a textilek monogramos-évszámós feliratait összevetve régi imakönyvekben található kezdetleges bejegyzésekkel, amelyek a családtagok életfordulós adatait tartalmazzák, feltűnő a kapcsolat, és jórészt valószínűsíthető az ilyen tárgyfeliratok életfordulós minősége. Összességében utalunk rá, hogy a Haza-

5-6. kép: A hejőcsabai (B-A-Z m.) iparos dalkör 1935-ből származó zászlója, és korona-ábrázolásának részlete.
(Herman Ottó Múzeum, Miskolc)

szeretet kiállításban is igen tanulságos, ahogy a paraszti írás-olvasás funkciói a tárgyakon megjelennek a kezdeti amulett-jellegtől az óvóvédő feliratokon, a jó királyba vetett hit demonstrálásán át (7. kép) a háborús emléktárgyjelölő szerepkörig.

Verbális és ikonikus jelek együttese a most nyíló kiállításban is megfigyelhetőek. Mindjárt az egyik legkorábbi textil recebetétjén Ábrahám áldozatát láthatjuk, a személyek, Ábrahám és Izsák feliratos azonosításával. Mindhárom kiállításban fellelhető IHS Krisztus-monogram önmagában is írás és optikai jel együttese. Az írásjeleket a H betűből rendre kinövő kereszt azonosítja illetve fogalmazza meg a képi világ szintjén.

Másrészt a feliratos textilek transzcendens vonatkozású szöveget tartalmazó jellegzetes típusát tágabb összefüggésrendszerbe helyezve, világos előttünk, hogy a himzett szöveg rokon sőt sajátos értelemben azonos a ráolvasásokkal és egy meghatározott paraszti képzőművészettel. Mind ennek alapja a kimondott illetve létrejött, himzett szó – és ábrázolás – erejébe vetett hit. Például a paraszti alkotású Mária-szobrok esetében polgári szemmel olykor még az sem állapítható meg, hogy az ábrázolt személy nő-e avagy férfi.

7. kép: Faragott tábla
„Ő CSÁSÁZARI ÉS APOSTOLI KIRÁLYI ÓFELSÉGE
FERENCJÓZSEF 1832 1916 GYP”
felirattal, és a király lovas alakjának ábrázolásával.
(Palóc Múzeum, Balassagyarmat)

Legutóbbi gyűjtésünk esetében a dorogházi (Nógrád m.) templompadlásról lekerült fa öltöztetős Mária-szobrot a plébános sem tudta még nem szerint sem azonosítani. A hugyagi (Nógrád m.) változatot az egykori plébános úgy tartotta számon, hogy az csak egy darab fa seprűnyélen. Paraszti szemmel viszont ezen alkotások szépek, mert Mária megjelenítésére készültek, és tudatukban szinte eleven létezőként szerepelnek.⁽¹⁾ Ehhez hasonlóan a textilekre írott fohászok, áldások, ház óvó feliratok is mintegy a megalkotásuk és elhelyezésük révén született létezőkként képesek voltak funkcionális hatásukat kifejteni a parasztság számára. A tárgyakon alkalmazott, szakrális-mágikus vonatkozású feliratok paraszti értelmezéséhez egyik művelődéstörténeti előzményként érdemes figyelmet fordítanunk Krisztus keresztjének felirati táblájára, a vele kapcsolatos középkori fejleményekre, amelyek a már elhangzottak mellett alighanem jelentékenyen hozzájárultak a parasztság írástiszteletéhez.⁽²⁾

A feliratozás valamint ábrázolás kistáji, közösségi és közösségileg szabályozott jellegére a paraszti gyakorlatban számos adattal rendelkezünk, és a jelen kiállításban is találunk példát. Egy felirat- és ábrázolástípus változatokban való megjelenése sokszor az értelem elsődlegességével szemben az ismétlés, utánzás paraszti jellemvonásának, archetipikus irányultságú technikájának megnyilatkozását mutatja.

JEGYZETEK:

1. LENGYEL Ágnes-LIMBACHER Gábor

1997 Népi vallásosság a Palócföldön. Balassagyarmat

LIMBACHER Gábor

1989 A népi kultúra becses emléke. Értékes népi Mária-szobor a Palóc Múzeumban. Balassagyarmati Honismereti Híradó 11. évf. 1-2. sz. 108-120. Balassagyarmat

1991 Máriácska káponkája. Vázlat a népi unio-mystica egyik tárgyi megjelenéséről. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVII. 245-283. Salgótarján

1993 Mária-kápolnák és az öltöztetős Mária-szobrok kultusza Nógrádban. Néprajzi Értesítő LXXV. 181-205.

1994 Palócföldi kis-kápolna, tárgyai tükrében. In: Cseri Miklós-Füzes Endre (szerk.) Ház és ember 9. 135-160. Szentendre

2. SZILÁRDFY Zoltán

1995 A kettős kereszt. Kultusz és szimbólum Kelet és Nyugat között. In: Hofer Tamás (szerk.) Néprajzi Értesítő LXXVII. 67-76. Budapest 68-70.

Régészet – Archeologie

Előzetes jelentés a Salgótarján, Ipari-Park II. régészeti feltárásáról

Vaday Andrea

2000 augusztusának végén Salgótarján, Ipari Park II. területén folyó nagyberuházás kiviteli munkái során régészeti leletek kerültek elő. A lelőhelyen Majcher Tamás helyszínelte, megállapította a régészeti lelőhely veszélyeztettségét, majd leállította a 11 hektárnyi terület egy részén – a régészetileg fedett – a megelőző feltárássra kijelölt felületen a földmunkát. 2000 szeptember 30-tól, 2000 november 15-ig folyt az építést megelőző feltárás.

A lelőhely elhelyezkedése és talajtani adottságai

A lelőhely feltárt része a Hatvanból Salgótarján felé vezető 21. sz. út keleti oldalán, az 51-es kilométerkőnél, a Tarján patak és a vasúti sín között, 210 és 216 m tengerszint feletti magasság között emelkedő hegylábbon helyezkedik el. Itt a mederrendezett Tarján patak ÉNy-DK irányban folyik egyenes vonalban. Az ásatási felülettől északra emelkedő hegy DK-i lejtője a Kincses-völgyben végződik. Ennek a hegynek a vasúti sín túloldalán fekvő lejtőjén is folytatódik a lelőhely.

A szántástól megbolygatott humuszréteg gépi eltávolítása után kézi erővel folyt a feltárás. A lelőhely északi részén egy nagyobb üres felület volt, amelytől északra már csak egy ház és egy gödör jelentkezett. A kiemelkedő üres felület talaja „tarka agyag” volt. A másodlagos lemosódásos zöldesszürke agyagsávokat lencse- illetve vonalszerű sávokban vörös, magas bauxittartalmú miocén képződményű, ugyancsak másodlagos leülepedésű talaj szaggatta meg. A miocén tarka agyagos rész alatt már agyagos, homokos sárga talaj alkotta az altalajt 4-8 m mélységben. A tarka agyagos kiemelkedést dél felől egy széles, fekete, kemény, kötött, vizes, agyagos feltöltésű árok vette körül. Jól látszott mind a dózert felszínen, mind a légifelveleken, hogy az árok nyugat felé elhajolva körülvette a dombot. Az árok fekete, vizes feltöltése az alján éles kontúrral vált el a sárga, homokos, agyagos altalajtól, oldalainál, a lankásabb részen a hosszú ideig tartó vízjárás miatt összemosódott az altalaj és az árok oldala között az éles határvonal. Ettől az ároktól dél felé sárga, homokos volt az altalaj, amelyet helyenként miocén kavicsos, sóderes lefolyások szaggattak meg. Ettől dél felé, a Kincses-völgy folytatásában húzódó másik vízjárásig barnássárga homokkal kevert agyagos volt a talaj, amelyet időszakos vízjárások szaggattak meg. E vízjárások egy része már a telep kialakulásakor feltöltődött, így a régészeti objektumok egy részét ebbe ásták bele. Más részük a telep használati idejére esett, feltehetően a lakosok természetes telekhatárként használták a nedves időszakban ezeket.

A feltárt régészeti objektumok

Az ásatáson 141 régészeti objektum került elő. Ezek nagyobb része szkíta-kori, néhány korábbi, feltehetően rézkori telepobjektum. Feltártunk két, hunkori sírt is a 19 600 m²-nyi, régészetileg fedett területen.

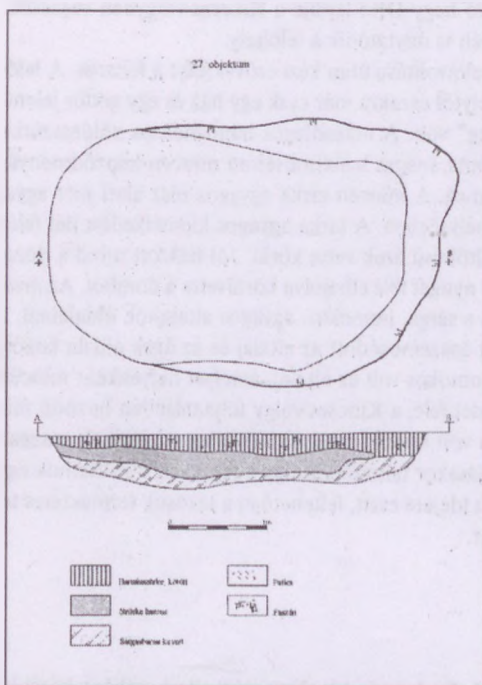
A szkál-kori telepnek a szerkezete arra utal, hogy nem alakultak ki utcák, hanem a házak elszórtan helyezkedtek el, hulladékgödörökkel és tároló vermekkel, valamint gazdasági épületekkel körülvéve. A telepszerkezetet részben a terület adottságai határozták meg, ugyanis a fentebb említett természetes vízfolyások felszabdalták a felületet.

Az egyhelyiséges lakóházakat félig földbe mélyítették. Formájuk igen változatos volt. Egyaránt előfordultak köztük az ovális és téglalap alapúak. Egy részükben nem volt tetőszerkezetet tartó cölöphely, viszont az előkerült égett, áglenyomatos agyagtápasztás darabok arra utaltak, hogy az ágakból font falakat agyaggal tapasztották be kívül-belül egyaránt. (1. kép) Ennek a falnak a tetejére került rá a feltehetően fából készült koszorú, amely a tetőszerkezetet tartotta. A házak másik csoportját azok az objektumok alkották, ahol a ház belsejében, a rövidebb falakon belül, az agyaggal lesározott padlóba mélyedő két cölöphely jelezte az egykori ágasfás, szelemenes tetőszerkezetet. (2. kép). A harmadik háztípusnál a ház hosszanti középvonalában helyezkedett el három tartócölöp. Az egyik hosszanti falnál két másik cölöp tartotta a bejáratí részén a fedélszéket. (3. kép). Ezekben a házakban belső tüzelőhelynek nem volt nyoma. A házakat zsindéllyel fedhették le, amelyre az előkerült zsindelyszögek is mutatnak.

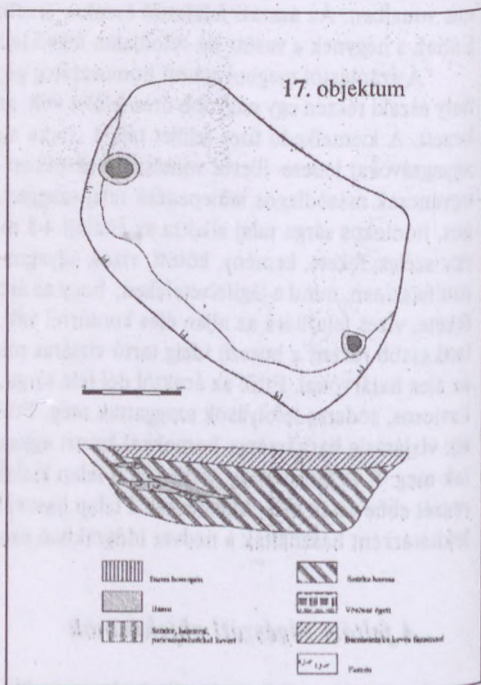
A házak közelében – elsősorban a Tarján-patak közeli teleprészen – néhány nagyobb, és mélyebb, kör-, vagy ovális alapú, földbe mélyített, lefelé szűkülő falú gödör került elő. Ezekben cölöphelyek jeleztek az egykori sátortetőt. (4. kép). Feltehetően műhelyek vagy gazdasági épületek voltak. Néhányukból vas-, bronzfeldolgozásra illetve csontmégmunkálásra utaló leletek kerültek elő.

Ugyancsak a házak közelében voltak a kisebb, lefelé bővülő, méhkas alakú gabonátároló vermek, hengeres és íves falú hulladékgödörök, valamint szabálytalanabb agyagkitermelő gödörök. Ezek egyikébe egy bal oldalán zsugorított, három év körüli leánygyereket temettek. (5. kép)

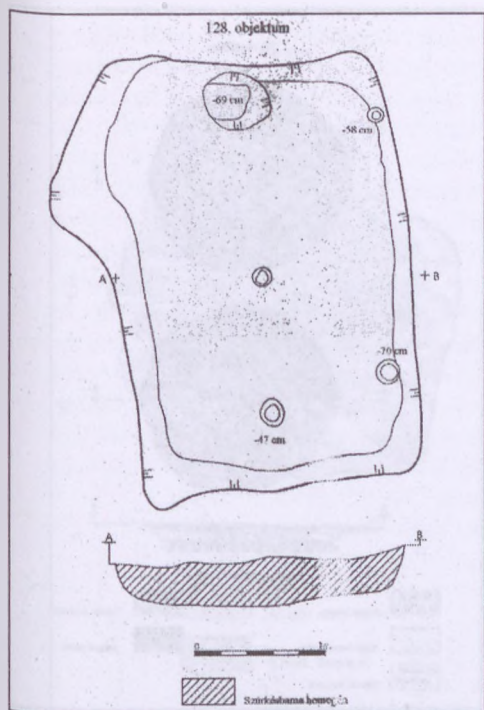
A telep keleti oldalán, középtájt, egy feltűnően nagyméretű épület nyomai jelentkeztek 80-82 cm mélyen erősen átégett, vöröses, 20-30 cm vastag, paticsos, omladékos réteggel borítva. Az épületben

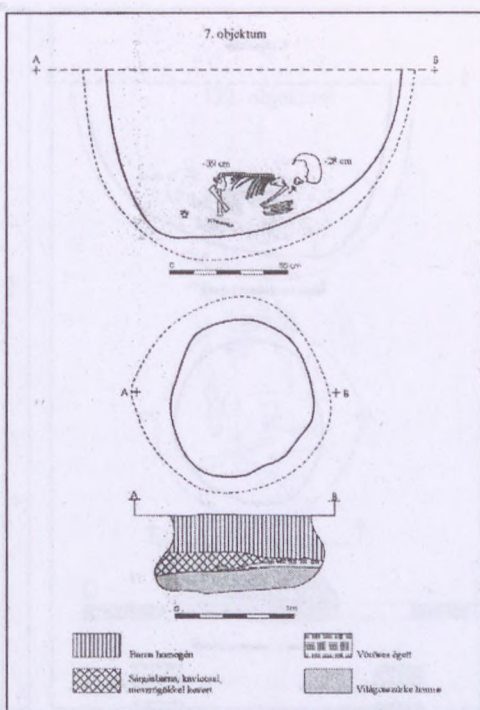
1. kép: A 27. ház felülnézeti és metszetrajza

2. kép: A 17. ház felülnézeti és metszetrajza

3. kép: A 128. ház felülnézeti és metszetrajza

4. kép: A 41. műhelygödör felülnézeti és metszetrajza

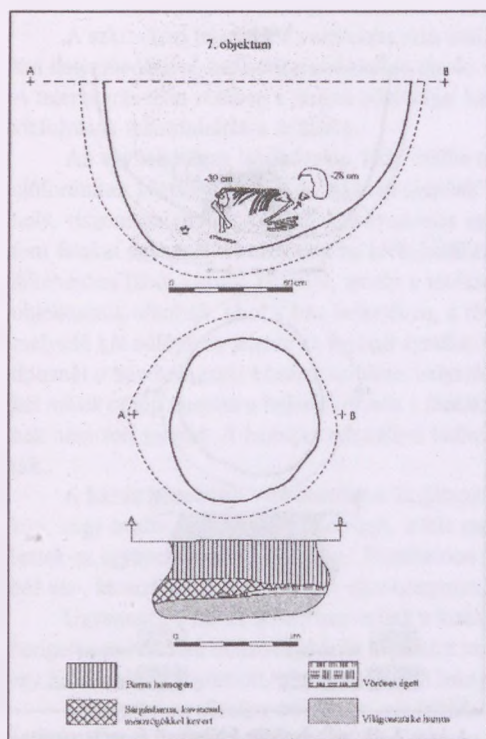
egy nagyobb folyami kavicsokkal alapozott tűzhely maradványait bontottuk ki. Az épület keleti és nyugati falánál középtájt egy-egy elszenesedett fa cölöp került elő. A nyugati cölöptől É-ra egy kupacban nagyobb terméskövek feküdtek.

A fal beomlott, megégett agyagtörmeléke alatt került elő a többször agyaggal letapasztott padló, ami hosszú ideig tartó használatra, valamint rendszeres karbantartásra utalt. Az épület délnyugati oldalán, a falon belül, a padló tapaszta alá egy kettős csónakúpos testű, kézzel formált, másodlagosan megégett ép edény került elő.

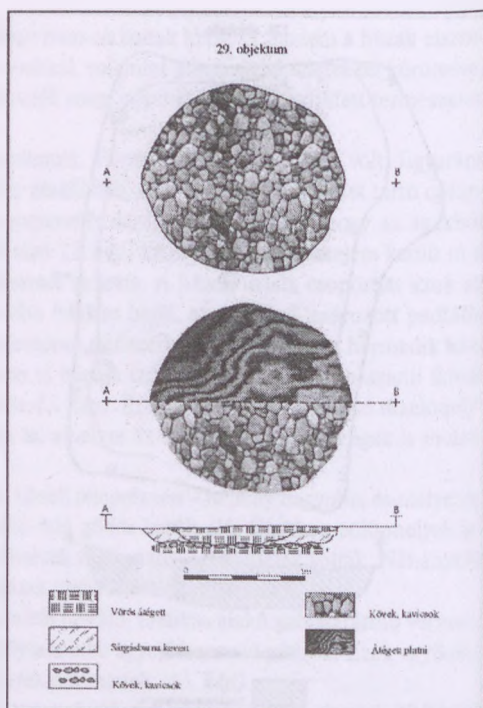
A telepen igen sok szabadtéri tüzelőhely volt, amelyet hosszabb-rövidebb ideig használtak. A szabadtéri kemencék egy részénél a agyaggal tapasztott sütőfelület alá válogatott, lúdtójas nagyságú folyami kavicsréteget terítettek a nagyméretű épületben talált belső tűzhelyhez hasonlóan. E kemencék boltozatát a korábbi földmunkák már megsemmisítették. (6-7. kép)

A telephez tartozó szkíta-kori temető nem esett a feltárás területére. A fentebb említett kislányon kívül még egy jobb oldalára fektetett, erősen zsugorított helyzetben lefektetett újszülött csecsemő csontváza került elő. Az újszülött lábait a medence alá húzták fel, karjait a test két oldalán nyújtva rendezték el. (8. kép)

A települést hosszabb ideig használták. Az objektumok egy részébe – azok feladása, illetve részbeni feltöltése után – újabb objektumokat ástak. Jellegzetes példa erre a 124. számú, ovális alakú, 95 cm-re a földbe mélyített, tartócölöpös ház, amelynek feltöltött részébe, a hulladék közé, 30 cm mélyen a fentebb említett újszülöttet temették. A házak funkciójának megszűnése után a mélyedéseket hulladékkal töltötték fel a telep lakói. Az 1. képen bemutatott ház metszete is jól mutatja a többszöri feltöltést. Ennél a háznál és a 2. képen bemutatott háznál egyaránt igen hamus, égésmaradványokkal teli betöltés arra utal, hogy feltehetően a telep egy része leéghetett. A leégett házak egy részét nem építették újra, hanem másutt építették fel az újabbakat. A 3. képen ábrázolt ház a telep legkésőbbi horizontjára

5. kép: A 7. gödör felülnézeti és metszetrajza. Fent az előkerült gyerekcsontvázszal

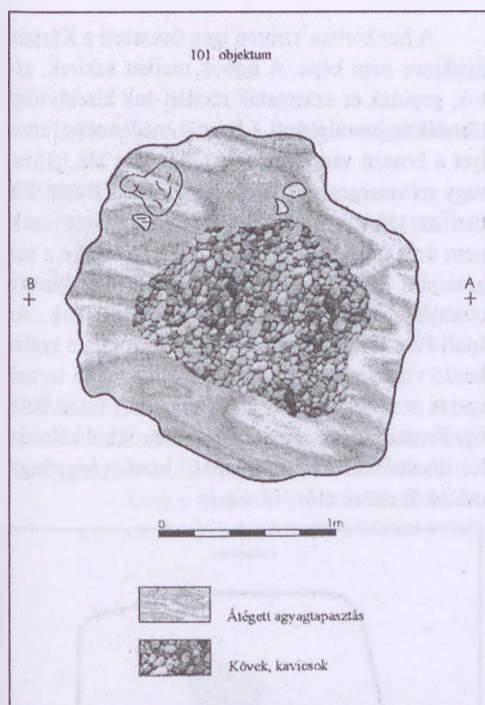
6. kép: A 29. kavicsalapozású kemence. Fent a kavicsréteg alapozás, alatta az feles bontás közben készült rajz a sütőfelületről, lent a kemence metszete.

hoz tartozik. Felhagyása után természetesen módon töltődött fel. Hasonló jelenségeket figyeltünk meg a település egyéb objektumainál (hulladékgödörök, tároló vermek, árkok). A szkíta-kori lelőhelyen három - esetleg négy - település különböztethető el a feltárási megfigyelések alapján. A régészeti anyag feldolgozása még folyamatban van, ennek ellenére úgy tűnik, hogy a települések anyaga jellegében nem különül el lényegesen egymástól. Ez viszont arra utal, hogy a fentebb említett égésrétegek nem jeleznek erőszakos pusztítást. A telep feltehetően természeti csapás, vagy gondatlanság miatt égett le, s nem újabb hóditók, idegen etnikum pusztítását kell benne látnunk.

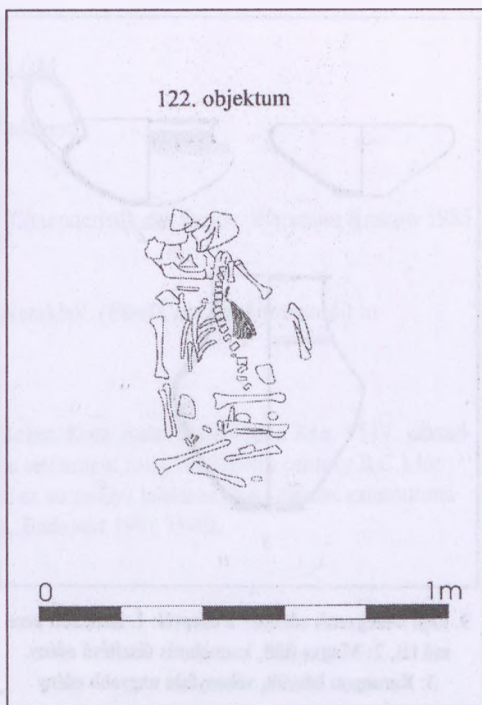
A szkíta lelőhely abszolút kronológiai és etnikai kérdései

A Kr.e. 6. század első felében az iráni eredetű, lovas nomád szkíta törzsszövetség népei, a Fekete-tenger északi partvidékéről nyugati, északnyugati irányba terjeszkedtek. Innen kiindulva két hullámban érték el a Kárpát-medencét. Miután politikai fennhatóságuk alá vonták a mai Dél-Szlovákia területét, északnyugati felől déli irányba is megnövelték érdekszférájukat. A Kr.e. 5. század második felében vették birtokba a magyarországi Alföldet.

A Kárpát-medence területe ebben az időszakban igen színes és változatos népiességi képet mutatott. Az már bizonyított tény, hogy a későbronzkori lakosság egy része tovább élt a térségben a Gáva- és Kyjatice kultúra hordozóiként. Hagyatékuk számos új - thrako-kimmer preszkíta elemmel színesedett, utalva arra, hogy a lakosság összetételét nem tekinthetjük egységesnek. Erre a kevert népiességre terjesztette ki uralmát a szkíta törzsszövetség. A kevert összetételű őslakosság és az újonnan érkezők régészeti kultúráját a kora vaskorban a Vekerzug csoport képviseli. Meghaladja ennek a cikknek a ke-

7. kép: A 101. számú kavicsalapozású kemence alapozás rétege az alatta húzódó átégett agyagtapasztással

8. kép: A 122. csecsemőcsontváz

reteit a szkíták Kárpát-medencei jelenlétével foglalkozó eltérő vélemények ismertetését, az azonban bizonyos, hogy a salgótarjáni telep anyaga inkább hasonlít a délszlovákiai lelőhelyek leletanyagához, mint az Alföld középső, és déli sávjában fekvő, klasszikus szkíta vezérleletekkel jelzett lelőhelyekéhez.

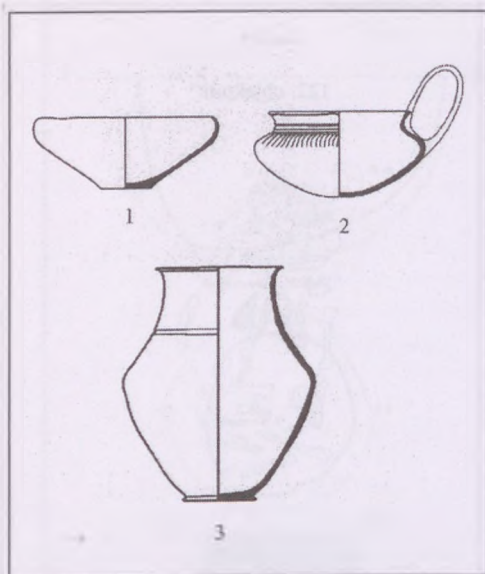
A korszak régészeti leletanyagát főleg temetőkből ismerjük. Telepekről inkább csak a mai Dél-Szlovákia területéről értesülünk. Az Alföld területén szétszórva nem éri el az ismert településrészek száma a húszat! Ez is aláhúzza a Nógrád-megyében feltárt első(!) szkíta-kori telep tudományos fontosságát.

A salgótarjáni telep anyagát legnagyobb részben az edények alkotják, formájuk és kivitelük egyaránt jól tükrözi a korszak színes és összetett népi hatásait. Emellett igen fontosak azok a leletek, amelyek az egykori lakosok foglalkozására utalnak. Sok félig kész csonttárgy és vágott szarvas-csont nyersanyag került elő. A félkész tárgyak helyben történő feldolgozást jeleznek. Az objektumokból nagyszámú – nagyrészt díszített – orsógomb került elő. Ezek, és a telep állatcsont anyaga intenzív szövés-fonásra mutat. Az orsógombok között igen sok kisméretű példány volt, ezek feltehetően gyerekjátékok voltak.

A telepen előkerült fel nem használt nyersvasérc darabok, nagymennyiségű vassalalak és a vaskészítés végeredményét jelző bucák – a kész tárgyak előállításának alapjai – jelzik a vassfeldolgozást. Ez a páratlan teljességű lelet-együttes lehetőséget ad majd a szkíta-kori vaskohászat technológiájának rekonstruálására. A leletek alapján úgy tűnik, hogy bányászattal és kohászattal egyaránt kell számolnunk a lelőhelyen.

Az ipari tevékenység mellett mezőgazdasági művelés is folyt a település környékén, az előkerült vasszerszámok tanúsága szerint. Fejlett állattartásra mutatnak az előkerült domesztikált állatok csontjai, de megtalálhatók a vadászott állatok is.

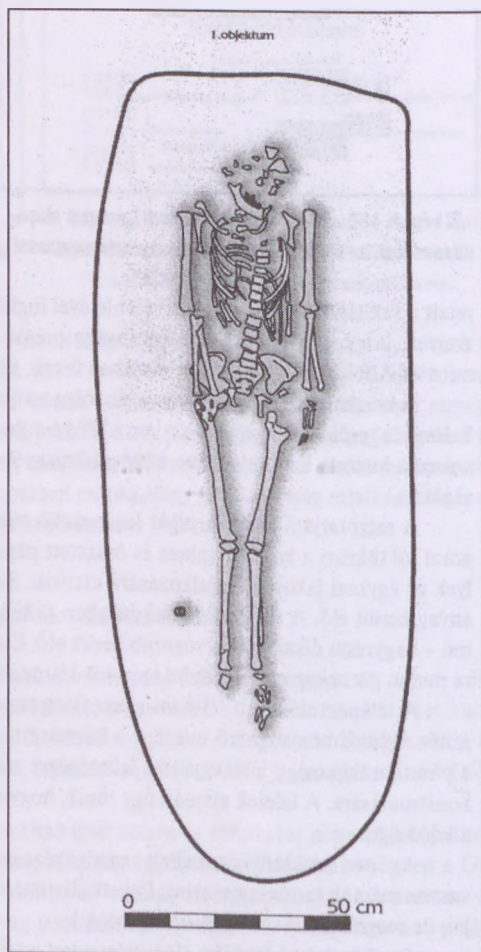
A szkíta-kort követően elnéptelenedett a lelőhely, csak a népvándorlás-kor elején tűnik fel ismét az ember.

9. kép: Jellegzetes edények a telepről: 1. Behúzott peremű tál, 2: Magas fülű, kannelurás díszítésű edény.
3: Korongon készült, vékonyfalú nagyobb edény

A Salgótarján, Ipari-Park II. lelőhelye, ahogy fentebb már említettük, a Tarján patak mentén emelkedő dombhát lankáin fekszik. A patak völgye alkalmas volt egy útvonal kialakulására, amely becsatlakozva a Zagyva-menti útb, összekötötte a mai Dél-Szlovákiát az Alfölddel. A Zagyva-menti út dél felé tovább haladva, a mai Hatvan város közelében becsatlakozott az Aquincumot és Porolissumot összekötő nyugat-keleti irányú kereskedelmi és hadiútb. A Zagyva-menti útnak katonai, stratégiai szerepe mellett igen nagy jelentősége volt az őskortól kezdve kereskedelemben is, miután az Alföld nyersanyagban szegény területére szállítottak rajta a hegyvidék bányáiból nyersanyagot. Az útvonal szkíta-kori használata szempontjából érdeklődésre tarthat számot a település, fontos összekötő kapocs a Dél-szlovákiai és alföldi lelőhelyek között. A hun kori sírok, a bátonyterenyi leletekkel együtt arra utal, hogy a kora-népvándorlás korban sem vesztette el jelentőségét ez az út, bár ekkor inkább a katonai események során töltötte be összekötő szerepét Dél-Szlovákia és az Alföld között.

A hun korban szintén igen összetett a Kárpát-medence népi képe. A hunok mellett szkírek, gótok, gepidák és szarmaták mellett sok kisebb néptörzsek is besodródott a Kárpát-medencébe, amelyet a hosszú vándorlás során hatalma alá hajtva, vagy szövetségesként Attila népe bekebelezett. Ebben az időszakban Nógrád-megye területe csaknem üres foltként jelentkezik. A népességre a salgótarjáni lelőhelytől nem messze, a mai Bátonytereny téglagyáránál előkerült leletek utalnak. Az Ipari-Park II. területén folyó feltárás során, a széles kerítős vízesárokba, annak a szkíta kor után természetes úton feltöltődött szélébe két sírt ástak bele, egy kamasz fiú és egy nő sírját. A sírokból kétoldalt, díszített csontfésű, fibulák, borostyángöngy, csatok kerültek elő. (10. kép)

10. kép: Az 1. objektum: hun kori sír

IRODALOM

BÓNA

- 1993 Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Budapest.

CHOCHOROWSKI

- 1985 Chochorowski, Jan: Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa-Kraków 1985.

DORNYAY

- 1936 Dornay Béla: Kisterenyei leletek a hunkorszakból. (Funde aus der Hunnenzeit in Kisterenye) Dolgozatok 1936. 90-100.

ISTVÁNOVITS

- 1997 Istvánovits Eszter: Nyíregyháza - Manda-Bokor. Kora vaskori település a Kr.e. VI-IV. századból. (Nyíregyháza - Manda-Bokor. Iron age settlement from the 5th-4th century B.C.) In: Utak a múltba (Path into the Past) Az M3-as autópálya leletmentései (Rescue excavations on the M3 motorway) Kiállítási katalógus. Budapest 1997 75-80.

JEGYZETEK:

1. A feltárást a Nógrád Megyei Múzeum megbízásából a szerző vezette. A régészeti anyagot a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében restaurálták, itt kerül leltározásra is, a 2000.1. – illetve 2001.1. – vezető leltári számon. Ezután a leletanyag a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumba kerül. A feltárást támogatta a beruházó Salgó Vagyon Kft, a bonyolító Márkus & Ts. Bt, valamint a kivitelező, ALTERRA Kft.
2. Balti tengerszint feletti.
3. Itt – miután ezt a lelőhelyrészt nem veszélyeztette a földmunka – nem folyt ásatás, csak terepbejárást végeztünk.
4. Korábbi – nagy magasságból készült – légifelvételek álltak rendelkezésünkre a feltárás megkezdésekor, az ásatás idején sárkányrepülőről készült fényképekkel is dokumentáltuk az ásatást. Ezeket Balogh András (Pécsi Tudományegyetem régész hallgatója) készítette.
5. 3. objektum. Legnagyobb szélessége 28 m, legnagyobb mélysége a dózerolt felszíntől mérve 180 cm.
6. Sajnálatos módon a rézkori objektumokból igen kevés, jellegtelen edénytöredék került elő, a korszak meghatározása az itt előkerült megmunkált kőanyag alapján történt. A meghatározást dr.T.Bíró Katalin végezte, amiért itt is fogadja köszönetemet.
7. A lelőhely antropológiai anyagának meghatározását Mende Balázs Gusztáv végezte, akinek itt is köszönetet mondok.
8. Az épület hossz tengelye K-Ny irányban több mint 7 m, szélessége meghaladta a 4 métert.
9. A kérdéskört összefoglalóan legutóbb tárgyalta: CHOCHOROWSKI 1985.
10. Az M3-as autópálya építését megelőző régészeti munkák során előkerült szkíta-kori telepről csak egy kiállítás katalógusából szerezhettünk némi információt. ISTVÁNOVITS 1997. A telep teljes közlése után alkothatunk képet arról, hogy mennyiben térnek el a magyarországi szkíta-kori lelőhelyek egymástól a különböző régiókban. Az idézett publikáció magyar és idegen nyelvű címében - feltehetően sajtóhibaként - egy évszázadnyi eltérés van.
11. A megmunkált csontokat Choyke M.Alice dolgozza fel.
12. A vasfeldolgozással kapcsolatos nyersanyag és salak feldolgozását Czajlik Zoltán végzi. Az anyagvizsgálatokra a közeljövőben kerül sor.
13. Az állatcsont anyagot Bartosiewicz László dolgozza fel.
14. Ld. BÓNA 1993, 69. térképét.
15. DORNYAY 1936.
16. A Hatvan, Gombos-pusztai római őrtorony ennek az útvonalnak a katonai biztosítását látta el.

Természettudomány – Natural History

The first of the two main parts of the book is devoted to a study of the history of the English language. It begins with a chapter on the prehistoric period, and then goes on to deal with the Old English, Middle English, and Modern English periods. The second part of the book is devoted to a study of the English language in the present day. It begins with a chapter on the English language in the United Kingdom, and then goes on to deal with the English language in the United States, Canada, and other countries.

The book is written in a clear and concise style, and is suitable for students of English language and literature. It is also suitable for general readers who are interested in the history and development of the English language.

The book is divided into two main parts, each of which is further divided into chapters. The first part is devoted to the history of the English language, and the second part is devoted to the English language in the present day.

THE HISTORY OF THE ENGLISH LANGUAGE

The first chapter of the book is devoted to a study of the prehistoric period. It begins with a discussion of the evidence for the presence of man in Britain, and then goes on to deal with the languages spoken by the various tribes of prehistoric Britain.

The second chapter of the book is devoted to a study of the Old English period. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the Anglo-Saxons in Britain, and then goes on to deal with the Old English language as it was spoken by the Anglo-Saxons.

The third chapter of the book is devoted to a study of the Middle English period. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the Normans in Britain, and then goes on to deal with the Middle English language as it was spoken by the Normans.

The fourth chapter of the book is devoted to a study of the Modern English period. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the English language in the United Kingdom, and then goes on to deal with the Modern English language as it is spoken in the United Kingdom.

The fifth chapter of the book is devoted to a study of the English language in the United States. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the English language in the United States, and then goes on to deal with the English language as it is spoken in the United States.

The sixth chapter of the book is devoted to a study of the English language in Canada. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the English language in Canada, and then goes on to deal with the English language as it is spoken in Canada.

The seventh chapter of the book is devoted to a study of the English language in other countries. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the English language in other countries, and then goes on to deal with the English language as it is spoken in other countries.

The eighth chapter of the book is devoted to a study of the English language in the future. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the English language in the future, and then goes on to deal with the English language as it is spoken in the future.

The ninth chapter of the book is devoted to a study of the English language in the present day. It begins with a discussion of the evidence for the presence of the English language in the present day, and then goes on to deal with the English language as it is spoken in the present day.

Új középső miocén rágcslálófaunák Észak-Magyarországról

Hír János

Bevezetés

A magyar gerinces őslénytani kutatómunka fókuszában a XIX. századtól kezdődően a karsztos hasadékköltések és a barlangi üledékek voltak. Ezek mellett még intenzíven kutatottak tekinthetők a késő miocén pannóniai korú képződmények. A középső- és a korai miocén formációkat ugyanakkor ősgerinces szempontból sokáig alaposabb vizsgálatra érdemtelennek tartották az előkerült szórványleletek ellenére is. Ebben a „terra incognitában” az első lépést a hasznosi ősgerinces fauna begyűjtése és feldolgozása jelentette (KORDOS 1981, 1986). A terepi kutatómunkát a kilencvenes évek végétől jelen sorok írója folytatja az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram T 029148. sz. projektjének támogatásával. Ennek során tonnás nagyságrendben gyűjtöttünk be üledékmintákat, melyeket vegyi kezelésnek és 0,5 valamint 0,6 mm finomságú szitarendszeren való iszapolásnak vetettünk alá. A begyűjtött ősmaradványokat tudományos feldolgozás céljára specialistáknak adtuk át. Szürominé Korecz Andrea a kagylósrákokat (Ostracoda), Kókay József a puhatestűeket, Dávid Árpád és Bosnakoff Mariann a halakat (otolithok alapján), Venczel Márton a kétéltű- és hüllőmaradványokat, Gál Erika és Kessler Jenő a madárcsontokat, míg Mészáros Lukács a rovarrevők feldolgozását vállalta fel. A szerző a rágcslálófogak elemzését végzi.

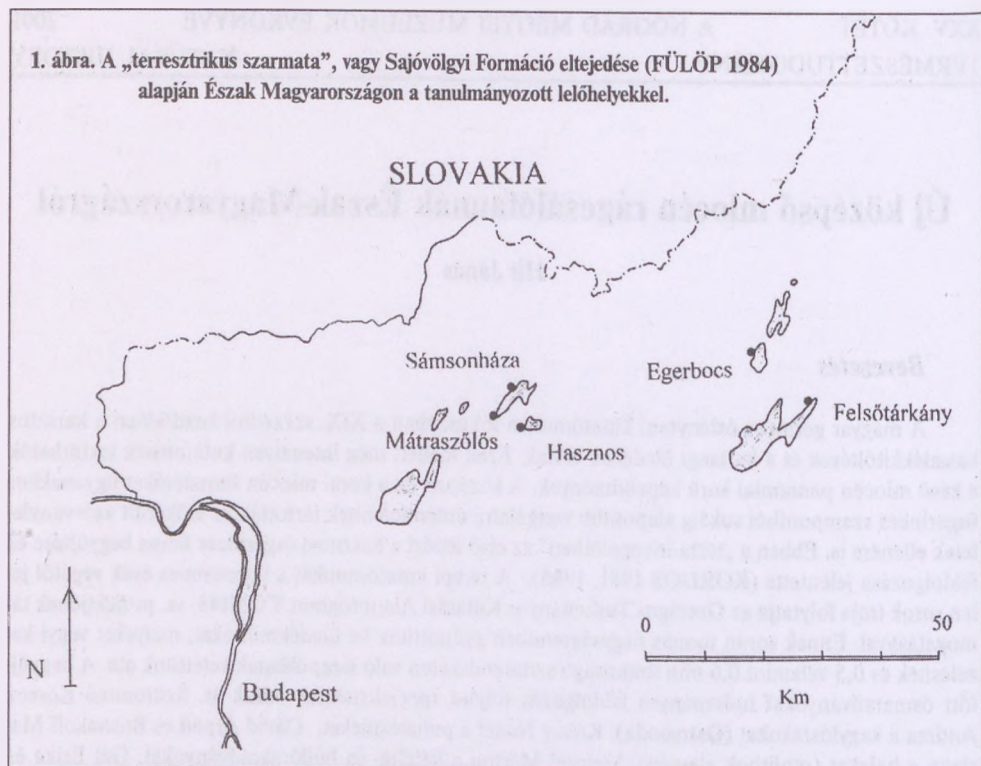
Valamennyi mintát az ún. Sajó Völgyi Formáció képződményeiből gyűjtöttük (1. ábra). Ezt a kőzetrétegtani egységet döntő részben tavi és folyóvízi üledéksorok alkotják (HÁMOR 1985). A korábbi magyar földtani szakirodalom „szarmata teresztrikumként” ismerte (NOSZKY J. 1940). Fekvőjében általában középső miocén vulkanitokat, vagy tengeri üledékeket találunk. A „normál” szarmata brakkvízi puhatestű-faunát tartalmazó Kozárdi Formáció összefogazódik a Sajó Völgyi Formációval. A fedőben többnyire különböző korai pannon üledékeket találunk (HÁMOR 1985, 1998).

A képződmény földrajzi elterjedése két öblözetre koncentrálódik, a „Zagyva-öblözetre”, valamint a „Tarna-öblözetre” és a hozzá közeli Felsőtárkányi-medencére. Ezek a területek a szarmata korszakban megsüllyedtek, amikor a kialakulóban levő Kárpát-medence peremein általában intenzív süllyedés játszódott le (MAGYAR et al 1999), de a süllyedési folyamat az említett két öblözetben a pannóniai korszakban és később már nem folytatódott, így a szarmata képződmények felszínközelen maradtak.

A korábbi kutatók általában hangsúlyozták a „teresztrikus szarmata” üledékek ősmaradvány-szegénységét, kivéve szórványosan előkerülő édesvízi puhatestűeket, kovásodott fákat, levéllenymatokat és csontmaradványokat (BALOGH K. -RÓNAI A. 1965). Mi - több éves terepi gyűjtőmunkával - megkíséreltük annak bizonyítását, hogy a formáció tartalmaz rétegtanilag értékelhető aprógerinces faunákat.

A gyűjtőmunka jelenleg is folytatódik és néhány - az alábbiakban megemlítendő - eredmény még inkább előzetes jellegűnek tekinthető, különösen a rendszertani részben.

1. ábra. A „terresztrikus szarmata”, vagy Sajóvölgyi Formáció elterjedése (FÜLÖP 1984) alapján Észak Magyarországon a tanulmányozott lelőhelyekkel.

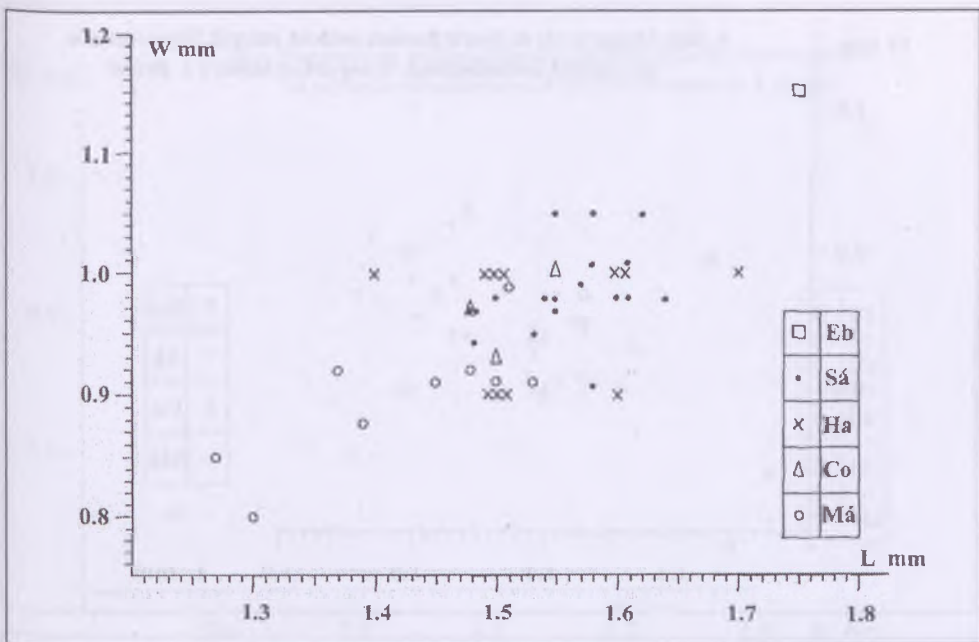

1. Sámsonháza

A kis falu Nógrád Megye délkeleti részén található, Pásztótól kb. 10 km re. A település környékén régóta ismertek azok a mészkövek és meszes üledékek, melyek gazdag korai bádeni korú tengeri puhatestű-faunát szolgáltatnak. Ezt az üledékkomplexumot HÁMOR (1985) Sámsonházai Formáció néven írta le. Ennek fedőjében található az a részben lagunáris, részben folyóvízi eredetű rétegsor, melyből már SÜMEGHY 1925 és NOSZKY 1940 is említett édesvízi puhatestűeket és szórványos gerinces maradványokat. 1995-ben Hir egy csontokat tartalmazó diatomás agyagréteget talált a falutól ÉK-re fekvő Oszkoruzsa-árokban. Az üledékből 4 tonna iszapolása eredményezte az alábbi rágcslófaunát :

Spermophilinus bredai
Muscardinus sansaniensis
Microdyromys koenigswaldi
Miodyromys aegercii
Miodyromys sp.
Megacricetodon minor
Democricetodon sp.
Cricetodon cf. hungaricus
Eumyarion medius

KÓKAY szerint (in HÍR et al 1998) a csonttartalmú réteg gazdag puhatestű-faunája középső bádeni korú. A herpetofaunában a krokodilok jelenléte figyelemre méltó.

2. ábra. Magyarország és Nyugat Románia területén előkerült Megacricetodon M1 zápfogak szórásdiagramja.
Magyarázat:

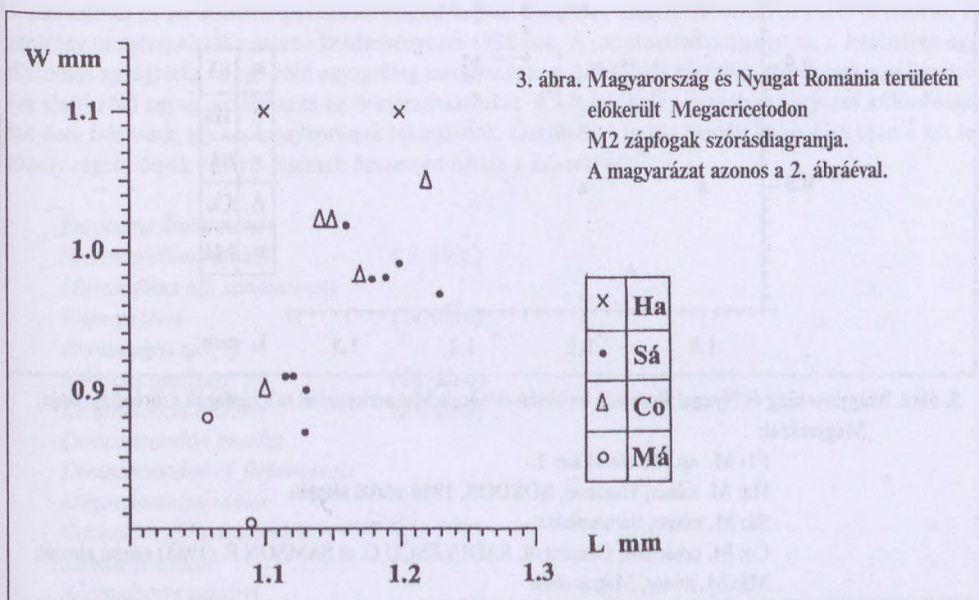
Eb: *M. sp.* Egerbocs

SÁ: *M. minor*, Sámsonháza

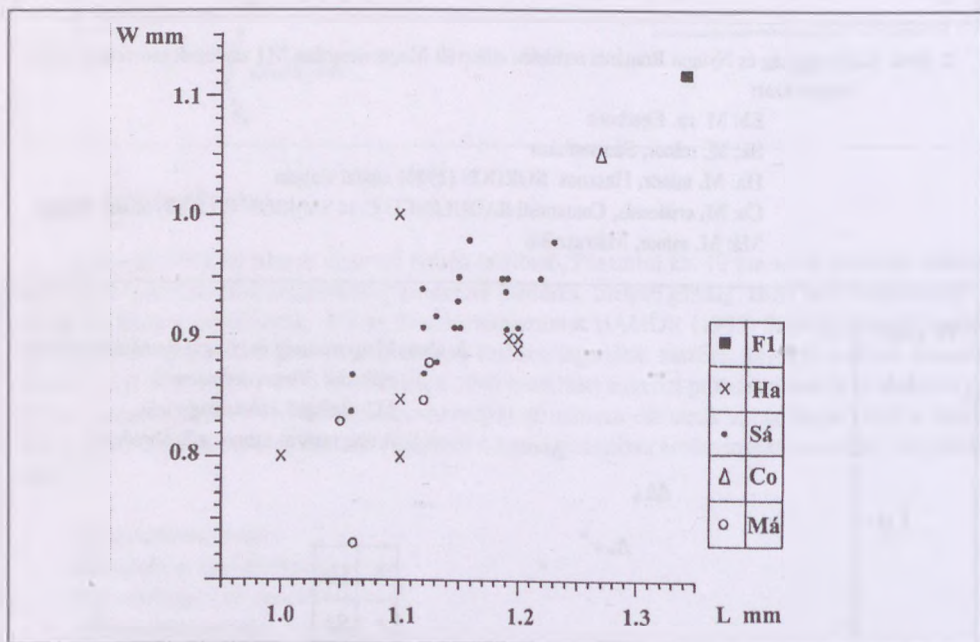
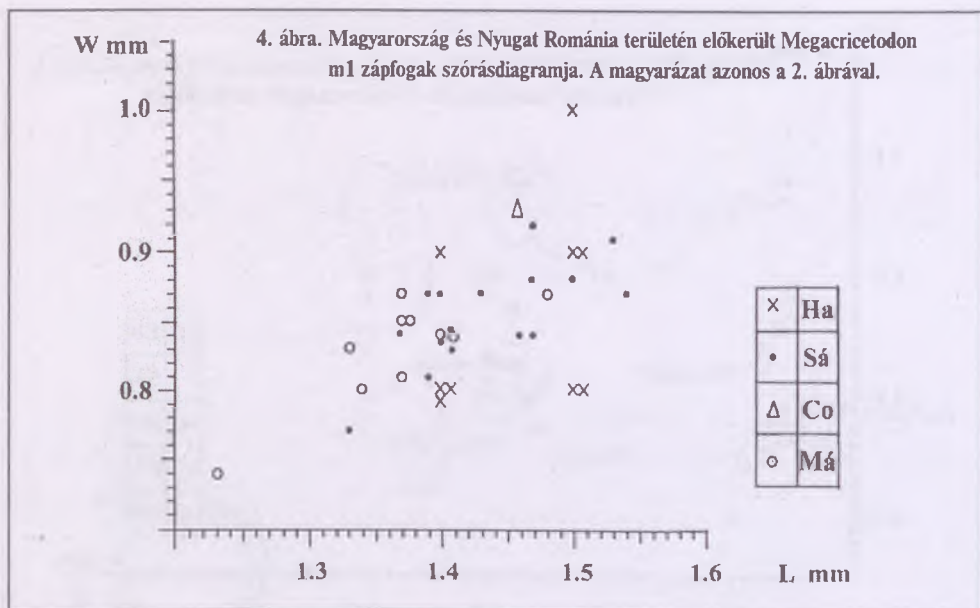
Ha: *M. minor*, Hasznos KORDOS (1986) adatai alapján

Co: *M. crisiensis*, Comanesti RADULESCU C. et SAMSON P. (1988) adatai alapján

Má: *M. minor*, Mátraszőlős

3. ábra. Magyarország és Nyugat Románia területén előkerült Megacricetodon M2 zápfogak szórásdiagramja.
A magyarázat azonos a 2. ábráéval.

5. ábra. Magyarország és Nyugat Románia területén előkerült Megacricetodon m2 zápfogak szórásdiagramja.

Magyarázat:

F1: *M. sp.*, Felsőtárkány 1.

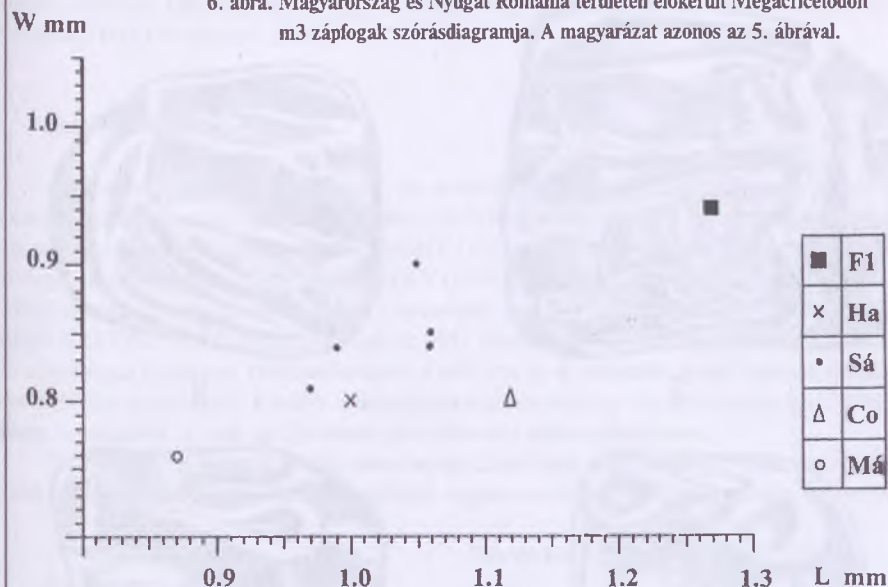
Ha: *M. minor*, Hasznos, KORDOS, 1986 adatai alapján

Sá: *M. minor*, Sámsonháza

Co: *M. crisiensis*, Comanesti, RADULESCU C. et SAMSON P. (1988) adatai alapján

Má: *M. minor*, Mátraszőlős

6. ábra. Magyarország és Nyugat Románia területén előkerült Megacricetodon m3 zápfogak szórásdiagramja. A magyarázat azonos az 5. ábrával.

2. Mátraszőlős 1-2.

A falu a Zagyva-völgy jobb oldalán található Pásztó közvetlen közelében. A „terresztrikus szarmata képződmények” legjobb feltárása az ún. Rákóczi-kápolna alatti földút bevágásában található. Itt a szárazföldi és az édesvízi puhatestű-maradványok dúsulását már HORUSITZKY (1942) leírta. A szelvény újrazivsgálatát a szerző kezdeményezte 1998-ban. A csontmaradványokat az 1. lelőhelyen egy diatomás agyagréteg és egy zöld agyagréteg tartalmazza. A 2. lelőhely esetében ugyancsak egy lignitréteg alatti zöld agyag tartalmazza az ősmaradványokat. A két lelőhely anyagában lényeges különbségeket nem találtunk, így azok egykorúnak tekinthetők. Összesen 4 tonna üledék iszapolása után a két lelőhely rágcsgálóinak és nyúl-féléinek összevont listája a következő:

<i>Eurolagus fontannessi</i>	
<i>Spermophilinus bredai</i>	(9. ábra)
<i>Muscardinus aff. sansaniensis</i>	
<i>Eliomys truci</i>	(17. ábra)
<i>Bransatoglis sp. (?)</i>	
<i>Eomyops oppligeri</i>	(28. ábra)
<i>Keramidomys mohleri</i>	(27. ábra)
<i>Democricetodon mutilus</i>	
<i>Democricetodon cf. freisingensis</i>	
<i>Megacricetodon minor</i>	
<i>Cricetodon cf. hungaricus</i>	
<i>Eumyarion latior</i>	
<i>Anomalomys gaudryi</i>	

7

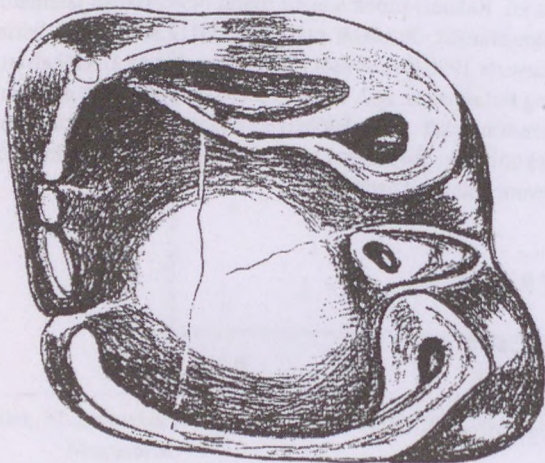
8

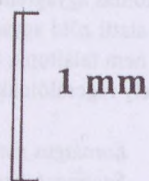
9

10

11

7. ábra. *Forsythia gaudryi* M 1-2, Egerboes

8. ábra. *Palaeosciurus* sp. M 1-2, Felsőtárkány 3/2

9. ábra. *Spermophilinus bredai* m1, Mátraszőlös 2.

10. ábra. *Palaeosciurus* sp. m 1-2, Felsőtárkány 3/2

11. ábra. *Palaeosciurus* sp. ? m1-2, Egerboes.

A gazdag puhatestű-fauna késő bádeni korú (KÓKAY J. in GÁL et al 1999, 2000). A mátraszölősi lelőhelyek ritkaságszámba menő ősmadár-anyagot is szolgáltatottak, többek között flamingóféle csontjaival (GÁL et al 1999, 2000).

Felsőtárkány

A település Egertől Északra fekszik. Az eróziós árkok által feltárt szarmata szárazulati üledékeket a falu északi peremén már SCHRETER (1913) leírta. A rétegsorból gyűjthető szárazulati és édesvízi puhatestűek első feldolgozását SÜMEGHY (1924, 1925) tette közzé. A gazdag és jó megtartású növényi lenyomat-együttest ANDREÁNSZKY (1954, 1958), ANDREÁNSZKY G. et S. KOVÁCS É. (1955) dolgozta fel. Az iszapolás nélkül – elsősorban Legányi Ferenc által – gyűjtött ősgérinces anyag listáját KRETZOI (1982) publikálta: *Galerix éhiki*, *Pliopithecus sp.*, *Chloromys minutus*, *Leptodontomys sp.*, *Amphilagus fontannesii*, *Proboscidea indet.*, *Cervavitus sp.* A lelőhelyek terepi kutatása sajnálatos módon 1950-ben megszakadt. Később a feltártságot biztosító eróziós árkokat részben feltöltötték és a területet erdősítették is, ami az őslénytani kutatómunkát erősen akadályozta.

1999-ben és 2000-ben a szerző, valamint egy diákbrigád talált ismét csontmaradványokat tartalmazó rétegeket a helyszínen. Az eddig gyűjtött rágsálómaradványok előzetes listája a következő:

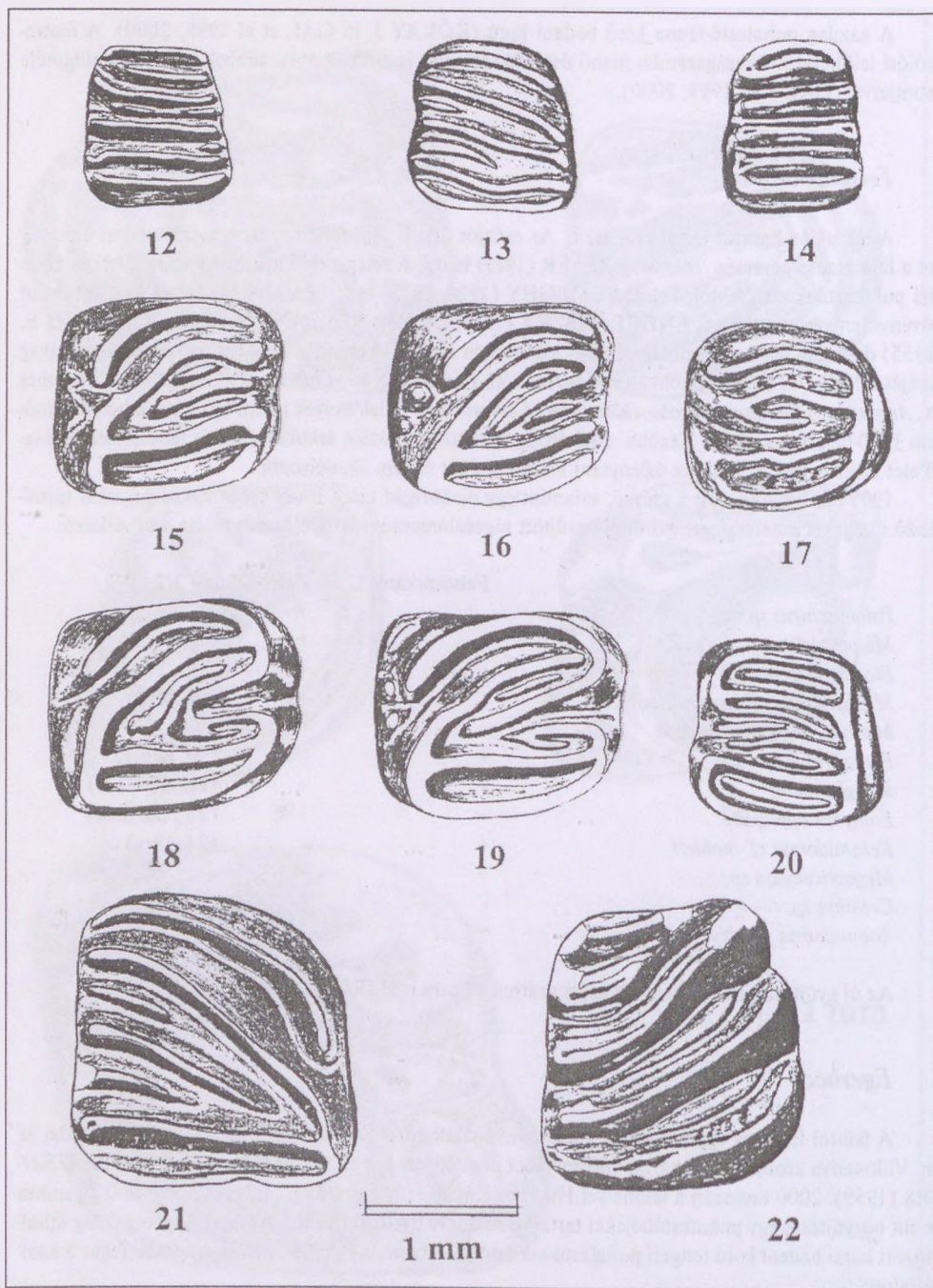
	Felsőtárkány 1.	Felsőtárkány 3/2.
<i>Palaeosciurus sp.</i>	-	+
<i>Miopetaurista sp.</i>	-	+
<i>Blackia miocaenica</i>	-	+
<i>Muscardinus aff. sansaniensis</i>	-	+
<i>Microdyromys miocaenicus</i>	-	-
<i>Paragliderulus sp.</i>	+	-
<i>Myoglis meini</i>	+	+
<i>Eomyops opligeri</i>	+	+
<i>Keramidomys cf. mohleri</i>	+	-
<i>Megacricetodon sp.</i>	+	-
<i>Collimys sp.</i>	-	+
<i>Anomalomys gaudryi</i>	+	+

Az új gyűjtésű puhatestűanyag kései szarmata korra utal (KÓKAY in HÍR et al 2001).

Egerbocs

A falutól Északra egy felhagyott kavicsbánya található a Tarnalelesz-Eger műút ÉK-i oldalán az ún. Villó-tanya közelében. A bánya szelvényéből nemtengeri puhatestű-maradványokat említett SZENTES (1959). 2000 tavaszán a lelőhelyet Hír J. és Kókay J. újrazivsgálta, melynek során 500 kg minta került begyűjtésre egy puhatestűhéjakat tartalmazó durva homokrétegből. Az üledék igen gazdag áthalmozott korai bádeni korú tengeri puhatestű-maradványokban, de e mellett néhány rágsálófogat is szolgáltatott:

<i>Palaeosciurus sp. ?</i>	(11. ábra)
<i>Forsythia gaudryi.</i>	(7. ábra)
<i>Megacricetodon sp.</i>	(46. ábra)
<i>Democricetodon sp.</i>	

12. ábra. *Muscardinus sansaniensis* m1, Sámsonháza
 13. ábra. *Muscardinus* aff. *sansaniensis* M1, Mátraszőlös 2.
 14. ábra. *Muscardinus* aff. *sansaniensis* m1, Felsőtárkány 3/2
 15-16. ábrák. *Miodyromys aegercyi* M 1-2 zápfogak,
 Sámsonháza

17. ábra. *Eliomys truci* M1-2, Mátraszőlös 2.
 18-19. ábra. *Miodyromys* sp., M 1-2 zápfogak, Sámsonháza.
 20. ábra. *Paraglitulus* sp. M1 zápfog, Felsőtárkány 1.
 21-22. ábrák: *Myoglis meini* M1 (balra) és m1 (jobbra),
 Felsőtárkány 3/2.

Az édesvízi puhatestűanyag töredékes és csak néhány taxont tartalmaz (KÓKAY J. szóbeli közlés), így a lelőhely kora egyelőre bizonytalan.

Rendszertani adatok

A leletanyag részletes és teljességre törekvő szisztematikus leírását e helyen terjedelmi okokból nem tudjuk nyújtani, csupán a jellegzetesebb és a problematikusabb taxonokra koncentrálhatunk. A részletes leírásokat a már publikált magyar nyelvű közleményekben közzeltük, valamint a készülő angol nyelvű cikkekben is publikálni fogjuk.

Ordo: **Rodentia** BOWDICH, 1821

Familia: **Sciuridae** GRAY, 1821 (mókusfélék)

Genus: *Palaeosciurus* POMEL, 1853

Palaeosciurus sp. 8., 10. ábra és

Palaeosciurus sp. ? 11. ábra

Egy nagy termetű m 1-2 zápfog (2.77 x 3.12) került elő Egerbocsról, továbbá 5 fogat szolgáltatott a Felsőtárkány 3/2. lelőhely, melyeknek ugyanakkor már némileg kisebbek a méretei (M1-2: 1.71 x 1.99, p4: 1.68 x 1.57, m1: 1.75 x 1.88, m2: 1.95 x 2.05, m3: 2.32 x 1.92). A fogak morfológiája megfelel a ma is élő *Sciurus vulgaris* (mókus) fogainak. A fogzománc sima.

A *Sciurus* nemzetség első előfordulása a pliocénből (MN 14) ismert, ugyanakkor a *Palaeosciurus* fajok már a korai miocénben (MN 4) kihaltak DE BRUIJN (1999) szerint. Más részről svájci adatok azt bizonyítják, hogy a *Palaeosciurus* genus az MN 5 és MN 6 zónák faunáiban még előfordul (ENGESSER et al 1981, BOLLIGER 2000). A felsőtárkányi fauna ezeknél valószínűleg fiatalabb (MN 7-8), így a mókusfaj jelenléte egyelőre nehezen magyarázható. A leletek rendszertani helyzetének tisztázása egy gazdagabb anyag birtokában feltehetően lehetséges lesz.

family: **Gliridae** THOMAS 1897 (pele-félék)

subfamily: **Glirinae** THOMAS 1897

genus: **Muscardinus** KAUP 1829

Muscardinus sansaniensis (LARTET, 1851) 12. ábra és

Muscardinus aff. sansaniensis 13., 14. ábrák

A Sámsonházáról ismert egyetlen m1 morfológiája (12. ábra) közel áll a Dévényújfaluról (=Devinska Nová Ves =Neudorf) (SCHAUB et ZAPFE, 1953) leirt *M. sansaniensis*-hez, ugyanakkor egyszerűbb, mint a *M. cf. sansaniensis* Puttenhamből (WU, 1990) és komplexebb, mint a *M. aff. sansaniensis* Anwilból (ENGESSER, 1972). A Mátraszőlősről ismert M1 zápfog, valamint a Felsőtárkány 3/2-ről előkerült M1 töredék megfelel a *M. aff. sansaniensis* fajnak.

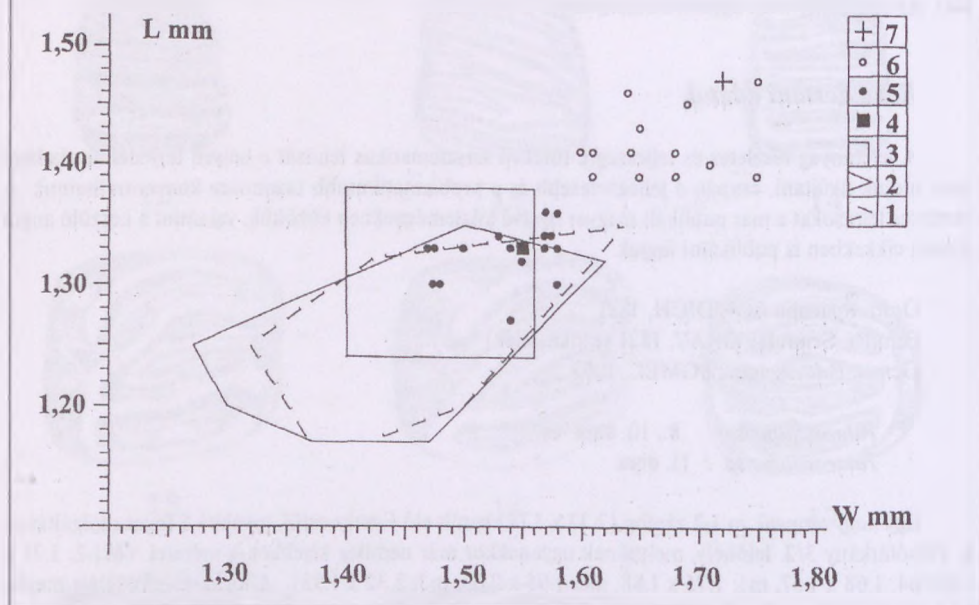
genus: **Miodyromys** KRETZOI 1943

Miodyromys aegercii (BAUDELOT, 1972) 15., 16. ábrák és

Miodyromys sp. 18., 19. 23. ábrák

Sámsonházáról a két faj gazdag leletanyaga került elő, de a korrekt szétválasztás csak a M 1-2 zápfogak esetében lehetséges. A legfontosabb alaktani különbségek a következők.

23. ábra: Néhány európai *Miodromys* M 1-2 zápfog hosszúság és szélesség adatainak szórásdiagramja

Magyarázat:

- 1: *M. aegercii*, Sandelzhausen M2, MAYR (1979) adatai alapján
- 2: *M. aegercii*, Sandelzhausen M1, MAYR (1979) adatai alapján
- 3: *M. aegercii*, Sansan, M 1-2, BAUDELLOT (1972) adatai alapján

- 4: *M. aegercii*, Sámsonháza 0
- 5: *M. aegercii*, Sámsonháza III
- 6: *M. sp.*, Sámsonháza III
- 7: *M. aegercii*, Luc-sur-Orbieu, A GUILAR (1980) adatai alapján

méretük (23. ábra)

anteroloph-protoloph kapcsolat:

posterior extra redő

domináns morfortípus MAYR (1979) szerint

Miodromys aegercii

kisebb

7/18

2/18

15/18 muster 2

Miodromys sp.

nagyobb

8/13

9/13

6/13 muster 4

Ezek a különbségek aligha magyarázhatók pusztán a M1 és a M2 zápfogak pozicionális eltéréseivel, mivel az irodalomból ismert egyéb *Miodromys* populációk esetében, pl. Sandelzhausen (MAYR 1972), Vermes 1-2 (ENGESSER et al 1981) Puttenhausen (WU 1990) hasonlóan jelentős különbségeket nem találtak egy faj M1 és M2 zápfogai között.

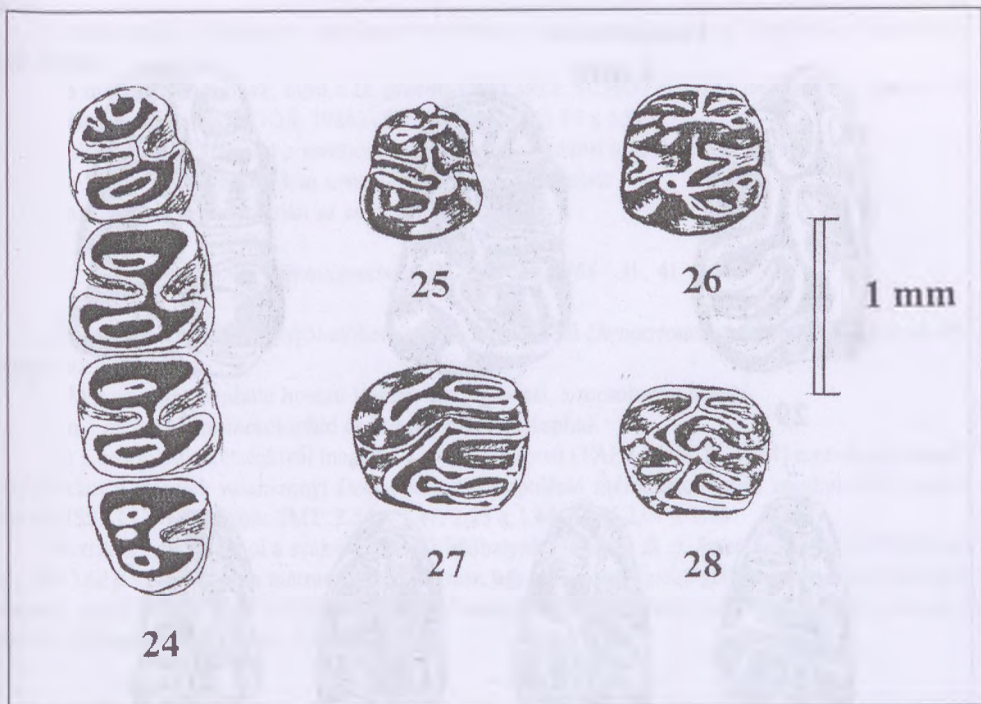
A nagyobb termetű *Miodromys sp.* rendszertani helyzete bizonytalan. Egy hasonló méretű M2 zápfogat közölt (AGUILAR 1980, Pl. 4., fig. 8.) a franciaországi Luc-sur-Orbieu-ból és *M. aegercii*-ként határozta meg.

Familia: Eomyidae DEPERÉT et DOUXAMI, 1902

Genus: Eomyops ENGESSER, 1979

Eomyops opligeri ENGESSER, 1990 25., 26., 28. ábrák

A faj egyaránt előfordul Mátraszőlös 2. (1M1-2: 0.74 x 0.83, 2m1-2: 0.77 x 0.77, 0.8 x 0.81), valamint Felsőtárkány 3/2. anyagában (1m1: 0.87 x 0.76, 1m2: 0.87 x 0.85). A régi gyűjtésű felsőtárkányi

24. ábra. *Keramidomys mohleri* teljes alsó fogsor, Felsőtárkány 1.

25. ábra. *Eomyops opligeri* p4, Felsőtárkány 3/2.

26. ábra. *Eomyops opligeri* m1-2, Felsőtárkány 3/2.

27. ábra. *Keramidomys mohleri* M1-2, Mátraszőlös 2.

28. ábra. *Eomyops opligeri* M 1-2, Mátraszőlös 2.

anyagban ugyancsak előfordul egy p4 (0.77 x 0.71), melyet KRETZOI (1982) „*Leptodontomys* sp.” néven publikált.

A fogak méreteit AGUILAR (1982), ENGESSER (1990) and FEJFAR (1974) adataival való összevetés után úgy tűnik, hogy a magyarországi leletek jobban illenek *E. opligeri*, mint az *E. cata-launicus* mérettartományához.

Genus: *Keramidomys* HARTENBERGER, 1966

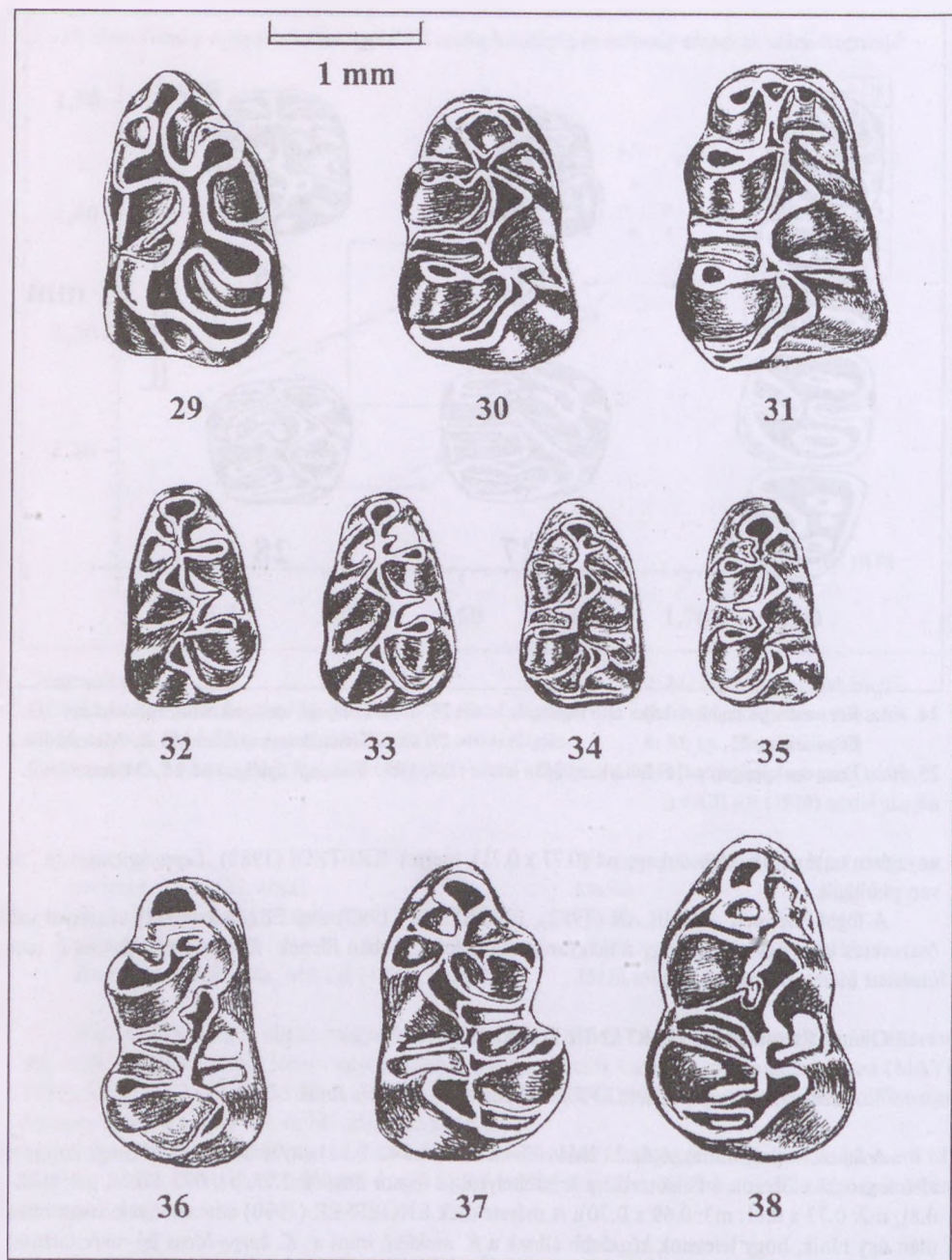
Keramidomys cf. *mohleri* ENGESSER, 1972 24., 27. ábrák

A faj előfordul Mátraszőlös 2 (2M1: 0.84 x 0.98, 0.84 x 0.97) anyagában, valamint egy komplett alsó fogsor is előkerült a Felsőtárkány 1. lelőhelyről (a fogsor hossza: 2.97, p4: 0.77 x 0.74, m1: 0.78 x 0.81, m2: 0.73 x 0.81, m3: 0.69 x 0.70). A méreteknek ENGESSER (1990) adataival való összevetése után úgy tűnik, hogy leleteink közelebb állnak a *K. mohleri*, mint a *K. karpathicus* faj mérettartományához.

Familia: *Cricetidae* ROCHEBRUNE, 1883 (hőrcsögfélék)

Genus: *Democricetodon* FAHLBUSCH, 1964

Democricetodon mutilus FAHLBUSCH, 1964 39. ábra

29. ábra. *Cricetodon cf. hungaricus* m1, Sámsonháza

30. ábra. *Collimys* sp. m1, Felsőtárkány 3/2.

31. ábra. *Democricetodon cf. freisingensis* m1, Mátraszőlős 2.

32., 33. ábrák. *Megacricetodon minor* m1 zápfogak, Sámsonháza

34., 35. ábrák. *Megacricetodon minor* m1 zápfogak, Mátraszőlős 2.

36. ábra. *Eumyarion aff. bifidus* m1, Hasznos.

37. ábra. *Eumyarion medius* m1, Sámsonháza

38. ábra. *Eumyarion latior* m1, Mátraszőlős 1.

A mátraszőlősi faunában 5 zápfogat határoztunk meg *D. mutilus*-ként a következő jellegzetességek alapján:

- a méretek nagyobbak, mint a *D. gracilis* (WU 1982, SCHÖTZ 1993), de kisebbek, mint a *D. hasznosensis* (KORDOS, 1986) (Fig. 39.). (1M1: 1.75 x 1.12)
- nincs elülső kapcsolat a protocone és a paracone között a M1 moláris koronáján
- a M1 és a M2 zápfogakon a mesolophe közepesen fejlett
- az alsó m3 fog koronáján az entoconid jól fejlett.

Democracetodon cf. freisingensis FAHLBUSCH, 1964 31., 41. ábra

A Mátraszőlős 2. lelőhelyről előkerült nagyobb termetű *Democracetodon* faj lényeges alaktani jellemzői az alábbiak:

- M1: az anterolophule hosszú labiális eperont visel, a mesolophe hosszú
- m1, m2: hosszú mesolophid és hosszú ectomesolophid.

Ez a morfológia kétségtől megfelel a *D. freisingensis* (FAHLBUSCH, 1964) eredeti leírásának, ugyanakkor a méretek valamennyi *Democracetodon* populáció mérettartományát meghaladják, melyeket HEISSIG (1995) közölt. 2M1: 2.34 x 1.47, 2.25 x 1.44, 1m1: 2.07 x 1.36.

Metrikus szempontból a svájci Vermes 2 lelőhelyről előkerült *D. cf. freisingensis* (ENGESSER et al, 1981) áll a legközelebb a mátraszőlősi fogakhoz, ugyanakkor a morfológiában jelentős különbségek vannak, mivel a svájci M1, M2 fogakon nincs hosszú labiális eperon és hosszú mesolophe, valamint az m1 zápfog mesolophidja is rövidebb.

Genus: *Megacricetodon* (FAHLBUSCH, 1964)

Megacricetodon minor (LARTET, 1851)

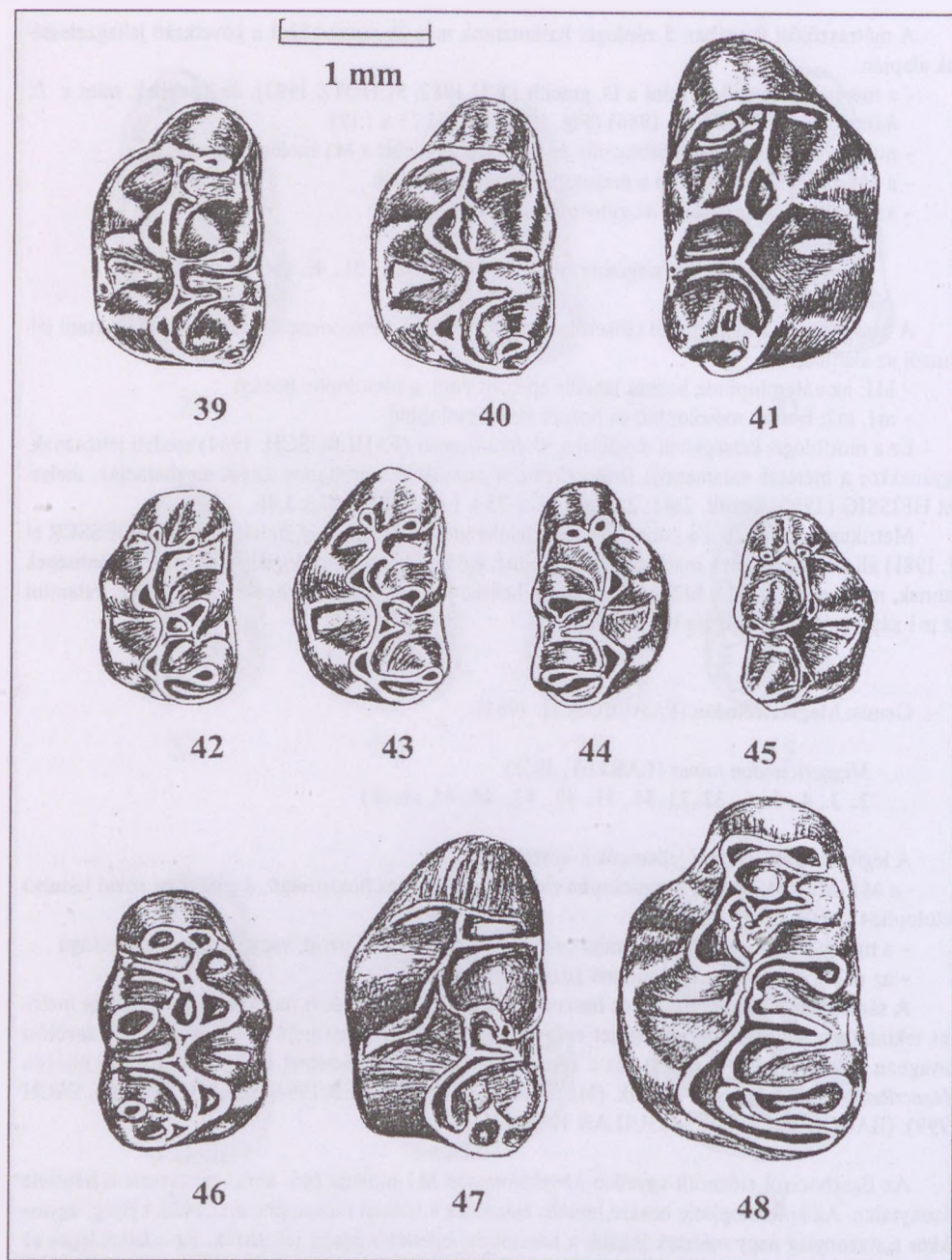
2., 3., 4., 5., 6., 32., 33., 34., 35., 42., 43., 44., 45. ábrák)

A legfontosabb alaktani jellemzők a következők:

- a M1 -M2 zápfogakon a mesolophe rövid, vagy közepes hosszúságú, a paracone rövid hátulso ectolophe-t visel
- a m1 -m2 zápfogak anteroconidja osztatlan, a mesolophid rövid, vagy közepes hosszúságú
- az m2 linguális anterocingulum a közepesen fejlett.

A sámsonházai, mátraszőlősi és hasznosi populációk között sem morfológiai, sem pedig metrikus tekintetben lényeges különbségeket nem találtunk. (A két kistermetű M1 zápfog a mátraszőlősi anyagban erősen erodált, 2. ábra). Ez a kép megfelel a svájci, dél-német és francia középső miocén *Megacricetodon minor* populációknak (HEISSIG 1989, BOLLIGER 1994, BOLLIGER 2000, SACH 1999), (BAUDELLOT 1972), (AGUILAR 1980).

Az Egerbocsról előkerült egyetlen *Megacricetodon* M1 moláris (46. ábra) rendszertani helyzete bizonytalan. Az anterolophule hosszú labiális spurja és a hosszú mesolophe archaikus bélyeg, ugyanakkor a viszonylag nagy méretek inkább a nemzetség fejlettebb fajaira jellemzők. Ez a látszólagos elentmondás is csak egy gazdagabb leletanyag birtokában lenne feloldható. Felsőtárkány 1-ről gyűjtött két nagyméretű zápfog hasonlóan talányos. Mindezidáig nincsenek biztos adataink a Kárpát-medencéből a Nyugat-Európában jól ismert *Megacricetodon bavaricus* -*M. germanicus* fejlődési vonal képviselőiről.

39. ábra. *Democricetodon mutilus* M1, Mátraszőlös 2.

40. ábra. *Democricetodon hasznosensis* M1, Hasznos

41. ábra. *Democricetodon* cf. *freisingensis*,
Mátraszőlös 2.

42., 43. ábrák. *Megacricetodon minor* M1 zápfogak,
Sámsonháza

44., 45. ábrák. *Megacricetodon minor* M1 zápfogak,
Mátraszőlös 2.

46. ábra. *Megacricetodon* sp. M1, Egerbocs.

47. ábra. *Collinys* sp. M1, Felsőtárkány 3/2.

48. ábra. *Eumyarion medius* M1, Mátraszőlös 2.

Genus: *Cricetodon*

Cricetodon cf. hungaricus (KORDOS, 1986) 29., 50., 51., 52. ábrák

Az először Hasznosról előkerült nagytermetű hörcsögfélét KORDOS (1986) először *Deperetomys hagni hungaricus* néven írta le. Az európai és anatóliai *Cricetodon* és *Deperetomys* anyagok revíziója során DE BRUIJN et al (1993) az anyagot átvértékelték és *Cricetodon hungaricus*-ként határozták meg. Hasznoshoz képest a sámsönházai *Cricetodon* fogak morfológiái egyszerűsödést mutatnak, mivel a felső M1, M2 zápfogakon a zárt központi gyűrű már hiányzik és a mesolophe is rövidebb. Az alsó molárisok koronáin a mesolophid és az ectomesolophid ugyancsak rövidebb. A mátraszőlősi M1, M2 zápfogakon ugyanakkor jól fejlett centrális gyűrűket látunk (50. ábra). A három leletanyag méretbeli jellemzői között nincsenek lényeges különbségek. A két új lelőhely anyaga a *C. hungaricus* helyi továbbfejlődésének tekinthető.

Felsőtárkány (MN 7-8) és Rudabánya (MN 9) faunáiban a *Cricetodon* fajok már hiányoznak.

Genus: *Eumyarion* THALER, 1966

Eumyarion aff. bifidus FAHLBUSCH 36. ábra és

Eumyarion medius (LARTET 1851) 37. ábra és

Eumyarion latior (SCHAUB et ZAPFE 1953) . 38. ábra

KORDOS (1986) két darab kisméretű és erősen megnyúlt fogat írt le Hasznosról *E. aff. bifidus* néven. A sámsönházai faunában talált egyetlen *E. medius* m1 már nagyobb (2.00 x 1.27), a Mátraszőlősről előkerült *E. latior* fogak, pedig európai kitekintésben is igen nagy termetűek (Eg. 3m1: 2.09 x 1.40, 2,31 x 1.4, 2.38 x 1.48). A dél-német és svájci gazdag *Eumyarion* populációkban a fogak méreteinek általános növekedése tapasztalható a középső miocén során (BOLLIGER 1994). Magyarországon a legfiatalabb *Eumyarion* leletek Rudabányáról kerültek elő (MN 9) (KORDOS szóbeli közlés).

Genus: *Collimys* DAXNER-HÖCK, 1972

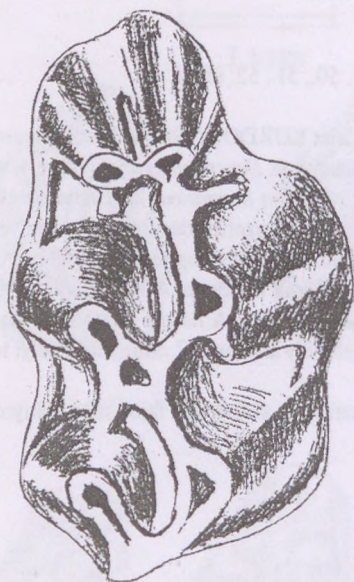
Collimys sp. 30., 47. ábra

A 2000. évi felsőtárkányi ásatás során a 3/2. lelőhelyről 17 fog került elő, mely ebbe a hörcsögnemzettségbe tartozik, és ami egyben a genus első magyarországi előfordulása. A M1 és m1 molárisok méretei a következők:

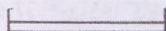
3M1 (hosszúság x szélesség): 2.13 x 1.34, 2.10 x 1.32, 2.09 x 1.33 2m1: 1.78 x 1.20, 1.85 x 1.20

A fogak brachyodontak, hasonlóan *Democricetodon* nemzettség fogaihoz. A felsőtárkányi fogak morfológiája erősen hasonlít a bajorországi *C. transversus* (HEISSIG 1995) fajhoz. A legfontosabb jellemzők röviden az alábbiak:

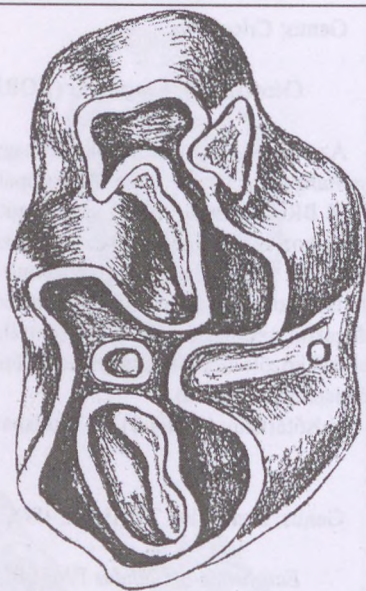
- M1 zápfogak: az anterocone osztatlan, az anterolophule labiális eperonja hosszú, a paracone rövid hátulsó ectolophe-t visel, a mesolophe közepesen fejlett, a metacone, metalophule és posterolophe zárt gyűrűt formál a fogkorona hátulsó részén.
- M2 zápfogak: az antero-lingvális protolophule hiányzik, a paracone hátulsó ectolophe-ja közepesen fejlett, a mesolophe közepesen fejlett, a M1 zápfogakhoz hasonlóan zárt hátulsó gyűrű fejlődött ki.
- m1 zápfogak: két tagból álló anteroconid, és két részes, V-alakú anterolophulid, a mesolophid hosszú, az ectomesolophid rövid

49

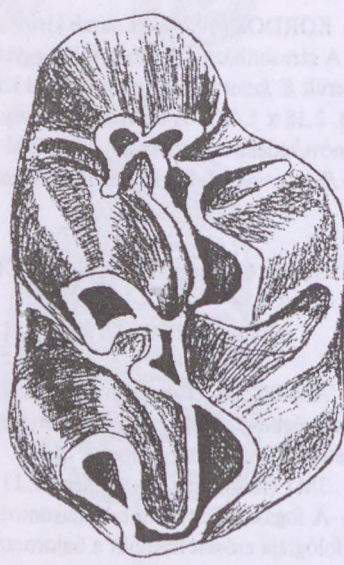
1 mm

50

51

52

49. ábra. *Cricetodon hungaricus* M1, Hasznos

50. ábra. *Cricetodon cf. hungaricus* M1, Mátraszőlös 2.

51., 52. ábrák. *Cricetodon cf. hungaricus* M1 zápfogak,
Sámsonháza

- m2 zápfogak: az antero-lingvális protolophulid hiányzik, a mesolophid és az ectomesolophid hosszú
- m3 zápfogak: elnyújtott alak, hosszú mesolophid, az antero-lingvális protolophulid megvan, az ectomesolophid hiányzik.

A 2000. évi ásatás Felsőtárkány 3/2 gyűjtési pont 370 kg tömegű próbamintájában a *Collimys* faj az egyetlen és kizárólagos hörcsögféle volt. 2001 májusában a szerző ugyaninnen egy tonnát gyűjtött be, melyből 45 hörcsögfog került elő. Ezek közül mindössze egyetlen M2 sorolható az *Eumyarion* nemzet-ségbe, a többi lelet kivétel nélkül *Collimys*. Ez azért figyelemre méltó, mivel a *Collimys* nemzetség Spanyolországban és Franciaországban teljesen ismeretlen. Svájci, dél-német és osztrák lelőhelyeken ritka szí-nező elem (KÁLIN, 1999), hogy valamely faunában domináns legyen, arra mindezidáig nincs példa. Felsőtárkány az első bizonyíték arra, hogy a Kárpát-medence kései szarmatájában egy kifejezett *Collimys*-invázió történt. Az esemény klimatikus és ősföldrajzi összefüggéseinek feltárása a jövő feladata.

Következtetések

A szerző az Észak Magyarországon elterjedt Sajó Völgyi Formáció, vagy nem tengeri szarmata néven ismert képződmények szisztematikus gerinces őslénytani vizsgálatának első eredményeit kíván-ta közzélni. Ezek csak a kezdeti elemei egy lehetséges középső miocén szárazulati rétegtani rendszer-nek, melyet reményeink szerint a jövőben ki lehet dolgozni. Az eddigi gyűjtő- és feldolgozómunka leg-fontosabb eredményei az alábbiak.

A korábbi kutatók által „terresztrikus szarmata” néven leírt képződmények nem kizárólag szar-mata korúak. Egy részük középső- és késő bádeni. A meghatározás részben az általunk feldolgozott le-lőhelyek gazdag molluszkafaunáján alapul, melyeket Kókay József dolgozott fel, részben pedig a Kő-zépső Paratethys rétegtani felosztása és az MN zónák eddig elfogadott korrelációján (STEININGER 1999).

A tanulmányozott gerinces faunában *Megacricetodon minor* és *Cricetodon hungaricus* vagy *C. cf. hungaricus* állandó elemek Hasznoson, Sámsonházán and Mátraszőlősen. Hasznos és Sámsonháza minden valószínűséggel az MN 6 zónába sorolható. Mátraszőlős valamivel fiatalabbnak tűnik (MN 7/8 zóna idősebb része).

Az említett faunákon kívül *Megacricetodon minor* and *Cricetodon sp.* együttesen fordult elő a ro-mániai Tasád leletanyagában is (Bihar Megye, Királyerdő déli peremvidéke), melynek gazdag puhates-tűanyaga korai szarmata korú (Volchyniai alemelet, KÓKAY J. szövege közlés). Az ezidáig publikátal-an lelőhely feltárását Dr. Venczel Márton, a nagyváradi Körösvidéki Múzeum – Muzeu Tarii Crisurilor – osztályvezetője végzi. A lelőhely rágcsláló-anyaga jelen sorok írójának feldolgozása alatt áll.

Az MN 7/8 gerinces zóna időtartama alatt (valószínűleg a kései szarmata során) alapvető válto-zás történt a rágcslálófaunában. Az ezidáig állandó *Megacricetodon minor* és *Cricetodon* végleg eltűnt. Felsőtárkány 3/2 faunájában a *Collimys sp.* a domináns hörcsög. A fiatalabb Felsőtárkány 1. lelőhelyen egy viszonylag nagy termetű *Megacricetodon sp.* két foga került elő, melynek rendszertani helyzete bi-zonytalan.

A felsőtárkányi faunában egyébként már több olyan elem is van (*Paraglitulus sp.*, *Myoglis meini*, *Eumyarion sp.*), melyek a korai pannon korú (MN 9) rudabányai faunával közösek.

IRODALOM

AGUILAR J.

- 1980: Rongeurs du Miocene Inferieur et Moyen en Languedoc. Leur apport pour les correlations marin - continental et la stratigraphie. - *Paleovertebrata*, 9 (6): 155 -203.

ANDREÁNSZKY G.

- 1954: Ősnövénytan.- Akadémiai Kiadó, Budapest, 320 pp.

ANDREÁNSZKY G.

- 1958: Die Flora der Sarmatischen Stufe in Ungarn, - Akadémiai Kiadó, Budapest, 360 pp.

ANDREÁNSZKY G. et S. KOVÁCS É.

- 1955: Gliederung und Ökologie der jungeren tertiarfloren Ungarns. - Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, 44 (1): 42 -55.

BALOGH K. -RÓNAI A.

- 1965: Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozatához. L -34 -III. Eger.- MÁFI, Budapest, p. 1 -173.

BAUDELLOT S.

- 1972: Etude des chiropteres insectivores et rongeurs du miocene de Sansan (Gers).- These l' Université Paul Sabatier de Toulouse, 364 pp

BOLLIGER T.

- 1994: Die Obere Süßwassermolasse in Bayern und der Ostschweiz: bio- und lithostratigraphische Korrelationen.- Mitt. Bayer. Staatsslg. Paläont. hist. Geol., 34: 109 -144.

BOLLIGER T.

- 2000: Wiesholz (canton of Schaffhausen, Switzerland), a peculiar mammal fauna from mica-rich sands (Upper Freshwater Molasse, Miocene, early MN6).- *Revue Paléobiol.*, 19 (1): 1-18.

DE BRUIJN H.

- 1999: Superfamily Sciuroidea.- In: RÖSSNER G. et HEISSIG K. (editors): The Miocene Land Mammals of Europe.- Verlag Dr. Friedrich Pfeil, pp. 271 -280., München

DE BRUIJN H., FAHLBUSCH V., SARAÇ G., ÜNAY E.,

- 1993: Early Miocene rodent faunas from the eastern Mediterranean area. Part II. The genera *Deperetomys* and *Cricetodon* with a discussion of the evolutionary history of the *Cricetodontini*.- *Proceedings of the Koninkl. Nederl. Akad. van Wetenschappen* 96 (2): 151 -216.

ENGESSER B.

- 1972: Die obermiozäne Säugetierfauna von Anwil (Basellend). - *Tätber. natf. Ges. Basell.*, 28: 1 -363.

ENGESSER B.

- 1990: Die Eomyidae (Rodentia, Mammalia) der Molasse der Schweiz und Savoyens.- *Schweizerische Paläont. Abh.*, 112: 1-44.

ENGESSER B., MATTER A., WEIDMANN M.

- 1981: Stratigraphie und Säugetierfaunen des mittleren Miozäns von Vermes (Kt. Jura).- *Eclogae geol. Helv.*, 74 (3): 893 -952.

FAHLBUSCH V.

- 1964: Die Cricetiden (Mamm.) der Oberen Süßwasser -Molasse Bayerns.- Bayerische Akademie der Wissenschaften, mathematisch -naturwissenschaftliche Klasse, Abhandlungen, N.f. 118: 1-136.

FEJFAR O.

- 1974: Die Eomyiden und Cricetiden (Rodentia, Mammalia) des Miozäns der Tschoslowakei.- *Palaeontographica*, Abt. A, 146 (4 -6): 100 -180.

FÜLÖP J.

- 1984: Magyarország földtani térképe.- Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest.

GÁL E., HÍR J., KESSLER E., KÓKAY J., MÉSZÁROS L., VENCZEL M.

- 1999: Middle Miocene fossils from the section at the Rákóczi Chapel at Mátraszőlös. I. Locality Mátraszőlös 1. - *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis*, 23: 33 -78.

GÁL E., HÍR J., KESSLER E., KÓKAY J., VENCZEL M.

- 2000: Middle Miocene fossils from the section of the road at the Rákóczi Chapel at Mátraszőlös. II: Locality Mátraszőlös 2. *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis*, 24: 39 -75.

HÁMOR G.

- 1985: Geology of the Nógrád -Cserhát area.- *Geologica Hungarica*, Series Geologica, 22: 1 -307.

HÁMOR G.

- 1998: A magyarországi miocén rétegtana.- in: BÉRCZI I. -JÁMBOR Á. (szerk.): Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana.- *MOL Rt., MÁFI*, Budapest, p. 437 -452.

HEISSIG K.

- 1995: Die Entwicklung der großen Democricetodon -Arten und die Gattung Collimys (Cricetidae, Mamm.) im späten Mittelmiozän. - *Mitt. Bayer. Staatsslg. Paläont. hist. geol.* 35: 87 -108.

HIR J. -KÓKAY J. -MÉSZÁROS L. -VENCZEL M.

- 1998: Middle Miocene molluscs and vertebrate fossils from the Oszkoruzsa Valley at Sámsonháza.- *Annales of the Nógrád County Museums*, 22: 171 -204.

HÍR J. -KÓKAY J. -VENCZEL M. et GÁL E. -KESSLER E.

- 2001: A preliminary report on the revised investigation of the paleontological locality -complex „Güddör-kert” at Felsőtárkány, Northern Hungary.- *Folia Hist. -nat. Mus Matraensis*, 25: 41-64.

HORUSITZKY F.

- 1942: Geologische Studien aus dem Südlichen Cserhát. - Magyar Királyi Földtani Intézet Jelentése az 1936 -38 -as évekről II, pp. 561 -624.

KÄLIN D.

- 1999: Tribe Cricetini. IN: RÖSSNER G. et HEISSIG K. (editors): The Miocene Land Mammals of Europe.- Verlag Dr. Friedrich Pfeil, München, pp. 373 -387.

KORDOS L.

- 1981: The age of the Upper Miocene vertebrate locality of Hasznos in terms of mammal zonation.- Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1979. évről, pp. 459 -463.

KORDOS L.

- 1986: Upper Miocene hamsters (Cricetidae, Mammalia) of Hasznos and Szentendre: a taxonomic and stratigraphic study. - Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1984. évről, pp 538-553.

KRETZOI M.

- 1982: Funde der Hipparion -Faunen im Pannon des Karpatenbeckens. Wichtigere Streufunde aus der Wirbeltierpaläontologischen Sammlung der Ungarischen Geologischen Anstalt (7. Mitteilung). - Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése 1980. évről, pp. 385 -394.

MAGYAR I., GEARY D., MÜLLER P.

- 1999: Paleogeographic evolution of the Late Miocene Lake Pannon in Central Europe. - Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 147: 151 -167.

MAYR H.

- 1979: Gebissmorphologische Untersuchungen an miozänen gliriden (Mammalia, Rodentia) Süddeutschlands.- Thesis, pp. 280.

NOSZKY J.

- 1940: Das Cserhát Gebirge.- Geologische Beschreibung ungarischer Landschaften, 3: 1-283.

RADULESCU C. et SAMSON P.

- 1988: Les Cricétidés (Rodentia, Mammalia) du Miocène (Astaracien Supérieur) de Roumanie. - Trav. Inst. Spéol „E. Rakovitza”, 27: 67 -78.

SACH V.

- 1999: Litho- und biostratigraphische Untersuchungen in der Oberen Süßwassermolasse des Landkreises Biberach a. d. Riß (Oberschwaben). - Stuttgarter Beiträge zur Naturkunde, Ser. B, 276: 1 -167.

SCHAUB S. et ZAPFE H.

- 1953: Die Fauna der Miozänen Spaltenfüllung von Neudorf an der March (SCR.).- Sitzungsberichte österreichische Akademie der Wissenschaften Math.- Naturwiss. Klasse, Abt. 1, 162 (3): 181-215.

SCHÖTZ M.

- 1993: Zwei Hamsterfaunen (Rodentia, Mammalia) aus der niederbayerischen Molasse.- Mitt. Bayer. Staatsslg. Paläont. hist. Geol., 33: 155 -193.

SCHRÉTER Z.

- 1913: Eger környékének földtani viszonyai.- Magyar Királyi Földtani Intézet Jelentése 1942 -ről, pp. 130-146.

STEININGER F.

- 1999: Chronostratigraphy, Geochronology and Biochronology of the Miocene „European Land Mammal Mega -Zones” (ELMMZ) and the Miocene „Mammal -Zones (MN -zones). - In: RÖSSNER G. et HEISSIG K. (editors): The Miocene Land Mammals of Europe.- Verlag Dr. Friedrich Pfeil, pp. 9 -24.

SÜMEGHY J.

- 1923: Über die tertiäre Fauna der Umgebung von Felsőtárkány. - Földtani Közlöny, 53: 156 -158.

SÜMEGHY J.

- 1924: Sarmatische Schneckenfaunen am Fusse d. Mátra und Bükk -Gebirges.- Földtani Közlöny, 54: 177.

SZENTES F.

- 1959: Compte Rendu du Levé des Environs d' Egercsehi. - Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1955 -56 -évről, pp. 357 -358.

WU W.

- 1982: Die Cricetiden (Mammalia, Rodentia) aus der Oberen Süßwasser -Molasse von Puttenham (Niederbayern).- Zitteliana, 9: 37 -80.

WU W.

- 1990: Die Gliriden (Mammalia, Rodentia) aus der Oberen Süßwasser -Molasse von Puttenham (Niederbayern).- Mitt. Bayer. Staatsslg. Paläont. hist. Geol., 30: 65 -105.

Abstract

New Middle Miocene rodent faunas from Northern Hungary

The author gives the results of a field campaign collecting microvertebrate fossils from the non-marine Middle Miocene of Northern Hungary. The campaign is organised with the help of the Hungarian National Science Fund (OTKA T029148). During the course of it a great deal of sample was washed and sieved. The collected finds were given for specialists: József Kókay: molluscs, Árpád Dávid and Mariann Bosnakoff: Pisces (otoliths), Márton Venczel: Amphibia, Reptilia, Erika Gál and Eugén Kessler: Aves, Lukács Mészáros: Insectivora. The elaboration of the rodents is managed by the author.

All the sampled localities come under the Sajó Valley Formation (Fig. 1.). This lithostratigraphical unit consists of a terrestrial -lacustrine series (HÁMOR, 1985). It was described as "Sarmatian terrestrial sequence" by the earlier geological literature. Middle Miocene volcanites and marine sediments are in the floor of the formation. The Sarmatian Kozárd Formation (containing "normal" Sarmatian brackish mollusc fauna) is intertongued with the Sajó Valley Formation. The overlayers are different Lower Pannonian sediments. The earlier scholars stressed the lacking of fossils in the "terrestrial Sarmatian" with the exception of sporadic nonmarine molluscs, silicified trunks, bones and leaf imprints. We tried to verify the presence of microvertebrate faunas in the formation.

1. Sámsonháza

The small village is situated in the Southeastern part of Nógrád County, ten kilometres from the town Pásztó. In the surroundings of the settlements outcrops of limestone and different calcareous sediments are well known with Early Badenian marine fauna. This series was classified as Sámsonháza Formation by HÁMOR (1985). On the top of this complex fluvial -continental sediments were described with freshwater molluscs and sporadic vertebrate fossils (SÜMEGHY 1925, NOSZKY 1940). In 1995 a diatomaceous mud layer was found with bones by Hir in the deep erosional trench "Oszkoruzsa-árok". 4 tones of this kind of sediment was washed producing the next rodent material :

Spermophilinus bredai
Muscardinus sansaniensis
Microdyromys koenigswaldi
Miodyromys aegercii
Miodyromys sp.
Megacricetodon minor
Democricetodon sp.
Cricetodon cf. hungaricus
Eumyarion medius

After the opinion of KÓKAY (in HIR et al 1998) the rich mollusc fauna of the bone-bearing layer refers to the Middle Badenian.

2. Mátraszőlős 1-2.

The small village is found in the valley of the Zagyva River close to the town Pásztó. The "terrestrial Sarmatian" sediments are exposed by the side of the dirt road below the so called "Rákóczi Chapel". Here enrichment of the freshwater and land mollusc shells were reported by HORUSITZKY (1942). The reinvestigation of the sections was initiated by Hir in 1998. The vertebrate material was found in diatomaceous clay in the section no. 1. and in green clay below a lignite seam in the section no. 2. Fundamental differences were not found between the material of the two findpoint. After the washing of 4 tonnes of sediments the following leporid and rodent species were described:

<i>Eurolagus fontannesi</i>	
<i>Spermophilinus bredai</i>	(Fig. 9.)
<i>Muscardinus aff. sansaniensis</i>	
<i>Eliomys truci</i>	(Fig. 17.)
<i>Bransatoglis sp. (?)</i>	
<i>Eomyops opligeri</i>	(Fig. 28.)
<i>Keramidomys mohleri</i>	(Fig. 27.)
<i>Democricetodon mutilus</i>	
<i>Democricetodon cf. freisingensis</i>	
<i>Megacricetodon minor</i>	
<i>Cricetodon cf. hungaricus</i>	
<i>Eumyarion latior</i>	
<i>Anomalomys gaudryi</i>	

The mollusc fauna refers to the Late Badenian.

Felsőtárkány

The village is situated North from the town Eger. The Sarmatian nonmarine series of the Northern margin of the settlement (outcropped by erosional trenches) was first described by SCHRETER (1913). The freshwater and land molluscs of the locality were primarily elaborated by SÜMEGHY (1924, 1925). The eminent plant fossil material was published in the monography of ANDREÁNSZKY (1958). The list of the vertebrate fossils (collected without washing) was given by KRETZOI (1982): *Galerix éhiki*, *Pliopithecus sp.*, *Chloromys minutus*, *Leptodontomys sp.*, *Amphilagus fontannesi*, *Proboscidea indet.*, *Cervavitus sp.* Unfortunately the field investigation of the locality complex was broken in 1950.

Bone-bearing layers Felsőtárkány 1. and Felsőtárkány 3/2. were found again in 1999 and 2000 by Hir and a group of students. The preliminary list of the rodents is the following:

	Felsőtárkány 1.	Felsőtárkány 3/2.	
<i>Palaeosciurus sp.</i>	-	+	
<i>Miopetaurista sp.</i>	-	+	
<i>Blackia miocaenica</i>	-	+	
<i>Muscardinus aff. sansaniensis</i>	-	+	(Fig. 14.)
<i>Microdyromys miocaenicus</i>	-	-	
<i>Paraglitulus sp.</i>	+	-	(Fig. 20.)

<i>Myoglis meini</i>	+	+	(Figs. 21., 22.)
<i>Eomyops oppligeri</i>	+	+	(Figs. 25., 26.)
<i>Keramidomys cf. mohleri</i>	+	-	(Fig. 24.)
<i>Megacricetodon sp.</i>	+	-	
<i>Collimys sp.</i>	-	+	
<i>Anomalomys gaudryi</i>	+	+	

The rich mollusc fauna refers to the Late Sarmatian (KÓKAY in HÍR et al 2001).

Egerbocs

An inactive gravel pit is found E from the village by the side of the road Tarnalelesz -Eger.

Nonmarine molluscs were reported from this section by SZENTES (1959). In 2000 the pit was reinvestigated by János Hir and József Kókey and 500 kg sample was collected from a coarse grained sand layer bearing mollusc shells. The sediment is very rich in reworked Early Badenian marine fossils, but produced only few rodent molars:

<i>Palaeosciurus sp. ?</i>	(Fig. 11.)
<i>Forsythia gaudryi.</i>	(Fig. 7.)
<i>Megacricetodon sp.</i>	(Fig. 46.)
<i>Democricetodon sp.</i>	

The freshwater mollusc material is fragmentary and consists of few species (KÓKAY personal communication). The age of this locality is uncertain.

Systematical informations

<i>Palaeosciurus sp.</i>	Figs. 8., 10.and
<i>Palaeosciurus sp. ?</i>	Fig. 11.

A large sized m 1-2 molar (2.77 x 3.12) was found at Egerbocs and 5 cheek teeth are known from Felsőtárkány 3/2 with smaller measurements (M1-2: 1.71 x 1.99, p4: 1.68 x 1.57, m1: 1.75 x 1.88, m2: 1.95 x 2.05, m3: 2.32 x 1.92). The morphology refers to the recent *Sciurus vulgaris*. The enamel is smooth.

The first representatives of the *Sciurus* genus appeared in the Pliocene (MN 14) and the *Palaeosciurus* species disappeared during the Early Miocene (MN 4) after the sense of DE BRUIJN (1999). On the other hand there are data from Switzerland on the presence of *Palaeosciurus* in the MN 5 and MN 6 faunas (ENGESSER et al 1981, BOLLIGER 2000). The material of Felsőtárkány is certainly younger (MN 7 -8) and the presence of a tree squirrel is difficult to explain.

<i>Muscardinus sansaniensis</i> (LARTET, 1851)	Fig. 12. and
<i>Muscardinus aff. sansaniensis</i>	Figs. 13., 14.

The morphological pattern of the only m1 from Sámsonháza (Fig. 12.) is close to *M. sansaniensis* from Devinska Nová Ves (=Neudorf, =Dévényüjfalu) (SCHAUB et ZAPFE, 1953), but more simple than *M. cf. sansaniensis* from Puttenham (WU, 1990) and more complex than *M. aff. sansaniensis* from Anwil (ENGESSER, 1972). The M1 molar from Mátraszőlös (Fig. 13.) and an M1 fragment from Felsőtárkány 3/2 refers to *M. aff. sansaniensis*.

Miodyromys aegercii (BAUDELLOT, 1972) Figs. 15., 16. and
Miodyromys sp. Figs. 18., 19. 23.

A relatively rich material of the two species was found at Sámsonháza, but the correct separation of them is possible only in the case of the M 1-2 molars.

The most important morphological differences are the following:

	<i>Miodyromys aegercii</i>	<i>Miodyromys sp.</i>
measurements (Fig.23.)	smaller	larger
anteroloph -protoloph connection:	7/18	8/13
posterior extra ridge	2/18	9/13
dominant morphotype after MAYR (1979)	15/18 muster 2	6/13 muster 4

This difference can't be the result of the disparity between the M1 and M2 molars, because similarly considerable differences were not found between the dimensions of the two molars in the other *Miodyromys* populations, eg. in the materials of Sandelzhausen (MAYR 1972), Vermes 1-2 (ENGESSER et al 1981) Puttenham (WU 1990).

The systematic position of the larger *Miodyromys sp.* is uncertain. An M2 molar with similar dimensions was published by AGUILAR (1980, Pl. 4., fig. 8.) from Luc-sur-Orbieu determined as *M. aegercii*.

Eomyops oppligeri ENGESSER, 1990 Figs. 25., 26., 28.

The species occurred in Mátraszőlös 2. (1M1-2: 0.74 x 0.83, 2m1-2: 0.77 x 0.77, 0.8 x 0.81) and in Felsőtárkány 3/2. (1m1: 0.87 x 0.76, 1m2: 0.87 x 0.85). In the old collection of Felsőtárkány there is a p4 (0.77 x 0.71) described as "*Leptodontomys sp.*" by KRETZOI 1982.

Compared to the data of AGUILAR (1982), ENGESSER (1990) and FEJFAR (1974) the measurements of the Hungarian finds are relatively small and fit better to the range of *E. oppligeri*, than *E. cataunica*.

Keramidomys cf. mohleri ENGESSER, 1972 Figs. 24., 27.

The taxon was found in Mátraszőlös 2 (2M1: 0.84 x 0.98, 0.84 x 0.97) and a complete lower tooththrow came from Felsőtárkány 1 (length of the tooththrow: 2.97, p4: 0.77 x 0.74, m1: 0.78 x 0.81, m2: 0.73 x 0.81, m3: 0.69 x 0.70). Compared to the data of ENGESSER (1990) our finds seems to be closer to the dimensions of *K. mohleri*, than *K. karpathicus*.

Democricetodon mutilus FAHLBUSCH, 1964 Fig. 39.

5 molars from Mátraszőlös were determined as *D. mutilus* after the next arguments:

- the measurements are bigger than *D. gracilis* (WU 1982, SCHÖTZ 1993), but smaller than *D. hasznosensis* (KORDOS, 1986) (Fig. 39.). (1M1: 1.75 x 1.12)
- no anterior connection between the protocone and the paracone of the M1 molar
- the mesolophe of the M1 and M2 molars is middle developed
- the entoconid is well developed in the m3 molars.

The most important morphological markers of the larger sized *Democricetodon* species from Mátraszőlös 2 are :

- M1: long labial eperon of the anterolophule and long mesolophe
- m1, m2: long mesolophid and long ectomesolophid.

This morphology unambiguously refers to the original description of *D. freisingensis* (FAHLBUSCH, 1964), but the measurements exceed the dimensions of any *Democricetodon* populations published by HEISSIG (1995). 2M1: 2.34 x 1.47, 2.25 x 1.44, 1m1: 2.07 x 1.36.

From metrical point of view the *D. cf. freisingensis* material from Vermes 2 (ENGESSER et al, 1981) is very close to our finds, but the morphology is strongly different because in the Swiss material no long labial eperon and long mesolophe in the M1, M2 molars and the mesolophid in the m1 crowns is shorter.

Megacricetodon minor (LARTET, 1851)

Figs. 2., 3., 4., 5., 6., 32., 33., 34., 35., 42., 43., 44., 45.)

The most important morphological markers are the following:

- in the M1 -M2 molars short, or middle developed mesolophe and short posterior ectoloph of the paracone
- in the m1 -m2 molars undivided anteroconid, short or middle developed mesolophid
- middle developed lingual anterocingulum in the m2 molars.

Substantial differences in the morphology and in the dimensions were not found among the populations of Sámsonháza, Mátraszőlös and Hasznos. (The two small sized M1 molars of Mátraszőlös are digested, Fig. 2.) This picture refers to the *M. minor* populations of Switzerland and Southern Germany (HEISSIG 1989, BOLLIGER 1994, BOLLIGER 2000, SACH 1999), in France Sansan (BAUDELLOT 1972) and Luc-sur-Orbieu (Aguilar 1980).

The systematic position of the only *Megacricetodon* M1 molar from Egerbocs (Fig. 46.) is uncertain. The long labial spur of the anterolophule and the long mesolophe are archaic markers, but the relatively large measurements are mainly derived characters in the genus. This contradiction is possible to solve only on the basis of a population. The two larger sized molars from Felsőtárkány I are similarly enigmatic. Up to the present we have no sure data on the presence of the *Megacricetodon* bavarius - *M. germanicus* line in the Karpathian Basin.

Cricetodon cf. hungaricus (KORDOS, 1986) Figs. 29., 50., 51., 52.

Related to the material of Hasznos the *Cricetodon* molars of Sámsonháza show a simplification in the morphology: because in the M1, M2 molars the missing of the closed central rings and shortening of the mesolophes, in the lower molars the shortening of the mesolophids and ectomesolophids. In the M1, M2 molars of Mátraszőlös the central ring is developed (Fig. 50.). Remarkable differences were not found among the dimensions of the three populations. The material of the two new localities seems to be as local descendants of *C. hungaricus*.

In the material of Felsőtárkány (MN 7-8) and Rudabánya (MN 9) the *Cricetodon* species are missing.

Eumyarion aff. bifidus FAHLBUSCH Fig. 36. and

Eumyarion medius (LARTET 1851) Fig. 37. and

Eumyarion latior (SCHAUB et ZAPFE 1953) Fig. 38.

Two small and elongated m1 were described from Hasznos as *E. aff. bifidus* by KORDOS (1986). The only *E. medius* m1 from Sámsonháza is larger (2.00 x 1.27) and the *E. latior* finds from Mátraszőlös are remarkable large (Eg. 3m1: 2.09 x 1.40, 2,31 x 1.4, 2.38 x 1.48). In the rich *Eumyarion* materials of Southern Germany and Switzerland the general increase of the dental measurements were experienced during the Middle Miocene (BOLLIGER 1994). The youngest *Eumyarion* molars in Hungary were found from Rudabánya (MN 9)(KORDOS, personal communication).

Collimys sp. Figs. 30., 47.

17 cheek teeth of this hamster were found in 2000 in Felsőtárkány 3/2. (First occurrence in Hungary.) The measurements of the M1 and m1 molars are the following:

3M1 (length x with): 2.13 x 1.34, 2.10 x 1.32, 2.09 x 1.33 2m1:1.78 x 1.20, 1.85 x 1.20

The molars are brachyodont, like the teeth of the *Democricetodon* genus. The morphology is very similar to *C. transversus* (HEISSIG 1995). The most important markers are briefly the next:

- M1 molars: undivided anterocone, long labial eperon of the anterolophule, short posterior ectolophe of the paracone, middle developed mesolophe, closed ring formed by the metacone, metalophule and posterolophe
- M2 molars: the missing of the antero -lingual protolophule, middle developed posterior ectolophe of the paracone, middle developed mesolophe, presence of closed posterior ring like in M1 molars
- m1 molars: two parted anteroconid, two parted and V-shaped anterolophulid, long mesolophid, short ectomesolophid
- m2 molars: missing of the antero -lingual protolophulid, long mesolophid, long ectomesolophid
- m3 molars: elongated shape, long mesolophid, presence of antero -lingual protolophulid, missing of ectomesolophid.

The sediments described by the earlier scholars as "terrestrial Sarmatian" are not only Sarmatian, but a part of them refers to the Middle- and Late Badenian. This determination is based on the rich mollusc fauna of our localities (elaborated by J. Kókay) and on the correlation of the MN zones and the ages of the Central Paratethys (STEININGER 1999).

Among the studied vertebrate faunas *Megacricetodon minor* and *Cricetodon hungaricus* or *C. cf. hungaricus* are characteristic and constant elements in Hasznos, Sámsonháza and Mátraszőlös. Hasznos and Sámsonháza probable refers to the MN 6 zone. Mátraszőlös seems to be younger (older part of MN 7/8 zone).

During the timeperiod of the MN 7/8 zone (probable in the Late Sarmatian) significant change taken place in the rodent fauna. *Megacricetodon minor* and *Cricetodon* disappeared. In Felsőtárkány 3/2 *Collimys* sp. is the only hamster. In the younger Felsőtárkány 1. locality a larger sized *Megacricetodon* sp. was found. Up to the present the systematic status of this species is uncertain.

FIGURES:

Fig. 1. Geographical distribution on the surface of the Sajó Valley Formation or "terrestrial Sarmatian" with the discussed paleovertebrate localities in Northern Hungary.

Fig. 2. Scatter diagram of the *Megacricetodon* M1 molars from Hungary and from Western Romania.

Explanation:

Eb: *M. sp.* Egerbocs,

Sá: *M. minor*, Sámsonháza,

Ha: *M. minor*, Hasznos after KORDOS (1986),

Co: *M. crisiensis*, Comanesti after RADULESCU C. et SAMSON P. (1988)

Má: *M. minor*, Mátraszőlős

Fig. 3. Scatter diagram of the *Megacricetodon* M2 molars from Hungary and from Western Romania. The explanation refers to Fig. 2.

Fig. 4. Scatter diagram of the *Megacricetodon* m1 molars from Hungary and from Western Romania. The explanation refers to Fig. 2.

Fig. 5. Scatter diagram of the *Megacricetodon* m2 molars from Hungary and from Western Romania.

Explanation

F1: *M. sp.*, Felsőtárkány 1.

Ha: *M. minor*, Hasznos, after KORDOS, 1986

Sá: *M. minor*, Sámsonháza

Co: *M. crisiensis*, after RADULESCU C. et SAMSON P. (1988).

Má: *M. minor*, Mátraszőlős

Fig. 6. Scatter diagram of the *Megacricetodon* m3 molars from Hungary and from Western Romania. The explanation refers to fig. 5.

Fig. 7. *Forsythia gaudryi* M 1-2 from Egerbocs

Fig. 8. *Palaeosciurus sp.* M 1-2 from Felsőtárkány 3/2

Fig. 9. *Spermophilinus bredai* M1 from Mátraszőlős 2.

Fig 10. *Palaeosciurus sp.* M 1-2 from Felsőtárkány 3/2

Fig. 11. *Palaeosciurus sp. ?* m1-2 from Egerbocs.

Fig. 12. *Muscardinus sansaniensis* m1 from Sámsonháza

Fig. 13. *Muscardinus aff. sansaniensis* M1 from Mátraszőlős 2.

Fig. 14. *Muscardinus aff. sansaniensis* m1 from Felsőtárkány 3/2

Figs. 15. -16. *Miodyromys aegercyi* M 1-2 molars from Sámsonháza

Fig. 17. *Eliomys truci* M1-2 from Mátraszőlös 2.

Figs. 18. -19. *Miodyromys* sp., M 1-2 molars from Sámsonháza.

Fig. 20. *Paraglitulus* sp. from Felsőtárkány 1.

Figs. 21. -22.: *Myoglis meini* from Felsőtárkány 3/2.

Fig. 23.: Scatter diagram of the L/W measurements of some *Miodyromys* M 1-2 materials

Explanation:

- 1: *M. aegercii*, Sandelzhausen M2 after MAYR (1979)
- 2: *M. aegercii*, Sandelzhausen M1 after MAYR (1979)
- 3: *M. aegercii*, Sansan, M 1-2 after BAUDELLOT (1972)
- 4: *M. aegercii*, Sámsonháza 0
- 5: *M. aegercii*, Sámsonháza III
- 6: *M. sp.*, Sámsonháza III
- 7: *M. aegercyii*, Luc-sur-Orbieu after AGUILAR (1980)

Fig. 24. *Keramidomys mohleri* lower toothrow from Felsőtárkány 1.

Fig. 25. *Eomyops opligeri* p4 from Felsőtárkány 3/2.

Fig. 26. *Eomyops opligeri* m1-2 from Felsőtárkány 3/2.

Fig. 27. *Keramidomys mohleri* M1 -2 from Mátraszőlös 2.

Fig. 28. *Eomyops opligeri* M 1-2 from Mátraszőlös 2.

Fig. 29. *Cricetodon cf. hungaricus* m1 from Sámsonháza

Fig. 30. *Collimys* sp. m1 from Felsőtárkány 3/2.

Fig. 31. *Democricetodon cf. freisingensis* m1 from Mátraszőlös 2.

Figs. 32., 33. *Megacricetodon minor* m1 molars from Sámsonháza

Figs. 34., 35. *Megacricetodon minor* m1 molars from Mátraszőlös 2.

Fig. 36. *Eumyarion aff. bifidus* m1 from Hasznos.

Fig. 37. *Eumyarion medius* m1 from Sámsonháza

Fig. 38. *Eumyarion latior* m1 from Mátraszőlös 1.

Fig. 39. *Democricetodon mutilus* M1 from Mátraszőlös 2.

Fig. 40. *Democricetodon hasznosensis* M1 from Hasznos

Fig. 41. *Democricetodon* cf. *freisingensis* from Mátraszőlös 2.

Figs. 42., 43. *Megacricetodon minor* M1 molars from Sámsonháza

Figs. 44., 45. *Megacricetodon minor* M1 molars from Mátraszőlös 2.

Fig. 46. *Megacricetodon* sp. M1 from Egerbocs.

Fig. 47. *Collimys* sp. M1 from Felsőtárkány 3/2.

Fig. 48. *Eumyarion medius* M1 from Mátraszőlös 2.

Fig. 49. *Criceodon hungaricus* M1 from Hasznos

Fig. 50. *Cricetodon* cf. *hungaricus* M1 from Mátraszőlös 2.

Figs. 51., 52. *Cricetodon* cf. *hungaricus* M1 molars from Sámsonháza

Dr. Hír János

3060 Pásztó, POB.: 15

E-mail: hir99@freemail.hu

AND GRADIENTS FOR EVERYWHERE.